UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01459585 4

UNIVERSITY OF TORONTO
VELUT ARBOR ÆVO

ІВАН НЕЧУЙ

ХМАРИ

КИЇВ · · ЛАЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ХМАРИ

ПОВІСТЬ

УКРАЇНЬСКА НАКЛАДНЯ КИЇВ–ЛЯЙПЦІГ
Галицька Накладня Коломия. Ukrainian Publishing Winnipeg Man.

Друкарня Отта Древіца,
Berlin SW., Gitschiner Str. 106.

> . . . Закутали важкі чорні хмари Україну; зібралися ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо й закутали в тінь та мряку наш рідний край. І хто розжене ті сумні хмари?...
>
> *(Нечуй-Левицький — Хмари)*

На це питання, кому розігнати ті сумні, чорні[1]) хмари зпонад України — має відповісти ця повість. Звичайно, розігнати ті хмари повинно й може свідоме громадянство, громадянство з широким політичним, національним і громадським світоглядом, та з не меньчою здатністю до праці, а далі з великою завзятістю, щоб могти думки свої переперти в життя, захопити ними як-найширші кола, словом — громадянство активне, боєве. Та типи, які виводить у своїй гарній повісти Нечуй-Левицький, такі типи зробити цього не спроможні. Правда, автор „Хмар" думає трошки инакше. Він собі міркує, що старше покоління української інтеліґенції дійсно нікуди не судне; воно не здатне зробити таку велику роботу, бо воно відбилося від національного ґрунту, потонуло в непродуктивній, далекій од життя роботі, погрузло в ній по вуха й аж під кінець життя бачить, що „каламутне здорове море заливає Україну й

[1]) Повість так таки первісно мала зватися „Чорні Хмари", гл. *Ів. Франко: „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890. р."* Львів, 1910, стор. 229

вона заливається в його“; воно саме не зчувається, як „тоне в тому морі й топить там своїх нащадків“ (стор. 487), виховує своїх дітей на людей, як не ворожих до рідного краю, то в найкращому випадку байдужних. І ми згідні з Левицьким, що такі типи, як професор Дашкович, нічим не ріжняться від чужих людей, що вони своєю байдужістю шкідливі для України. Вони не то що нічого не дадуть рідному краєві, а навпаки, викохуватимуть для України — яничарів.

Але далі ми розходимось. Бо ніяк не розвіють темних хмар із українського горизонту й ті „нові люде“, яких Нечуй огортає своїми симпатіями, роблячи одного з них героєм своєї повісти, і цілу свою душу вкладає, щоб як-найкраще змалювати нам той новий тип українського інтеліґента-народовця. Люде, які в розмові з дорогими для них другими людьми можуть із одчаю опустити з рук „Кобзаря“, почувши, що ті дорогі їх серцю катеґорично відмовляються вивчитися української мови (стор. 348), ті люде, які раз-по-раз мають уста повні гарних слів про просвітність, культуру, Европу, зрівняння жінок із чоловіками, ті люде — мрійники, люде без ніякої ініціятиви, з поверховним знанням життя, яке кипить довкола них, словом — неактивні. Це не обломовці й не декаденти пізніщих часів — ні, що більш, це люде замолоду гарячі, повні добрих намірів і доброї волі — але ж вони тільки те й роблять, що балакають, балакають і балакають. Вони люблять свій рідний край, але ж та їх любов, то не любов того Серба, що цілий горить на згадку про турецькі утиски, що в кожний мент готовий покласти за свій народ свою голову (стор. 381). Вони, що правда, обурюються на безправства, що їх учиняє над Україною московський уряд, але ж — протестом на ті утиски являється в них тільки на-

родня одежа, свитою вони „протестують проти деспотизму, який насів на нашу літературу, на наше життя“ (стор. 184). Якоїсь ширшої проґрами, якогось політичного світогляду, відповідно до нових умов життя, в них немає. Що правда, ми безліч разів читаємо такі слова, як: просвіта, просвітність, наука, культура, письменство, слова, які з жаром деклямує Радюк, коли треба й не треба, приневолює всіх слухати їх і обурюється, як кому (Кованько) тих слів за багацько, й він обертає їх у сміх Але ж слова лишаються словами — в них не вложено ніде змісту. Правда, є ще мрії про колишнє славне минуле — й можна здогадуватись, що той тип „нових людей“ і думав було будувати нове життя на основі того, що колись було. Але ж згадки лишаються тільки згадками, вони ніколи не виходять поза звичайні мрії. Через те нас ні трохи не здивує, що Радюк при першій зустрічі з практичним життям зовсім заплутається, й як сувора дійсність загляне йому в очі — він, „не довго думаючи“, збереться й переїде на службу на Кавказ, „де його, бодай, ніхто не знав і не зачіпав його доброї слави“ (стор. 482), — він утече від роботи на народньому ґрунті. Тоді, властиво, у практиці мало ріжниці між Радюком, хоч він куди нам близчий по серцю, між тим гарячим проповідником культурництва, й Ковальком із його крамницею зі свічками й банею, тим Ковальком, якому чогось Радюк не хоче нарешті подавати руки — обидва для України дадуть те саме, а власне нічого не дадуть.

І ріжниця між „старим“ і „новим“ чоловіком вийде у практиці невелика. Дашкович тільки „думає до ладу вивчити життя свойого народу, й його пісні, і навіть дещо написати про свій народ“ (стор. 134), Радюк виучує ввесь народній побут, співає народні пісні, з захопленням читає Шевченка, деклямує про невмірущість народнього мистецтва, вихва-

лює багацтво України і красу її (стор. 185), і скрізь і все його мова палка, і велика в ній енерґія, і сила (стор. 302) — але ж як Дашкович видасть таке розповсюджене на Україні покоління ренеґатів, то Радюк — дасть нам українофілів, покоління, не менш шкідливе за яничарство, а обидві течії полишать тільки незгійні рани на нашім народнім орґанізмі . . .

Неясні народницькі фрази, що, мовляв, „нам треба ділити долю зі своїм народом, починаючи хоч би зі свити“ (стор 183), що начебто „народовці хотять зовсім злитися з народом“ (стр 346) — усі ті фрази, без ширшого політичного світогляду, мусіли довести до цілковитого банкроцтва чистого культурництва й вузького народовства, проповідником якого являється Нечуй-Левицький у „Хмарах“ (ще більш у повісти „Над Чорним Морем“) — банкротства, яке проти своєї волі а, може, й несвідомо визнав сам Нечуй, так ганебно вирішивши долю свойого героя Павла Антоновича Радюка . . .

З того боку повість „Хмари“ має значіння культурно-історичного документу: є це образок нової української інтеліґенції 60. років, інтеліґенції з її хибами і прикметами, образок правдивий і гарний, і хто хоча трохи схоче пізнати той цікавий для нашого життя час, той мусить прочитати „Хмари“. У бєлєтристичній формі він найде там усе, що йому буде потрібне, щоб ознайомитися з нашим національним рухом до виступу активних людей, які виховувалися вже під упливом Драгоманова й західно-европейських, соціялістичних ідей. Нечуй змалював ціле те покоління таким, яке воно справді було. Правда, „новий чоловік“ вийшов у нього не таким, як, може, цього бажалося авторові, що працював над повістю доволі довго, то додаючи до неї

нові уступи, то безнастанно її переправляючи[1]) — але ж таким він був у тих часах. І хоч яким невинним видається нам тепер цей твір, який він був мало небезпечний для державного ладу царської Росії, як мало могли їй зашкодити такі „нові люде“, як Радюк і його товариші, то все ж таки цензура послідовно не пропускала цілої повісти до друку, і Левицькому доводилося цілі розділи видавати окремо в Галичині.[2])

Велика заслуга Левицького у „Хмарах“ ще й у тому, що він, уводячи в повість інтеліґента з його думками про народню працю й відносинами до иньчих суспільних верств, стався творцем українського суспільного роману, хоча інтеліґентів із їх відносинами до народу й иньчих верств ми бачимо вже в

[1]) Перше видання „Хмар“ появилося в Києві 1874. р. з пропусками у книжці: „Повісті Івана Левіцького“ (стор. 3—385); в Галичині вийшла повість повніщою як 35. том „Бібліотеки найзнаменитших повістей“ у Львові 1890 р. Первісно повість кінчалася на XII. розділі — та для видання „Спілки“ Нечуй додав три нові розділи (вони поміщені і в нас), хоч не можна сказати, що вони для повісти потрібні, що дають щось нове, гарне, що посувають акцію вперед, вияснюють дещо. Навпаки, вони виявляють усі ті недостачі, які бачимо в новіщих творах Левицького: балакучість, дрібничковість, розтяжність, у повісти бачимо недогляди [н. пр., Радюк мав аж третьої днини йти на іменини до Дуніна-Левченка (стор. 460), а йде туди зараз-таки того дня після візити його ж]. Нераз у цілій тій балаканині мається враження, що Нечуй хоче пописатися знанням хазяйських справ і синонімами (це був час, коли Нечуй запутався вже був у „фільольоґії“ й на свою мову більше звертав уваги, ніж на зміст), одне слово — від тих трьох розділів свіжа повість не то не виграла, а навпаки багато стратила зі своєї свіжости. Нарешті „Хмари“ появилися і в Києві (1907) заходом Череповського.

[2]) пор. „Екзамен“ у „Правді“ 1874. р.; таксамо вимок із „Хмар“ п. з. „Новий чоловік“, що появився в 1873. р. у „Правді“, теж був повніший щодо тексту ніж у київському виданню з 1874. р.

Кониського (*Семен Жук і його родичі, Народня педаґоґія* й т. д.), який, зрештою, і в пізніщих часах (як і Левицький) залюбки повертає до тої теми (*Юрій Горовенко, Грішники...*), так що обидва письменники в малюванню типів народників доповняють один-одного й дуже близько підходять один до одного в думках і поглядах (*Над Чорним Морем*).

Цікаво, що хоч як Нечуй-Левицький старався з'осередити всю свою ввагу зразу на Дашковичеві (старий чоловік), а далі на Радюкові (новий чоловік), хоч як силкувався цілу свою вмілість малювати прикласти до цих двох типів — то все ж не малюнок цих постатей вийшов у нього найкращим, а ті, сказати б, епізоди, що зв'язані з одною і другою особою. Незвичайно гарними вийшли в нього чудові малюнки сільського життя (пор. побут Дашковича в Сегединцях, VI, Радюк на баштані стор. 254—266), а далі образ тогочасної атмосфери в київській Духовній Академії, життя студентів та режіму в ній, життя вищих духовних, тощо, — річі, які так близько були знайомі Левицькому. І дарма, що Нечуй устами Радюка виголошує ріжні ідеї про нові часи, про поступ, про Европу — його особисті симпатії линуть несвідомо до старовини, до старих панів-хазяїв (старий Радюк, Масюк), і старих хазяйок (Масючка), і старих міщан (Сухобрус) — людей далеких і від Европи й від поступу, але людей із незбавленою українською душею, хоч би то були люде, не знать які забобонні та в своїх поглядах відсталі (Ликерія Петрівна). Супроти тих типів, оповитих несвідомою прихильністю автора, Нечуй явно відвертається від тих панів, що вирячують очі на згадку про недільні школи, від тих нових міщан із їх „поезією житнього базару“ (стор. 477), від усіх культуртреґерів, що нищать душу української молоді чи по школах, чи по пан-

сіонах (Турман), чи в Академії, в тім осідку духової темряви. І аж надто різько скрізь зазначена і вдача і характер, і поведінка, і навіть назверхність Черкасця Дашковича супроти Москаля Воздвиженсь ого. Це щось неначе жива ілюстрація до „Двох руських народностей“ Костомарова, ілюстрація не на користь професора-Туляка — того хазяїна-деспота, якому, нарешті, таки доводиться спасувати перед сильним характером і впертістю української жінки. З цього боку дуже вже б'є в очі тенденційність автора, з якою він, зрештою, й не думає скриватися.

Як побутовому талантові, Левицькому не втече ні найменьча цікава побутова риса: все це щедрою рукою розсипане скрізь по повісти й теж творить гарну її прикмету. Багато дечого Левицький у „Хмарах“ повторює удруге (сцена ділення маєтку, сон Сухобруса — пор. „Кайдашева Сім'я“) — і загалом повторень находиться в нього чимало, головно, в останніх частинах повісти та в описах. Та це така питоменність Левицького, яка характерезує його не тільки у „Хмарах“.

Хоч літературну свою вагу „Хмари“ мають, то все повість таки доволі далеко стоїть поза першими справді артистичними малюнками Нечуя з сільського життя, поза його „Бурлачкою“, „Миколою Джерею“ „Кайдашевою Сім'єю“, й навіть поза „Причепою“, — з нею одначе в'яже її анальоґічна справа, а саме, процес денаціоналізації інтеліґенції, цим разом на Лівобережжі — не кажучи вже про повість: „Старосвітські батюшки й матушки“. За те цілим небом вище стоять „Хмари“ за повість: „Над Чорним Морем“, із якою вони мають багацько дечого спільного (типи народовців, н пр., і байдужих до народньої справи, які в повісти „Над Чорним Морем“ звуть себе космополі-

тами — розуміється, в чисто московському розумінню цього слова). Левицький якось не вміє тоді, де йому хочеться сказати щось від себе, задержати ні відповідного спокою, ні потрібної мірки, а то й такту, часто згущує коліри, й малюнок виходить геть то невиразний. Пізнати це не тільки на цих повістях, а й на популярно-наукових розвідках Левицького, й через те вони, поза великою начитаністю й силою матеріялу — нічого зі себе не виявляють і не можуть мати великого значіння (пор. „Українство на літературних позвах з Московщиною", „Криве дзеркало української мови" й т. д.).

А тепер іще кілька слів від редакції. Редакторові було чимало клопоту, щоб у цьому виданню хоча приблизно привернути текст тої свожої, незвичайно характеристичної мови Нечуя. Не маючи під рукою редаґованого самим автором київського примірника „Хмар", він мусів опертися на виданому в 1904. р. львівською „Видавничою Спілкою" першому повному виданню, а там, як зазначив сам редактор В. Г., пороблено „доволі багато поправок та змін" — на користь тої мови, яка почала була вироблятися в Галичині перед 1905. р. і для якої усувалося часто питоменности в мові наддніпрянських письменників, хоч вони, як ось Нечуй - Левицький, прикладали до них велику вагу[1]). Через те доводилося аж зрівнювати мову

[1]) Нечуй-Левицький стояв, н. пр., уперто за „*од*" і звав „від" галичанщиною; ні приіменик, ні приросток „*з*" не має в нього приставного, ні вставного „ і "; дієприкметник страждальний дієслів *-нити, -лити, -рити*, а то й тих, що їх пень кінчиться зубними *т, д*, (*біляний, поставляний, зачиняний*, і навіть: *одкладяний)*, має -яний; він дуже часто вживає заіменика *цей, ця, це;* другий ступінь прикм. має в нього наросток, *-чий -іщий, -іший*, ніколи: *-ійший* (він пише: *багаччий, луччий, дорожчий, молодчий, повніший);* зазначує середнє „*л*" твердим (*більше, мазалнищя* — в цьому виданню зазначуємо його мняким) і т. д.

львівського видання з иньчими творами Левицького, (Повісти й оповідання, т. VII. й VIII., Кайдашева Сім'я) [щоб можна було сяк-так устаткувати приблизний текст повісти, головно щодо звуків і форм] і заводити такі форми, на які сам письменник клав велику вагу.

Що це нам удалося, то ми в тому певні, що ж до самих висловів і фраз, то за те не ручимось. Хоч це в такому виданню, як оце, річ не дуже важна, але ж поминути цього мовчки теж не годилося.

Василь Верниволя.

1*

I.

Одного літнього гарячого дня, в місяці липці 184... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по дорожньому. На молодих паничах були сіртуки з темної парусини з чорними роговими ґудзиками, суконні, широкі й круглі картузи. Кожний мав за плечима торбу з одежею, книжками й харчами; кожний держав у руці по палиці. Паничі були рослі, дужі, широкоплечі й русяві. Іх рум'яні, повні щоки були здорові якось по-сільський; жилавими руками, кремезними плечима й шиями вони були похожі на великоруських робітників або крамарів-коробейників. Між ними один був вищий од усіх цілою головою: то був їх поводатарь, Степан Воздвиженський. То були тульські семинаристи. Вони йши до Київа. Деякі були послані на скарбові гроші в київську Духовну Академію, деякі були прості семинаристи, що, скінчивши курс, йшли до Києва на прощу.

Широкий і вільний був їм шлях на Україну. Літня спека заслала його на долоню курявою. Сонце пекло з гарячого неба. Курява посіла на семинаристів, обліпила їм лиця так, що вони не пізнавали один одного. Піт котився з їх потоками і, помочивши чорну куряву, пописав лиця їм довгими смужками.

Кандидатам до академії були видані скарбові гроші на поштові коні до самого Києва. Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки.

З чорного чернігівського бору вони вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними за Дніпром з'явилася чарівнича, невимовно чудова панорама Київа. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвінниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла Лавра, обведяна білими високими мурованими стінами та будинками, блискуча золотими верхами і хрестами, як букет золотих квіток. Коло Лаври ховалися в долинах між горами Пещері з своїми церквами, між хмарами садів та винограду. А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква св. Андрея, вирізуючись усіма деталями на синьому небові; коло неї Михайлівське, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогом у Дніпро, неначе плавав на синій, тихій, прозорій воді з своїми церквами. Всі гори були ніби зумисне заквітчані зеленим деревом і букетами золотоверхих церков. Їх заквітчала давня невміруща українська історія, неначе рукою якогось великого артиста...

Стоять київські гори нерушимо, заглядають у синій Дніпро, як і зпоконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто схоче її розуміти, і ждуть, не діждуться, поки знову вернеться до їх слава старого великого Київа, поки знов не заквітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії.

Тульські семинаристи стріли велику силу прочан, що йшли з далекого краю до Київа. Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколішки, хрестились, молились і били поклони. Семинаристи пішли прямо на гору до Лаври, щоб помолитись Богу й поклонитись печерським святим.

Помолившись Богу в Лаврі, одна часть семинаристів пішла на Поділ, до академії. Там молоді студенти здали екзамени, і їх прийняли в академію (на скарбовий кошт).

По роскішних алєях Брацького манастиря, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усіх кінців широкого російського царства. Тут можна було побачити типи півночі, з жовтим волоссям на голові, з фінськими лицями; можна було побачити широкі шиї й сірі очі Великорусів; чорняві й рум'яні лиця Українців, навіть орлині очі й носи Грузинів, Греків, Сербів і Болгар, що приїжджають учитись до Київа. Після екзаменів усі студенти були веселі, щасливі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували. Довгі й густі алєї манастиря аж гули од голосної розмови.

Швидко студентів розділили по номерах. В кожному номері жило по п'ять, по шість студентів. Там були їх книжки, там вони навіть пили чай. Окремих дормітуарів тоді ще не було. Ділячи студентів по номерах, їх знов мішали між собою, розділяючи навіть земляків окроме.

Степан Воздвиженський попав у 10-й номер. Разом з ним жили в тому номері п'ять студентів з усяких сторін світа: Українець, Болгар, Серб, Грек і Архангелець, родом аж із Лапландії. Гірше не можна було вибрати людей, неоднакових язиком, звичаями! І всі вони мусіли жити вкупі, годитись, миритись, жити так, щоб не зачепити один другого і не перебаранчати один другому.

Картина в номері була дуже чудна. Болгар сидів на ліжку, підобгавши по-турецький під себе ноги, і писав, поклавши на колінах тверду книжку. Серб ходив по хаті, без перестанку човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом. На їх обох були турецькі фези з червоного оксамиту, з золотими китицями. Лапландець сидів у куточку за шахвою й пів року не говорив ні до кого й слова. Його куце жовте фінське

лице було хмарне, темне й сумне, як північне небо. Од його ніхто не чув ні веселої розмови, ні сміху, ні пісні; його ніхто й не зачіпав. Грек ніколи не сидів у хаті, нічого не робив, тільки приходив додому на ніч і швидко зі своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий як верства, міряв хату широченними ступінями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата. Українець, гладенько причесаний, чисто вбраний, сидів коло свого столика й писав.

Зібрані з усяких націй студенти ніяк не могли погодитись між собою. Коли Болгарові було холодно, тоді Воздвиженський одчиняв вікна й холодив хату, а полуденні Слав'яни кричали і втікали з хати, боячись остуди. Часто Лапландець одчиняв вікно вночі, і всі вставали вранці слабими.

В номері всі любили чистоту, а Воздвиженський і Лапландець, здається, й не розуміли, що то таке чистота. У Воздвиженського кожна річ лежала не на своюму місці. Він кидав книжку, куди траплялось, висовував зпід ліжка якусь скриню й не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом. На столі в його валялося все: книжки й папір разом з хлібом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою.

Коло його й Лапландця висів якийсь противний дух од нечисти, од чорних сорочок, дух зовсім не европейський, од котрого спасалася хата тільки тим, що вони часто любили її прохолоджувати. Нещасні Слав'яни мусіли заставляти свої ліжка ширмами.

Воздивиженського натура була груба, дика й дуже деспотична. Він говорив на кожного „ти", хоч би стрівся з ким уперше на віку. Часом увечорі всі си-

діли тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гуляти по хаті, стукотів, як ведмідь, ногами. Всі його і просили й лаяли, і нічого не помагало. Він собі ходив, неначе був один у хаті. Слав'яни, мабуть, привиклі до турецького ярма, швидко перестали його лаяти. Тільки Українець гризся з ним кожного вечора, лаявся й трохи не бився.

Швидко всі побачили, що Воздвиженський і Лапландець не дуже любили поважати право власности.

Як у їх не було тютюну, вони сміливо простягали руки й брали у других; за те ж і другим давали свій тютюн. Часом вони любили не розбірати своєї й чужої одежі, і дечого иншого, любили запускати руки в чуже добро. Студентам така річ не дуже сподобалася. Всі почали замикати чай, сахар, тютюн і одежу.

Студенти того часу дуже пили, далеко гірше, ніж тепер. Теперечки звуть той час героїчним періодом піяцтва. Пили всі, одначе Воздвиженський пив більш од усіх: він випивав стакан горілки, не переводячи духу. Чи траплялись чиї іменини — всі студенти збірались у найбільший номер і випивали часом неодно відро горілки, заїдаючи хлібом, сіллю та ковбасами. Ті, що скінчили курса й виїжджали на місця, ставили могоричі в вертепі. Вертепом звали один номер у старому корпусі, де жили ті, що скінчили курс. Ті могоричі були такі, що часом усі: і молоді, і старі студенти, і пострижені в ченці — все те лягало покотом на помості і спало там до другого дня. Новішими часами стали пити менче, і в номерах часто були танці під грання своїх музик. Разом з танцями на тих вечорах завелася пісня, і пісня народня, як українська, так і руська. Народні співи завсіди були любимі між студентами, і не раз, і не два інспектор - чернець роз-

ганяв студентів серед глухої півночі, бо вони трівожили його стан мирськими піснями. І за часів Воздвиженського студенти любили розважати себе піснями. Зачинали співати руських пісень, а потім Українці співали своїх. Чудовою здалася українська пісня всім студентам далеких країв, що зроду її не чули! Всі її слухали, як ті, що були родом з синього Дунаю, так і з далекої півночі. Лапландець вилізе було зі свого закутка, як миша з нори, й роздявить рота.

Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоязливим. Він часто вставав серед ночі, молився Богу, й не давав спати своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись уночі й побачили, ніби щось біле й велике стояло коло шахви й шепотіло. То був Воздвиженський. Він устав удосвіта й почав молитись Богу, б'ючи поклони так пильно, що побудив других студентів.

— Хто то? — спитав його один товариш.

— А тобі на віщо? — обізвався Воздвиженський сердито.

— Що ти робиш?

— Та Богу молюсь?

— Чом ти не даєш спати! — крикнули всі разом.

— Дурні ви! Хибá не можна Богу помолитись?

— То молись нишком, та не стукай так лобом! — крикнув сердито Українець.

Всі прокинулись і почали лаяти Воздвиженського. Одначе він часто вставав уночі, молився Богу й ходив на утренню нишком од других. Українці й инші Слав'яни їли в піст скоромне. Одні Великоруси неначе вік прожили у скитах! Вони всі страшно держали пости: Грека звали нехристом, Українців — Ляхами, Слав'ян — проклятими Турками.

Той Українець, котрому довелося жити в одному номері з Воздвиженським, звався Василь Петрович Дашкович. Він був родом з Черкащини, давньої, козацької сторони. Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люде! Ідеш селами, й не надивишся на людей рослих, гарних, привітних. Чи їдуть чоловіки возами, вони сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи йдуть хлопці селом, усі гарні, сміливі, високі, як козаки-Запорожці. І дівчата там гарні, чорняві й рослі, як тополі України, і небо там синіше, і гаї зеленіші, і пісня пишна, і люде добрі й горді. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє синє небо й чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде...

Дашкович був чистий Черкасець. Високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з роскішним темним волоссям на голові. Його кучері на кінцях були ясніщі од усієї голови, вилискувалися золотом і були м'які, як шовк. Він мав лице повне з високим і широким одслоняним лобом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними і спокійними очима. Чималі рум'яні губи були складяні тісно й міцно, і навіть трохи сердито. Ввесь його погляд, виявляючи розум і зібрану саму в себе мислю, був твердий, спокійний. Він, здається, ніколи не кліпав очима, неначе віка поприростували кругом його очей.

Рідко траплялось бачити таке лице, де зразу можна було б прочитати мислю, і розум, і силу. Та не було тоді ні кругом його, ні в самому йому матеріялу для правдивої здорової мислі.

Рух його, хода, все було поважне, нешвидке, і разом кожна поза була дуже картинна. Він ступав кожною ногою, ніби думаючи, як треба ступити, все ходив, задумавшись. А як було сяде, чи стане, згорнувши руки

і спокійно дивлячись, його постава була така картинна, хоч малюй на полотні.

Любима його наука була фільософія. Він сам вивчився по-німецький, і на його столі купою лежали німецькі фільософські книжки; тоді як його товариш Воздвиженський день і ніч сидів над грецькою мовою і, по старій традиції, вчив теольоґію. Тоді ще студенти були вірні духові Духовної Академії.

Воздвиженський, при великому зрості, був неповертайло. Його хода була нерівна; він коливався на ході й розставляв руки, махаючи ними, як крилами. Його кругла голова з широким великоруським круглим париком, білим, як коноплі, його широкий лоб і при йому куций ніс і тупо одрізаний підбородок, все те було дуже не в пропорції з товстим і великим тілом. Великі сірі очі були хитрі. Він кліпав ними часто, а найбільше тоді, як з ким розмовляв. Коротке лице з коротким носом і тупою бородою, при великому зрості, здавалось нескінченим, одрубаним знизу, і було трохи чудне на перший погляд. До його треба було довгенько привикати. Він говорив густим басом.

Через те, що харч в академії була дуже погана, то Дашкович й инші Слав'яни їли в пости скоромне — ковбаси, сало, масло; варили тихенько в чайниках яйця й закидали шкаралющі на грубу, а часом і за вікна. Од того манастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами, неначе снігом. Воздвиженський дуже за те гнівався і грозив розказати ректорові. Всі почали його стерегтись і в піст виходили їсти скоромне у другі номери.

І пішло потім студенське життя рівно, тихо й однаково. Всі мусіли засісти за науку. Всі мусіли, хоч і через силу, привикати один до одного. Дашкович,

Грек Калімері, Петрович й инші Слав'яни були вищі розвиттям, цивілізованіші: вони впливали на грубу й дику натуру Воздвиженського. Він сам не зчувся, як перестав уставати вночі молитись Богу, як покинув грецьку мову і взявся до французької, як почав чиститись і прибіратись. Уже він не стукотів по номері ногами, гуляючи, ніби на злість усім. Цивілізація тієї сторони, куди його занесла доля, трохи стерла з його темніші плями. Одначе товариші його не любили й одхилялись од його, хоч він причіплювався до других. В його натурі було стільки нецеремонности, що, здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині або й по щоці! Він обтесався трохи тільки зверху: його душа, його вдача, його погляд на все зостав ся той самий, що він виніс з Тули.

Раз над Київом стояла чудова весняна ніч, котра так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкіна. Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне — синіло, як удень. На заході, над смугою чорного ліса й гір блищало небо дуже пізнім рум'яним вечером. Було ясно, як удень. На Брацькій церкві можна було читати золоті написи на стінах. Повітря було тихе, солодке. Здається, не тіло, а сама душа ним дихала. На серці ставало легко, на душі — спокійно. Розум засипав перед великою красою природи, за те ж прокидалася фантазія в найчерствішій, найтвердішій душі. Співуча душа виливалася піснею по солов'їному, поетична душа марила тисячею пишних картин. Душа любляча любила горячіше, душа нещаслива заспокоювала своє замучене серце. Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами здавалася однією піснею, однією гармонією.

В темних алеях Братства гуляли купами студенти.

Під високими осокорами й акаціями на лавках сиділи рядом: Воздвиженський, Дашкович, Петрович, Калімері й багато инших. Перед їх очима за олтарями Брацької церкви, серед манастиря, стояв колбдязь. Кругом його росли високі тополі, достаючи верхами до середніх бань церкви. Чудові стояли вони, облиті промінням місяця од вершечків до самого долу! На їх було видко кожний листочок, кожну гіллячку! Лапландець з далекої півночі й собі вийшов зі свого закутка. Всі сиділи вже давно, й нікому не хотілось іти в хату. Кожному хотілось говорити, виговорити те, що притаїлося в душі; в кожного серце було одкритіше од тепла й добра пишного вечора й пісень соловейків.

Довго говорили студенти про всячину. Далі й далі всі ставали говорючіші. Розмова почала приймати тон елєгії. Кожний почав думати й марити голосно. Серб Петрович почав згадувати свою рідну далеку сторону, розказував про Турків, як Турки взяли його діда, й батька, і дядьків, посадили в констянтинопільську тюрму, як забрали їх землі, їх добро, зарубали діда й дядьків, батька випустили з тюрми без копійки, без нічого. Його душа кипіла помстою й ненавистю; його великі чорні очі блищали вогнем навіть при світлі місяця. Сумний Болгар і собі розговорився, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена деспотизмом. Українські студенти ще не мали тоді ясного почуття національности, але, слухаючи Серба й Болгара, вони й собі згадали про свій нещасний народ, зовсім побитий з мовою, літературою й історією. Дашкович почав тихісінько співати українську пісню. До його пристало кілька голосів. Воздвиженський акомпанував басом, і тихотихо, як Дніпрова вода, полилася гармонічна українська

пісня. Серед манастиря, перед п'ятьма золотими банями, серед чернечих келій і темних алєй понеслася мельодія про Сагайдачного, котрого могила була з десять ступінів звідтіля.

Швидко одчинилося одно вікно в келії. Звідтіль висунулася кострюбата чернеча голова. Потім одчинилося друге й третє вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи.

На дворі під тополями дибали два журавлі, яких держать по манастирях у Києві. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій манастиря. Всі поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом умерла на устах двох десятків людей, і знов стало тихо й мертво, як у могилі. Тільки з сусідньої гори Кисілівки широкою хвилею лилася пісня міщан, що збірались там на вулицю і співали пісні цілим хором, з басами, тенорами й сопранами.

Калімері й Воздвиженський розвеселяли всіх своїми жартами і брехнею. Грек розказував про східні гареми, про афинських Грекинь. Низький, товстий, з вузеньким лобом, з товстими губами й чорними очима Калімері зовсім не нагадував героїв Іліяди, а більше був схожий до гірських розбійників. Він почав марити про свій маґазин з тютюном, про бариші, про дівчат, лаяв Росію і хвалив свій край. Він звав Воздвиженського в вічі підляком-Туляком і варваром за те, що той ставив свою Тулу вище од Афин.

Тиха ніч, тепло, місяць і зорі наводили більше задуму й мелянхолії, а найбільш на Українців.

— Сидимо ми тепер укупі, — почав Дашкович, — а де то ми будемо через рік, через два, як вийдемо звідсіль?

І кожному будуччина, рідний край почали з'являтись перед очима. Серб згадав свій тихий Дунай, згадав Чорну Гору з її вільним народом і красою природи. Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про сади зелені і про пишні свої Сегединці, залиті черешнями. Калімері згадав клясичні Афини й пишні береги Мореї, хоч і був готовий помінятись ними на добрі бариші за тютюн. Один Воздвиженський не згадував Тули, сміявся з усіх і звав усіх романтиками.

— А де прийдеться нам поженитись? Які то будуть наші жінки? — почав Дашкович і тим зачепив найживіщу, найтончу струну в серці кожного молодого студента. До кінця курса було так недалечко! Всі почали перебірати знайомих у гброді паннів, і найбільше тих, що ходили до церкви в Братство. Згадали багато паннів гарних і розумних, але в кожній знаходили щонебудь негарне, щонебудь не до вподоби. І почали вони марити, кому якої треба жінки.

— Я тут не женюсь, — говорив Серб. — Мені треба жінки сміливої, щоб уміла часом Турка під бік шпигонути, і щоб до того була патріотка, любила свій край, свою мову, свою віру...

— А мені треба такої, — промовив Дашкович, — щоб уміла господарювати, порядок домові давати, і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіти й фільософувати, а вона тиха, добра та весела, буде коло мене сидіти, шити й пісні мені співати.

— І вже ти! — промовив Воздвиженський. — Може, тобі треба такої, щоб сиділа коло тебе та пхикала, сльози лила?

І Воздвиженський підперся рукою, пресмішно скривив лице й почав пхикати. Його здорова голова

стала така смішна, поза була така чудна й дика, що всі зареготались.

— Кацап ти! — промовив Дашкович. — Тямиш ти в поезії! А тобі, мабуть, треба такої, щоб давала щодня стусанів у потилицю!

— Ого, го! Нехай спробує! Я їй задам такої російської пинхви, що вона не потрапить, куди тікати! Коло мене жінка буде ходити навшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читатиму або спатиму, то вона повинна замерти на той час і заморити все вдома. Пісень твоїх я не потребую. Жінка повинна бути жінкою. Я голова вдома, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити; щоб мені все було в пору, за часу...

— То тобі треба наймички, а не жінки? — спитав Дашкович. — А я собі наймичку найму, а жінки покірної, рабині не люблю.

Воздвиженський знов занявчав жалібно, підперши щоку рукою.

— От така твоя буде жінка! — промовив Воздвиженський. — А моя жінка нехай не співає й не пхикає: нехай собі буде богомільна, нехай ходить до церкви. І я люблю жінку добру, тиху, але покірну, покірну! Бо як жінка почне верховодити в хаті, то не буде добрà.

— Ти деспот! — крикнув Дашкович.

— Ні, братіку! Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї і грошей не даватиму до рук! Сам справлятиму одежу, яку треба буде. Я не люблю, як жінки швендяють по балях.

— А я подивився б, як моя жіночка танцюватиме як метелик, гратиме, співатиме, — марив Дашкович.

— О, як би моя жінка вдавалась такою Іродіядою,

то я б її запер у хаті, ще й двері підпер би. Нехай би сиділа, не рипалась, та хати стерегла!

— Воздвиженський! — промовив Калімері, — ти зовсім дивишся на жінку по-монгольський. От моя жінка буде не така! Моя жінка носитиме кінджала при поясі, вмітиме полком командувати й Турків бити. Моя жінка буде кров з молоком, з вогнем в очах, з грудьми високими, як гора Олімп. Я хочу, щоб моя жінка танцювала, як баядерка, співала пісень, як соловейко, припадала коло мене не рабинею, а гарячою коханкою. На далекому сході, на гарячому березі Середземного Моря, а, може, з гарема якого Турка, я вихоплю собі такі чорні очі, таку палку любов, що не схоче мені акахвистів читати.

— А буде в маґазині сидіти й тютюном торгувати, — обізвався Дашкович.

— Нехай торгує! Але вона буде моїм коханням, моєю щирою душею! — говорив палкий Грек, облитий світлом місяця. Його очі блищали иискрами проти місяця, червоні губи й рум'янець на щоках розгорілись. В такім запалі він був і, справді, трохи похожий на героя Іліяди, а не на крамаря.

— Куди то нас порозсилають, як ми скінчимо курса? — промовив Дашкович.

— Я зостанусь тут, у Київі, — одрізав Воздвиженський.

— А в Тулу не хоч? — крикнули всі.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський.

— Але ж там гарно! — промовили всі, сміючись.

— То що, що гарно! Я зостанусь тут, на Україні, і в Київі; і оженюсь тут! — додав Воздвиженьский. — А ти, хохле, валяй до Тули!

— Розкажи батькові свойому! — одказав Дашко-

вич. — Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України ні за що у світі!

І знов розмова натрапила на передню тему: знов молоді хлопці заговорили про молодих дівчат. Місяць іще ясніще виливав усю силу свого проміння. Густа тінь під липами ще гірше ворушила думи й фантазію. Далека голосна пісня з гори Кисілівки, ще далі пісня з гори Щекавики знов викликали охоту до співу. Дашкович почав тихесенько „Гриця", а Воздвиженський і не зчувся, як став йому акомпанувати. І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по манастирі. Під самою церквою спало на землі покотом кілька сотень богомольців із усеї України. Вони зпросоння почули пісню, підводили голови й дивувались, що серед манастиря співає хтось сільську пісню, ніби в селі на вулиці.

На темних алєях зачорніла чорною хмарою висока чернеча фіґура. Червона палиця з золотою голівкою заблищала, як блискавка. Студенти зачули ректора й побігли до корпуса. Там уже дзвонив дзвоник на молитву.

І довго ще після молитви, сидячи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського манастиря, де на шпилі висів собор Андреївський, а попід горою зеленіли сади, біліли стіни будинків. Йому хотілося одного — не покинути Київа, а другого — знайти тиху, добру, як голубку, і співучу жінку.

Вже всі в номері полягали спати. В великі вікна світив місяць. У хаті стало тихо, всі засипали. Коли це Воздвиженський прокинувся й закричав:

— Дашковичу! Чи ти спиш?

— Якого ти нечистого не даєш спати! — обізвався зпросоння Дашкович.

— Чи тобі нічого не снилося?

— А тобі вже встигло й приснитись?

— Вже! Мені снилась моя будуча жінка, — промовив Воздвиженський хрипким заспаним голосом.

— Якою ж вона тобі снилась: чи таким бовдуром, як і ти? — спитав його Дашкович, і всі знов пробуркались і почали сміятись при роздражнюючім світлі місяця.

— Отже й я пригадую свій сон, і мені щось верзлося, — говорив далі Дашкович. — Їй-Богу снилось, що я сиджу на тій самій лавці, де ми недавно сиділи, і ніч, здається, була така сама; коли се пурх, і з дерева злинула голубка, сіла мені на плече й почала воркотати на вухо. Я взяв її в руки; коли дивлюсь, а голубки вже немає, і коло мене сидить панна, гарна, як оця ніч, із такими очима і з таким добрим серцем, з таким голубиним поглядом, як у однієї панни у моїй Черкащині. Тільки що я придивився до неї, а вона знялась павичем, розпустивши роскішний хвіст, і той павич так препаскудно крикнув, якраз, як оце ти!

— Бач, які тобі птиці сняться! — промовив Воздвиженський. — А мені приверзлось, що я сидів на тій самій лавці: мені ніби схотілось води, я й пішов до колодязя, набрав відро води, тай дудлю, дудлю! Випив ціле відро, а води все таки хочеться. Коли обертаюсь, а при світлі місяця стоїть дівчина з відром. Я її ляп по руці! А вона разом неначе відьма обернулась панною в роскішній білій сукні на два сяжні кругом. Така пані, ой, ой! В руках у неї були чотки й молитовник, а на плечах крила. Вона взяла мене тихесенько за руку тай каже: „Ходім, серце, до вінця! Нас буде вінчати сам митрополит“. От і веде мене прямо до церкви. Дивлюсь, а Братство наше все палає с ічами. Народу

в церкві повнісінько, а на амвоні стоїть претовста черниця в ризах і киває до мене пальцем. Підходжу я з своєю нареченою до черниці, а вона як кинеться до мене, як ухопить мене за чуба! Дивлюсь, а моя наречена й та черниця перекинулись відьмами, сіли на лопати тай полинули з церкви. Увесь народ зашумів, свічі погасли, і я прокинувся.

— Цей сон значить, що твоя жінка буде дуже лиха, — промовив Дашкович, і всі почали сміятись

Воздвиженський устав і пішов шукати води, щоб залити згагу і жар своєї фантазії.

II.

На Брацькій вулиці, проти самого манастиря, ік полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Братства, а ворітьми виходила з другого боку квартала на другу вулицю. Половина ґрунту була засаджена добрим садом. Сад був старий, роскішний. Високі стовбурі дерева, рівні як кольони, високо розкидали рясне гілля. Дерева було так повно, що сад здавався пишним кошиком, в якому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, слались на чорну покрівлю возовень і комор, схилялись над тротуаром, зачіпаючи прохожих за голови. Сад був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували доми в старовину: з ґанком, з довгими сіньми через цілий дім, з другими дверима в сад. Сіни розділяли його на дві половини: з одного боку була пекарня й велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські хати. Товсті на аршин стіни показували, що дім був давній. Вже Сидір Петрович сам попрорубував більші вікна, повикидав з вікон залізне перехрестя. Тільки в його кімнаті зосталося старе маленьке вікно зверху трохи заокруглене, з залізним перехрестям, ще й гострими крючками на обидва боки. Здається, хазяїн

думав не тільки сховати гроші від злодія, але ще мав злу думку поколоти злодієві руки й лице, щоб не квапився темної ночі на чуже добро.

Сухобрус мав дві дочки. Старша звалась Марта, а менча Степанида. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господі.

Великий порядок і чистота в хаті і на дворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки. Дім був багацько кращий усередині, ніж знадвору. Світлиця була чиста, світла, просторна; стіни були помальовані ясно-жовтою барвою; поміст був чистий, вимальований; через світлицю слався вузенький килим, витканий з чорних і білих ниток. На стінах висіли великі картини на папері, в чорних рямах. З однієї картини виглядало лице Павла І-ого, на другій картині був намальований Кутузов з грудьми так обвішаними стрічками й хрестами, що ніде було курці клюнути; з третіх рям виглядала якась цариця. На другій стіні висів патрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з прорізаними рукавами на одкид. Всю світлицю дуже красила нова картина, вишита гарусом. На тій картині якийсь чорновусий циган, в одежі ясно-синій і червоній, вигравав на ґітарі. Рядом з циганом висіла дуже велика картина, де Ной, з бородою до пояса, благословив таких самих бородатих двох синів, а Хам, чорнявий і з короткою бородою, одвернув зле лице од батька. На одних дверях був намальований вусатий і чубатий Запорожець, що танцював козака, держачи в руках пляшку і чарку — сцена, може, прямо перенесена маляром з Брацької площі, де колись гуляли Запорожці по дорозі до Межигорського манастиря й до чернечої ряси...

На стінах світлиці можна було читати історію не-

щасного Києва, котрого шарпали й перекидали з рук на руки сусіди.

Обидві Сухобрусові дочки жили в кімнаті дуже чистій, світлій. Сам Сухобрус жив у сусідній кімнаті з маленьким вікном. Його кімната була темна, обставлена двома великими скринями з давнім добром.

Сухобрус умів малювати і став на ноги зі свого малярства. Він малював прості образи, що купують тисячі богомольців з усеї України. Жа́дний київський маляр не вмів так догодити образами сільським молодицям, як Сухобрус. Його образи дуже кидались у вічі своїми ясними червоними й синіми фарбами, і принаджували тисячі покупців. Ніхто не вмів намалювати такого баского білого коня під святим Юрком, такого страшного змія під конем, розмальованого зеленою й червоною краскою, з ротом, повним вогню й полум'я! І швидко Сухобрус мав уже свою крамницю з образами проти самого Лева, фонтана, любимого й поважаного українськими селянами. Розбагатівши трохи, він почав держати і другу крамницю, поруч з першою, з усяким крамом. Під старість Сухобрус почав слабіти на очі й мусів навчати малярству двох челядників, котрі сповняли його крамницю.

Під хатою Сухобруса, під барканом у садку в холодку можна було кожного дня бачити великі мисники, заставлені образами, на яких протряхали свіжі фарби.

Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчатка: кароокі, чорняві, круглолиці, з ямочками на щоках. Вони кожного дня ходили до Борисо-Глібського дяка з граматками й часословцями під пахвою. Марта була тільки годом старша од своєї сестри. Але маючи один зріст, запяті однаковими зеленими хусточками, зав'язаними під бородою по-міщан-

ський, в однакових котиках, критих яснозеленою матерією, вони були ніби однолітки-близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіона годів зо два, де вони вивчились говорити по-великоруський, вивчились шити й вишивати, і грати на ґітарі, як тоді була мода. На тому й скінчалася наука і просвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читати тільки церковні книжки й часто заставляв дочок читати йому голосно „Житія святих“, а найбільше Печерських. Їх боротьба зі злими духами здавалась йому незвичайно цікавою! Нераз можна було бачити Сухобруса в саду на лавці, з великою книгою „Житій“ на колінах. Надівши сині окуляри, в одній сорочці й без шапки, він сидів у свята під гіллястою грушею, дуже рідко перекидаючи товсті й здорові листки Печерського Патерика.

Ще змалку Марта й Степанида були дуже схожі вдачею. Обидві вони були дуже розумні, чепурні й веселі, обидві були дуже вперті. Коли вони самі хотіли що робити, то не треба було й загадувати, а коли чого не хотіли, то ні батько, ні мати не мали сили їх присилувати. Обидві вони були слухняні, але траплявся час, що Марта або Степанида не хотіла подати матері того, що лежало під рукою.

Ще змалку між Мартою й Степанидою не було прихильности й симпатії. Вони гуляли вкупі, забавлялись, але не було між ними щирої любови.

— Або з вас, дочки, будуть великі хазяйки, або великі злидні, — було, жартує Сухобрус, гладячи по голові своїх дочок.

Сухобрус помилився: з його дочок вийшли розумні й хазяйновиті панни, з великою енерґією, з великою охотою до праці, але за те палкі й сердиті. Вони так добре держали дім, так уміли дбать, як їх покійна мати.

Але за те часто доставалося від їх і старому батькові. Він був у руках своїх дочок і часто не мав волі випити зайву чарку, як того не хотілося дочкам.

В городському пансіоні вони трохи вхопили романтизма разом з тодішніми сантиментальними великоруськими романсами, які приблудились на Україну з романтичною великоруською літературою. Забравши в руки ґітари, вони любили співати жалібним голосом: „Стонєт сізый ґолубочек, стонєт он і дєнь і ночь!“ І, розказавши в пісні, як той „ґолубочек“ втеряв милу, як він побивався і, попросту сказати, здох від печалі, вони задумувались, зітхали й довго дивилися в одчинене вікно, де в саду цвіли квітки, а на коморах купою сиділи „ґолубочки“, що й не думали здихать од любови. Любили вони співати Сковородину пісню: „Бідну птичку уловили і в кліточку посадили“, перевертаючи українські слова на великоруський лад. І вони, справді, жалкували за тією птичкою. І часом, вилаявши добре в пекарні наймичок та прикащиків, покричавши на батька, вони виходили в сад місяшної ночі, довго ходили під високим деревом, марили про „бідну птичку й сизого голубочка“. А марили вони, бо вже наближався час і пора думати про якогонебудь голубочка. І звідкіля він прилине? І який він буде? Чи чорнявий, чи русявий? Чи купець, чи воєнний, чи може вчений?

До Сухобруса почали вчащати молоді люде зі своїх таки купців. Усі знали, що Сухобрус мав гроші в банкові, що він мав їх доволі і в скрині. І панни були гарні. Але якось ні-один не припадав їм до вподоби. Були між ними люде й багаті, й гарні, та за те були нерозумні, прості. Марта й Степанида, розумні з роду, хотіли вибрати собі женихів не дуже темних

купців, бо й самі були в пансіоні. Сухобрусівни вбіралися багато: в шовкові сукні, оксамитові бурнуси.

Пишно вбравшись, вони приходили кожної неділі до Брацької церкви. Молоді люде ставали, при виході з церкви, у два ряди коло великих дверей, до самої дзвінниці й без церемонії оглядали кожду паню. Сухобрусівни шелестіли шовком і гордо проходили між тими лавами паничів. Паничі їх знали на лице. Їх примітили там Воздвиженський і Дашкович.

Студенти знали всіх паннів, що бували в Брацькій церкві і давали кожній прізвище або по одежі, або по лиці. Одних паннів звали чорненькими, других — біленькими, инчих — гвоздичками або чорнобривцями. Сухобрусівен вони звали пальмами. Між усіма паннами на Подолі не було рівніщих, показніщих од них. Великі на зріст, пишні й горді ходою, лицем щирі Українки, чорноброві й кароокі, вони, справді, здавались роскішними пальмами Індії поміж дрібними дівчатами.

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в царськім саду. На первій алеї, недалечко від теперішнього царського двірця, трудно було протиснутись, так було багато народа. Музики весело греміли. Цілі купи міщан снували по темних алеях. Багато людей сиділо в горах понад Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками і плотями, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степанида, одягнені в легкі білі сукні, гуляли на первій алеї. Вони замітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові алеї, чи спускались вони вдолину, де тепер Шатó, чи виходили на гору, паничі ходили за ними слідком і часто забігали назустріч. Вони примітили велику фіґуру Воздвиженського, при-

садкуватого Калімері, чорнявого Дашковича, і зараз пізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам це сподобалось, і вони почали зумисне крутитись по алєях, манячи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись додому на заході сонця, посідали коло вікон, одчинених у сад і, напившись чаю, забрали ґітари й почали грати та співати Сизого голубочка й Бідної птички. А, співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. „А, може, то моя доля знайшла мене сьогодні в саду?“ так думала кожна з них. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а зелений сад з густою тінню, все те роздражнювало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

Послалася ніч над Київом, уже погас червоний одблиск на високих верхах Андрія й Михайлівського манастиря, а Марта зі Степанидою все сиділи коло вікна. Резеда розливала тонкі пахощі і сповнила ними всю хату. Вони знов заграли й заспівали: „Звук унылый фортєпіана“. І голоси їх були дуже гарні, і пісня як сама співалася в чистім повітрі, але думи брали перевагу. Кожній хотілось марити мріями.

Обидві панни пішли гуляти по саду. В чорній тіні біліли їх ясні сукні, і між деревом вони й, справді, були як ті пальми, рівні й високі. Батько кликав їх вечеряти й не діждався; мусів сам вечеряти. Вже на дзвіницях продзвонило дванацять. На сході почало ясніти й червоніти небо; сходив місяць. А панни все гуляли, неначе ждали своєї долі до себе в гості.

— Чи ждете кого в гості, чи кого виглядаєте? —

— спитав старий Сухобрус своїх дочок, вийшовши з хати в сад.

Надворі була така роскіш, така тиха радість, що старий нагнувся й почав рвати резеду, левкої, барвінок: його старі пальці стулили букетики і, підкравшись до дочок, він кинув на їх тими букетами. Живущий, цілющий вечір і його розохотив до гульні.

Тільки що Сухобрус пішов до хати, як через баркан перевалилося в садок щось дуже велике й довге, а перегодя і друге перескочило слідком за ним. Марта і Степанида наробили крику й кинулись бігти до хати. Батько вибіг їм назустріч.

— Що там таке? Чи пожежа, чи що? — питав він дочок.

— Ой, тату! Щось перевалилось у наш садок та таке велике! — крикнули обидві дочки.

Зпершу йому здалося, що нечистий перекинувся звірюкою і плигнув у садок. Потім мигнула в його думка про злодіїв.

Він вибіг у садок. Дочки стояли коло хати. В саду двоє людей блукали між деревом і чогось стукали в мисник з образами, що стояв під барканом коло черешень. Сухобрус був спокійний за свій священний крам і не приймав образів на ніч.

А діло було таке. Студенти з царського саду пішли в гості до знайомого купця, що жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багацько дочок і не дуже гарних. Він закликàв до себе всяких студентів, годував, поїв їх, і чимало дочок повидавав уже заміж за свіцьких і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі й цілою юрбою перелазили потім через стіну Брацького манастиря. Двері в корпусі часом не запи-

рались, а як були запетрі, то студенти лазили через вікна.

Саме того вечора Воздвиженський і Дашкович вернулись од того купця пізньої доби. В їх головах уже добре шуміло, хоч вони й не були зовсім п'яні. Але часом, як кажуть, неначе хто чоловіка обійде або обворожить. Ніч була темна, місяць іще гаразд не зійшов. Стіна Братства була біла, і Сухобрусів баркан на тій самій вулиці був таксамо білий. І за Брацькою стіною росло дерево, і за Сухобрусовим барканом росло дерево. Замісць соб — наші студенти повернули цабе тай перелізли в Сухобрусовий садок, де до півночі гуляли й марили молоді Сухобрусівни.

Переплигнувши через баркан, Воздвиженський і Дашкович пішли, як їм здавалось, ніби по алеї прямо до свого корпуса, але швидко почали стукати лобами об дерево і наткнулись на мисник з образами. Вважаючи на його білий цвіг, вони думали, що то корпус. Воздвиженський стукнув ніби в двері, а образи посипались йому на голову.

— Ой, братіку! Де це ми? Куди це ми зайшли? — питав Дашкович, підіймаючи з землі образа.

— Чи не потрапили ми замісць корпуса та в церкву? — говорив Воздвиженський, роздивившись на образи.

Притвор великої Брацької церкви не замикали літньої пори. Там спала сотня-друга богомольців. Студентам здалося, що вони доконешно застрягли в тому притворі.

— Ой, стережись, брате, щоб часом не наступити якій бабі на лице! — промовляв Дашкович.

Крик Сухобрусівен навів його на думку, що він настоптав якунебудь богомолку.

Вони почали озиратись і побачили над головами

густе гілля. Хоч в їх головах і шуміло, одначе вони примітили, що то не Брацькі алеї й не академічний корпус.

— Чи не перескочили ми часом у ректорський сад? — промовив Дашкович.

— Може, й так, — додав Воздвиженський, — треба якось вилазити звідсіля. Але що це за образи? Де б вони набрались у ректорськім саду?

— Може, тут ректор уночі Богу молиться, як Степан Воздвиженський, — жартував Дашкович і з тим словом стукнув лобом у грушу.

— Ой, хтось мене вдарив кулаком по лобі! — сказав Дашкович.

— Хто там ходить! — крикнув з усієї сили Сухобрус, стоячи під хатою.

— Ой, ректор вийшов з хати! — промовив Дашкович так голосно, що як би то, справді, був ректор, то в його вуха влетіли б не дуже милі йому слова.

— Так що, що ректор! Велике горе — ректор! — кричав басом Воздвиженський так голосно, що як би ректор гуляв навіть у свойому саду в той час, то почув би його баса через вулицю.

— Хто це ходить у моїм саду? Чого вам там треба? — кричав Сухобрус.

— А свої! — обізвались студенти.

— Хто такі — свої? — спитав Сухобрус.

— Не питай, бо старий будеш! — промовив Дашкович не дуже тверезим голосом.

Сухобрус по голосі догадався, що хтось ненароком заскочив в його сад, одже ж була тоді неділя.

— Та виходьте, не бійтесь, я вас виведу на вулицю, — припрохував їх Сухобрус.

— Еге, так і вийдемо оце! Щоб ви нас посключачали, отець ректор! — обізвався Дашкович.

— Та я не ректор, я Сухобрус! — говорив Сухобрус, сміючись. Він догадався, що то були студенти.

Марта й Степанила повиходили з хати і сміялись.

— Коли ви Сухобрус, то ми й вийдемо.

І вони, справді, вийшли обидва й наблизились до Сухобруса.

— Еге, паничі, мабуть, не потрапили через Брацьку стіну, та зайшли до Сухобруса в гості. Просимо ж до господи! Будьте в мене гістьми, коли зайшли до моєї оселі, хоч і проти волі.

Дуже чудна й несподівана притичина протверезила студентів. Вони почали прохати вибачення, просили вважити на їх студенцьке життя. Сухобрус утішав, просив не трівожитись. Він казав, що сам бачив нераз, як студенти цілою купою плигали через Брацьку стіну, і вважав це за звичайну річ.

Марта й Степанида притаїлись за кущами рожі в той час, як батько повів студентів до світлиці. Вони пішли слідком за ними, дуже цікаві подивитись, які то студенти: вони знали на вид кожного.

Сухобрус звелів подати до світлиці світло і просив їх у хату. Студенти переступили поріг незнайомого дому й побачили вночі незнайомого чоловіка. Чиста велика світлиця з поодчиняними вікнами, дуже добре освічена, свіжа від повітря ночі, повна пахощів резеди, зовсім вигнала їм хміль з голови. Їм стало стидно й совісно; вони почали рекомендуватись.

— Нічого, нічого це! Бог з вами! Чи я ж кому розкажу, чи що? Ніхто в академії не знатиме про те, — так утішав їх хазяїн. — Прошу ж сідати в моїй господі. А от і мої дочки! Це старша, Марта Сидоровна,

а це менча, Степанида Сидоровна! Я вас добре знаю, бо ви півці.

У світлицю ввійшли обидві дочки, високі, рівні, чорняві, в тих самих білих сукнях, в яких вони гуляли в царському саду. Студенти зараз їх упізнали, а вони студентів. Студенти почали рекомендуватись і червоніли, не вважаючи на хміль у голові.

— А ми сьогодні бачили вас у саду, — загремів басом Воздвиженський.

Панни хотіли сказати, що й ми, мов, вас бачили, але не сказали.

— О, ми сьогодні дуже довго гуляли в царському саду, а оце й досі гуляли ще у свойому саду, — обізвалась Марта Сидоровна.

— Яка гарна погода сьогодні, — ледві промовив Дашкович.

— Дуже добра погода, — обізвалась Степанида.

— Зранку було тихо, і середо дня тихо, — говорив Дашкович.

— І вечір був тихий. Ми й досі з сестрою гуляли в саду, — говорила Степанида, спустивши очі вниз.

— А вас звуть у нас пальмами, — одрубав Воздвиженський басом.

— Якими пальмами? — спитала Марта.

— Пальмами! — одказав Воздвиженський. — Бо ви такі високі й гарні, як пальми.

— Далеко нам до пальм, — обізвалась Степанида, — спасибі за комплімент!

Обидві панни сиділи, згорнувши руки й дивлячись додолу. Вони обидві почервоніли, як Воздвиженський назвав їх пальмами. Дашкович смикнув його за рукав, але так незручно, що було видно на всю хату. Панни зтиха осміхнулись.

Тимчасом батько звелів поставити самовар і готовити закуску. Він був дуже радий тому припадкові й гостям. Між міщанами й купцями на Подолі студент академії має високу репутацію, як чоловік з великим розумом і з просвітою. Вони знали академістів по проповідях у Брацькому манастирі, а найбільше в п'ятниці великого посту, коли збірались на п а с і ю сотні Киян. Стара, давня репутація Могилянської Академії зоставила велику силу впливу на Киян і до нашого часу. Давши приказ у пекарні, Сухобрус увійшов до гостей. На йому був новий синій довгополий сіртук з великими ґудзиками і ряба жилєтка. Шия була зав'язана чорною блискучою шовковою хусткою, зпід якої розлягались широкі білі комірчики, неначе великі вуха.

— Дуже радий я, що ви заскочили до мене в гості, хоч і пізньої доби. Мабуть, були у гостях? Чи, може, в театрі? — казав Сухобрус.

— Були в гостях... та випили по одній, та по другій... — промовив Воздвиженський.

— Молодим людям і молода річ. І ми колись були молоді, то й подвизалися, а тепер, як старість налягла на плечі, то й не до подвигів.

Сухобрус приспособлявся до вчених людей і старався говорити по-вченому. Начитавшись Патерика й Житій, він закидав на церковний язик.

— Як ваш хор гарно співає, — несміливо промовила Марта.

— Ви, мабуть, співаєте? — запитав Сухобрус Воздвиженського.

— Співаю басом, як можете догадуватись по моїй розмові, — промовив Воздвиженський і гуркнув басом зумисне голосніще, щоб доказати свій голос.

— Який концерт буде цієї неділі: чи „Возведох",

чи „Гласом моїм“? — спитав Сухобрус, як чоловік, розуміючий діло, і навіть закинув ногу на ногу, приймаючи академічну позу.

— Здається, „Возлюблю тя, Господи“ — обізвався Дашкович.

— Чи не будете коли співати двохорного концерта? Як я люблю такі концерти! — говорив Сухобрус. — От, як у семинарії на „Вербу“ криконуть на два хори „Кто Бог велій!“ Чудо, чудо! Один хор загремить „Кто!“, а другий знов підхопить „Кто!“ та ще й підправить. Ой, Господи, як гарно!

— Ми співаємо тихіщі концерти, — промовив Дашкович, натякаючи проти двохорних, крикливих концертів.

— І я люблю тихі, мельодичні концерти, — промовила Степанида, ледви підіймаючи вії, і знов спустивши їх на щоки.

Тимчасом принесли самовар. Панни вийшли до другої кімнати наливати чай і незабаром принесли стакани для гостей. Свіжа ніч, міцний чай зовсім провітрили паничів. Вони навіть були раді, що так негадано прийшлось познайомитися з пальмами.

Всі посідали коло стола на канапі. В одчинені вікна заглянув червоний, великий, як діжа, місяць, підіймаючись з Дніпра ніби прямо на Печерські гори. Сухобрусівни в хаті були далеко кращі, ніж у церкві в своїх старомодних капелюхах, похожих на кошики. Степанида мала лице щиро-київське: більш кругле, ніж довге, з повними рум'яними щоками, з ямочками на щоках, маленьким ніжним підбородком, з невеличкими темними очима. Ніс її був чисто міщанський: дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими продорчастими ніздрями. Брови були високі й на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки.

Старша, Марта, мала далеко грубіщі пруги лиця, нагадуючи сільську молодицю. В неї брови була товсті, очі великі. Таке лице буває дуже гарне на сцені, здалека, при світлі лямп. В червоному намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодицею.

Розмова стала веселою, не вважаючи на пізню добу. Панни держали себе смирно, трохи пишались, спускали очі до долу й, очевидячки, хотіли вдати з себе дуже добрих і спокійних. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі зумисне спущені вниз, пізнав би природжену вдачу й підроблену.

— Чи весело гуляли сьогодні в саду? — спитала Марта Воздвиженського і блиснула очима, як блискавицями, й так швидко спустила вії, як швидко блискавка ховається за чорними хмарами. Воздвиженський розтав від того блиску, як віск.

— Дуже було тісно на першій алеї! Так тісно, хоч людей розпихай, як у церкві, — одказав він.

І йому дуже хотілось, щоб вона знов одслонила віка і блиснула очима.

— І чом би не гуляти всім на бокових алеях? — промовив знов до неї. — Ні! Лізуть усі на першу алею, тай годі!

— Коли ж на бокових алеях гуляють самі міщанки та наймички, — обізвалася Степанида. — Якось ніяково туди мішатись, бо всі сміялись би.

— Нехай сміються! — одрубав Воздвиженський. — Я, бувши вами, гуляв би й на бокових алеях.

— Коли ж вам не можна бути нами, — лукаво промовила Марта, і знов зкоса блиснула очима.

— Чи багацько наук читають у вас в академії? — спитав Сухобрус Дашковича, маючи його за розумніщого.

— О, багацько! Так, що й полічити трудно! — І Дашкович почав перелічувати деякі науки, конечне, для звичайности.

— Ой, як багацько! І якої треба голови, щоб знести все те! А чи є в вас така наука: „Печерський Патерик"? Я дуже люблю його читати! Ця наука повинна бути в вас...

Сухобрусівни, побувши в школі, постерегли, що така наука навряд чи є на світі, хоч Дашкович назвав їх багацько й дуже чудних. Їм стало ніяково.

— Є! — сміливо одказав Дашкович, — тільки не наука, а книжка.

— Книжка, книжка! В мене вона є!

Сухобрус хотів іти й принести Патерика.

— Тату, нехай тим книжкам! Хиба ж їм ті книжки й так не обридли в академії, — говорила Марта.

Сухобрус сів і знов хотів почати розмову про Патерика. Студенти зам'яли його слова.

— Як багато квіток у вашім саду! — промовив Дашкович до Степаниди, заглядаючи в вікно на квітник.

— Ми з сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у саду, — промовила Степанида і стала коло вікна, розмовляючи з Дашковичем.

Вона йому сподобалась. Місяць освітив її лице, й воно здалося йому ще ніжнішим, ще добрішим. Брови чорніли, як шнурочки. Дашкович приглядався до неї, й якась радість усе більш та більше наливала його серце. Промінь місяця здався йому веселіщим, і пахощі од резеди, од левкой запахли неначе вперше; йому здалось, що вони лились од тих очей!

— Яке в неї миле лице! — думав він, — які тонкі брови, який рівний, тоненький носик. Яка вона повинна бути добра, гадаючи по тонким чистим пругам лиця.

Місяць навів на її лице ідеальну блідноту, сховав гарячий рум'янець на щоках, замалював матом блиск гострих очей. Вона стояла, згорнувши руки, і розмовляла мельодичним голосом.

— Яка вона тиха, як голубка, — подумав Дашкович, — як вона згорнула руки й очі спустила, зовсім як свята! І він згадав свій сон давній, як його судженіа у сні злинула з дерева голубкою, сіла йому на плече й потім стала тихою панною. Той давній сон, уже забутий, знов виплив в його з душі проти волі.

— Чи співаєте ви? — якось само вихопилось у його з рота. Зірвала те слово його давня думка.

— Співаю, тільки не дуже гарно, — одказала Степанида. — Ми вивчились у пансіоні трохи грати на ґітарі.

— Співаєте і граєте! — знов зірвалось у його з язика так не до ладу, що Степанида одслонила віка й глянула на його. — Моя суджена, — ледві, ледві подумав Дашкович. Але та мисля так глибоко заворушилась у його серці, що він сам ледві постеріг її.

Тимчасом подали на стіл закуску, а з закускою й напитки. Сухобрус попросив гостей до столу. Час був пізній, їсти схотілось добре. Паничі їли й випивали добре, і стали веселіщі і сміливіщі. Сухобрус перестав бадьоритись, приймати академічну позу і сміливіще розмовляв з студентами.

— Скажіть мені, паничі, ви люде вчені, як то можна розумом збагнути так багацько наук? І все те позамічати на-пам'ять, повиучувати! Я був у вас в академії на митрополичому екзамені і слухав усякі науки. Господи! І де в чоловіка стільки розуму набереться!

— Нічого немає дивного для того, хто змалку

вчиться. Мало-по-малу воно все повлазить у голову, — говорив Дашкович.

— Що то за уми, що то за розуми! А ті професори! Страх тай годі! — дивувався Сухобрус, випивши не мало. — Які ж то ті уми та розуми за границею, у тих Німців, що все повидумували!

— О, за границею ще далеко розумніщі від нас, — говорив Дашкович.

— О, не вірте йому! Куди ж тій Німоті стати нарівні з нами! — заговорив Воздвиженський. — Ми первий народ у світі! Ніде нема більшого царства од нашого, ніде нема кращої віри, чистіщої віри, як наша.

— А в Єрусалимі? А на Афонській горі, як пишеться в „Житіях“? — почав диспутувати Сухобрус. — І там були великі святі, такі, як і в нашій Лаврі, і там святі боролися зі злими духами, як і наші печерські київські.

Сухобрус поналивав чарки, і всі випили і стали ще веселіщі.

— Ой ви, уми-розуми! — промовив сміливо Сухобрус, а, мабуть, не одгадаєте: що після чаю? А, нуте, хто одгадає?

Студенти дивились на його й почали одгадувати. Один говорив, що після чаю треба випити, другий говорив, що треба покурити, що треба подякувати.

— Ні, ні! — казав Сухобрус, тріпаючи головою.

— Треба до дому йти! — обізвався Дашкович.

— Ні! — тріпнув головою Сухобрус. — От тобі уми-розуми! Отже й не всьому ви навчились в академії. Після чаю — слідує „воскресенія мертвих і жизни будущаго віка, амінь!“ — промовив Сухобрус слова символа віри.

Всі засміялись; навіть панни осміхнулись і запишались.

— А хто не родився й умре? Хто родився й не умре? — знов загадав загадку Сухобрус.

Ця загадка була не така трудна, як перша. Її швидко одгадали, що не родився й умер — Адам, родив ся й не вмер — Ілля й Енох, бо обидва були взяті живими на небо, як написано в Біблії.

— О, уми! Ото розуми! Одгадали! — хвалив їх Сухобрус.

Воздвиженський устав зза стола, пройшовся по хаті й запинився коло картини Ноя з синами.

— Що це в вас таке? Чи попи, чи діякони, сліпі Велизарії? — промовив Воздвиженський і затим голосно прочитав надпис: „Святий праотець наш Ное.“

— Е, в вас, бачу, ґітара є! — промовив Воздвиженський і взяв зо стіни ґітару. — А заграйте, будьте ласкаві, або й заспівайте, — сказав Воздвиженський, сівши коло Марти.

— Я колись співала, та вже позабувала, — промовила кокетливо Марта. — Просіть сестру.

Воздвиженський узяв зо стіни другу ґітару й поніс Степаниді. Вона таксамо соромилась і одсилала до сестри.

— Коли ви не хочете, то ми будемо співати з Дашковичем. Ну, починай української!

І Дашкович сміливо почав тенором „Вийди, дівчино, вийди, рибчино!“ Воздвиженський підтягав басом і так ламав українські слова, що панни не могли вдержатись од сміху. Одначе Марта почала акомпанувати на ґітарі, а за нею й Степанида на другій. Пісня вийшла дуже гарна, бо її співали вмілі голоси. Сухобрус аж умилився серцем.

Паничі скінчили і просили співати самих паннів. Вони мусіли заспівати „Сизого голубочка“. Голоси їх були добрі, але не дуже тверді і сміливі. Вони співали й пишали губи, а од того пісня виходила дуже сантиментальна.

— Годі вже „голубочка!“ Заспівайте лишень „Горлиці“! От пісня! — говорив Сухобрус, розвеселившись.

Дочки вдарили „Горлиці“ дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців.

— Заспівайте ж іще нашої пісні, та жалібної, жалібної! — просив Сухобрус.

І всі разом заспівали: „Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була?“

— Ой, не співайте, бо буду плакати, — просив Сухобрус, переслухавши пісню. — Що мені згадала ця пісня? Яку давню давнину пригадала вона мені! І мою молодість, і мою покійницю, й мої літа давні, на віки минувші!

Вже на сході небо почервоніло, а гості все співали та співали та випивали. В кінець усього сам Сухобрус став серед хати й почав співати церковних пісень. До його пристали студенти, а за ними мусіли співати й панни. Вже надворі стало розвиднятись, а вони всі співали „Возбранной воєводі“ і „Многая літа!“

У Брацькому манастирі задзвонили на утренню. В той час одмикали манастирську браму.

— Дашковичу, чуєш? — промовив Воздвиженський.

„Час до дому, час, забарилася!“ — затягли всі, і паничі почали прощатися з хазяїном і дочками. Всі випровадили їх надвір і розпрощалися з ними. Хазяїн і дочки просили студентів не забувати їх і одвіду-

вати як найчастіше, тільким не через огорожу, а просто через ворота.

Ранок свіжий і росяний саме розгорявся. На самих вершечках усіх золотих хрестів старого Київа, на високих горах, з'явились червоні, як жар, проміння, а Подол лежав сонний під горою у глибокій темній тіні.

Студенти ввійшли в манастирську браму, де стрілось їм кільки перекупок з кошиками на руках. Двері в корпусі були вже відчинені. Вони благополушно пройшли до номера й повалились на ліжка, змучені днем і ніччю, так багатою притичинами.

А Сухобрус, вернувшись з дочками до хати, став серед хати, приклав палець до лоба, довго думав і с азав:

— Щось воно, та не дурно! Щось, та буде! І треба ж було цим паничам потрапити перелізти конче в мій садок, зайти до моєї господи неждано-негадано в таку пізню добу! Це все не дурно! Щось, та повинно бути!

Так говорив Сухобрус під впливом Печерського Патерика, начитавшись іскусів од злих духів. Йому і в голову не прийшло, що діло сталося дуже просто й випадком.

— Щось буде! — все говорив Сухобрус сам до себе, стоячи серед хати з пальцем, притуленим до лоба. — Дочки, готуйтесь до весілля! Ось що буде! — промовив батько весело до своїх дочок і пішов стати.

Вплив Печерського Патерика з батька перейшов і на дочок. Вони не лягали спати, пішли в садок стрічати схід сонця. Їм так ясно малювалася вечірня сцена в саду!

Роса падала їм на коси, на лице, на одежу; великі краплі дощем падали з листя й обсипали їх білі сукні.

Сонце викотилось зза Дніпра й освітило їх зблідлі лиця й трохи червоні очі. А вони все ходили по саду і дивувались. В кожної в голові стояла батькова думка: „Щось буде! Щось повинно бути!“

В-обіди батько прийшов з маґазина до господи і за обідом розмова йшла про студентів.

— Як же вам показалися вчорашні гості, чи сподобились хоч трохи? Я дуже вподобав Дашковича! Такий тихий, спокійний і дуже розумний панич! — говорив Сухобрус. — А той другий щось дуже дикий та грубий! Чистий кацап!

— Одначе він з себе дуже показний, здоровий, має гарного баса, — сказала Марта, — а Дашкович уже геть то розумний, хоч і дуже гарний з лиця.

І батько все хвалив Дашковича, а дочкам чомусь більше сподобався Воздвиженський. І Марта, й Степанида находили Воздвиженського здоровішим, їм обом сподобався його бас, його сміливість, хоч і дуже груба. Тільки одна другій не признавалася в тім і таїла ту мислю про себе. Марта знала, що Воздвиженський більше звертав увагу на неї й була рада; Степанида завидувала й почала цуратися сестри, З того часу між ними почався ще більший нелад. Одна поглядала на другу косо.

Не так було між студентами. Воздвиженський уподобав Марту, а Дашкович Степаниду. Дашкович не хвалив Марти.

— Тямиш ти! Ти подивись тільки на Марту! Які в неї брови, які губи! Очі, як вогонь, губи, як коралі! А твоя Степанида .. Ну, що в неї гарного? Все тонке, дрібне: і брівки, і носик, і зубки.

— А в твоєї Марти брови, як у молодиці, очі, як сливи.

— Коли б пак у неї брови ще товстіщі, очі ще більші, то вона була б іще краща! Марта — то краса полудня, щира Українка, показна, чорнява! В нас, у Росії, нічого такого не знайдеш! Вона щира пальма сходу! — говорив Воздвиженський.

Ніхто не знав, як вони познайомилися з пальмами. Начальство навіть не дізналося, що вони тієї ночі не ночували дома. Тільки першої таки неділі всі студенти дуже здивувались, побачивши, що Воздвиженський і Дашкович ішли з церкви поруч з Сухобрусівнами і провели їх додому. Воздвиженський щось розказував Марті, так розмахував руками, що зачепив якогось пана п'ятірнею по голові і скинув з його шапку.

З того часу Воздвиженський і Дашкович почали часто навідуватись до Сухобруса, ходили з його дочками гуляти до Царського Саду.

Старий купець був певний, що вони посватають його дочок і раз не втерпів, виговорився перед паничами, що в його „є і ще й буде, ще й до того роздобуде!“ — що для своїх дочок він зоставить кожній по домові. Того ж таки літа Сухобрус заклав новий мурований дім, на вулицю вікнами й на два поверхи. Для другої дочки він купив ґрунт проти свого таки дому через вулицю, у другому кварталі, й обіцявся збудувати такий же самий дім.

Студенти дуже ясно опстерегли, до чого воно йдеться, і кожний мав на умі заручитись, коли тільки настане тому час.

III.

Настав останній рік академічного курса. Воздвиженський почав дуже часто записуватись у Лавру, до Пещер, щоб показати ректорові свою віру. Він ставав на молитвах осторонь од других, сам-один, і інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він хрестився, кланявся дуже низько, бив поклони й так лицемірно підіймав очі до Бога, що інспектор навіть подумав, чи не постриже́ться часом він у ченці. Він ходив до церкви на ранню службу, навіть у буденні дні, і прикладався до чудовної ікони Брацькоі Богородиці, де ректор читав акахвист. В той час він уже став инчим чоковіком, не молився Богу вночі, але вважав лицемірство за дуже корисну річ для себе. Перед професорами гнув спину, кланявся низенько ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все терся коло тих професорів, котрі мали багацько дочок. Репутація про його пішла все вгору та вгору, дуже вигідно для його.

Студенти видержали вже екзамен у професорів. Настав день останнього екзамена для старшого курса, в якому були Воздвиженський і Дашкович. Той екзамен робив митрополит, повіряючи екзамени по всіх науках разом. Приїзд митрополита оповістили в десятій годині. Всі студенти, одягнувшись у свою вже професорську форму, зібрались ў велику салю в старому корпусі. Саля та велика на два поверхи, з двома рядами вікон, з хорами. Вона вся розмальована в клясичному стилі. Великі

стіни обвішані патретами всіх учених старої Київської Академії й патретами нових руських імператорів. Проти самого митрополичого крісла висів великий, на цілий зріст, патрет Петра Могили, чорнявого, з гарним грецьким клясичним лицем, хоч і трохи аскетичним, в архиєрейській мантії і з жезлом. З инчих золотих великих рям у два ряди виглядали лиця і в клобуках, і в митрах, і простоволосі. Там виглядало негарно широке лице Кониського, з веселим усміхом і з здоровою бородавкою на носі. Там дивилось на салю повне, гарне, з червоними ситими губами лице Теофана Прокоповича, котрий неначе тільки що випив і в смак закусив. З другого боку дивився святий Димитрій Туптало, митрополит ростовський, намальований святим, протоєрей Леванда з тонким орлиним носом, Ґізель, Смотрицький, всякі київські митрополити. Тільки ніде там не було видно патрета ні одного українського гетьмана, навіть Богдана Хмельницького і благотворителів манастиря й академії, Конашевича-Сагайдачного й Мазепи!

В десятій годині ректор і всі професори в орденах вийшли до Брацької дзвіниці, стали на східцях під гарячим літнім сонцем і ждали митрополита. Вже минула година, а митрополита не було! У декого з професорів заболіли ноги, а найбільш у старих. Сонце шкварило, як вогонь. А митрополита не було! Коли аж через годину з Александрівської вулиці вилетіла митрополича карета, запряжена чотирма сірими жеребцями, блискучими і гладкими, як печі. Професори стріли митрополита, цілуючи його в руку. Два архимандрити взяли його попід руки й повели до конґреґаціонної салі. Митрополит був здоровий, кремезний дід з червоним лицем, але, йдучи на сходах, він удавав такого

в'ялого, такого старого, такого аскета безсильного, що, здається, його архимандрити не вели, але мусіли нести.

Митрополит уступив у салю. Студенти й хор півчих проспівали „Царю небесний". Митрополит поблагословив членів конференції й студентів, і потім сів на першому місці. Вся конференція, зі скількох десятків духовних і світських осіб, довгенько постояла, поки митрополит кивнув їм рукою сісти. Архимандрити і протоєреї сіли кожен по чину, неначе хто їм порозписував місця, а світські професори, хоч далеко розумніші од їх, тулились позаду, як школярі. Секретар висипав на стіл купу білєтів, митрополит почав викликати до стола студентів. Він так тихо промовляв ймення, так розтягував слова, неначе зовсім на віки спостився. Ректор мусів голосно промовляти тійменння, обертаючись до студентів.

Студенти почали виходити, брати білєти й говорити, що кому припадало. Всі ченці, і професори, і митрополит слухали, понагинавши голови. І на стінах давня Академія дивилась на все те своїми тінями, поважними й сумними. Але мало-по-малу митрополитові все те опротивіло: він позіхнув і почав жартувати, перериваючи одвіти студентів і балакаючи про сторонні речі. Голос його був тоді зовсім не слабий, не аскетичний, він реготав зовсім по-людський!

— Ану, виходьте екзаменуватись, мої земляки! Гей, Туляки! Виходьте! — викликав митрополит уже не по спискові. На середину салі вийшло чоловік п'ять студентів, і між ними як кольос родоський, Воздвиженський.

— О! — промовив митрополит до Воздвиженського, — одвічай поперед усіх.

Воздвиженський узяв білєт. Иому випав Геґель.

Він почав розказувати його систему, дуже темну, і почав збиватись.

— Годі, годі! — промовив митрополит. — А розкажи, як учив Геґель про Христа і христіянство?

Воздвиженський почав розказувати, що Геґель мав фільософію за найвищий ступінь абсолютноі ідеї, і почав знову збиватись.

— Ну, чого ж ти плутаєшся? — сміявсь митрополит. — Адже ж Геґель був єретик?

— Єретик, ваше високопреосвященство, — потакав Воздвиженський, — ще й великий єретик.

— Значить, він був дурень!

— Був дурень, ваше високопреосвященство.

— От, і добре! За це одно я тобі запишу найбільший бал!

І митрополит і, справді, записав йому найбільший бал.

— А молитву Христову знаєш? — питав далі митрополит.

— Знаю.

— От, де найвища фільософія! А ваші Німці, Геґелі, Канти, Шеллінґи, все це єретики, все це легкодуми! — промовив митрополит, обертаючись до професора фільософії.

— Геґель був останній фільософ ідеального прямування, — знов почав одвічати Воздвиженський.

— Останній! — перервав його митрополит, — ну, слава ж тобі, Господи, що останній! Коли б їх уже більш і не було. І чи вмер він уже?

— Вмер...

— Вічний покій його душі, коли вона того заслужить, — промовив митрополит, засміявшись, і за ним засміялась конференція, а за нею й студенти. І Кониський, моргаючи своєю бородавкою на носі, з золо-

тих рям, здається, сміявся своїм чудним лицем з тієї конференції. І Теофан Покопович своїми ситими губами неначе сміявся разом з конференцією і студентами. А Петро Могила грізно і гнівно дивився на ту сцену, роблячи своїм аскетичним лицем великий контраст з академічною конференцією. Його лице неначе аж зажурилось.

В той час ректор нагнувся до митрополита й почав йому шептати. То він хвалив Воздвиженського за його набожність і розказував, що він дав обіцянку йти пішки на богомілля в Почаївську Лавру. Лице митрополита проссяло. Він дуже ласкаво поглянув на свого земляка.

— Буде з тебе! Добре, дуже добре! — промовив митрополит.

— А ну, хто там іще? Прославляйся по-єврейський!

Студент узяв єврейську книжку й розгорнув, хто його зна й на віщо. Він зовсім не вмів читати по-єврейський і держав книжку догори ногами.

— Ану, прочитай і переклади!

Студент почав. Професор єврейського язика приступив до його, заглянув у книжку й засміявся.

— Він, ваше високопреосвященство, держить книжку догори. Певне, так трудно читати.

— А переверніть йому книжку, може, він і прочитає.

Книжку перевернули, одначе все-таки він не прочитав. За його сяк-так прочитав його товариш.

— Що ж з тебе такий поганий гебраїст? А — попробуй по-грецький, — говорив митрополит, — дайте й мені книжку! Професор грецького язика подав митрополитові грецьку книжку; ректор і собі взяв грецьку книжку і хотів слідити за читанням, але довго придивлявся й не міг розібрати і слова. Коли зирне на листок, аж він держить книжку догори ногами. Йому

стидно було перевернути, і він так і держав її до кінця, ніби слідкуючи за словами, та все затуляв книжку широкою рясою. Краска виступила на його щоках, і піт на лобі.

— Буде з тебе по-грецький! Бери ж білєт по другій науці.

Студент витяг білєт по церковній археольоґії й почав розказувати про старинні будування в Азії й Европі, назвав їх кельтицькими і цикльопськими, і собі, на біду — прикинувши ще кільки научних німецьких загрянишних термінів.

— І яких ви Кельтів познаходили в древности, коли найстаріший народ на світі — Євреї! На що вам брати ті вигадки німецькі! На що вам ті загранишні терміни!

Студент мовчав і професори мовчали. Митрополит грізно окинув оком молодих професорів, як лібералів, надувся й почав до чогось добіратись, чогось чіплявся, сердився. Він побачив, що старий клясичний дух академії вже починає падати, що туди влазить дух европейський, одначе розбалакався, розвеселився й викликав першого студента. То був Дашкович. Він дуже добре й розумно розказував свій білєт, і митрополит розхвалив і академію, і професорів, і студентів.

Вже довгий літній день наближався до вечора, а митрополит держав іще на екзамені, бо поснідав пізно й добре, а всі умірали з голоду. Всі потомились, були бліді, а екзамен усе тягся та тягся. Вже на вечірнім опрузі знялись усі з місця. Студенти й півчі проспівали молитву, і митрополита знов ледві поволокли попід руки до ректора, де був готовий обід. Велика академічна заля опорожнилась. Тільки на стінах з золотих рям виглядала вся стара Київська Академія на опорожнені кресла, на стіл, де валялись на столі й під столом по-

м'яті білєтики. Дуже сумно і грізно поглядав Петро Могила, закладач Академії. Його тінь, прикована до полотна, ніби думала: „І що то за люде прийшли й вийшли з моєї Академії? І на якій мові все те говорило, екзамінувалось, жартувало й виявляло научну темноту? Чи то Орда налетіла, чи то Литва набігла й запанувала над моїм ділом, моїм твором?“ І чорні очі Могили ще грізніще, ще сумніще поглядали на простору залю, куди вже вибігли миші й шелестіли між пом'ятими папірцями. Широко одслонені очі св. Димитрія ніби дивувались, чи не грали ці люде якоїсь чудної містерії, чи комедії? Всі тіні значних учених давньої Академії, всіх письменників, усіх оборонців українського народа, його віри й народности, цілими рядами, смутно недоумівали,[1]) що то за люде тут говорили, жартували, держали книги догори ногами й ніби й, справді, діло робили!

У ректора був роскішний обід для митрополита й конференції, куди пішла не одна копійка зі студенських сум. Вино лилося річкою. В одчинені вікна вже запахло вечором, зассяли зірки на небі, а за столом все пили, їли, та ще пили. Вже пізно встав митрополит зза стола, і всі заспівали йому: „Іс полля еті, деспота!“ При світлі ясних зірок виїхали гості з Брацтва. Пізній захід блищав на стінах церкви, на золотих верхах. Тополі й липи стояли тихо і мліли в благодатному теплі, не ворушачи ані листочком. І Брацтво, і корпус Академії, і з його вікон грізні й сумні очі давніх українських учених дивились на той чудний поїзд і чудувались, що там, де вони колись були свідками боротьби за віру й Україну, там тепер хтось чужий справляє сатурналії, справляє комедії на науку і просвіту. Тільки

[1]) Ніяк як слід не могли розібрати (моск.).

небо та земля були такі чудові, як і за давніх часів, таксамо ссяли зорі в небі, і в повітрі віяло теплом і пахло квітками й тополями... Тільки гори київські стояли таксамо, як у той давній козацький час; таксамо заглядали в широкий Дніпро, як за давніх минулих часів...

Тимчасом ректор, справді, пойняв віри Воздвиженському і, закликавши до себе, почав уговорювати його постригтись у ченці.

— Не можу, — одказувався Воздвиженський, — бо маю вже наречену. Вона дочка одного київського протоєрея.

Воздвиженський дурив ректора. Він, правда, був знайомий з дочками того протоєрея, але женитись там не думав, бо протоєрей був небагатий. За те ж він був земляк і товариш ректорів по школам.

— Ви зробили вибір непоганий, хоч і не хочете своєю власною особою піддержувати руської церкви в стані ченця.

— Я смію просити, щоб мене зоставили в Київі, — просив Воздвиженський.

— Добре! — промовив ректор, роздумуючи.

Воздвиженський вийшов од ректора зовсім спокійний.

Йому треба було тілька трохи пограти комедію, частіще ходити до ректорового товариша і вдавати з себе жениха його старшої дочки. Всі заговорили, що він з нею жениться. І він і, справді, посватався й заручився там. Сухобрус дуже стревожився, зачувши про сватання Воздвиженського, а Марта трохи не зомліла.

Швидко Воздвиженський довідався, що його не тільки зоставили в Київі, але навіть професором Академії, разом з Дашковичем і ще з одним студентом. Як тільки

його зовсім затвердили на тім місці, він і покинув увиватись коло дочки протоєрея.

А тимчасом про сватання Воздвиженського на протоєреївні вже всі говорили. Протоєрей просив уже до себе родичів на весілля з Калузької ґубернії. Сама наречена, його дочка, вже налагодила все до вінця. Протоєрей закупив багацько вина й усяких напитків, пошив дочці виправу. Коли рознеслася чутка, що Воздвиженський уже заручився, що він уже давно мав собі молоду! І протоєрей, і його дочка, і ректор, і все начальство тільки пороздявляли роти з того дива, зачувши про заручини Воздвиженського з Сухобрусівною!

Воздвиженський, побачивши, що вже сталося, як йому бажалося, що дорога в житті послалася перед їм так, як його думка того хотіла, просто покинув протоєреївну і, не сказавши і слова Дашковичеві, побіг раз раненько до Сухобруса.

Сухобрус пив чай зі своїми дочками й тільки-що збірався йти до маґазина. Несподіваний прихід Возвиженського дуже здивував батька й дочок: вони вже чули про його сватання.

— Добридень вам, Сидоре Петровичу! — промовив Воздвиженський і кинувся обнімати й цілувати старого.

— Доброго здоровля вам, Степане Івановичу! — обізвався знехотя Сухобрус, ледві одвітуючи на його цілування.

Воздвиженський подав руку паннам. Марта і Степанида сиділи мовчки, ледві привитались до його. Марта дивилась у свій чай; її чорні брови дуже насупились над стаканом, стали грізними, як чорні хмари. Степанида ледві осміхалась і копилила свої тонкі губи.

— Давно я був у вас у гостях! — промовив Воздвиженський.

— Давно! — знехотя промовив Сухобрус і замовк, прийнявши академічну позу й дивлячись на швидку пару, що вискакувала зпід покришки самовара.

Марта колотила ложечкою чай, у якому вже давно не було і шматочка сахару, і який був холодний, як вода.

— Ваш чай, Марто Сидоровна, зовсім прохолоне, — зачіпав її панич.

— Нічого те! Я люблю холодний чай, тільки не люблю холодних людей.

Такий прямий і різький одвіт дуже здивував і засмутив Воздвиженського. Він бачив її завжди тиху, спокійну, добру. Він угадував, що причиною того була обида. А Марта все колотила чай і ледві мочила ложечкою губи. Її великі очі були повні сліз. Вона була сердита й ледві здержувала себе. Не стільки гірка обида, як злість налила її очі сльозами.

— В мене було такого діла! Так багато діла! Я скінчив благополушно екзамени, мене зоставили бакалавром при академії. Вибачайте мені, що я так не часто навідувався до вас! — просив Воздвиженський, і в його голосі й, справді, почулася м'якість і жалібність.

— До нас то й не було часу, а як до кого инчого, то й час знайшовся, — промовив Сухобрус, дивлячись у вікно проз Воздвиженського голову.

— От як Дашкович, то й діло робив, і нас не забув, — промовила Степанида.

Воздвиженський бачив, що хазяїн і дочки такі холодні, неначе їх хто пообкладав льодом. Одначе йому не стало совісно ані кришки! Його великі сірі очі таксамо дивились сміливо. Він просто міркував, як купець у крамниці перед покупцями, з котрого боку пристати, й як почати річ, і так почати, щоб усе діло

загарбати у свої руки з прибиллю,[1]) щоб нічого не втратити.

А Марта все сиділа нерушимо та колотила холодний чай. Здавалось, що вона хотіла його колотити, доки Воздвиженський не вийде з хати, або поки не переговорить об заручинах. Її лице було бліде, її брови й губи, трохи втягнуті, виявляли велику енерґію. Вона не змогла, не вміла здержати злости, і сльози закапали з очей.

— Треба починати діло або втікати, — шепотіла Воздвиженському думка. Він хотів уже говорити, тільки якось не знаходив слова. Він побачив сльози на Мартиних щоках, і тільки подумав: „Яка вона добра! Яке в неї м'яке серце! Вона буде доброю жінкою! Треба приступати!"

І він приступив. Просто й ясно, голосно на всю хату, він оповістив, що його діла в академії скінчені, що йому час приступити до сватання, і він нікого більш не вибірав, ні об кім більше й не думав, окрім Марти Сидоровни.

— Тепер за вами черга, Марто Сидоровно! — промовив Воздвиженський.

Марта розридалась. У неї набралося сліз повнісінькі очі, вона була рада, що трапився випадок вилити їх, і більше не держала їх.

— Дайте мені хвилинку подумати, піти в сад! — промовила вона й вийшла в сад.

За нею вийшла сестра. Воздвиженський зостався з Сухобрусом. Задля його випав найкращий час поговорити з батьком про придане, і він почав говорити без жадної церемонії.

---

[1]) Зиск, прибуток (моск.).

— Як же ви, Сидоре Петровичу, розпорядитесь з своїми домами, з садом, з ґрунтом? — почав будущий зять.

— А так! В мене дві дочки, як ви знаєте. Більше роду й не маю. Марті дам новий дім, що стоїть на вулицю, а Степанида тимчасом житиме зо мною в сьому крилі. А по моїй смерти Степаниді зіставлю крило...

— Чи ми ж помиримось?

— Треба миритись... Тільки ви знаєте, що я своїх дітей не зобиджу. Що маю, то все їх. Для менчого зятя я купив через вулицю ґрунт, і на тому ґрунті збудую новий дім, а крило запишу по половині на двох. Схотять, продадуть, чи поділяться — про мене!

— Розумні ваші слова, Сидоре Петровичу, гарно й слухати, — промовив Воздвиженський, видимо, радий тому. — Чи не можна, Сидоре Петровичу, всі ваші слова записати на папері? Ваші слова — золото! Шкода буде, як вони так і полинуть у повітрі...

Сухобрусові, очевидячки, не сподобалася така річ.

— Коли ви мені, старому батькові, не ймете віри, то я й запишу на папері. Не заберу ж я всього на той світ.

І тут же Сухобрус записав на старшу дочку новий дім, а решту — так, як він говорив. Воздвиженський сховав той папір у кишеню і прожогом полетів у сад. Марта дала йому своє слово, як того ждав Воздвиженський, як знав об тім і старий батько.

Всі вернулись до хати. Всі неначе переродились, були веселі, жартували. Марта була рум'яна, все спускала очі в землю, як жених брав її за руку й ніби крадьком тільки осмілювалася глянуть на його. Одна Степанида була невесела тим, що Дашкович не просив і досі її руки, а може й тим, що не її сватав Воздвиженський.

— А ми чули, що ви засватались на протоєреївні? — питав Сухобрус.

— А, де там! Хто його там думав сватати́сь! Так тільки туманив людей.

— На віщо? Недобре! Їй Богу, недобре! — тихо промовляв Сухобрус, просячи всіх за стіл і сідаючи обідати.

Після обіда, веселий і щасливий, як купець, що дуже добре вторгував того дня, Воздвиженський прибіг на кватиру до Дашковича.

— Чи ти чув новину? — крикнув Воздвиженський.

— Яку новину?

— Що я посватав твою Степаниду!

— А ти ж женишся на протоєреївні?

— На якій протоєреївні? Схаменися ти? Я сьогодні посватав твою Степаниду Сидоровну, Сухобрусову дочку! От що!

— Не правда твоя!

— Бреши сам, коли не ймеш віри. Вже й моє весілля швидко буде, і той новий дім, що на вулицю, буде мій. Ось подивись!

І Воздвиженський показав йому папір з підписом Сухобрусовим. Там Дашкович побачив ім'я Марти, і в його одлягло од серця.

— А що, налякав тебе, га? — промовив Воздвиженський. — Йди ж скоріще, заручайся, коли хоч, а то й, справді, втеряєш[1]) твою пальму. Так і вхопить якийсь купчик! Ходімо таки сьогодні в вечорі, то й весілля будемо справляти разом.

Дашковичеві все те здавалося сном. Так усе те було несподівано, негадано. Він ждав сватання у протоєрея. Воздвиженський своїми устами просив його навіть шафером. А тепер скоїлося зовсім инче діло.

---

[1]) Втратиш (моск.).

— Отже ж ти й, справді, капосний!

То було перше слово Дашковичеве, як він опам'ятувався.

— Та чого ти стоїш, роздявивши рота! Вбірайся та ходімо на твої заручини, бо втратиш дівчину. Щоб мені завгорило й, справді, сьогодні посватати твою Степаниду?

— Ой, капосний же, нехай тобі всячина! — шептав Дашкович, хапаючись убіратись. В його була думка, щоб хто й, справді, не одбив у його дівчини.

Того ж таки вечора обидва вони пішли до Сухобруса. Тепер тільки Дашкович пересвідчився в тім, що Воздвиженський засватався: його витали, як зятя. Не довго думаючи, Дашкович пішов з Степанидою в сад на прогуляння й переговорив з нею. Він вернувся з саду женихом.

Сухобрус не знав кінця свойому шастю. Світлиця його освітилась свічками й лямпами. В кухні палало велике полум'я; там готували вечерю. Самовари не загасали. Стіл був заставляний наїдками й напитками. Сухобрус надів новий синій сіртук і найрябішу шовкову жилєтку. Його очі блищали од вина і щастя. Він обнімав та цілував дочок і зятів.

— Ой, ви мої дочки, як голубочки! Грали ви і співали „сизого голубочка", поки не принадили до себе пару голубів, тай яких голубів! Ой, ви зяті мої, уми-розуми! Чи я ж думав та гадав мати зятів таких розумних, іще й професорів? За те ж я вас обзолочу, обсиплю золотом та сріблом. Дам вам обом по дому, по садку. А з маґазинами... як самі знаєте. Певне, ви будете писати книжки, а не образи малювати, як батько ваш колись малював. Ой, ви мої уми-розуми!

І старий батько не міг натішитися своїми вченими зятями: все обнімав та цілував їх.

— Та буде вже цілуватись! — промовив Воздвиженський. — Давайте, ще будемо пити!

— Давай, зятю, й пити! Й пити — вмерти, і не пити — вмерти. Лучче ж пити і вмерти! Ну, дочки, випийте до мене, а я до вас!

Марта й Степанида мусіли забрати в руки чарки з вином і випили до самого дна.

— Я думав, що ви вже мене покинули! А ви таки будете мої. Не дурно мені цеї ночі снився чудовий сон! Снилось мені, ніби я стою в себе серед двора. Надворі ні день, ні ніч, але якось ясно і світло, ніби соняшний день злився з місяшною ніччю. Коли це як зашумить повітря, як загремить грім! Дивлюсь я, на небі і хмар нема, а з Лаври, з Михайлівського, з Братства летять янголи, та все по парі та по парі; такі ряди, що й полічити трудно, та все знімаються з куполів та з золотих хрестів! Оглядаюся я, а всі три ряди летять просто у мій двір. Кожний янгол держав по зеленій гілці всякого садового дерева. І котрий оце прилетить, то й застромить гілку в мойому дворі. І ті гілки перед моїми очима росли, розпускали на всі боки зелене гілля; дерево підіймалося вгору та вгору, цвіло перед моїми очима. Я чув пахощі цвіту. На дереві спіли овощі, вкривали рясно дерево, аж гілля гнулось додолу, й обсипались перед моїми очима. Дивлюся я: аж янголи засадили вже ввесь мій двір, потім засадили садами ще й вулиці коло мого двору! Все так і зазеленіло перед моїми очима. Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш тай думаю: понесу ж я своїм дочкам. Тай на тому і прокинувся!

— Чи не читали ви того вечора Патерика Печерського або Житій? — спитав Дашкович.

— Е, уми-розуми! То не од Патерика! То од Бога і святих Печерських!

— Чом же ви, тату, не попоштували нас тими райськими яблуками? — питали дочки. — Ми були б і гостям зоставили на сьогодні.

— Як би пак сподобив Господь, то чом би й не попоштувати? Та ми грішні люде, невгодні Богу, — промовив Сухобрус наставляючим тоном.

Тимчасом надійшло два купці, близькі сусіди. Перед образами засвітили лямпадку і свічки. Дві парі молодих стали на килим і побили поклони. Батько й гості поздоровляли їх з заручинами.

Після заручин була багата вечеря. Після вечері обидві молоді грали на ґітарах і співали. До їх пристали й паничі! До пізньої ночі було в хатах Сухобрусових весело, до пізньої ночі грали і співали.

Незабаром Сухобрус устиг обробити горішній поверх нового дома. Вже був назначений день двох весіллів разом. Воздвиженський і Дашкович вінчались разом у Гліба-Бориса. Серед церкви поставили високі підмостки, огорожені ґратками й заслані килимами. Марта й Степанида були вбрані в білі прозорчасті сукні і в білі ґірлянди. Високі, чорняві, рум'яні, з роскішними чорними косами, вони були дуже показні й ориґінальні своєю красою. Біле вбрання було їм дуже до лиця. Ніколи до їх не приставало так прізвище східніх пальм, як тепер під вінцем. Як шафери накрили голови вінцями, вони стали похожі на цариць Шехерезади, так багато було сценічного, східнього в їх зрості, в їх ориґінальній південній красі. Навіть товсті брови, великі очі й губи

Мартині здавались ніжніщими й тончими при світлі свічок, при свіжому фантастичному білому вбранні.

Старий священик, вважаючи на вчених женихів, виніс з олтаря прездорову книжку проповідей і попоштував їх словом якогось св. отця церкви третього віку, де дуже часто промовлялось, що супруг повинен любити свою супружницю, і супружниця повинна боятись супруга. Женихи найняли митрополитанську півчу. Хор гремів концерт. Якийсь бас мало не луснув, викрикуючи останні слова апостола: „жена да убоїться своєго мужа“. Народу було в церкві так багато, що свічки в кінці вінчання почали гаснути. Все було як слід, торжественно й пишно. Сухобрус був аж на третьому небі.

Бучне весілля розвернулось у просторих хатах нового дома. Гостей було дуже багато, а найбільше вчених. Гості пили й їли, але поза очі звали Воздвиженського недобрим чоловіком за те, що він зрадив одну дівчину й женився на багатій купчисі. Старий батько не знав, де стати, де сісти: йому прийшлося не тільки познайомитись з ученим миром, але навіть поріднитись!

Вже світом роз'їхались гості по домах та все тихенько говорили, як то на світі не до ладу буває, що одну ніби кохає, а другу бере за жінку. Всі тягли стару пісню про зраду дівчатам, про матеріяльну жадобу при сватанні. Тільки Воздвиженському було байдуже про те, щоб там люде ні говорили! Його плян так удався, його діла так ішли до ладу, що він був щасливий, вигравши право на дуже вигідне місце між людьми.

Після весілля Воздвиженські помістились жити на горішньому поверсі, а Дашковичам Сухобрус опорядив тимчасом нижній поверх. І того ж таки місяця проти

дома Воздвиженського заклав новий дім для Дашковичів.

Молоді жили зпочатку мирно і щасливо. Сестри приходили одна до другої в гості. Гітари часто бреньчали то внизу, то нагорі. Марті й Степаниді ще не зовсім минув романтичний період життя: часто можна було почути в їх домі співи. Тонкі жіноцькі голоси зливалися складно й до ладу з чоловічими в піснях великоруських й українських. Старий батько часто навідувавсь до дітей, послухати веселих пісень. На противному боці новий дім ріс угору, а межи двома молодими хазяйками в одному домі росла незгода. Попереду почали лаятись наймички згори і знизу, а за наймичками — хазяйки. Часто, поодчинявши вікна, вони голосно й дрібно перекидалися словами про хазяйські речі .... Сухобрус чув те й велів майстрам поспішати з новим домом.

— Дочки мої, не сваріться! В мене вас дві: не поле вами засіяно. Добра мого буде доволі для вас обох. А коли вмру, то все моє буде ваше по половині! Так вговорював Сухобрус своїх дочок, сидячи у старому крилі коло одчиняного вікна з великим Печерським Патериком у руках.

Сухобрус усе ходив до маґазина, не кидаючи купецтва. Новий дім тимчасом уже був готовий. Сам Сухобрус посадив своїми руками перві деревця в новому саду. Він більш любив менчого зятя й менчу дочку, мав їх за добріщих людей, а зятя — за розумніщого чоловіка. Старша пара догадувалась об тім і почала озиратись на всі боки й косо поглядати на батьківську прихильність до молодчої пари.

Тимчасом як Сухобрус опоряджував нове хазяйство своїх зятів, Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію. Дашкович швидко піднявся

між професорами своїми лекціями по [1]) історії фільософії, і піддержав репутацію тієї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекції були луччі й луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось незвичайного. В старім академічнім корпусі з темними вікнами, з чорними партами, в його авдиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами, й купою стояли коло порога, прийшовши з инчих курсів. Дашкович увіходив, сідав на катедрі й не дивився ні на кого: його очі десь ніби ховались, заходили десь глибоко, де ворушилась мисля. В вічі слухачів кидався тільки чистий широкий лоб. Його лоб займав місце очей для слухачів: так на йому було багато мислі! Кожний легенький і тоненький зморщок між бровами здавався тим місцем, де забгалася мисля і світилася звідтіль. Коли-не-коли він піднімав одну руку, пальцем ніби показуючи на абстрактну мислю. Не можна забути впливу одної його репутації на молодих студентів! Всі зібралися вперве на лекцію й сиділи лавами кругом авдиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перве слово, і всі ряди голів неначе по електричному потоку разом схилились уперед, насторчившися слухати. І цілу лекцію так держались голови; коли б хто поворушився хоч трошки! Тільки олівці скобзались швидко, швидко по папері! І його мисля лилася чиста, як кришталь! Не було там ані одного слова зайвого, не до діла. Вся система якогонебудь фільософа випливала з його уст, ніби з голови самого фільософа; така вона була чиста, ясна, ціла, непорвана.

Не в одну голову запала крапля світла й мислі од його лекцій, не одна голова стала світліща й ясніща.

---

[1]) З (моск.).

Дашкович не довго й був в академії. Його репутація пішла скрізь, і його попросили перейти в московський університет. Але скучаючи до дому й за Київом, він потім перейшов у київський університет.

Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в житті й як можна більш витягти з неї й через неї грошей, їжі, напитків і всякого добра. Де можна було все те дістати инчим способом, він не розбірав доброго й недоброго способу, і достигав до цілі, кинувши на бік науку.

В авдиторії одчинялись двері і входив Воздвиженський. Тричі ступивши через авдиторію, він ставав на підмосток катедри, одну ногу держав якось на повітрі, і, повернувшись круто товстими плічми, блищав на авдиторію товстою широкою потилицею й сідав на катедрі. Потім він виймав старі листи своїх лєкцій, і клав їх перед собою. Ті лєкції були написані кілька років попереду, і він не зміняв у їх ні словечка! Листи були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, якими вони були позшивані, вже пообривались і теліпались. Ззамолоду він просто читав лєкції з тих листків. Не зміняючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх на-пам'ять од дошки до дошки; але часом силкувався імпровізувати. Розпустивши цілу річку фраз, красних, але пустих, він часами аж заплющував очі, як півень у час свого крику. Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого та в порожнє, говорячи те ж саме тільки инчими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лєкції, але швидко покинули, бо котрий не напише, то й побачить, що там нема мислі. Тільки одни Туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької катедри, щоб його роботу було видко, і записував ту нісеніт-

ницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Авдиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лєкції, а щоб авдиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по п'ять душ. Воздвиженський не вважав на увагу, чи неввагу своїх слухачів.

За те ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, умів влізти в його душу, прислужитись, потакуючи кожному його слову, постерегаючи кожний його замір, і виходило так, що ні-один ректор не обходився без його. Тоді ще не було виборів ні на катедри, ні на побічню службу в академії. І Воздвиженський при кожному ректорові встигав зайняти скрізь перве місце й розпоряджався академічними сумами. І за все те доставав добрі гроші. При кількох ректорах Воздвиженський, з орденом на шиї, мав право сказати: „Академія — то я!"

IV.

Дашковичі жили в новому домі. Чистий і гарний був їх новий дім на два поверхи, з великими світлими вікнами. Він стояв прямо дома Воздвиженського так що з вікон одного дома можна було дивитись у вікна другого, і не тільки дивитись, а навіть перекидатись словами. Степанида Сидоровна обвішала вікна гарними завісами, обставила вазонами з квітками. Луччі картини з батькового крила дочки попереносили до себе ще попереду. У батька зостався на стіні тільки праотець Ное з трьома бородатими синами.

Дашковичів кабінет був обставляний шахвами з книжками. Дашкович зібрав писання всіх старих, нових і найновіщих фільософів і все, що тільки стосувалося до його науки. Він любив науку для науки і все загрібався в фільософію глибше та глибше. Більше й більше він засиджувався над книжками до пізньої ночі. І нераз Степанида пізньою добою входила в кабінет, просила його кинути книжки, виривала навіть з рук і, розсердившись, гасила світло. Або часом вона входила з сестрою з ґітарою в руках і давала йому несподівану серенаду. Обидві сестри починали грати, співати, починали балакати, сміятись. Дашкович знехотя мусів одривати очі од книжки, сварився, але, забалакавшись з ними, вставав од стола, курив сиґару, ходив по кабінеті і слухав музику.

— Та вийди бо в залю! — говорила до його жінка. — Дивись, яка в нас заля просторна, чисто опоряджена. Чи вже тобі нема де походити?

— Та одчепись собі! Хиба ж ти не бачиш, що я маю діло.

— Не діло нам голова, а ми голова ділу!

І Степанида без церемонії брала його за руку й витягала в залю. Марта помагала їй. Фільософ мусів виходити в залю, хоч через силу, й гуляти. Побалакавши, погравши на ґітарах, сестри одпускали Дашковича до кабінета, а самі розходились до свого хазяйства.

— Коли б була знала, що це за чоловік фільософ, то була б не йшла за тебе заміж, — говорила Степанида, сидячи з роботою в руках на канапі в кабінеті свого мужа.

І часом до впівночі вона сиділа в його кабінеті, вишиваючи щонебудь або плетучи. А він не звертав на неї жадної вваги. Степанида тільки поглядала на його гладенький чистий лоб, нахиляний над папіром або над грецькою книжкою, на брови, що все були трохи стягнуті до середини лоба й насупляні над очима.

— Отже життя моє не дуже веселе з таким ученим чоловіком. Моя сестра щасливіща з Воздвиженським. Він, хоч і грубий, зателепуватий, але говорющий, веселий. З ним життя було б трохи миліще. Він накричить повну хату, пожартує з жінкою...

І вона знов позавидувала своїй сестрі, як позавидувала в той день, як вона заручалася з Воздвиженським.

— Розкажи мені, Василю Петровичу, що ти думаєш і пишеш? — спитала раз Степанида, побачивши, що чоловік покинув перо, обперся об спинку стільця, і прийняв спокійну позу.

— Я думаю те, що тобі в голову не поміститься, — одказав він, осміхаючись.

— А, може, поміститься! — промовила Степанида, дивлячись на його думаючий лоб, обрямований густим чорним волоссям, на його спокійну фігуру.

Тихо осміхаючись, Дашкович почав розказувати їй про фільософа Канта. Жінка слухала, слухала, розкрила рот, позіхнула з усієї сили й зарегогалась на всю хату.

— Ой, не говори! Не гай надаремне часу! Коли б тобі одно слово зрозуміла! Чи і твої студенти так тебе розуміють, як я?

— Мабуть, трохи більше! Може, тобі ще розказати що про Спінозу або Локка?

— Ой, не говори, а то засну оттут таки в тебе на канапі. Чи в тебе голова не крутиться од тієї фільософії?

— Ні, хвалити Бога.

— А в мене б закрутилась, як би я послухала хоч пів години. Трівай! Я тебе таки витягну з твого кабінета!

Щоб витягти з кабінета свого мужа, Степанида задумала зробити в себе вечір з музиками, танцями. Вона знала, що Дашкович колись танцював ззамолоду, навіть любив танці, хоч усе те якось не гармонізувало з його фільософською мислю й поважним прямуванням його розуму.

Тоді була вже пізня осінь. Степанида найняла на цілий вечір чотирьох музикантів і напросила до себе гостей. Простора, світла заля блищала чистотою й вогнем свічок і канделябрів. Знайомі професори, чиновники й купці поприходили з жінками й дочками. Марта прибралася, як на весілля, в гарну білу сукню. Сухобрус, сивий, аж білий, розмовляв зі знайомими купцями. Мо-

лоді професорівни й купцівни не схотіли навіть пити чаю, та все ждали, щоб музики швидче заграли до танців. Дашкович мусів покинути свій кабінет, поховати своїх грецьких і німецьких фільософів, вийшов до гостей і розмовляв з молодими дамами.

Степанида намовила свою сестру взяти до кадриля Дашковича. Проти його став один купець з молодою купчихою. Музика весело й голосно вдарила сиґнал; парні посідали скрізь попід стінами просторої залі. Дашкович дуже одмагався, не хотів ставати, але Марта таки потягла його в танець.

Музики почали кадриль. Пари розворушились і розпочали танець. Дашкович просив своєї дами показувати йому, говорив, що він за своїми книжками зовсім, мабуть, забувся танцювати. Раз і другий він перейшов хату, як треба, але зараз таки почав збиватись. Дами почали подавати одна другій руки й переходити, а Дашкович тикнув і собі туди свою руку. Друга фіґура пройшла гаразд, а на третій Дашкович знов збився. Всі розійшлися на боки, а він сам зостався серед хати, не знав, куди притулитись, чи на той, чи на другий бік, і вертівся сюди й туди. Марта покликала його до себе, а Дашкович, нахиливши голову трохи вниз і піднявши вгору палець, зовсім як на катедрі, поплівся до своєї дами й перекрутився з нею на щось. Далі в кінці всього, заплутавшись між довгими сукнями Марти й молодої купчихи, він так шарпнув ногами, що стяг з купчихи сливе половину тонкої сукні, одірвавши великий шмат од самої талії аж додолу. Побачивши таке лихо, Дашкович знов підійняв палець угору, нахилив голову додолу. Купчиха з обірваним боком утекла в другу хату. В думці вона кляла Дашковича і всіх фільософів, і зарікалася з того часу танцювати з фільософами, хоч би

вони були й европейські ґенії! З червоним, злим лицем вона вийшла з кімнати й цілий вечір ставала в танцях як найдалі од Дашковича.

На другу кадриль Степанида поставила Дашковича танцювати з собою, правувала ним, показувала йому стежку й таки присилувала його знов вивчити забуті танці.

— Ой, як низько мусіла спуститись моя фільософська мисля, — промовляв Дашкович, утираючи піт з лиця. — Отже за найважчими фільософами Німеччини я не втомлювався так, як за цими танцями, — говорив він, ледві одсапуючи.

Вже готували на стіл вечерю, як Дашкович тільки згадав, що він не перепросив купчихи, якій обірвав цілий бік. Він нахилив голову, наморщив брови, підняв один палець угору. Всі ждали од його якогось дуже цікавого слова. А він, постоявши трохи на одному місці, протягся до того кутка, де сиділа купчиха, й почав просити в неї пробачення. Купчиха осміхалась, говорила: „Нічого, нічого це, то в танцях звичайна річ". Але в думці вона проклинала фільософів. Сукня була дуже дорога й модна, її уста осміхались ласкаво, а очі лаяли, аж горіли!

— Що це ти так пізно схаменувся? — спитала в його жінка.

— Коли я тоді якось задумався! — промовив Дашкович. — Мені зовсім не в думці оці танці! Більше я тобі не танцюватиму! Нехай танцюють молодчі од мене!

Одначе, не вважаючи на своє зарікання, він мусів після вечері знов танцювати, бо його силувала ласкою й проханням молода й гарна жінка, а перед такими чарами ледві чи встоїть яка найтвердіща фільософія.

Степанида таки так вганяла свого фільософа, що піт лив дощем з його високого лоба, а чорні кучері аж поприлипали до висків.

Тимчасом поважні гості, встаючи зза карточного стола, сміялися з Воздвиженського, що він страшно програвся в карти. Марта почула те, і її почало розбірати; вона знала, що Воздвиженський дуже погано грає в карти, одначе квапиться грати. Марта підступила до Воздвиженського й шепнула йому на вухо:

— А що, чи багато карбованців продув у карти?

Її різький, неспокійний голос, її насупляні густі брови дуже вразили Воздвиженського. Він давно вже постерегав твердий характер своєї жінки. Сміливий, розпоряджаючий голос обрадив його.

— А тобі на що? — тихо, але грізно спитав він у Марти.

— Як на що? Хиба я не маю права тебе спитати? — сказала вона тихо й одійшла од його.

Вона сіла невесела та все поглядала на той столик, де грав у карти Воздвиженський.

Як на те ж Воздвиженському дуже не йшла карта. Він сердився, вгонився в газард і тим іще більше програвав. Партнери почали сміятись, що Воздвиженський знов награв на себе на карбованців десять. Марта не пропускала й слова з розмови коло того стола. Вона не видержала.

— Степане Івановичу, пора нам додому! Мені чогось нездорово!

— То йди собі, а я трохи пограю.

— Не піду я сама, йди разом зо мною. Партнери твої вибачать за твою жінку.

Воздвиженський глянув на її лице. Її брови, очі, здавлені міцно губи показували, що вона хоче постановити на свойому.

— Нехай тебе, серце, батько проведе, попроси батька, а я прийду незабаром.

— Я прошу тебе йти зо мною, бо я не зовсім здорова! — промовила вона, і голос її проти волі став твердіщий і звернув увагу гостей. Дехто підступив ближче до стола і прислухувався.

— Чого ти пристала до мене! — промовив Воздвиженський до неї.

Лице Мартине спалахнуло рум'янцем од тих слів мужа.

— Не піду я сама і з місця не рушу, доки ти не підеш зо мною! — промовила вона й трохи крикнула.

Воздвиженський зпересердя встав, кинув карти й мусів іти з нею додому.

Дашкович бачив ту сцену й тільки думав: „Ну, Марта! Ну, характер!“ Слава тобі, Господи, що моя жінка не така!“

Воздвиженський тільки що переступив поріг свого дому, а Марта вже й накинулась на його мокрим рядном.

— І скажи ти, на милість божу! І на що ти граєш у карти, коли ти більше програєш, ніж виграєш? — спитала вона так сміливо і грізно, неначе судила його судом.

— А тобі яке діло, що я там у карти граю, чи що? — обізвався Воздвиженський.

— Як, яке діло! Як це так? То мені нема діла до того, що мій муж робить?

— А нема тобі діла! Твоє діло он: дитина, колиска та кухня!

— Мені нема діла! — крикнула Марта, й її великі очі стали ще більші, а лице зблідло. — Є мені діло! — промовила вона голосно і з тим словом так стукнула по столу рукою наодліг, що ніби тому не можна було ні кришки не вірити. Вона стояла серед залі, висока, рівна і грізна.

Воздвиженський вперве догадався, що його жінка має не тихенький голосок, не дівочий, медовий, а здоровий, енерґічний голос і велику силу характера. Він хотів зламати її.

— Чого ти кричиш на мене? — гуркнув він басом.

— Кричу, бо ти винен! Де твоє жалування? Чи ти давав мені його до рук? Чи я знаю, що ти маєш, і скільки маєш?

— На що тобі моє жалування?

— На те, що я твоя жінка, а ти мій чоловік. Я й досі за твої гроші й одежини собі не справила, гостинця собі не купила! Я не бачила, й які твої гроші, а ми живемо на мої гроші, що наймаємо нижній поверх.

— Чого ти до мене причепилась! Я тобі не буду ні в чому давати одвіту!

— Ба, будеш! Ба, мусиш! — промовила вона так твердо, наступаючи до його, що він мусів оступитись назад. Він побачив, що не переможе її словами і криком.

— Йди спати! — промовив він спокійніще. — Завтра буде доволі часу. Наговоримось, коли схочеш.

— Спати я піду, а ти в карти грошей не програвай, а коли програєш, то потроху. Свої гроші давай мені до схованки, бо я господиня вдома, я хазяйную; мені треба розміркувати, скільки стратити...

— Еге! То ти собі понашиваєш дорогих суконь, та цього, та того!...

— Не видумуй! Я маю розуму більш од тебе! Я знаю, що пошити, і без чого можна обійтись.

— Ну, Марто Сидоровно! Візьми лучче ґітару та заспівай мені „Сизого голубочка“ або „Соловейка“!

Ці слова допекли її до живого серця. Вона вийшла з хати й пішла до своєї кімнати. А Воздвиженський

довго ходив по хаті та все думав, як то трудно постерегти жіноцький характер. „А я думав, що вона добра, як янгол, що вона буде покірненька, богомольна, як купчиха, буде грати та романтичні пісні співати“...

Вже перед світом заснув Воздвиженський. Сон його був неспокійний, трівожний. Думка об тім, що він дуже помилився на характері своєї жінки, не виходила з його голови навіть у сні. Вперве тільки після вінчання вона так вимовилась прямо, виявила свій потайний характер. Він дуже був цікавий побачити, яка то вона буде завтра?

Воздвиженський устав рано. Надворі сіріло осіннє небо, закрите важкими темними хмарами, сірів рідкий туман над мокрою землею. Наймичка принесла шипучий самовар і поставила на столі. Двері з Мартиної спальні одчинились, і вона вийшла в широкій сукні і білій блюзі. Чорна густа коса обкручувала голову посільський і була пришпиляна великими шпильками. Воздвиженський глянув на її лице: воно було спокійне, але грізне, як і вчора. Великі очі дивились сміливо й неласкаво, великі брови не підіймались угору й нависли на очі. Ямочка між бровами не розгладжувалась. Вона сміливо підступила до стола, налила стакан чаю й посунула, а не подала Воздвиженському. Краплі чаю перескочили через край і полились на мисочку. В руці не простигла вчорашня енергія. Воздвиженський заговорив до неї; він боявся, що вона не буде говорити. Але Марта була не з таківських: вона говорила й говорила багато, і як більше сердилась, то більше давала волі свойому язикові. Голос її був твердий, неласкавий, він усе переходив на нижчі ноти.

— Чи ти й досі на мене сердишся після вчорашнього?

— Нема мені часу сердитись, — промовила вона рівним, твердим голосом.

В другій кімнаті писнула дитина. Марта полетіла туди й забавила дитину. Звідтіль вона побігла до пекарні, переговорила з куховаркою, вислала її на Житній Базар. З пекарні вернулася знов до столу й налила на льоту чоловікові другий стакан чаю, не присідаючи до стола. Потім вона покликала горнишну й веліла їй прибірати в покоях. Вона ходила по хатах і командувала слугами, як той воєвода військом. Під її оком, під рукою, все приймало чистоту, все було в домі на своєму місці. Порядок ріс, де тільки ступала її нога. Вона не присідала до стола й не пила чаю.

Напоївши чаєм свого мужа, вона вскочила в його кабінет. Непорядок у кабінеті пригадував ту нечисть, яка колись була в студенськім житті „Воздвиженського, в номері. Все лежало не на своєму місці. Книжка валялась на постелі й на подушках, одна подушка валялась на землі. По столі, по вікнах валялись купами всякі книжки, розгорнуті й позакривані, всякі папери, лекції, студенські писання. Серед хати й під столом лежали великі листи ґазет. Марта й попереду бачила той непорядок, але змовчувала й мовчки прибірала. Тепер вона підняла руки, ввійшовши в кабінет.

— І де ти родився? І де ти хрестився? — промовила вона, виглядаючи з дверей до Воздвиженського. — Глянь, що то за руїни в твоїм кабінеті!

— Не зачіпай там нічого! Я нераз просив тебе, щоб ти не перекидала моїх паперів.

— Як же не зачіпати, коли тут гидко глянути!

— Нехай буде гидко! Що тобі до того? І не прибірай там, і не зачіпай!

— Ба, зачеплю, бо ти зробив з хати не-знати-що!

Як би тут сидів ти сам, то й тоді б я поприбірала. А то сюди ж люде заходять, і я заходжу.

— Ото, яка чепуруха! Вона заходить, то й треба прибірати.

Не вважаючи на його слова, вона почала стирати пил, збірати книжки, складати їх докупи на стіл. Воздвиженський вбіг до кабінета.

— Не зачіпай, кажу тобі! В мене все лежить на свойому місці. Ти мені помішаєш папери!

Змахнувши рушником подекуди куряву, Марта вийшла з кабінета примовляючи: „І де він родився, і де він хрестився!"

Упоравшись, вона сіла до стола й пила чай. Воздвиженський прибрався і йшов на лекцію, запихаючи в кишеню свої жовті лекції, од яких обсипалися шматочки потертого паперу. Марта окинула його оком, як і завсіди вона робила, коли він куди виходив. В його на шиї не було галстука, а зпід жилета виглядав шматок білої сорочки.

— Подивись на себе в дзеркало, та тоді вийдеш з дому, — сказала йому Марта.

Воздвиженський подививсь у дзеркало, плюнув, поправив дещо й зав'язав шию.

Воздвиженський пішов на лекцію. На лекції з його думки не виходило гнівне і грізне жінчине лице.

— Так оце та смиренна, богомольна купецька дочка! — вертілось у його на умі, — так оце та Марта, що виросла під впливом Печерського Патерика й чудовної Брацької ікони Богородиці?

Того дня його лекція була така погана та поплутана, що студенти слухали, слухали тай трохи не поснули, а Туляк-земляк позаписував таку нісенітницю, що сам аж за боки рвався од сміху, переписуючи її начисто.

Воздвиженський вернувся до дому на обід не зовсім спокійний. Він усе назирав над жінкою за обідом. Вона більш мовчала, ніж говорила, і обзивалась дуже знехотя. Настав час вечірнього чаю, Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнувся й розлився трохи на стіл. Вона не сідала пити з ним чаю та все чогось вешталась по хатах, ніби за ділом. Воздвиженський примічав, що не все вчорашнє скінчилось, і що жінка має собі щось на умі.

Того ж вечора, розпорядившись у пекарні, заколихавши дитину, Марта ввійшла в кабінет мужа. Нога її була тверла, очі сміливі. Воздвиженський стірвожився.

— Степане Івановичу, дай мені грошей, та ще й чимало! Вчора на вечорниці в сестри я одна була у старомодньому чіпкові і старій сукні, як ти там таки програв не один, може, десяток карбованців.

— Е, вигадала!Носитимеш і по старій моді.

— Як би ж пак було! Коли вже й старомоднє батьківське поносила, що мала. Степане Івановичу, не видумуй кат-зна чого, та давай гроші, бо треба!

— А як я не дам! – сказав Воздвиженський сердито.

— А як мені треба! — одказала йому Марта ще сердитіще й голосніще. — Я не дитина, зайвого не прохатиму. Ти знаєш, що в мене в хазяйстві зайва крихточка не пропадає.

— То добре робиш! Коли б у тебе й на моди не пропадала зайва крихточка...

Марта зблідла. Очі її з блискучих стали матові. Вона випрямилась на цілий свій високий зріст.

— То ти хочеш, щоб я одягалася на батьківські гроші? То ти хочеш, щоб твоя жінка ходила, як та обірвана Циганка! То ти хочеш, щоб я була сміховищем для людей!...

Ії голос прорвався. Од великого гніву їй захоплювало дух у горлі. Матові очі знов стали блискучі й сипали гискрами, губи зблідли. В очах, у лиці світилася така енерґія, проти якої осмілився б іти тільки той, хто не зумів би того прочитати на її лиці.

У Воздвиженського самі ноги подалися назад. За кожним словом вона підступала до його близче, а він усе оступався назад до стола.

— Ти мені не віриш! Хиба я не хазяйка в домі? Хиба я не маю права стратити на те, що мені треба!

І з тими словами вона вийшла з кабінета й полетіла у спальню. Мабуть, у самім повітрі розійшлась од неї сила й енерґія, бо дитина без жадного шуму прокинулася й закричала не-своїм голосом.

Воздвиженський стояв і довго думав, потім одпер комоду, витяг гроші й одніс жінці.

— На тобі на твої капелюхи, — промовив він і оддав їй гроші.

„От і вибрав богомолку!“ — думав Воздвиженський, одходячи у свій кабінет.

Другого дня вранці, наливши чай Воздвиженському, Марта не посунула до його по столі, а подала йому в руки. Чай не хлюпнувся у стакані. За те ж Воздвиженському невесело пився чай того ранку...

Упоравшись, Марта пішла до маґазинів, набрала собі на нову сукню доброго шовку, купила гарну білу шляпку, зробляну по моді, з рожевими букетами; купила собі модний чіпок з жовтими роскішними квітками, які дуже приставали до її чорних кіс і темних очей. Між тими рожами були пришпиляні золоті колоски пшениці.

Вертаючись додому, Марта не втерпіла; забігла до сестри похвалитись новомоднім убранням. Обидві

вони убірались перед дзеркалом, приміряли, оглядали і знаходили, що все те купляно й не дорого, й було дуже гарне, й до лиця їм обом. Степаниді так сподобався чіпок з жовтими рожами й золотими колосками! Той чіпок так пристав до її лиця, що вона вдвоє покращала. Вхопивши в одну руку шляпку, настромивши на палець другої руки чіпок, Степанида прожогом полетіла в кабінет до свого мужа. Вона таксамо докоряла йому, недавно після вечерниць, що всі купчихи були вбрані по моді, і що вона одна мусіла червоніти перед ними у свойому допотопному чіпку.

Дашкович сидів коло стола і щось виписував з Канта, як Степанида вбігла в кабінет. За нею ввійшла Марта з лицем гетьмана, що тільки що взяв ворожий гброд і розбив вороже військо.

— А що, а бачиш, як у людей буває! — говорила Степанида, тикаючи Дашковичеві то тою, то другою рукою з поначіплюваними квітками. — А бачиш? Тепер я вже, мабуть, найостанніща між людьми! Дивись!

— Дивлюсь і бачу! — промовив Дашкович, не кидаючи з рук пера. Він зрозумів, і на що вона принесла все те, і чого вона хотіла.

— Ти тільки подивись, які колоски, які рожі! — казала Степанида й розгортувала перед його очима золоті колоски, які аж шелестіли.

— Бачу, бачу колоски, й рожі жовті й червоні.

— Тямиш ти! — і з тим словом Степанида наділа перед дзеркалом той убір, який незвичайно гарно приставав їй до лиця.

— А що? Бачиш?

— Бачу! — обізвався Дашкович, нехотя задивлюючись на свою гарну жінку, що з золотими колосками

на голові чогось нагадували йому Єрусалимлянку, невісту Пісні над Піснями.

— Ой, ви дочки Єви! — сказав Дашкович, зітхнувши й обертаючи очі на Канта. Не відомо, чи йому було шкода Канта, чи грошей.

— Щоб мені купив зараз такі золоті колоски! Чуєш! Давай гроші та ще й зараз, бо не видержу!

І фільософ мусів кидати Канта; він довго й не сперечався: потерся, пом'явся тай мусів достати гроші. Жінка побігла до маґазина за золотими колосками, а Дашкович хотів читати Канта, але в його очах манячіли золоті колоски, а під тими колосками чорні коси, а під кісьми чорні брови й очі жінчині. Він попробував писати лєкції, та замісць Канта, вліпив: Степанида, засміявся сам до себе тай покинув роботу.

Справившись у маґазинах, Марта вернулась до дому й застала там мужа. Вона сховала всі свої покупки, не похвалившись навіть перед ним.

— Хоч покажи, чого накупила? — сказав до неї Воздвиженський.

— Нехай, инчим часом! Як уберусь, то й побачиш! Ти не дуже квапишся показувати мені, що купуєш, розказувати мені, що робиш, — одказала йому Марта Сидоровна, вештаючись по хаті й не дивлячись на його.

Воздвиженський вгадав, що не задовольнив її, одначе все-таки сподівався од неї ласки й сякої-такої дяки.

— Марто Сидоровно, я думаю покликати до себе сьогодні ректора, інспектора, деяких архимандритів і професорів.

— Ти думаєш, а я не думаю, — тихо обізвалась Марта.

— Чом же ти не думаєш?

— Тим не думаю, що сьогодні й сама не маю часу, і слуги не гулящі. Нехай попереду впораються.

Воздвиженський постеріг, що не вблагав своєї жінки. Йому стало прикро й досадно. Злість підступила йому під саме горло.

— Марто Сидоровно! — крикнув він, — я велю... я попрошу на сьогодні гостей!

— Степане Івановичу, я не велю! Не проси на сьогодні тих ченців, бо я не буду коло їх панькатись. Нап'ються чаю, тай назад поїдуть!

Марта промовила ці слова, дивлячись у бік, зумисне одвертаючи очі од мужа. Вона хотіла тим показати, що має його слова ні за що.

— Клопіт мені з тобою! Я не привик до такого тону! Я не хочу слухати од тебе такого тону! Я не хочу слухати од своєї жінки нічого такого!

— Коли не хоч слухати, то позатикай вуха! — сказала Марта, подивившись йому бистро в вічі, і так задзигорила язиком, що він ледві встиг розібрати ці слова.

Воздвиженський побачив, що вести далі діло було б і не добре, й надаремне.

Марта довго терпіла, як Воздвиженський обходився з нею, вважав її за низчу од себе, ніколи не радився з нею ні об чім і робив своє діло, ніколи й слова не сказавши об тім своїй жінці. Горда, розумна й енерґічна, як щира Українка, Марта зовсім не була зугарна по своїй природі покоритись деспотизмові мужа, а скоріш їй хотілось усім заправляти в домі і в хазяйстві. Воздвиженський вивіз з Тули зовсім инчий погляд на женщину й жінку. Енерґія й злість Мартина зовсім збила його з пантелику. Воздвиженському схотілось її зламати: він попросив до себе того ж вечора ректора, ін-

спектора і ще кілька архимандритів, які колись могли стати йому в пригоді.

Того ж вечора підкотила під дім Воздвиженських одна й друга карита. Звідтіль вилізли архимандрити і швидко ввійшли в залю з хрестами на шиях, у дорогих шовкових і оксамитових рясах. Вся заля сповнилась неначе ароматами Ливана й Аравії. Ректор і архимандрити посідали в фотелях на дивані й загомоніли. Деякі весело й дуже голосно реготались. Воздвиженський вертівся коло їх, присідав коло ректора та все поглядав на двері. Марта не ввіходила. Горнишна внесла тільки чай і до чаю не дуже празниковий хліб.

Воздвиженський пішов у жінчину кімнату. Марта, бліда, як стіна, поралась коло самовара й бистро зирнула на його своїми великими очима.

— Та вийди, будь ласка, до гостей!...

— Не вийду! — тихо промовила вона, бо здержувала голос. Її лице одразу налилось кров'ю. Великі очі блищали. Од неї аж пашіло вогнем! Здається, ніби вона вся стояла в полум'ї з головою.

Воздвиженський почув те полум'я в кожному прузі її лиця, в кожній фалді її одежі. Вся його енерґія, хто його зна, де й ділась; він побачив, що шкода й заходу, і мовчки вийшов з кімнати, куди долітав регіт товстих і веселих архимандричих голосів.

— Йди сам, регочись там з ними! — промовила Марта йому в слід.

Воздвиженський вийшов до гостей, як ошпарений. Він хотів розмовляти, і слова втікали з його пам'яти, десь зіслизали з язика.

Архимандрити випили чай, пореготались, потім заскучали. Гостей більш не приходило, бо Марта навіть не просила Дашковичів. Воздвиженський просив виба-

чення за свою не зовсім здорову жінку, і архимандрити встали мовчки й невесело попрощалися з хазяїном.

Воздвиженському було стидно. Йому хотілось іти й виговорити жінці, та він тепер її постеріг... Він ходив по хаті, терся коло порога, та боявся переступити. Кільки разів він уже підіймав на поріг ногу, але все неначе зпід порога вискакувало полум'я й палило йому ногу.

Він таки переміг себе і вступив у жінчину кімнату. Од моральної втоми він не зміг стояти і спустився на стілець. Глянув він на Марту, кругом неї пашіло таке саме полум'я, як і недавно передтим.

— Наробила ж ти мені сорому! — сказав Воздвиженський, і в голосі його задзвеніла жалість; його голос був якийсь прохаючий, багато м'якіщий.

Марта зараз постерегла ту зміну, й полум'я кругом неї зменчилось.

— Не бійся, попросимо инчим часом, то й приїдуть, і нап'ються, й наїдяться.

— Як же я буду після цього дивитись у вічі?

— Прямісінько й простісінько; подивишся в вічі, тай годі.

— Добре тобі так говорити, оттут сидячи в хаті. Але стань ти на моє місце!

— Хто його зна, яке там твоє місце! Живу з тобою в парі, а од тебе не чула про твоє місце...

Голос Мартин затремтів, але дуже-дуже легенько.

— Тільки живу з тобою, а не чула од тебе, яке ти місце займаєш, і кільки грошей дістаєш, і де їх діваєш. Я тільки од людей перечула, що ти там десь і економом і редактором.

В словах її почувся докір, але голос став тихий, звичайний. Вона почула, що вже зігнала злість, провчила чоловіка.

— Яка ти чудна! Хиба ж тобі не все одно, чи я там редактор, чи економ.

— Ти чудний, а не я чудна! А як би ти завтра став старцем - прохачем? Чи скажеш, що мені було б усе одно?

— А мені здається, що мої діла зовсім тобі непотрібні.

— А мені здається зовсім инакше! Як би ти був добрий, ти розказав би мені все, ти попросив би в мене в усьому поради... Ти розказав би мені хоч для одноі цікавости!... А то ти ховаєшся од мене, мовчиш, маєш мене за наймичку, чи що, не варту вваги й поради. Чи я знаю, що ти заробляєш? Чи я знаю, де ти все те діваєш? Чи ховаєш його дітям, чи пускаєш по вітру? Так не добре робити, хоч ти чоловік учений, а мене маєш за темну купчиху... Та стрівай! І я не така темна, як тобі здається!

Ці останні слова вона знов вимовила зі злістю, і вогонь знов купиною схопився кругом неї. Завзяття знов бризнуло блиском з її темних очей.

Воздвиженський уже був роздявив рот, щоб оборонятись, але, почувши те полум'я, знов стулив його. Язик сам прилип до зубів.

— Ой, ти, Боже мій! — крикнув Воздвиженський і схопився з місця. — До цього часу жінка була, як жінка! Скажи ти мені, що з тобою сталось? — спитав він у Марти, згорнувши руки й дивлячись їй у вічі.

Марта навіть не глянула на його й поралась коло колиски.

— Скажи ти мені на милість божу, що з тобою сталося? — спитав її Воздвиженський удруге, близче приступивши до неї.

— Иди спати! — одрубала вона йому, зирнувши на його.

— Але скажи ж мені, чого ти од мене хочеш? Що з тобою сталося?

— Те сталося, що й було! Йди, попереду винеси гроші на харч, бо вже тих, що ти дав, не стало!

Воздвиженський вийшов і промовив з великою досадою:

— Ти камінь, а не женщина!

Він довго ходив по свойому кабінеті та все думав та думав... Він чув і бачив, що жінка не тільки-що не покоряється йому, але командує їм, чинить свою, а не його волю. Він чув, що все низче й низче спускається й падає під черевик Мартин. Вважаючи на її характер, на енерґію, він тратив усяку надію покорити її.

— Чи не вдіє чого з нею батько! Піду, пожалуюсь старому, настренчу його... Може, він своїм Патериком та патріярхальним впливом вижене з неї той дух.

Воздвиженський пішов до крила крадькома, скаржитись на свою жінку.

Сухобрус, вислухавши його речі, підняв руки вгору і трохи не заплакав. Він знав характер своїх дочок, але, покладаючись на свій батьківський авторитет, він обіцявся піти другого дня до Марти й усовістити її!

До півночі Сухобрус молився Богу за свою Марту, щоб Господь зм'ягчив її серце. Й, вибравши час, як Воздвиженський вийшов з дому, пішов до Марти.

Марта сиділа й шила. Сухобрус поздоровкався і, знаючи свою Марту, ніяк не міг приступити до діла.

— Як сьогодні погано надворі, — сказав він потираючи руки, ніби од холоду.

— Сідайте ж, тату, чого ви стоїте?

Сухобрус не сів і знов терся та м'явся... Марта догадалась, що він за чимось прийшов, та не сміє говорити.

— Мабуть, ви хочете мені виговорювати, що я вчора вас не покликала в гості? Але я й сама до гостей не виходила.

— То то й лихо, що ти не виходила... не послухала свого мужа...

Марта за все догадалась й осміхнулась.

— Мабуть, жалівся вам на мене? Признавайтесь, тату, — сказала Марта спокійно, навіть весело. Вона дуже була безпешна за свою перевагу, бо знала себе й знала свою правдивість.

— Як таки можна тобі не слухати свого мужа? Він же старший у домі, він голова в сім'ї.

— Нехай вибачає. Він старший, і я старша!

Сухобрус прийняв академічну позу й почав уговорювати по-вченому.

— Марто, ти єси жена його! Ти повинна покорятись йому, бо сам Бог так велів: „Жена да убоїться свого мужа", так глаголе святе письмо. В домі повинен бути один старший. Двом старшим разом не можна бути!...

Марта зараз пізнала ту мораль і перебила його річ:

— Я це, тату, давно знаю. А чи була ж наша покійна мати у вас слугою? Чи не були ви рівні в домі?

— Ми люде простіші, а Воздвиженський чоловік учений, не нам рівня. Ти вважай на його розум, на науку. Покорись йому, серце! Ради мене, ради свого батька, не сперечайся з ним. Люде почнуть зараз говорити, рознесуть по городу. Про нас і попереду йшла не зовсім добра чутка. Він, правда, трохи якийсь тугий. Але до всього можна привикнути.

— Тату, не гнівайтесь на те, що я маю казати. Ви мене знаєте з-малку; ви знаєте, що я й вам, і матері була покірна, бо ви до мене були добрі. Але до всього... не можна привикнути. Чи можна ж привикнути до лиха, до сварки?

— Оце, вигадала не знати що! Хиба ж він таки підіймає на тебе руку...

— О, як би ще підняв на мене руку, то я б його руку покусала, й добре таки покусала!

— О, Марто, ти таки з-роду палка, уперта, ти й малою така була, сказати тобі правду. Але будь же ти спокійніша... Знай, коли мовчати, коли й обізватись, а коли й перенести, — вговорював Сухобрус свою дочку.

— Ви, тату, говорите до мене, як до маленької, — сказала Марта, осміхнувшись. — Він, тату, мене не поважає, має мене за просту, нічого мені не скаже, не порадиться зі мною, жалує давати мені до рук гроші. Він од мене таїться, а я од його не таюсь.

— Який тепер світ настав? І все те слідять, висліджують!... Чи поважає, чи не поважає пак чоловік! А ми за тим не слідили, а про те прожили щасливо цілий вік. Ой, Господи! Що то далі буде на цім грішнім світі!

— Добре, що ви так зразу зійшлися й погодились. А от я, то не оступлюсь од свого слова ані на ступінь! Я його присилую мене поважати, мене про все питати, радитись зі мною або й попросити!

Голос її підіймався все вгору. Останні слова Марта крикнула.

— Та чого ти кричиш! Я ж ні в чім тут не винен!

— Бо ви, тату, мішаєтесь, куди вам не слід! Де два б'ються, третій не мішається, бо й третьому дістанеться...

— Цить! цить! цить! — промовив Сухобрус, та за шапку, та з хати. Так і майнув через подвірря до своєї хати.

Йдучи з лекції, Воздвиженський забіг до батька в магазин і розпитав про все. Похнюпивши голову, він пішов до господи, де стріла його Марта. Як не таїлась вона, але її очі сміялись, і на губах перебігав осміх. Вона навіть весело дивилась йому в вічі, любенько говорила до його. Воздвиженський добре розумів, що вона торжествує, навіть трохи глузує з його. Його брала злість; його принцип деспотизма в сім'ї й послухання жінки Марта потоптала ногами.

Воздвиженський зрозумів, що треба йти на мир, що Марта зробить те, що схоче, й буде коверзувати, глузувати з нього, поки її воля.

Смачно пообідавши, Воздвиженський заговорив до Марти дуже солодким голосом так, що вона й не зрозуміла, куди воно йдеться і до чого прямує. То була його прелюдія.

Побалакавши любенько то об цім, то об тім, Воздвиженський приступив до діла.

— І чого нам, Марто Сидоровно, воюватись? Я й сам не знаю, як воно в нас пішло на-нелад! Ми люде, хвалите Бога, не вбогі, маємо всього до волі. Нам зовсім нічого лаятись.

— Отак і я, Степане Івановичу, думаю. Ми не вбогі, маємо всього доволі. Нам нічого сваритись. Чи прийде вечір, чи п'ємо чай, то сісти б тай побалакати любенько, порадитись гарненько об усім. У нас є вже сім'я...

— Ще й більш буде, — перебив її слова Воздвиженський.

— А, звичайне, буде! Чом би нам пак не порадитись,

як би лучче хазяйство своє повести, як би якісь пляни построїти. В нас же є батько, а що батькове, то наше.

— Ти розумно говориш, Марто Сидоровно!

— Сухобрусів нерозумних ніколи й не було в Київі! Таких ніхто й не запам'ятає ніколи! І дядьки наші багаті й розумні, і наш батько, хоч і був бідний, та з нічого розвів дещо! І ми розведемо, як будемо розуму держатись та підемо Сухобрусівською стежкою. От із нашого дому маємо дохід... Пора б дещо й до банку оддати, щоб проценти наростали для дочки...

— А ти, Марто, хиба дещо придбала?

— О, чом же й не придбати, то з сього, то з того. В контрактовий ярмарок був за кватирі заробіток добрий... А ти придбав хоч трохи зі свого редакторства та професорства?

— Є трохи зайвих грошенят, — промовив Воздвиженський з нехіттю.

— То оддаймо, що маємо зайве, до банку! — сказала Марта.

— Про мене, оддаймо!

— І вони разом, неначе змовившись, пішли у свої кімнати й вернулись до залі, держачи в руках капшуки з грішми.

І вони посідали любенько вкупці тай почали лічити гроші. Грошей було чимало. Вони обоє були дуже раді одно другому й, налічивши чималу суму, зовсім помирились того вечора.

— Завтра я сама одвезу гроші до банку, — сказала Марта.

— Про мене, й одвези! — одказав їй Воздвиженський, оддавши їй до рук усю суму.

— Яка шкода, що купецтво зовсім занедбається в

нашій фамілії, як помре наш старий батько, — сказала Марта.

— А, справді, велика шкода! Крамарство прибильніше [1]), ніж наша наука. Як я завидую, як побачу купчиків за прилавком у маґазині! В мене так і руки сверблять розгортувати крам, міряти матерії аршином.

І Воздвиженський сперся обома руками об стіл, як роблять купці за прилавком, і почав міряти аршином матерії на повітрі. Всі його манєри, ввесь його хист був чисто купецький, неначе він стояв, справді, в маґазині та міряв аршином матерії.

— Правда, Степане Йвановичу! І чого нам сваритись! І на що нам те здалося!

Самі руки Мартині налапали ґітару. Вона взяла й почала натягати струни. Самі пальці почали брати веселі акорди, і швидко ґітара задзвеніла в Мартиних руках, аж стіл задрожав. Воздвиженський слухав з великою охотою й почав підтягувати голосом.

— Заспівай, жінко, якоїнебудь! Давай на радощах згадаємо давнину!

Марта почала співати: „Катя в рощиці гуляла“. Її голос, високий і дзвінкий на високих нотах, уже трохи хрипів на низьких, неначе розбитий посуд. Дуже радий мирові, Воздвиженський ходив по хаті, позакладавши руки в кишені й співав чудовим, дзвінким басом. Піснею скінчилась між ними незгода й почався мир.

— Може покличемо цеї неділі ректора й архимандритів, — сказала Марта, — до того часу слуги будуть вільні.

— А коли ти того хочеш, то й покличмо!

— Бо тоді якось зовсім не випадало, такий був час... зовсім недобрий...

---

[1]) більш дає зиску (моск.), прибуточніше

— Еге, зовсім тоді не випадало! — сказав Воздвиженський тай замовк.

І довго вони балакали, грали й співали. Марта не втерпіла й того ж таки вечора побігла до сестри.

— Сестро, чи ти знаєш, що мій Степан Іванович став зовсім иньчий?

— І справді? — сказала Степанида.

— Тепер зі мною вже й радиться, й гроші дав мені до рук. Завтра одвезу до банку. А твій як?

— А мій такий, який був... Як почав раз ділитись зі мною мислями, як почав читати якогось фільософа, то я трохи не заснула. Все сидить, і од стола трудно його одтягнути, а гроші десь ховає, й добре ховає од мене! Як же ти свого загнуздала? Порадь мене, як рідна мати!

— Ой, сестрице! Набралась я мороки, але таки на свойому постановила. Я йому виварила воду раз, удругий! Тепер мене слухатиме й поважатиме. Причепись і ти до свого, та причепись добре!

Марта показала, як вона виварила воду Воздвиженському й як з ним погодилась.

— Треба й на свого фільософа тупнути раз та другий! — сказала Степанида, а то й мій вдався трохи скупий. — На фільософські книжки то й гроші є, а як для мене, то й нема! Піду оце таки зараз до його!

З тими словами вона пішла в кабінет Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою, наморщивши лоба. Степанида прожогом убігла в кабінет.

— І скажи ти мені, на милість Бога, чи є в світі така нещасна женщина, як я? — так почала Степанида Сидоровна.

Дашкович підняв голову й дививсь переляканими очима на свою жінку.

— Що з тобою сталося? — спитав він її.

— Що зі мною сталося... Я вже не говорю про те, що ти кинув мене задля оцих книжок, що ти слова зі мною не промовиш та все човпиш, що ти зав'язав мені світ. Чи так же буває в других людей? Чи так же живуть Воздвиженські?

— А як же живуть Воздвиженські? — спитав він у жінки.

— Вони не марнують грішми на не-знати-які фільософські книжки... Та в нас же сім'я! Чи вже ж ти даси у придане дочці оцей фільософський хмиз? А Воздвиженські сьогодні одвезли вже гроші в банк... Сестра насправляла собі модньої одежі. А ти про мене молоду не дбаєш; і сам не вбіраєшся по-людський, і мене водиш як Бог-зна кого! І Бог-зна, де ти ті гроші діваєш? Хиба ж я об тім знаю? Га? Скажи, скажи!

Дашкович схопився, витяг зі стола шухляду з асиґнаціями й сунув у руки жінці.

— На, голубко, тобі гроші! Накупи, про мене, золотих колосків і рож, скільки хоч, та дай мені спокій, — сказав він і сів знов за стіл.

Степанида побігла з кабінета до сестри лічити гроші.

— А бач! — сказала їй Марта.

— Бачу! — промовила до неї Степанида.

І Дашкович згадав свій давній сон про голубку.

V.

Тимчасом Сухобрус старівся і впадав у містицизм. Він дуже часто почав їздити в Лавру, часто ходив у Пещері, кожного ранку ходив цілувати Брацьку чудовну ікону Богородиці і на-тще-серце в неділі і в празники пив почаївську свячену воду. Він мав багацько знайомих ченців у Лаврі і на Пещерях, заходив до їх у келії, сподівався, любив говорити з ними, сидячи в саду під деревом на Печерських горах. В його крило все частіще навідувались сиві ченці, русяві й чорняві молоді послушники. Дочки й зяті бачили те й трохи побоювались тих ченців, щоб вони не порозносили дечого з крила на манастирь... Сухобрус часто справляв у себе панахиди і все глибше та глибше зачитувався в Житія Святих.

Раз, начитавшись про скушення бісів, Сухобрус ліг спати і прокинувся серед ночі дуже переляканий. Тільки-що він заплющив очі, а йому здалось, що хата освітилась, як блискавкою, ударив страшний грім, і нараз одчинились двері і всі вікна, неначе якоюсь невидимою силою. В одчиняні двері вступив якийсь святий, а за ним янголи. Коли придивиться він, аж у того святого курячі лапи, а в янголів крила, як у кажанків, ще й у всіх з-заду тяглися довгі хвости. Оглянувся він на вікна, аж туди заглядали престрашні голови: цапині, і курячі, й собачі — та всі з цапиними бородами і в німецьких ярмулочках. Ще дужче загремів грім, і всі чорти

поперекидались панками з хвостами й ріжками й почали танцювати кругом Сухобруса. Дідьки пищали, кричали, висолоплювали язики, вишкіряли зуби, клацали зубами, як вовки, а послі кинулись на Сухобруса й почали його душити...

Прокинувся він, блідий, як смерть. Піт лився з його лоба. Він був такий втомляний, ніби й справді гасав по хаті з тими дідьками. Зпросоння він так голосно закричав, що побудив слуг. Наймички вбігли зі свічками й почали з переляку хреститись. Сухобрус трусився, неначе його трясла пропасниця. Йому принесли почаївської води; він напився, помазав собі очі й груди і почав молитись, хрестити вікна й двері. Одна наймичка побігла і збудила Воздвиженського; він прибіг і почав заспокоювати Сухобруса.

З того часу Сухобрус боявся сам спати і клав у своїй хаті одного прикащика. Зяті й дочки, порадившись, задумали викрасти од Сухобруса всі книжки.

Тілько-що Сухобрус пішов до крамниць, Марта й Степанида прийшли у крило, найшли прездорові книжки Житій і Патерика. Напнувши на плечі бурнуси, вони позабірали ті книжки під пахи й винесли з хати так, що й наймички навіть того не бачили. Вони ледви дотаскали їх до дому Воздвиженського і склали на купу у скриню на самісіньке дно.

Вже не швидко оглядівся Сухобрус за книжками. Після того страшного сна він був стратив смак до їх, але якось зоглядівся, і не знайшов книжок. Він почав питати наймичок, прикащиків; ті одмахувались руками: говорили, що ті книжки їм зовсім ні до чого непотрібні. На зятів, на ченців він не міг і подумати, і поклав, що хтось чи вдень, чи вночі уліз у вікно і покрав усі книжки.

Сухобрус усе ходив та бідкався, аж дочкам було його жалко. Воздвиженський постеріг, яку вартість мали ті книжки для Сухобруса; він здумав прислужитись задля своєї користи, щоб пригорнути його до себе. Взявши одну книжку Житій, він пішов до Сухобруса у крило.

— Тату, чи ви бачите, що я достав? — сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку двома руками.

— Голубчику! Степане Йвановичу! І де це ви її достали? До смерти буду молитись за вас Богу!

— Купив на товчку! Знать, її продав той, хто вкрав у вас.

— Буду ж я кожного ранку забігати на товчок, може, й другі книжки набачу.

— Не бігайте, тату! Нехай уже я сам бігатиму молодчими ногами.

— Спасибі вам, дай вам, Боже, здоровлячка! — говорив Сухобрус, обнімаючи його й цілуючи.

„Добре діло йде!“ — подумав Воздвиженський. — „Може, старий одпише крило мені одному“...

— Степане Йвановичу! Найму за вас окахтист Брацькій Богородиці.

— Про мене, тату, найміть, тільки не дуже читайте ці книжки, бо знов снитимуться янголи з пазурями.

— Еге! Смійтесь, смійтесь! Ви добре знаєте, що не до кожного дідьки пристають... Бо не всякого Бог благословить... Хто недобре робить, до того, певне, вже й дідькам не треба приставати...

Сухобрус свої сни вважав за милість божу й думав, що то він уже присвятився. Він почав іще частіще їздити в Лавру, ще більш ченців і послушників приходило до його в гості.

Тимчасом Воздвиженський радився з Мартою, що

було б дуже добре, як би батько одписав на їх самих крило. Марта почала прислужуватись до батька, дуже часто бігала до крила, і таки не втерпіла, попросила одписати крило їм самим. Батько вволив її волю: одписав Воздвиженському крило, а все, що було в крилі, і всі гроші, які мав, він велів розділити рівно по половині.

Вже Сухобрус часто думав про свою смерть. Трохи не кожного місяця він готувавсь, говів, сповідався, наймав окахтисти, посилав на часточку, роздавав милостиню старцям і часто годував і напував ченців і послушників. Він так вірив у своє добро, у свою чистоту, що як заслаб, то спокійно дожидав смерти. Всі його мислі давно покинули землю. Останніх часів він літав думкою вже на тім світі, десь у безкрайому небі. В неясних, у розлитих формах йому являвся той світ, ніби безкрає глибоке синє небо, де плавали цілі полки прозорих янголів у легеньких, ясно-рожевих золотих і зелених одежах, де на чорних хмарах стояли дідьки на митарствах. Митарства здавались йому якимись поліцейськими конторами, повними рогатих і хвостатих істот. В незвичайній красі з'являвся йому рай з якимись ворітьми з чистого золота і срібла, обсипаними дорогим камінням, а за тими ворітьми він неначе бачив якийсь пишний сад з незвичайним деревом і овочами, з райськими птицями, з зеленими левадами, де текли ріки з кришталю в золотих і срібних берегах. Він неначе вже бачив огневий престол на хмарах над тим чарівничим садом, а од того престола, ніби од сонця, лилося світло як од тисячі сонців. Як той пишний сон, що часом зоставляє в душі реальне чуття навіть після того, як чоловік прокинеться, той чарівничий рай манив його до себе якимись незвичайно солодкими пахощами, не-

звичайною гармонією музики, святих пісень, шуму кришталевих рік. Сухобрус заслаб, а те давнє диво втішало його муки, не виходило в його з голови, з серця. Почались передсмертні муки, і дума його стрівожилась. Він усе брав за руки то дочок, то зятів, неначе боявся випустити чужу руку, неначе шукав чиєсь помочі. Він усе просив завісити вікна... Його голова все одверталась до стіни. Зяті й дочки не одступали од його, поки він і не вмер...

Поховали діти батька тай недовго журились. Дочки трохи поплакали, але швидко обтерли очі й забули про його. Зяті зовсім не тужили. А тимчасом діти заспівали зовсім иньчої пісні, як прийшлось ділитись батьківськими спадками.

В залі Воздвиженського зібралися зяті й дочки і прочитали батьківську духовну. Все було гаразд, доки не дочитались до крила. Тільки - що Воздвиженський прочитав, що крило оддається одним Воздвиженським, як Степанида зблідла, змінилась на лиці!

— То так, сестро? — промовила Степанида до Марти, — то це така твоя добрість? То це ти так настренчила покійного батька, царство йому небесне, вічний спокій! Я не знала, що так буде...

— Сестро! Чим же я тут винна? Така була воля нашого покійного батька, вічний спокій його душі! Я тут і сном, і духом не винна.

— Не знаю, хто й винен... Хибà стіни та вікна винні... Воно пак добре ближче жити, частіще до батька ходити, піддобрюватись, підлещуватись, — говорила Степанида Сидоровна, похиливши голову.

— Може, хто піддобрювавсь і підлещувавсь, тільки не я. Чим я винна, коли Бог навів нашого батька, царство йому небесне, на таку думку?

— Навів Бог на таку думку, якої треба було Воздвиженським, а не на думку Дашковичів. Я не знаю, як воно буде. Я не пристаю на це. Все по половині, тай годі! І крило нехай буде по половині! — сказала Степанида, махнувши рукою й піднявши голос з останньою фразою.

— Так, сестро, буде, як хотів наш покійник, легко йому лежати й землю держати! Крило буде наше, бо й стоїть на нашому подвіррі.

— А я кажу, що не ваше!

— А я кажу, що наше!

— А я бо кажу, що не ваше! — крикнула з запалом Степанида, неначе од тих слів так би й сталося, як вона скаже.

— То даремна річ! В духовній не так написано. А рештою поділимось, як у духовній написано. Я на те пристаю.

— Ще й на те, сестро, не приставай!

— Ба пристаю! Що правда, то не гріх.

— Була колись правда, та заржавіла.

— Годі тобі входжувати, бо нічого не поможеться, коли в духовній так написано, — обізвався Дашкович, — що ж маємо діяти, коли так розпорядився покійник?

— Розпорядились живі, а не покійники, — сказала Степанида й вийшла з хати. За нею вийшов і Дашкович.

Як не сердилась Степанида на Воздвиженських, одначе треба було миритися з ними, бо ще не було розділяне між ними батьківське добро.

Колись ясне, чисте, веселе Сухобрусове крило було тепер закидане всякою всячиною. Все добро, яке було поховане у скрині, в кімнаті, в пекарні, в хижці, в коморі, навіть на горищі — все те було знесене в залю

й кімнату, все те взялося купами на помості, по столах, по вікнах. В однім кутку лежали пухові подушки й перина, на столах і на вікнах стояли купи тарілок і всякого посуду. Де колись на вікнах стояли вазони з квітками, там тепер стояли горшки, кострулі,[1]) лежали сковороди. На стінах сторчали цвяхи, де колись висіли картини й образи. Павуки встигли вже позасновувати всі кутки, перекидаючи павутиння на цвяхи, навіть на розкидану посуду. Не стало хазяїна в господі, і почала панувати за його слідом пустиня. Миші бігали по помості, а мухи покинули хати і своїм гудінням не ворушили мертвої тиші. Все говорило про смерть, скрізь повилітав дух життя. Тільки велика картина Ноя з синами стояла на перині і своїм стародавнім сюжетом іще більш натякала на смерть і спустошення.

На те кладовище, в ту комору, що так недавно була світлим і спокійним домом, ввійшли Сухобрусові зяті й дочки. Воздвиженський держав у руці цілий лист паперу навкруги списаний; там були записані всі покійникові речі. Зяті й дочки почали ділитись. Найбільше енерґії показувала Марта. Дашкович примостився на скринці, згорнув руки й довго дивився на дам, що бігали по хатах, підіймали дещо з помосту, говорили, кричали й махали руками.

Вже сонце високо піднялося над київськими горами, а вони все ділились та ділились. Воздвиженський попереду входжував до всього, але втомився й собі сів на скринці поруч з Дашковичом. Дашкович думав-думав та під шум і лепетіння жіноче зовсім задумався й перелетів думкою в трансцендентальний мир фільософії. Вже соцне пішло за київські гори на захід, а не-

---

[1]) кострудя (моск.) — риночка.

стомляні сестри все гомоніли, сперечались та все ділились.

— Киньмо та ходім обідати! Нехай йому всячина! — крикнув Воздвиженський і вже хотів вийти з хати.

— Пострівай трошки! Ще й зісталося стільки, що подушки та перина, — промовила Марта.

— Ділиться вже до кінця, ділиться, та кінчайте сьогодні, бо завтра я сюди вже не прийду, так обридло, — сказав Воздвиженський і знов сів на скринці.

Марта й Степанида приступили до подушок і почали їх ворушити. По хаті пішла страшна суха курява, як густий дим, клубами підіймаючись проти сонця.

Всі закашляли й затулили носи.

— Як же ми тепер поділимо постіль? — спитала Марта.

— А так поділимо, — відказала Степанида, — ти, сестро, візьмеш перину, а я візьму три подушки.

— Е, ні! Пострівай! Так, сестро, буде недобре! — сказала Марта, — Коли мені припадає перина, то нехай же буде моя й одна подушка.

— Е, ні, сестро! Для тебе вже буде занадто, а для мене буде кривда! — сказала Степанида.

Подушки й перина були дуже гарні й великі, ще й до того з чистого, м'якого пуху. А обидві сестри дуже любили гарну постіль і м'які подушки.

— То як же це воно буде? — спитала знов Марта.

— А так буде, як я кажу, — промовила Степанида, — ти, сестро, бери дві подушки, а я візьму одну подушку й перину.

— Нехай не так буде! Лучче ти, сестро, візьми дві подушки, а я візьму одну подушку й перину, — сказала Марта.

— Сестро! Гріх тобі Бога гнівити й мене кривдити.

Ти взяла крило, ще й перину хочеш узяти! — сказала з гнівом Степанида.

— Сестро! Сама ти гнівиш Бога і трівожиш батьківські кістки! Чи я ж узяла крило? Хиба ж не батько покійничок, царство йому небесне, одписав мені його? — сказала Марта.

— Годі тобі, Марто, все на батька звертати! Може, скажеш, що й перину одписав тобі батько? — промовила з запалом Степанида.

— То як же воно оце буде? — сказала Марта, — або ти бери дві подушки, а я візьму перину з подушкою, або я візьму перину з подушкою, а ти бери дві подушки, — промовила Марта, не постерегаючи помилки свого язика.

Дашкович підвів голову, зачувши такий незвичайний рогатий сильоґізм, якого навіть не вигадала древня Греція. Його дуже вразило те, й він почав гадати, по якій то формі склала Марта таку штуку.

— Або ти, тату, їдь у ліс, а я зістанусь дома, або я, тату, зістанусь дома, а ти їдь у ліс, — сказала Степанида. — Та чого ти сидиш та думаєш? — крикнула вона на Дашковича. — Ми самі морочимось, а тобі й гадки нема! — і Степанида потягла Дашковича до перини: — Дивись, що це? — спитала вона його.

— Перина, — промовив він спокійно, піднявши один палець угору.

— Перина, — передражнила його жінка, — сам ти перина! Поділи між нас оцю перину, тоді скажеш: перина!...

Дашкович задумався, і потім промовив:

— Нехай буде вам обом по пітвора подушки й по одній половині перини.

— Хиба ж подушки цифри? Хиба ж їх можна ділити так? — промовила Степанида.

— А чом же й не можна? Хибá ж перина й подушка, хоч і реальні самі по собі річі, не можуть бути ідеями, як можна мислити, ділити й докупи складати...

— Бог-зна-що верзеш ти язиком!

— Яке Бог-зна-що? Хибá ж не ви в-двох недавно склали з подушок і перин дуже цікавий сильоґізм?

— Кидайте ви ваші перини й подушки, та ходімо обідати, бо вже вечір близько, — сказав Воздвиженський і вийшов з хати. За ним вийшов і Дашкович, а за ними мусіли вийти й їх жінки.

І знов стало тихо в хатах Сухобруса. Знову смерть запанувала там, де недавно був гармідер і колотнеча. Курява, останній знак життя й руху, уляглась; сонце освітило червоним промінням руїни Сухобрусового добра, а павуки забігали знов на помості. І смутно дивився праотець Ной з синами з картини на людську суєту й корисність, на руїни недавно замерлого навіки життя.

На другий день після снідання знов одчинилися двері у крилі, знов увійшли дочки й зяті. Воздвиженський таксамо держав у руці великий лист, списаний навкруги, і писав значки олівцем над тими словами, які визначали розділяні річі. Дашкович таксамо примостився на скринці, не стерши пилу. Сестри знов приступили до постелі. Перина, як на злість, лежала як та гора, здорова, повна дорогого пуху, а подушки були роздуті й такі повні, неначе в середині були напхані не пухом, а набиті питльованим борошном. Марта підняла одну подушку; подушка була легка, як пірряна! Степанида підняла другу подушку; подушка сама аж підскочила в гору, як м'яч.

— Як же ми, сестро, поділимось постіллю? — спитала Марта.

— Не знаю, сестро! Треба якось ділитись, — одказала Степанида.

— Треба якось ділитись, — машинально промовила Марта ті самі слова. — Бери, сестро, дві подушки, а я візьму перину й подушку! — аж просила Марта.

— Нехай уже, сестро, буде мені перина й подушка! — просила Степанида.

Воздвиженський слухав і бачив, що тому змаганню кінця не буде, і сказав:

— Коли вже вам обом так трудно розділитись пуховиками,[1]) то ви зробіть так, як радив Василь Петрович. Бо що фільософія скаже, то проти того нема чого казати.

І вони розбили всю постіль по половині; перетягли шнурками пирину й одну подушку і сокирою розрубали якраз по половині.

Розділивши батьківське добро, обидві сестри посердились. Кожна з їх постерегла, що багато дечого з батьківського добра не прийшло до рук, що його нишком переполовинено. Сестри косо дивились одна на другу й перестали ходити в гості одна до другої. За те Дашкович і Воздвиженський не вважали на своїх жінок і жили таксамо, як і попереду.

Дашкович усе глибше і глибше закопувавсь у книжки. Для своїх університетських лекцій йому треба було дуже добре познайомитися з наукою. Він був цікавий не до одної фільософії. І другі науки звертали на себе його увагу. В його шафах і столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

---

[1]) перинами (моск.).

Раз була чудова тепла погода. Вечір був такий пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що ввесь Київ, усе мале й велике, бідне й багате, висипало з хати надвір. Царський сад, шосе над Дніпром, гори, все те було засипане народом, що гуляв, балакав, веселився, роєм вився по алєях саду, де грав оркестр музик. Воздвиженський ходив у сад, на гори і, вернувшися з гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою й виписував деякі місця. Вікна його кабінета були позачиняні. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба і Дніпра неначе була десь захована для його під землею.

— Чи вже ж ти оце сидиш у кабінеті? — крикнув Воздвиженський і плеснув у долоні, вступаючи в хату.

— Адже бачиш! Сиджу! — обізвався Дашкович і засміявся. Воздвиженський, не розуміючи його, здавався йому зовсім смішним чоловіком.

— Ти смієшся з мене, а я з тебе! — сказав Воздвиженський. — І я не романтик, не покланяюся квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно надворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря свіже, як ліс, здорове, як степ, так і полилося по кабінеті. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, рух живого життя. Сонце падало на межигорський бік і заглянуло червоним, кров'яним промінням у кабінет, облило рожами твори старих померлих фільософів Греції й Ґерманії. Бліде і схудле лице Дашковича помолодчало під тим дитячим свіжим промінням, навіть повеселіщало. Веселе сонце змило тяжку тінь дум з його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно і промовив:

— І, справді, надворі гарно!

— Чом би тобі не піти, не проходитись? І чого ти надсиджуєшся? І на що ти мучиш себе? Чи тобі не доволі того, що ти знаєш? Чи од тебе хто потрібує, щоб ти світ здивував своїми мислями?

— Мені мало того, що я знаю... Мені треба більш, — сказав смутно Дашкович.

— І на бісового батька все це тобі здалося? Бач, пообкладав себе усякими книжками! Чого тут нема!

І Воздвиженський почав переглядати порозгортувані на столах книжки. Там було багато всяких книжок; фільософських і слав'янофільських, — московських і всяких.

— І се, й те! І фільософія, і релігія, і народні пісні, і московські писання, і українські збірники! І що ж оце за збірники! І на що вони тобі? Чи ти з його хліб їстимеш?

— Я, бач, задумав писати дещо своє... А тимчасом складаю собі свої пересвідчення, — промовив Дашкович несміло.

— На що тобі ті пересвідчення? Чи ти з їх чоботи пошиєш, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти їх ззіси або вип'єш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за легкодума, але на такі слова вважав як на жарти.

— Степане Йвановичу! Ти жартуєш. І ти ж належиш до катеґорії людей учених. Ти ж професор!

— Я професор божою милостю й волею начальства, але як би мене хто прив'язав вірьовками [1]) до цього стола в такий вечір, як оце сьогодня, то я б зубами перегриз вірьовки, а таки б не сидів!

[1]) мотузками (моск.)

— Кому об чім ходиться. Як до людини! А я сиджу, як бачиш, і складаю собі свої власні пересвідчення. І я, і ти, і всі ми живемо чужим розумом, жуємо чужі мислі. Я хочу мати свій погляд на все, свою фільософію, свій світогляд.

— Ого-го! Отак наші! Вдивляй мир! Боже, тобі поможи! Честь і слава Київу і Дніпрові, коли об'явиться там новий фільософ! А мені здається, на віщо тобі крячкою сидіти, мучити себе? Адже ж батько твій прожив вік без пересвідчень, і я живу таксамо, і всі живуть таксамо. Одначе живемо, хвалити Бога, і земля нас держить!

— Що ж маємо робити, коли мені так забажалось.

— Знаєш що, Василю Петровичу! Чи не вичитав ти чого в фільософії проти жінок? Чи пам'ятаєш, як ми колись романтизували про наших будущих жінок у Брацькім саду, ще як учились у школі? Чи такі ж вийшли голубки — наші жінки?

— Що не такі, то не такі! Але, мабуть, така вже доля фільософів, бо й Сократова жінка не раз наминала йому чуба.

— Нехай так! Ти фільософ, але я! На що ж уже мені судилася така доля?

— Ти жартуєш і мене не розумієш. Я навіть і не гадав про такі нікчемні річі. Я гадаю про вищий погляд на вищі ідеї. Я хочу виробити власний фільософський світогляд.

— Так жінки наші вискочать зпід того високого погляду? — сказав Воздвиженський, сміючись. — Коли так, то шкода й заходу; ходімо лучче гуляти!

— Тобі все жарти. Я хочу вгадати ті ідеї, які колись об'являться в нашім плем'ї, і попереду в твойому великоруському, коли ваші давні царі встигли збудувати міцне

царство, а потім у нашому українському плем'ї, а потім, ідеї мира слав'янського... Яка то фільософія засвітить на берегах Неви, Москви, Дунаю, а там, може, й на берегах Дніпра й Чорного Моря.

— Ой, ой, ой! На що ж тобі вже ті Слав'яни? Чудні ви люде вдалися! Тут, голубчику, руські салдати іменно ті фільософи! Тут москалики більш варті, ніж усі ваші фільософи од Талєса й до Дашковича! Чи вже ж не лучче за міліоном списів сидіти нишком та хліб жувати! А прийде час, то ми тих Німчиків пхиць у Атлянтиду! А Слав'яне... Е, що й говорити! З їх у три дні можна поробити таких фільософів, як і я, як і ти! Коли тебе мучать такі ідеї, то, їй Богу, йди гуляти, — лучче зробиш!

Дашкович сміявсь, що Воздвиженський так химерно розв'язав його ідеї, які так довго непокоїли його думку.

— От такого фільософа, як ти, я не знаходив іще ні в якій книжці!

— І які то ідеї колись випливуть з голів твоїх Черкасців? — сміявся Воздвиженський.

— А, може, й випливуть. Ось подивись, які чудові пісні українського народу, позаписувані оце недавно? Ось прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський узяв у руки збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже страшно і смішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб ізморщився. Було видко, що йому українське слово в книжках, у літературі дуже й дуже не сподобалося! Він читав далі, і його брала злість.

— І пишуть же чорт-зна-що! І записують те, що треба б зовсім скасувати, вигубити з корінням і насінням! — промовив Воздвиженський.

Його широке й плисковате лице почервоніло. Він схопився з місця, налапав цілу коробочку сірничків, тернув цілою коробочкою об дверці груби, другою рукою ухопив збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листи вогневим дощем. Листки зашкварчали й жахнули полум'ям. Дашкович не втерпів, одняв од його книжку.

— Шо це з тобою сталося! — крикнув він.

— Повибивай собі, брате, оці ідеї з голови! .

Дашкович не сердився й тільки сміявся; він знав Воздвиженського, як профана, як чоловіка зовсім не поважаючого науки й ідеї.

— Пострівай! Розкажу я твоїй жінці, що ти тут робиш якісь чари, що ти хочеш противитись самому Богу!

З сими словами Воздвиженський вийшов з кабінета і стрів Степаниду.

— Степанидо Сидоровно! Чи ви не знаєте, що там діється в тому кабінеті? — сказав їй на вухо Воздвиженський.

— А що? — сказала вона, розтягнувши лице й розкривши широко очі.

— Та то ваш муж у себе, в кабінеті, мабуть, робить якісь чари. Таке, таке оце мені плів, що я аж злякався! Каже, що й того нема на світі, й того ніколи не було. Перехрестіть ви йому лоба та повезіть його в Лавру та в Пещері.

Воздвиженський хутенько вибіг з хати, а Степанида прожогом побігла в кабінет до Дашковича.

— Василю Петровичу, що тут у тебе діється? Що ти тут робиш, запершися з цими книжками?

— Адже бачиш, читаю!

— А це що? — промовила вона, кинувшись до обсмаленої книжки.

— Книжка! Хибà не бачиш?

— А чого ж вона обсмаляна?

— А того, що Степан Іванович обсмалив її, жартуючи.

— Щось воно та не так... Чого ж це в тебе в хаті смердить смалятиною?

— Бо навіжений Воздвиженський смалив книжку.

— Та на що ж ви тут її смалили?

— Оце, на що, та на що? На те, що треба було, — сказав Дашкович, аби одчепитись од неї.

— Гляди лишень! Чи це в тебе в хаті й образа нема? — сказала Степанида, оглядаючи стіни.

— Нема, бо ти не повісила.

— Бо ти не сказав! Мабуть, тобі не дуже його й треба! Василю! Ти з великого розуму та в голову заходиш! Ті фільософські книжки не доведуть тебе до пуття. Чи молишся пак ти Богу? Скажи мені так по правді!

— Молюсь; а тобі на що?

— Так собі спитала... Завтра я поїду в Лавру і в Пещері. Їдь і ти зо мною, прошу тебе.

— Їдь сама; чого я поїду? Хибá на Подолі нема церков та чудовної Ікони?

— Бач! Я й кажу, що так! Я не буду спокійна, доки не побачу, що ти молишся Богу.

— То ходімо завтра до Братства. Про мене, подивись, як я буду молитись.

І другого дня Дашкович мусів проводити її на ранню службу до Братства, де була повнісінька церква богомолок зо сіл. Він приклався до Брацької ікони і тим заспокоїв свою жінку. Вона на свої очі бачила, як фільософ хрестився, молився, цілував чудовну ікону Богородиці.

— Це тобі наговорив на мене Воздвиженський! Правда? Так! — казав Дашкович. — А сказати правду, сам Воздвиженський навряд чи вірує в Бога, хоч колись і моливсь Богу серед ночі. Ти присікайся до його!

Степанида Сидоровна почала боліти серцем і за родича. Як вона не сердилась на сестру, одначе діло здалось для неї таким великим, що вона не втерпіла й побігла до сестри, бажаючи спасти од вічного вогню Воздвиженського душу.

— Здорова була, сестро! — сказала вона, вбігаючи до сестри.

— Здорова була, сестро! — обізвалась до неї Марта, роблячи якесь діло й ледви повертаючи до неї голову.

— Вже чи сердься, чи не сердься, а я мусіла прийти до тебе, бо наші вчені чоловіки з великого розуму та за голову заходять.

— Та мій не дуже вчений! Йому нікуди там заходити. Може, то твій великовчений заходить за розум! — сказала Марта зі злістю.

— І мій, і твій! Обох я застала в кабінеті... Чогось змагались, порозкидали книжки, на віщось палили якусь книжку... Щось у тій книжці та недобре написане, коли вони наважились її спалити в грубі...

Марта насторчила вуха й почала ласкавіше слухати сестрину мову.

— Може, вони що погане задумали... що не добре писали... Бо ті вчені люде тепер часом і, справді, за розум заходять, — сказала Марта й попросила сестру сісти. — Борони, Боже, чого! Часом воно виявиться! Чи не знаєш, сестро, що вони там писали й палили? Може, що проти губернатора, або...

— Як би проти кого! А то проти Бога! — тихо сказала Степанида, озираючись до дверей.

— Ох, мені лихо! — аж плеснула в долоні Марта Сидоровна.

— Чи молиться пак Богу твій чоловік? Чи ходить до церкви? — питала Степанида Сидоровна.

— Щось не бачила, щоб він коли молився... А молитовника в його... й заводу нема! Хиба напам'ять...

— Еге! На-пам'ять! Я свого насилу через силу помолила, водила до чудовної ікони... Тільки, сестро, нікому не кажи! Повези лишень, сестро, свого в Лавру, в Пещері!

Сестри розпрощались і ніби навіть помирились, перелякані страшним лібералізмом своїх чоловіків.

Тільки-що Воздвиженський переступив через поріг, як Марта глянула на його невеселими очима.

Він так і почув кругом неї страшне полум'я, вже йому знайоме.

— Скажи мені, на милість божу, що ви там з Дашковичем пишете таке страшне, що аж треба було палити у грубі? Чи ви молоденькі, чи вам і досі в голові грає? Та в вас жінки, та в вас купа дітей! Борони, Боже, якої напасти! Та тоді ж ми пропащі з дітьми...

Воздвиженський стояв і дивився на неї.

— Де це ти нагляділа таких пропащих людей? Слава Богу, всі сидимо дома і хліб жуємо. Що це ти верзеш?

— Ти сам верзеш! Що ви палили у грубі з Дашковичем? — присікалась до його жінка.

— Українські пісні.

— Та не дури мене, бо я ще не зовсім дурна! Сухобрусів не було дурних ні в Київі, ні поза Києвом.

— Кажу тобі, що палили пісні! Дашкович щось собі забрав у голову...

— О, бач! Він забрав щось у голову, а ти й ні!

— А я ні!

— А перехрести свого лоба! — промовила Марта.

— А то на віщо? Дідьків не бачу кругом себе, нема од чого одхрещуватись.

Воздвиженський бачив, що його ж оружжя проти Дашковича повернуто на його ж, та не знав, звідкіль воно повернуто. Хоч він сам і встоював дуже за патріярхальність, одначе вже далеко одійшов од неї й хотів її накинути на шию комусь иньшому.

— Чого тобі такі думки прийшли в голову? — спитав він у жінки.

— А того, що я завтра їду в Лавру і в Пещері й хочу, щоб ти їхав зі мною та помолився.

— То й поїду, коли тобі того хочеться, бо самій тобі їхати ніяково.

Другого дня Воздвиженський мусів їхати з жінкою до Лаври, йти з нею в Пещері. Він прикладався до всіх мощей, хрестився, бив поклони, підіймав очі вгору до Бога, найняв кільком святим молебні, подав на часточку.

Марта приїхала до дому весела, добра, спокійна. То поїздка до Лаври дуже розм'ягчила її серце. А Воздвиженський, поїхавши до Лаври без снідання й дуже виголодавшись, уплітав на всі застави печеню та все говорив про святих печерських, якраз так, як колись любив говорити Сухобрус, начитавшись Патерика й Житій.

— От хто був чоловік набожний — наш покійник батько! — говорила ласкаво Марта Сидоровна, п'ючи чай з пухкою лаврською проскурою. — Скільки він виходив до Лаври, до Пещер! Скільки раз їздив він і в Почаївську Лавру! Як він молився, як він постив! На цілий Київ не було набожніщих людей, як Сухобруси!

— О, що не було, то не було! Покійний наш батько був просто святий! Я твердо вірую, що він у раю! — промовив Воздвиженський ніби щиро, й щиріще уплітав печеню, запиваючи чаєм.

VI.

Закопавшись у книжки у свойому кабінеті, працюючи для професорської катедри, Дашкович давно не був у свого батька, у своїй рідній Черкащині. Жінка, діти, книжки — все те не пускало його, не давало йому вирватись на село. Тепер йому дуже схотілось поїхати на село, подивитись на життя свого народу оком ученого чоловіка, прислухатись до його мови, пісні... Прийшли вакації, і він поїхав на село до батька, у свої рідні Сегединці.

Того року Петрівка була дощева. Люде спізнилися косити сіно, дожидаючи сухої погоди. Черкаські степи зеленіли, як море. Дашкович виїхав на степ, і його обвіяло свіже степове життя. Після тісного кабінета, після запаху од цвілі, од книжок, обгризених шашлями, після міської душної куряви, степи здалися йому земним раєм. Повітря було таке чисте й легке, що, здається, груди не втягали його, а само воно лилося у груди. Здавалось, ніби саме життя напувало тіло, як вода напуває губку, проймало всього чоловіка до самої душі. Дорога стелилася по зеленому степу широким килимом між двома окопами, на яких росло високе бадилля петрових батогів, обсипаних синіми зірками, молочаю, сизих миколайків, круглоголових будяків. Широколистий подорожник й оксамитовий шпориш хотіли вкрити всю дорогу, хотіли одвоювати її од тяжких коліс сільських возів. Уся зелена степова скатерть, скільки можна було

скинути оком, була заткáна квітками: червоними купами смілки, синіми дзвониками, жовтими степовими тульпанами, фіолєтовим соном і чепчиком. У траві ворушився і тріщав цілий мир коників і всяких кузок. Над степом у синьому небі вилися, співали птиці. Край дороги бігали проворі хаврашки і, побачивши людей, втікали в нори і сміливо виглядали звідтіль, піднявши вушка вгору. Ввесь зелений степ і синє кругле небо заливало проміння гарячого золотого сонця. Прозорий воздух розширяв кругогляд далеко, далеко на всі боки, скілько можна було скинути оком.

Давно бачив Дашкович свій рідний степ. Йому здалось, що він побачив його вперве. Він не міг одірвати очей од трави, од неба, встав із воза і пішов пішки. Самі ноги несли його все далі й далі. Він звернув з дороги на траву й, забувши свою фільософію, почав рвати квітки. Побачивши себе на самоті, серед такого простору, Дашкович почав фільософувати, але через хвилину нічого вже не знайшов у своїй голові. Він знов силкувався думати, і знов почув, що думка десь вислизнула з його голови. Він тільки знав, що бачить зелений степ, синє небо, дорогу, птиць у небі, чує сотню голосів кругом себе. І знов хотів він перемогти себе, а думки все-таки не йшли на ум. Йому хотілось тільки дивитись і милуватись красою роскішної степової природи. В йому розбуркалось чуття природи, заглушене міським життям, наукою, абстрактною фільософією.

Далеко, далеко на полудень засиніли смугою гори, вкриті лісом. Та смужка здавалась на краю неба сизою хмарою, яка ледві-ледві висовувалась з краю над степом. Там, у тих горах стояло велике село, Сегединці.

Дашкович ближче під'їхав до тієї синьої смуги.

Гори виступали з туману. Вже можна було бачити яри й долини між горами, ліси й села, розкидані на шпилях і попід горами. Хрести на церквах і вікна блищали в тумані проти сонця, як дороге каміння зпід тонкої матерії. Ліси виступали все грізніще та ясніще. Темні й невисокі гори здавались вищими і грізними серед гладенького рівного степу, роблячи чудовий контраст зі зеленою широкою скатертю. Здавалось, ніби якийсь величезний звір лежав на степу, підняв спину й настобурчив на спині темну сизу шерсть. Вже сонце скотилося к заходові, вже степова трава лисніла червоним відблиском. Дашкович наближався до тих гір. Степ кінчався. Балагула ледви примітно піднімалась на пригорки, то знов спускалась у неглибокі долини. Вже на горах можна було бачити дуже виразно й ліси, й села, й церкви в селах. Звідтіль потяг вітерець свіжіщий і мокріщий од степового. Можна було навіть лицем почути, що десь недалечко є вода, ліс, дерево, тінь, є долини, яри з ставами й садками.

— Поганяй лишень швидче! — сказав Дашкович Жидові.

— На що вам швидче? Доїдемо ще сьогодні до Сегединець, — обізвався Жид, не обертаючись до Дашковича, і хвиснув батогом по конях, сухих як тріски.

Коні підтюпцем побігли з пригорка на долину, а з долини знов на пригорок. Гори з лісами й селами то виринали, то знов ховались за пригорки, і часом зза горки було тільки видно верхи та хрести близчого села. Перед очима разом одкрилося село під горою, над великим ставом. Коні збігли дуже прудко на греблю, і балагула засіла у грязь по самісінькі маточини. Жид затріпав руками й віжками, закричав, засвистав.

Коники розтягли свої сухі ребра, мов хорти, й винесли балагулу з багна, наче на руках.

Зі ставка повіяло холодком. Коні побігли попід густими садками. Незабаром балагула знов піднялася на вищу гору і сховалася в густий старий ліс. Який знайомий був той ліс Дашковичеві! Дорога йшла по самій спині довгої гори, а по обидва боки лежали глибокі долини. Ліс застилав гору й долини густою старою дубиною та грабиною. Понад шляхом росла ліщина, де так часто Дашкович малим хлопцем любив рвати горіхи. Ще вище виїхала балагула на гору, і з тієї гори стало видно всі Сегединці, що розсипались на двох шпилях і на долині понад двома великими ставками. Дашкович почув, що в його немолодому серці заворушилась радість школяра, який вертається зі школи до рідного дому. Те чуття обвіяло його ніби пахощами ранньої весни, пахощами білого цвіту вишень, черешень, рясту та молодої первої травиці.

Довго котилася балагула з гори і збігла на широку греблю. В кінці .греблі під вербами стояв знайомий млин, чорний од негоди. Колеса й тепер крутились таксамо, як і за часу Дашковичевих молодих літ, навіть таксамо на чорних колесах блищало кілька нових білих дощечок. На високому шпилі проти самої греблі стояла церква з п'ятьма банями. Один став, великий аж на дві верстви, огортав той шпиль навкруги, а другий, ще більший, по другий бік, розливався круглим озером серед чималих зелених гір. Коло самого ставу, край левади на горбочку, стояла друга церква з одною банею й високою дзвіницею. Коні повернули вулицею до тієї церкви й заїхали у двір священика. Старий сивий священик вийшов на ганок і зпершу не пізнав свого сина.

— Чи це ти, Василю? — спитав старий батько, придивляючись до сина і трохи не доторкуючись до його лиця.

— Добрий вечір вам, батюшко, це я! Чи я так постарівся, що ви мене не пізнали? — сказав Дашкович, цілуючи батька в руку, а потім цілуючись з ним у губи. Батько тричі поблагословив свого сина та все придивлявся до його.

— Чого ти, сину, став такий блідий та худий? Й очі тобі якось позатягало. Чи тобі яка нужда, чи недостача в чому? Чи, мабуть, тобі та наука позатягала очі?

— Старість приходить, батюшко! Така вже людська доля.

Син придивлявся до батька, який уже стояв одною ногою в могилі. Очі його дивились якось дуже спокійно, а лице вже припало землею між глибокими моршками; його голова й борода була біла, як вишневий цвіт.

Вони ввійшли в хату. Покої були дуже старі: в їх тхнуло трухлятиною. Син побачив, що в хатах нічого не змінилось од часу його дитячих літ. Світлиця зі сволоками, з образами була така сама, як і кілька десятків літ попереду. В кімнаті стояла та сама зелена велика скриня, скляна шафа, була та сама довга лежанка, груба з зелених кахлів, те саме ліжко. Оглядівши хату й сіни, Дашкович потім вийшов у сад. І тут природа панувала всею своєю силою. Де колись Дашкович поробив своїми руками квітники, де він колись сіяв астри й левкої, там тепер росли калачики та лопух. Чорнобиль доріс уже до самої хати й заглядав у вікна. Яблуні й черешні росли й посихали, пускали молодняки, як хотіли, між густими бур'янами. Дереза

набігла, як татарська орда, аж до середини садка. Все заростало, як заростало й помирало саме людське життя в господі.

Дашкович пішов глянути на хазяйство старого батька, і там він побачив, що все падало, все рушилося. Клуня була обдерта. На купах соломи, де колись стояли великі скирти й ожереди, вже росла кропива. Дашкович бачив, що природа була вже готова поглинути самий слід того гнізда, звідкіль він вилинув на світ. Для неї ще треба було ступити кільки ступінів, і він не пізнав би й сліду рідної оселі. Йому стало тяжко й сумно на душі.

Син побалакав з батьком і побачив, що старому вже байдуже про цей світ. Розмова навіть стомила старого чоловіка.

Над вечір Дашкович пішов знайомою вулицею подивитись на село. Там кипіло життя не глибоке й не широке, але живе, живе життя села в робочий гарячий літній час! Женці весело верталися з поля; дівчата йшли цілою юрбою і співали свіжими голосами пісню. За ними йшли парубки й зачіпали їх жартами. Сміх і жарти, веселі слова й сумні пісні лилися річкою, текли морем, неначе люде не працювали, а десь гуляли цілий день. Десь недалеко жінки кричали та лаялись через город, стоячи за тином. Косарі затягли пісню так голосно, що аж повітря тряслося, й луна пішла понад ставом. От і череда пустилася з поля до села й заглушила пісні, й сміх і жарти, навіть дзвінку, як дзвони на дзвіниці, жіночу лайку. Село закричало, заклекотало тисячею усяких голосів зашуміло, як ліс у великий вітер.

Дашковича вразило таке кипуче, палке життя українського села. Після го́рода, після кабінета, після фільософії все те здалося йому таким новим, таким ори-

гінальним, таким живучим, що він сам собі здавався мерцем серед тисячі пульсів сільського життя. Йому прийшла на думку велика вулиця в великому місті, де кипить, хоч вище й иньче, але таксамо кипить життя.

Дашкович ішов серед вулиці, задумавшись: коли це зразу в ту вулицю полилася череда! Попереду бігли, хапаючись, свині, потім вівці, а потім поважно йшли круторогі бики й корови. Череда бігла просто на його й не думала звертати фільософові. Він оступився під тин, але важкі рогаті істоти, не звиклі поважати вчених людей, прямо йшли на його. Вулиця була вузенька, і Дашкович мусів вилізти на тин і зовсім не по-фільософськи стрибнути в садок. Висока кропива доставала до вух і пожалила йому лице. Він через тин дивився на вулицю, де дівчата й молодиці займали додому скот і вівці, тягаючи за шиї неслухняних овечок до дворів. Густа курява лягла на садок, і його здавило у грудях. Дашкович хотів перелізти через перелаз у другий садок, а тут напала на його зла собака, які бувають на селах. Собака скакала на перелаз і досягала його за полу. Фільософ сидів на перелазі, поки прибіг чоловік з ломакою та прогнав собаку.

Через сад, через невеличку пасіку Дашкович перейшов на левади, що простягалися до самого ставка. Роскішна зелень на городах убірала в себе очі під косим червоним промінням захода сонця. Дашкович пішов через левади на довгу косу, що клином вганялася далеко в ставок. Уся коса була вкрита садами, а понад водою густими вербами. Під тими вербами не було очерету, ні комишу. Вода була чиста. Пісковате дно світилося й жовтіло. Те місце було дуже добре для купанки. Дівчата з відрами бігли в берег по воду і співали пісень, перебігаючи Дашковичеві дорогу.

— Добрий вечір, дівчино! Що ти несеш? — спитав Дашкович, жартуючи, в одної чорнявої дівчини.

— Доброго здоровля! — ледви обізвалась дівчина, і її лице так і спахнуло соромливим полум'ям. Вона пішла далі і слова не промовила.

— А ти, дівчино, що несеш? — спитав він у другої, ще кращої, дівчини з довгою чорною косою й карими очима, що бігла з відрами на коромислі.

— А хибà не бачите? Моркву! — сказала сміливо дівчина, і неначе срібло посипалось і задзвеніло об кришталь, так задзвенів її чудовий голос.

— А де ж ти набрала тої моркви?

— У криниці нарвала! — сказала дівчина й засміялась так, неначе соловейко защебетав. Вона одступила, може, на два ступіні й почала веселої пісні таким голосом, який мають перворядні оперні артистки. Дашкович став і слухав, слухав, доки дівчина не зайшла за верби, а її голос усе лився та дзвенів. Його потягло слідком за тим голосом: така була в йому чаруюча сила, така була чудова та пісня! Він пішов попід вишнями, поза вербами, і побачив, як через рідкі гільки вишника зачорніла роскішна коса, зачервоніло добре намисто на шиї. Дашкович упізнав чорнобриву сміливу дівчину. Вона замовкла, стояла з відрами й тихо розмовляла з парубком. Парубок був молодий і гарний. Дашкович бачив тільки його чорні рівні брови, що дуже виразно чорніли на лиці серед зеленого листу. Дівчина стояла й голову схилила, а правою рукою все на щось перебірала на шиї разки намиста. Її щоки горіли вогнем, і вона все спускала очі додолу. Вечірнє сонце обливало тихим світлом молоду щасливу пару, що балакала про кохання. Лице дівчини червоніло проти сонця, як півонія, а парубок усе щось говорив тихим,

але сміливим голосом, та не зводив очей з її лиця. Прив'яле серце Дашковича якось радісно заворушилось; він милувався тою парою, тими пахощами сільського кохання, що нагадували йому пахощі зеленого степу і степових квіток. Він легко зітхнув і пішов до ставка, перескочивши через перелаз. На самому кінці коси, що ніби плавала на ставу з хатами й садочками, він скупався. Погожа вода була чиста і здорова! В воді білів пісочок. Над його головою висіло зелене гілля верб і кидало тінь на воду. Свіжий і веселий, набравши життя і свіжости з самого джерела натури, Дашкович вертався назад, а перед його очима все манячіла щаслива рум'яна дівчина й чорнобривий хлопець.

От іде він проз одну хату. Коли чує він, аж у тій хаті щось дуже кричить. То був крик жіночий. Женщина кричала так страшно, наче її катували. Дашкович дуже залякався. Його взяв жаль, і він увійшов у ту хату.

Серед хати стояв здоровий, таки знайомий йому чоловік, Остап Дубовій, і бив налигачем свою жінку. Жінка кричала, кляла його й тільки щулилась у кутку та оборонялась голими руками. На руках було видко сині й червоні смуги од віръовки. Її очіпок валявся на землі, коса розсипалась на плечах. Вона кричала несвоїм голосом, а чоловік бив її, по чому тільки влучав. Чималі діти юрбою збилися у другому кутку аж на полу, пищали й голосили. Чоловік як звір, махнув налигачем по дітях, тупнув на їх обома ногами і прокляв, щоб їх живими земля поглинула. Жінка кинулась боронити дітей, вхопила чоловіка ззаду за чуприну двома руками.

Дашкович почав вговорювати Дубовія, а чоловік почав його лаяти. „Не мішайся, пане, коли не твоє

діло! А то я й тобі дам такої ж прочуханки! Я не подивлюсь тобі в зуби!“ І професор побачив, що лучче швиденько втікати з хати. Вийшовши надвір, він бачив, як жінка й діти, вигадавши собі час, прожогом кинулися з хати і поховались по бур'янах, як курчята ховаються од шуліки.

Вже Дашкович минув Дубовієву хату, перейшов через два садки, через дві левади, а та страшна картина не сходила з його думки. Йому так схотілося ще раз подивитись на щасливу пару, що стояла під вербою, намилуватись щастям кохання молодої дівчини і хоча трохи зігнати з душі смуток!

Тільки-що він став під тою самою вербою, і наглядів ту саму дівчину з парубком, коли дивиться, аж там стоїть якийсь іще другий парубок, та все поглядає на молоду дівчину й молодого хлопця. Той парубок усе крутив свій довгий вус та все дивився злими блискучими очима на дівчину. Його синя спідня губа одвисла і дріжала; лице було смутне і грізне. А молода дівчина все перебірала разки намиста, все спускала очі додолу та стиха промовляла до чорнявого хлопця; чорнявий хлопець поклав на її плече руку й не зводив очей з її червоного лиця Дашкович побачив, що він тут зовсім зайвий, зрозумів, до чого воно йдеться та швиденько пішов через сади й горо̀ди до села.

Недалечко од батьківської о̀селі його перестрів знайомий сусід Топилка. Дашкович зараз упізнав його.

— Чи пізнаєте мене, Топилко? — спитав він у чоловіка.

Топилка довго придивлявся, а потім крикнув:

— Чи вже ж це ви, Василю?

— Як бачите, я!

— Які ж ви стали худі та бліді, — промовив Топилка од щирого серця.

— Може, вам погано жити в Київі, то переходьте до нас священиком на панотцеве місце, — сказала Топилчиха.

— І, вже годі, Топилчихо.

Топилка попросив Дашковича зайти до його в хату, і він зайшов. Топилчиха й собі дуже здивувалась, що він став такий худий та блідий. Чоловік був дуже радий, зараз поставив на стіл пляшку горілки; жінка кинулась до комори, принесла щільник свіжого меду, дістала хліба й соли, покришила сала, покраяла цілий хліб, поставила на стіл сметану. І Топилка, й Топилчиха кидались по хаті, ставили на стіл, що тільки можна було знайти в їх небагатій господі.

Жінка кинулась до печі і, не вважаючи на те, що втомилась на полі, хотіла розпалювати вогонь і смажити яєшню. Топилка налив чарку горілки, випив сам і почав частувати Дашковича.

— Та випийте бо хоч чарочку! Та випивайте бо всю до дна! Та закусіть, будьте ласкаві! Оце, Господи! Нема чим вас і прийняти й вітати. Ми вже оце й повечеряли.

— Не трубуйтеся! Бога бійтеся! Що це ви! — заспокоював Дашкович добрих людей і мусів сам вирвати вогонь з рук Топилчихи, що хотіла вже підпалювати в печі дрова і тріски.

— Та випийте бо ще хоч чарочку! Оце, Боже мій! Коли б пак було знаття, що такого госта матимемо! — знов бідкався Топилка: — а ми ж вас знаємо з-малечку! А ми ж малими колись гуляли з вами і в хрещика, і в жельмана, і веснянок співали! Та ти б таки, жінко, зарізала курчя! Де ж пак, не бачили вас стільки літ!

Так споминав Топилка давню давнину, та все припрошував. Топилчиха принесла сира й масла, поставила солоних огірків, та все бідкалась, що нема чим прийняти гостя.

Дашкович почав розказувати про Дубовія, як він недавно бив жінку і дітей, і спитав:

— Скажіть мені, за що Дубовій так катує свою нещасну жінку?

— О! Хибȧ ж ви не пам'ятаєте? Та вони так б'ються з того часу, як побрались. І він закатований та впертий, і вона така сама. І він хоче верховодити в господі, і вона хоче верховодити, ніколи не змовчить йому, тай воюються цілий вік. Чи ви знаєте, що в неї кістки, мабуть, нема цілої! Вона вже раз кидала його, але швидко вернулась, і тепер оце нахвалялась, що знов покине, — промовив Топилка.

— І, Господи! Скільки раз вона переховувалась по чужих хатах, по клунях, поки в йому було не простигне той пекельний вогонь! — промовила Топилчиха, зітхнувши.

Ще вони всі троє сиділи за столом, як у сінешні двері ввійшла дівчина з відрами й почала виливати воду в діжку. Дашкович зараз упізнав ту гарну співучу дівчину, що стояла недавно з хлопцем під вербами.

— А бач, дівчино, я тебе й випередив, хоч я й старіший від тебе! — промовив Дашкович.

Дівчина почервоніла як маківка, затулилась рукавом і не знала, де дітись.

— Се наша дочка, Настя! Чого це ти так опізнилася? — промовила Топилчиха.

— Оце! Побалакала трохи з дівчатами. Хиба не можна постояти й поговорити! — сміливо промовила

Настя, і скоса, й гарно, й лукаво, кинула очима на Дашковича.

Її чудовий голос так і задзвенів по всій хаті, а лице так і пашіло червоним соромливим вогнем, хоч у хаті було вже не дуже видко. Вона прожогом вискочила надвір і заспівала веселої пісні.

— Як виросла ваша дочка! Я б з-роду не впізнав її! — сказав Дашкович, пригадуючи, яка була Настя мізерна та миршава, як була маленькою дівчинкою.

Вже темніло надворі, як Дашкович вертався до батька. Топилка з жінкою випровадили його за ворота та все дуже дякували, що він не погордував ними, простими людьми, й не забув давніх своїх сусід. Дашкович не міг надивуватись, які були добрі, ласкаві ті прості люде, котрі були душею раді вітати свого гостя.

Дашкович увійшов у батьківський двір і побачив довгий ряд косарів, що вечеряли під хатою й весело балакали про всяку всячину. Старий батько сидів у ґанку і перекидався словами з косарями, дожидаючи сина. Швидко потім наймичка винесла на ґанок столик і подала вечерю. Вечір був такий теплий та тихий, що їм обом не хотілося йти в хату вечеряти. Косарі все балакали та їли з таким смаком, якого Дашкович давно не зазнав. Повечерявши, косарі перехрестились до церкви, подякували за вечерю, позабірали коси й пішли гуртом з двора.

Дашкович довго ще сидів на ґанку, вже як старий стомляний батько пішов одпочивати. Над Сегединцями послалася ніч темна, тиха й зоряна. На селі затих уже гомін і шум, тільки дівчата і хлопці не втихали навіть після важкої польової роботи та все співали на вулиці. Скрізь на селі співало разом кілька вулиць. Парубочі голоси обзивались піснею десь далеко за

ставком та все наближались до того місця, звідкіля лилися свіжі дівочі голоси десь під вербами За голосом кожного парубка можна було вухом вислідити, куди прямувала смілива парубоча нога, де була чия мила, на якім кутку обзивалась вона піснею. Хори вулиць змішувались, перехрещувались, часом зливалися в один тон, часом різнили в дисонанс. Співуче українське село співало до півночі, і до півночі сидів під зорями Дашкович на ґанку та все думав свою думу. Його чарувало сільське життя, не глибоке, але свіже, співуче й живуче; його очарувала рідна мова, рідна пісня, чисте повітря рідного краю, й синє небо, й погожа вода й тиха зоряна ніч...

Уже Дашкович устав і хотів іти спати, як коло самісінького двору дівчина заспівала пісню. Дашкович зараз упізнав той голос: то співала Настя Топилківна. Голос був такий чудовий, що його зразу можна було впізнати, хто його раз чув. Пісня весела, з щасливого серця, дзвеніла, як срібло, серед тихої ночі, неначе під самим його вухом. Настя верталася з вулиці додому і, певне, була щаслива, що постояла, й наговорилась, й намилувалася з милим. Голос замовк коло самого Топилчиного двору, і Дашкович пішов у хату.

Другого дня старий батько просив сина вивезти косарям обід.

Дашкович поїхав на луки в ранні обіди. Косарі косили толокою; вони стояли дуже довгими рядами. На луках під гарячим сонцем дуже пахло свіжою травою й польовими квітками. Не вважаючи на жару, косарі співали косарських пісень: їх голоси змішувалися з птичим співом, з диким тріщанням трав'яних коників. Гаряче повітря аж кипіло хвилями всякої гармонії. Наймит розпалив багаття, повісив на вагани казанок і по-

чав варити куліш. Сонце стало серед неба, і косарі зійшлися полуднувати, посідавши кругом мисок. Дашкович сів поруч з косарями до кулішу. Затовчений свіжим салом з зеленою цибулею і кропом, куліш той здався фільософові смачніщим од усякої страви. Між косарями так і переливались жарти, приказки. І пісні, і приказки, й прислів'я все те вразило Дашковича незвичайним багацтвом поезії, жарту, гумору, практичного розуму. Він вийняв книжечку й позаписував пісні і приказки.

Над вечером наймити взяли волок і пішли до ставка ловити рибу. Дашкович пішов з ними носити відро. Наймити забрели попід берегом і витягли повний волок баговіння, карасів, линів, раків і жаб. Підводне царство, опутане нитками, кидалось, ворушилось, лазило на зеленому березі. Сам Дашкович, забувши свою фільософію, обома руками вибірав раки й рибу з жабуриння і кушіру. Риба тріпалася, підскакувала на траві; раки плазували й ляскали шийками; жаби тікали з усієї сили до води, раді, що не звернули на себе людської уваги. На березі запахло гарячою сирістю, баговінням. Дашкович так розходився, що підняв палець угору, подумав, потім розібрався і сам поліз у воду ловити рибу волоком. Швидко потім вони знов витягли волок, повний деякої трави.

— А зайдімо ще волоком на ваше щастя, пане! — промовив наймит.

— Про мене, зайдімо! — сказав Дашкович.

Вони закинули волок і витягли черепаху, що з переляку підгорнула під черепки лапи й голову й лежала, наче мертва. Всі засміялися з такого талану Дашковича.

— А закиньмо ще на щастя вашої пані! — сказав знов наймит, охочий до жартів.

— То й закиньмо! Тільки не ловім знов черепахи, — сказав Дашкович і швиденько поліз у воду.

Щастя професорки було, знать, невелике, бо на той раз вони витягли дуже багацько раків та жаб і не піймали а ні однісінької рибини.

Небагато вони заходили волоком, а вже риби було повне відро. Раків було так багацько, що не було куди їх брати. Над вечір косарі почали підвечіркувати, а Дашкович усе записував пісні, що розказували йому чоловіки. Вже луки почервоніли під промінням заходу; скошена трава ще дужче запахла. Тихий західний вітер обливав лице неначе літеплом, лащився до лиця, поки зовсім не вмер, як червоне сонце сіло за лісом. Дашкович вертався до села й чув, що його груди дуже, дуже легко дихали пахучим свіжим повітрям рідного села.

Настала неділя. Дашкович був у церкві старій, дерев'яній та темній. Після обіда йому було невесело сидіти дома, і він пішов по селу.

На великому вигоні стояла коршма, а коло неї була велика купа людей. Там грали музики. Професорові схотілось зайти подивитись, як тішиться простий нарід. У коршмі сиділи чоловіки й молодиці й пили горілочку; вони всі говорили разом та так голосно, що од того клекоту не було чути ні одного слова. Розмова клекотіла, як вода в казані. Під коршмою танцювали хлопці й дівчата, Дашкович знехотя задивився на танці селян.

Між дівчатами він зараз примітив Настю Топилківну. Вона вийшла у танець з тим молодим хлопцем, з яким Дашкович бачив її під вербами. Дашкович ненароком

був свідком їх женихання і знав про їх кохання; він дивився й милувався молодою гарною парою. Настя виробляла дрібушки, спустивши очі додолу. Рум'яна і щаслива, вона вся дихала щастям. Добре намисто легенько брязчало на її шиї. Коли це з гурту кинувся до неї один парубок, вхопив за намисто і рванув з усеї сили. Намисто так і посипалось по землі. Всі перестали танцювати; музики перестали грати. Настя залилася слізьми, а вся громада загомоніла. Дашкович упізнав того негарного парубка, що підглядав ізза верби, як Настя стояла з милим. Дашковичеві стало аж жаль бідної дівчини.

Всі дівчата кинулися збірати розсипане намисто, а обидва парубки вхопили один другого за барки й почали страшно лаятись, а потім битись. Волосся з голів летіло, як пірря; з порозбиваних носів лилася кров на білі сорочки. Вони порвали на собі сорочки, бились кулаками, потім міцно зчепились і почали кидати один одного об землю. Потім один надушив другого, сів на грудях, набрав пилу з дороги у жменю і почав забивати пилом рот, ніс, очі. Другі парубки кинулись розбороняти й ледви їх розтягли. На обох було страшно глянути, такі вони були покрівавлені, обірвані! Настю ледви повели до дому. Вона за сльозами і світа не бачила. Дашкович сам трохи не заплакав, так йому було важко дивитись на ту страшну картину. Вертаючись до дому, Дашкович стрівся з Топилчихою.

— А що, Топилчихо, правда, недобре мати гарних дочок, — промовив Дашкович.

— А що ж тут винна дочка, що якийсь пройдисвіт порвав намисто!

— Ви б скоріше віддали її заміж, а то ще не один хлопець обірве чуба другому.

— Ото й я так казала свойому старому. Та, мабуть, таки прийдеться у жнива весілля справляти. Але чого це ви такі худі та білі? Їй же Богу, аж страшно на вас глянути, так позатягало вам очі. От умивайтесь та обливайтесь до схід сонця непочатою водою, та втирайтесь сорочкою, тільки, борони, Боже, не пазухою, а спиною! Побачите, як усе пропаде й піде на очерета, та на болота, та на недобрих людей. Я вам принесу зілля... — вже тихіще промовила сільська лікарка; — од його, як рукою здійме!

— Спасибі вам, Топилчихо! Я буду лічитись дома, як тільки прибуду до Київа, — сказав Дашкович, аби одчепитись від сільської знахурки.

Дашкович зайшов по дорозі подивитись на церковно-приходську школу, що колись його батько за молоду завів у селі. В тій школі він учився в дяка з кількома хлопцями. Він ледви впізнав ту хату, бо тепер дяк зробив з неї хлів і заганяв туди своїх гусей та качок. Як навмисне орендарева коза виглядала з вікна, виставивши свою рогату голову.

Дашкович посидів у батька ще з тиждень і почав скучати за книжками. Він обшукав усі кутки й не знайшов нічого, окрім молитовників, житій святих та метрик. Не маючи чого читати, він усе ходив по селу, по садах, по левадах, прислухувався до пісень, записував усе те й навіть їздив по ярмарках слухати сліпців та лірників.

Раз у суботу над вечір Дашкович почув, що у дворі співають дружки весільної пісні. Він виглянув у вікно й побачив, що то Настя Топилківна йшла з дружками. Кругом неї вилося з двацять дружок. Всі дружки були гарно прибрані, в білих сорочках, в корсетах, у стрічках та квітках, але найкраща між усіма дівчатами була

Настя. Вона ввійшла в покої, як та зозуля вплигнула! Вся так і цвіла квітками, так і дихала щастям! Її молоде рум'яне лице з чорними бровами, з карими очима змагалося красою з квітками та стрічками. Вся голова була обтикана квітками; з голови на плечі падали жмутами стрічки; в руках вона держала білий вишиваний орлами рушник. Коло правого вуха були пришиті два віночки. Весела і щаслива, вона сміливо тричі поклонилась низенько Дашковичеві, просила на весілля і тричі поцілувалася з ним. А послі, сміливо повернувшись до великого дзеркала, почала ніби поправляти на голові квітки, розкидати по плечах стрічки, не вважаючи на Дашковича. Те велике дзеркало так і притягло до себе других дівчат. Вони кинулись до молодої ніби поправляти на ній стрічки, а самі все дивились у дзеркало та все пишнились. Дашкович не міг одірвати очей од тої картини, котра одбивалась у дзеркалі, де була ніби намальована ґрупа гарних дівочих заквітчаних голів, а між ними, як та зоря, гарна Настина голова.

Рипнули двері з другої кімнати, і всі дівчата шарахнули до порога од дзеркала. Ввійшов старий священик. Молода поклонилась йому низенько тричі, поцілувала в руку й поклала на стіл шишку, а потім пішла з дружками до церкви.

Зараз-таки прийшов і молодий. Дашкович упізнав того гарного парубка, що стояв з Настею під вербами.

— Як тебе звуть? — зумисне спитав Дашкович.

— Лук'ян Павличок, — сміливо сказав молодий.

Другого дня Настя повінчалася з Павличком.

Зараз-таки після того Дашкович почув, що Дубовія покинула жінка.... покинула і на сей день. Попереду пішла чутка, ніби хтось бачив, що в лісі на дереві повісилась якась молодиця. Дубовій обходив усі

ліси навкруги й не найшов нічого. Дубовієві діти плакали за матіррю що-дня, як за мертвою. Незабаром приїхали до Сегединець чумаки й розказали, що бачили Дубовіїху аж під Одесою, говорили з нею й розпрощались. Дубовіїха переказала свойому чоловікові, щоб ждав її в гості, як виросте в його трава на помості. Вона проклинала чоловіка, що зав'язав їй світ, знівечив її так, що в неї кістки не було цілої в тілі. Тільки за дітьми, казали чумаки, так плакала, що аж об землю побивалась.

Час минав та минав і Дашкович збірався вже до Київа. Старий батько наклав йому харчів повен віз, надавав кавунів, динь на гостинець жінці й дітям. Прощаючись, батько промовив:

— Коли ти, сину, швидко не приїдеш до мене, то, мабуть, ти мене бачиш останній раз. Пора мені до Бога.

Батько промовив ті слова так спокійно, неначе мова мовилась про когось иньшого, а не про його.

Виїхав Дашкович за село, глянув на поле. По обидва боки дороги стояло так багато полукіпків, що як глянути, то й поля було невидко! Поля жовтіли, як золото, до самого ліса то копами, то стернею, то незжатим хлібом. Женці рядами стояли до самого ліса.

— Чиє жнете? — спитав Дашкович женців.

— Панське! — одказали йому люде, і Дашкович трохи не вдарився об землю, як Дубовіїха за своїми дітьми. Невесело було йому, як виїхав він за село. Їдучи степами, він усе думав про свої Сегединці, про пишний край, родючі поля, про народ добрий, поетичний, гордий, багатий своїм власним національним життям, своєю поезію й ориґінальними музичними глибокими мельодіями. І ті думи не виходили з голови, не випа-

дали десь у траву, а зливалися з гармонією степових голосів, зі синім небом, з теплим вітром, з пахощами степових квіток, бо ті думи самі були поезією, чуттям, добром, первим чуттям за народ, за Україну....

Дашкович приїхав додому і застав усіх своїх живих і здорових. Жінка навіть не впізнала його, так він поздоровшав, загорів, повеселіщав. Він навіть перестав на який час засиджуватись у кабінеті, бо його обвіяла свіжість та вогкість степів та лісів, розважила сільська пісня, сільське життя, краса природи.

— Чого ж доброго навіз ти зі своїх Сегединець, зі своєї Черкащини? — питав його Воздвиженський.

— Дуже дечого доброго я навіз! Я оглядав народ оком ученого, переслухав його пісні, його мельодії, бачив його звичаї.... Поетичне й естетичне його життя дуже багате! Воно може розвитись у самостійну літературу, поезію.... Я навіть назаписував багато пісень і дечого иньшого....

— Ото б варто було послухати, як київські та черкаські фільософи заспівають лірницьких пісень! І треба було за тим їхати на село, шкваритись на сонці, швендяти по мужичих хатах! Чудний ти чоловік!

— Я навіть думаю таки справді доладу вивчити життя свого народа, і його язик, і його пісні, і навіть думаю дещо написати про свій народ.

— І хочеться тобі марно час гаїти, здоровля псувати! Сидів би нишком та хліб жував! А пересвідчення ж ти стулив уже там на селі? Чи помагала ж тобі там яка баба Сопунка, або дід Сторчогляд? — сміявся Воздвиженський.

— З посміха люде бувають, — сказав Дашкович і замкнув замком зібрані пісні, знаючи погану руку

Воздвиженського, що все шпруляла в вогонь, що не припадало йому до смаку.

— Найлучче, що ти привіз зі села, то кавуни та дині. Я б не проміняв їх ні на яку фільософію баби Сопунки й діда Сторчогляда, — промовив Воздвиженський.

VII.

І Воздвиженський, і Дашкович мали доволі дітей, та все дочок.

Старша Дашковичева дочка звалась Ольга, а старша дочка Воздвиженського звалась Катерина. Обидві вони були первесниці, тільки Дашковичева Ольга родилась кілька місяців попереду, і Марта Сидоровна ніколи не пропускала прикинути слівце, що її Катерина менча од Ольги. Ольга й Катерина вже не ходили до Глібо-Бориського дяка вчити граматки та часословця: їм найняли ґувернанток, що вивчили їх руській грамоті, вивчили читати й навіть трохи говорити по-французький. Батьки постановили віддати дочок у „Інститут благородних дівиць“, переговорили, з ким було треба, й одного дня зранку Марта й Степанида, забравши дочок, поїхали з ними в інститут.

Вони під'їхали під височезну залізну браму. Брама була замкнута. Довго вони дожидали, поки їм одчинили, і вони в'їхали на інститутське подвірря. Високий швайцар з позолоченою булавою, ввесь обшитий золотом, загородив їм дорогу. Він сказав, що ґенеральша так рано нікого не приймає. Марта і Степанида мусіли сісти в екіпаж і проїздитись без діла по гóроду. Через півтора години вони знов вернулися в інститут. Та сама залізна брама, той самий швейцар, потім іще якась дама, запиняли їм дорогу, доки не повели їх через довгий коридор у залю, де вони знову просиділи дуже довго, дожидаючи начальниці.

В залю вийшла якась дама й попросила їх до начальниці. Тому що Дашкович читав кілька лекцій у інституті, то ґенеральша Турман, уроджена маркіза Де-Пурверсе, заблаговолила своєю особою побачитися з ними й познайомитись.

Незнайома дама повела їх через ряд покоїв, роскішно убраних. Скрізь блищали дзеркала, бронзи, дорога мебіль, скрізь були розстеляні дорогі килими. Степаниді, й Марті, і малим дівчаткам було трохи якось не до ладу. Всі вони поправляли на собі одежу, оглядали своє убрання, що, хоч і добре було само по собі, але не гармонізувало з роскішною обстановою. Незнайома дама привела їх у просторну гостинну. На софі сиділа начальниця Турман і, очевидячки, їх дожидала. Вже вони підступали до марморного стола, за яким сиділа Турман, а вона все сиділа й не ворушилася. Вони побачили стару женщину, убрану в дорогу шовкову сукню; на її плечі була накинута дорога велика турецька шаль. Її лице з легенькою оливковою тінню показувало провансальське полуденне породіння. На руїнах того лиця ще було видко сліди колишньої великої краси, як по руїнах Колізея можна догадуватись об його давній славі. Чорні брови, рівні, од кінця до кінця не товсті й не тончі, ледви згинались над чорними великими очима. Тонкий, рівний, як у грецьких статуй, ніс був дуже у пропорції з довгеньким лицем. Решта кругом носа і брів уже обвалилась, позападала, полиняла, а ніжна біла кожа вже припала зеленню. Турман, урождена Де-Пурверсе, кахікала сухим кашлем, як тільки стрічалася з людьми. На самоті і при слугах вона ніколи не кашляла тим модним петербурзьким кашлем, котрий ніби показував велике горе, великі перебуті тревоги життя, тоді як таких тревог і такого горя ніколи з-роду й не було.

Її батько, маркіз Де-Пурверсе, приїхав до Петербурга із Прованса з двома дочками. Старша дочка була чудом полуденної краси! Через знайомих чужоземців він увійшов у значні доми петербурзької аристократії й навіть був ухожий до двору.

Одна висока особа видала заміж старшу маркізу за ґенерала Німця, Турмана, який дістав пишні руїни. Ґенерал прожив не довго і вмер, зоставивши маркізу вдовою. Та ж сама висока особа з Петербурга через своїх знайомих вислала ґенеральшу Турман виховувати молодих паннів аристократії полуденної Росії, на місце начальниці інститута благородних дівиць. Її менша сестра зоставшись на-завше маркізою Де-Пурверсе, за рекомендацією другої високої петербурзької особи, дістала місце клясної дами в тім самім інституті, і таксамо повинна була виховувати благородних дівиць полуденної Росії.

Марта й Степанида наближались до софи, де сиділа начальниця. Коло їх щулились перелякані діти. Тоді тільки Турман встала так помаленьку, неначе її підводили пухкі пружини софи, що й, справді, підіймалась і росла під нею, як найм'ягча подушка. Турман устала на цілий зріст свій, високий, рівний. Дорога шаль падала кругом її сухого стану широкими фалдами. Вона хотіла дати своїй поставі щось начальниче, ґенеральське. Марта і Степанида були убрані в чорні шовкові сукні і в червоні рожі з золотими колосками на голові. Вони обидві були рівні на зріст із Турман, яка окинула їх сміливим оком од ніг до голови й зараз спустила очі додолу. То було знаком насміхання: Турман сміялася з їх голівних уборів, що дуже різали очі червоними рожами й золотими колосками.

Марта й Степанида зарекомендувались до Турман...

— Ah, ah, charmée de faire votre connaissance... prenez places, mes dames; assayez vous, mes enfants, — промовила Турман. Марта і Степанида почервоніли, як мак: вони не вміли говорити по-французький. Турман знову спустила очі додолу.... Марта і Степанида заговорили об свойому ділі, рекомендували начальниці своїх маленьких дочок.

— О, я вже знаю про ваших дітей! Я дуже рада, що буду їх виховувати в нашім інституті, — промовила Турман і почала кахікати сухим кашлем, неначе вона от-от хотіла Богу душу віддати. — Я дуже дякую вашому мужеві, що він наділив нас читанням своїх лекцій у нашім інституті, — говорила вона далі, обертаючись до Степаниди.

— А ми маємо за найбільше щастя, що наші діти будуть учитися в інституті, під такою високою рукою, під таким благородним оком, як ваше, — сказала Марта, і справді рада, що діти попадуть у інститут.

— О, заспокойтеся, заспокойтеся! Ваші діти будуть так поведені, як слід благородним фаміліям. Вони будуть мати добрий догляд, вони будуть говорити по-французький як Французи, вони знатимуть науки й матимуть благородний смак у всьому, вони матимуть благородні манєри й будуть сміливі і звичайні з людьми. Про те нічого й казати!

— О, певне! Ми чули тільки одно добре про ваш інститут, і найбільше з того часу, як ви приїхали сюди з Петербурга, — сказала Степанида.

— Chez nous à Petersbourg... Мій близький приятель, один міністр, дуже просив мене зостатись начальницею в петербурзькім інституті, але міністр просвіти просив, щоб я їхала сюди, щоб, бачите, розносити з центра на далеку країну просвіту й цивілізацію, бо

тут... кахі-кахі-кахі! — знов закашляла Турман й затулила рот хусточкою, вдаючи, ніби вона од того й достала сухоти, що розсипáла цивілізацію з центра на Україну.

— Яке велике щастя задля наших степів! — промовила Марта. — Нам треба б іще більш таких діячів зі столиці! Наша провінція така глуха, така темна!

— O, quelle rude tâche qu'est celle de propager la civilisation! Кхі-кхі-кхі!... Часом і ночі не доспиш, і не доїси... Кахі-кахі-кахі!... Я вже давно не знаю, що то — спокійний сон! Ще з самого Петербурга не зазнаю...

— Як ми будемо дякувати вам за всі труди, що ви приймаєте задля наших дітей! — сказала Степанида трохи, з боязьким лицем перед такою особою, що знається з міністрами.

— Мій брат у перших, маркіз Де-Пруверсе, посол при одному дворі, писав мені, щоб я їхала за границю на води, але я, вважаючи на діло просвіти окраїн, не думаю і з місця рушитись. У цім Київі такі чуда творяться, громада така дика, люде такі, що не вміють навіть говорити по руський, не то що по-французький.— При тих словах Турман знову спустила очі, зачувши дуже великий український акцент у розмові Киянок. — Я не поїду, бо мушу розносити світло на далекі країни... Кахі-кахі-кахі! Яке важке завдання бути діячем на далекій стороні!

— О, певно! Для того, хто зріс у великому світі, така жертва повинна здаватись іще важчою! — промовила Марта.

Турман не мала ніяких родичів послами і навіть не зналася з міністрами, а розводилась при Марті і Степаниді тим, що знала про той чималий учений круг, в

якому були їх чоловіки. В той час одчинились бокові двері, і в залю ввійшов іще один діяч на Україні. То була дуже немолода клясна дама; по лиці й по зросту не трудно було пізнати рідну сестру начальниці, петербурзьку дівственицю, мадмуазель Де-Пруверсе. Гості встали. Начальниця порекомендувала їм свою сестру. У старої дівки брови були вже не такі гарні, очі були не такі блискучі, як колись у начальниці: тим то вона й ґенерала не дістала за мужа й виїхала на провінцію менчим діячем, ніж її сестра.

— Quelle charmante élève que nous aurons! — промовила мадмуазель Де-Пруверсе, дивлячись на Дашковичеву Ольгу. — Ходи, душко, до мене!

Ольга, вся червона, спустила очі й не рушалася з місця.

— Ходи ж до мене. О, яка ти дикарочка! — промовила клясна дама.

Ольга підійшла до неї і присіла. Клясна дама взяла її за підборіддя й за руку. Ольжині голі ручки були налиті, як огірочки; її очка блищали як у матері, чорні кучері були роскішні, зовсім не по її зросту. Ольга віщувала вже й теперечки велику красуню.

— Ой, яка ж ти гарна дівчинка! Які в неї очка, брівки, ручки! — промовила клясна дама, перебіраючи руки й кучері, неначе то була лялька, а не дівчина.

А Воздвиженських Катерина сиділа й голівку похилила. Вона була дуже негарна зі своїм широким лицем, зі широким ротом, з кісьми, похожими на конопляні пачоси, з ясними очима. Клясна дама й начальниця, милуючись Ольгою, поглядали на Катерину й ніби говорили очима: „Яка ж ти погана!“ Катерина ждала, що, оглядівши Ольгу, потім покличуть і її на смотр.

Одначе її не покликали, і в її маленькім серці заворушилось недобре чуття.

— Vous souvenez vous des enfants de l'ambassadeur de Naples! Son ainée c'est comme deux gouttes d'eau la petite Дашкович! — промовила маркіза Де-Пурверсе.

— Еге! — сказала Турман.

Вони говорили чистою французькою мовою, як Парижанки.

— Будьте ж ласкаві! Просимо вас як найпокорніще, доглядайте наших дітей, щоб вони вчились і не пустували, бо вони дома любили таки пустувати, — сказала Марта, обертаючись до обох маркіз.

— О, comment donc; soyez tranquille! — сказала Турман тоном трохи зобидженим — у нас усі діти не пустують і вчаться, бо на те ми й живемо в інституті. Наш інститут найвища женська школа... Все одно, що університет... так... інститут — то женський університет, бо в нас і програма сливе університетська, і багато маємо вчителів з професорів університета. Як побачите колись своїх дітей, то й не впізнаєте! — сказала Турман, — ціляючи просто в вічі провінціональним жінкам.

— В нас є такі інститутки, що навіть уміють писати вірші, і не руські тільки, а навіть французькі, — додала маркіза Де-Пурверсе.

— Скажіть! Ото диво! — промовила Степанида, і так хитнула головою з такого дива, що аж золоті колоски й вогневі рожі зашуміли й затрусились на голові. Обидві маркізи знову спустили очі додолу. А Степанида подивилась на свою Ольгу, і материнському серцю на щось захотілось, щоб дочка вивчилася в інституті писати вірші не тільки руські, але й французькі.

Начальниці той візит здався довгим аж надто! Щоб показати провінціональним дамам їх незвичайність,

вона почала закутуватись у шаль і тихісінько підійматись, неначе хто підкручував пружини під софою. Ті пружини підіймали її вгору, як ляльку. Марта й Степанида посхоплювалися з місця й почали прощатись.

— Будьте ласкаві, доглядайте наших дітей! Ми надіємось на вас, як на себе, надіємось, що наші діти будуть ситі, неголодні й нехолодні, не забудуть молитись Богу, — промовила Марта.

— Чи можна буде нам брати своїх дітей на празники, часом у неділю й на святки? — питали дами в начальниці.

Турман подумала, глянула на сестру і сказала:

— Вибачайте, будьте ласкаві! По нашим законам нам не можна пускати дітей до батьків... І вам, і дітям треба буде поскучати. Pour la reste n'avez pas d'inquiètude. Quoique d'origine française, de religion je suis orthodoxe...

З тим словом дами вийшли од начальниці, зоставивши своїх дітей. Вступаючи у прийомну залю, вони зустріли ще зо трьох діячів, що прибігли подивитись на нових інститутoк. То були клясні дами. Одна була дівуля сорока літ, друга була таксамо дівуля сорока п'яти літ, а третю, розведяну з чоловіком, одна висока особа зробила доглядачкою коло аристократичної молодіжі.

— En voilà des dracons! — промовила Турман, зоставшись одна з сестрою.

— Des veritables ogresses, Dieu me pardonne! — обізвалася маркіза Де-Пурверсе.

— Et les coiffures, grand Dieu!

— В їх на головах цілі снопи пшениці!

— Де там снопи! Ціле поле пшениці! Ще й колоски шуміли, неначе на вітрі!

— Які в їх талії! Чи ти, сестро, примітила? Ій-Богу, як куполи на Софійському соборі. А які нотації вони встигли прочитати нам! І щоб діти були неголодні, й нехолодні... Неначе в нас тюрма, а я начальниця тюрми...

— А самі, як дзвіниці... Чи ти, сестро, бачила, які на їх рябі убори на шиї? І по-французський коли б тобі слово! Так мене засоромили, що я думала, от-от провалюся під землю! А знаєш, сестро, що вони сиділи з візитом трохи не од самого ранку! Ну, дракони! А ще просять, щоб я пускала до їх дітей на празники...

— Поки то виполіруємо їх дітей!... Які манєри! Яке дикарство! Ой, Боже, Боже!

Тимчасом, як Степанида з Мартою виходили, за ними скрізь зачинялися двері. Вони минули позолочену булаву швейцара й виїхали з двору за залізну браму. Брама слідком за ними зачинилася.

Аристократична обстанова інститута, аристократичні маркізи, розмова їх про міністрів, послів, у-кінець усього швейцарова булава, все те обвіяло Марту і Степаниду якимось віянням аристократії. Їдучи проз інститут, вони все думали про аристократичну обстанову, і їм здавалося, що з одного інститутського вікна виглядає констянтинопольський посол, з другого — британський посол, з третього міністр, з четвертого маркіза Де-Пурверсе... Приїхавши додому, Степанида навіть почала наслідувати маркіз. Дашкович увійшов у хату, як вона сиділа на софі, і йому кинулось у вічі, що жінка вставала з софи зовсім якось иньше, ніж було попереду; неначе її знизу підводило пружинами, і послі випрямилась на цілий зріст. І Воздвиженський, прийшовши додому, примітив, що й його Марта встала з софи помаленьку,

неначе її хто підводив пружинами, і послі витяглася, ще й голову підняла. Йому так і здалось, що коло неї от-от схопиться полум'я купини, дуже йому звісне!

Ольга й Катерина, зоставшися в інституті, почули й на собі аристократичний вплив маркіз і иньчих діячів. А найбільше Ольга підпала під той вплив. Дуже гарна своєю вродою, ще й до того нагадуючи дочку італійського посла в Петербурзі, вона стала любимою ученицею начальниці, її сестри, і всіх клясних дам. Як суха губка, вона всисала в себе той дух, що був розлитий діячами у стінах інститутських. Клясною дамою в тій клясі, де вчилась Ѳльга, була маркіза Де-Пурверсе. Ольга бігала за нею слідком. Де-Пурверсе мазала її й пестила перед очима цілої кляси. Товаришки Ольжині знали, хто найлюбіщий маркізі й Турманші, і обожали Ольгу. Вони чули, як клясні дами хвалили Ольгу за красу, і собі хвалили її в вічі, звали її красунею, бігали за нею слідком, служили їй, щоб прислужитись до маркізи. Тоді як Ольга сідала за рояль, її подруги, пустуючи, ставали перед нею навколішки і складали руки, звали її янголом, святою й иньчими інститутськими, ласкавими словами. Ольга знала, що вона гарна, що перед її красою все схиляється, і думала, що все мусить схилятись перед нею.

— Яка велика, яка блискуча роля у світі жде нашу Ольгу! — часто говорила Турман до дам так, що ті слова долітали до Ольжиних вух, і Ольга вже звикла думати, що її жде велика, блискуча роля у світі. Той світ вона постерегала вже по-інститутський: той світ здавався їй великим балем, з музиками, з танцями, з кавалєрами в золотих еполєтах, з послами турецькими і британськими, котрі здавались їй молодесенькими, незвичайної краси паничами, з русявими кучерями, як у

янголів. А скільки раз вона, крадькома од самої Турман, читала про такий світ у французьких романах! І часто Ольга, виглядаючи з вікна високого інститута, бачила думкою в городських домах, під залізною покрівлею, за завісами вікон, конче такий світ! Про иньчий світ вона й не гадала, і не хотіла знати. У маркіз тільки й розмови було, що про міністрів, ґенералів, та про двір, як звичайно буває в Петербурзі. Ольга чула ту розмову й якось думкою поріднилася з тією сферою, про яку тільки й торочили маркізи. Італійський посол здавався їй рідним дядьком, якийсь старий князь виріс у її фантазії за діда. Русявий британський посол здавав ся їй будучим тестем, якого син, ґарний як сонце, молодий, як місяць-молодик, багатий, як подобає льордові, буде її женихом. Сама Турман уже давно заступила в її фантазії місце матері, а придворних дам вона мала за своїх тіток.

Ольга чула дуже часто, що інститут усе одно, що університет, і вона звикла ставити себе в рівні зі студентами університета. Вона мала себе просто за вчену, й думала, що кругом неї *в світі* буде все нижче од неї розумом і просвітою, окрім послів і придворних дам.

Ольга й Катерина зросли в заперті між стінами інститута. Їх рідко возили по городу на гулянку, тай то в закритих екіпажах, кругом яких скакали на конях жандарми!

Раз Ольга побачила з вікна карети сільських українських богомолок у білих намітках і українських селян у чорних смушевих шапках.

— Що це за люде? Що то в їх на головах? Ой, Боже! Що то вони несуть на плечах у мішках? — питали цікаві дівчата в маркізи Де-Пурверсе.

— Не знаю, не знаю, не знаю, — обзивалась до

їх маркіза, задивляючись на гарного панка в високому капелюсі. І вона, справді, не знала, що то за народ і по якому він говорить, і що то баби несуть у мішках на плечах.

В закритих стінах інститута в Ольги почала рано розвиватись фантазія. Вона почала, інститутським звичаєм, *обожати*: обожала попереду Турман і свою клясну даму, потім пробувала обожати вчителів, але їх старі і жовті лиця швидко одбили в неї охоту до обожання. Інституток ніколи не водили гуляти по вулицях і в царський сад. Як птиці з залізної клітки виглядали вони на вулицю крізь залізні ґратки. Раз Ольга нагляділа через ґратки молодого, чорнявого панича, з довгими кучерями. Його лице так уразило її, що вона цілий рік обожала його. І, після того, часто її тягло до залізних ґраток.

Турман і клясні дами не звертали уваги на Катерину Воздвиженську, хоч вона вчилася навіть лучче від Ольги, лучче грала й мала луччий голос. Катерина рано постерегла, що вона негарна, ще в перший свій прихід до інститута, як Турман і Де-Пурверсе хвалили Ольгу й забули про неї. Тоді як інститутки обожали Ольгу, Катерини ніхто не обожав. Тим то вона зросла душею лучче од Ольги. Вона була добріща, ласкавіща. Фантазія не заносила її так далеко, в невідомий аристократичний мир; вона навіть не марила про послів і придворних дам, бо менче про їх чула.

Прийшов час виходу Ольги й Катерини з інститута. Турман, Де-Пурверсе, клясна дама, розведяна з мужем, і всі діячі голосно жалкували за Ольгою, ходили за нею, пестили, цілували. Турман жаліла, що вона повинна вернутись до матері.

— Наша Ольга зробила б честь навіть при дворі, — часто говорила Турман.

— Яка шкода, що вона вернеться до своєї страшної мами! — казала Де-Пурверсе. — Я боюсь, що ми через рік, через два не впізнаємо нашої Ольги!

Степанида й Марта приїхали в інститут і, подякувавши Турманші й її сестрі за науку і працю, забрали додому своїх дочок. Ольга плакала, неначе її розлучали навіки з рідною мамою та з рідними сестрами. Вона обійшла з Катериною і зі всіма кляснимн дамами ввесь інститут, заглянула у всі закутки, перецілувала все і всіх і, ридаючи, впала на руки Турман. Сама Турман все кахікала модним кашлем, то затуляла рот хусточкою. Навіть Катерина трошки заплакала, покидаючи навіки інститут. Ольгу вивели до екіпажа попід руки і в сльозах посадили коло матері. Турман просила її навідуватись до інститута і навіть писати до неї.

Степанида й Марта привезли своїх дочок додому. Батьки зустріли їх на порозі й поблагословили. Ольга ввійшла в залю, де вже красувалося купляне для неї гарне фортепяно. Вона обійшла всі батьківські хати з очима, червоними від сліз. Батьківські хати, просторні й гарні самі по собі, здавались їй, після дуже високих і світлих інститутських покоїв, дуже низькими й тісними. Ольга приїхала додому зрана в буденний день. Дашкович зараз поїхав на лєкцію, а й Степанида пішла до малих дітей, а потім господарювала в пекарні. Ольга зосталась сама в залі. Вона довго сиділа й думала. Заплакані очі трохи обсохли. Вона пробувала грати, але музика не йшла на її стрівожену душу. Ольга пішла в батьків кабінет і почала переглядати книжки: взяла в руки фільософську книжку, розгорнула, читала, читала, слова не розкусила й поклала; потім дістала

другу книжку з червоним корінем, з золотим надписом. Вона думала, що то якийсь цікавий французький роман, а то був Декарт. Ольга розгорнула його, читала, читала, нічогісінько не розібрала і знов поклала на поличку. Потім їй попалася в руки історія і таксамо не не прийшлася їй до смаку. Вкінець усього їй влізли в руки українські пісні. Вона розгорнула, подивилась, і їй здалось, що то писано по церковнослав'янський.

— Які все чудні книжки в бібліотеці мого батька, та все на якихось чудних язиках! — подумала Ольга, передивляючись надписи на корінцях книжок.

Швидко їй навкучило те, вона вернулась до другої кімнати й почала гратися з маленькими сестрами, але й те для неї швидко обридло. Ольга вскочила в пекарню, де кухарка сікла мнясо на стільниці, а її мати, скинувши празникову одежу, в простенькій буденній сукні вешталась коло якихось тісточок.

— Може, дочко, поможеш нам? — спитала мати, жартуючи, в дочки.

— А ви думаєте, що нас у інституті не вчили куховарити? Ми дежурили в пекарні всі по черзі, — сказала Ольга.

Одначе кухарська справа й обстанова пекарні з димом і з жарою, з високою кухаркою, позакачувані рукави в якої одсланяли здорові товсті руки, зовсім не сподобалася Ользі. Вона постояла, постояла, швиденько вискочила звідтіль і побігла в садок. В садочку було багато квіток. Кущі бузку й рожі розрослися попід барканами і закривали його навкруги до очей. Доріжки були чисті й посипані піском. Ольга довго ходила по саду, нарвала букет квіток. На свіжому повітрі обсохли її інститутські сльози. Сонце почало припікати її в голову. Вона почала нудитись, привикши у школі до товари-

ства молодих подруг, і вийшла з саду на подвірря. Там погонич вичищав стайню.

— Фе! — приснула Ольга, подивившись на таку прозу, і побігла до дому, трохи не наткнувшись на корову. Вона ввійшла в хату, і знов її обхопило прозаїчне, буденне житя. Ольга почала нудитись і побігла через вулицю до Катерини.

Катерина сиділа з матіррю й шила сорочки для маленьких сестер. Ольга прожогом улетіла до хати з червоними очима.

— Чи ти, Ольго, й досі ридаєш за інститутом? — спитала її Катерина.

— Чи вже ж ти так швидко забула його? — спитала у свою чергу Ольга, — яка ж ти прозаїчна!

— Забула, бо нема об чім і пам'ятати, а плакати й зовсім ні об чім.

— А мадам Турман, а маркіза Де-Пурверсе? - спитала Ольга.

— Нехай вони собі здорові будуть, — промовила Катерина так спокійно, ніби то все було давно минуле.

— Чи вже ж тобі не жаль за такими добрими людьми?

— Може вони й добрі, тільки не задля мене, — сказала Катерина. — Сказати правду, я зовсім не *обожувала* їх, вони мені аж обридли своїм чванством, своєю брехнею про послів і про свою небувалу аристократичну рідню.

— Але ж їх обожав увесь інститут!

— Може, і ввесь, тільки не я, — тихо сказала Катерина, приміряючи сорочечку на маленьку сестру.

— Отже ж я ніколи не погоджуся з тобою! — сказала з досадою Ольга. — Як швидко ти впала у прозу! Яка ти стала черства!

— О, я швидко хочу вибити з голови інститутський романтизм, — сказала Катерина.

— Ходімо, хоч пограємо в чотирі руки! Бо мені так важко, так тяжко на серці! — сказала Ольга, важко зітхнувши.

Сестри посідали за рояль і почали розбірати нову п'єсу, часто запинялись, вилічували такт, морочились, морочились тай сказали годі! Одна звертала провину на другу і швидко побачили, що обидві не винесли з інститута путнього розуміння музики! Вони потомились і покинули грати.

— Годі з нас тої поезії! Давай братися знов до прози! — сказала Катерина, сідаючи знов до шиття.

— Що ж ми теперечки будемо робити? — спитала Ольга.

— Будемо обідати, а по обіді будемо гуляти в царському саду, і вже не в інститутських сукнях....

— А в якій одежі ми підемо в царський сад? — спитала Ольга, дуже цікава убратись у довге плаття, в яке вона ще з-роду не вбіралася.

— Для мене все одно, в яке б одягтись! — сказала Катерина.

— Серце! Душко! Сестричко! Прийди до нас, та будемо убіратись разом, — просила Ольга, і її думка розвеселилась тим, як вона буде одягатись у довгу сукню.

Після обіда Ольга й Катерина почали вбіратись у довгі сукні, довго вертілись перед дзеркалом і над вечір вийшли зі своїми матеррями гуляти. Їм було дуже незручно йти в довгих сукнях, од яких трени плутались і запиняли їх на ході. Обидві вони говорили по-французький. Їм чудно було, що вони ходять попросту на вулицях між усякими людьми, які снували поруч з ними

і часом не звертали їм з дороги. Один міщанин ненароком штовхнув Ольгу в лікоть, поспішаючи проз неї на тротуарі.

— Ой, лишко мені! Яке мужицтво! Які Кірґізи! — пищала Ольга, обертаючись до матері, що йшла зараз за нею.

Жадобними очима оглядали молоді дівчата прохожих, неначе вони їх бачили в-перше. Вони повернули на гору до пам'ятника князя Володимира, де в вечері гуляло дуже багато людей. Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника, щоб перевести трохи дух. Над самісіньким краєм гори стояли рядами гулящі люде й дивились на широку картину, що полотном розтелялася під самісінькими ногами. Внизу був спуск із Хрещатика на Поділ, по якому валкою їхали екіпажі, рядками йшли і під гору і з гори прохожі. Ще низче лежало шосе над самим Дніпровим берегом, ховаючись за високою горою ік полудню. І там тяглися екіпажі і прості волові вози. Ще низче протікав широкий синій Новий Дніпро, попід самим Подолом. На Дніпрі стояли і плавали барки, байдаки, плоти. Плисковаті широкі острівці, поділяні рукавами й рукавцями, зеленіли лозами й сінокосами. На їх цілими купами жовтіли, синіли й червоніли лугові квітки. За Дніпром, за білою смугою піску, на всі боки темніли соснові бори до самого краю горизонта, скільки можна було засягти оком, ледви підіймаючись у далеку Чернигівщину. Близча полоса ліса була зелена, дальша полоса була синя, а ще далі синів і чорнів ліс, неначе накритий тонким синім покривалом, і зливався з синім небом... На північ од Володимирового пам'ятника глибоко внизу лежав Поділ з церквами й золотоверхими манастирями, вганяючись далеко плисковатим клином у Дніпро. Ік

полудню од пам'ятника підіймались гори, де був розкинутий царський сад, а під горою, у глибокім яру, коло самого шосе, стояла висока кольонна старого пам'ятника Володимира. Сонце ховалось за Межигорський бір, що од того став іще чорніший, а далекі озера на оболоні під тим бором і річка Почайна — горіли, як розтоплене золото... На тій картині блищали фарби, якими тільки можна було закрасити її: там було і синє небо, і синій Дніпро, і біла смуга піску, чорні бори, і зелена оболонь, і зелені букети острівців, і червоне небо на заході, і червона, як жар, вода під чорними Межигорськими борами. Судна на Дніпрі, екіпажі і прохожі на шосе, на спускові, на Подольських вулицях, усе те давало життя тій великій картині і зганяло з неї мертвий спокій природи.

Вечір був тихий і ясний. На тротуарі, яким були обвиті самі крайки гір, обсаджених тополями, стояли рядами гулящі люде й милувались роскішним видом. Степанида й Марта й собі стали з дочками проти самого пам'ятника. Хто тільки виходив на гору, то дивився на молодих паннів, а найбільше на Ольгу. Ольга вже хотіла обернутись, щоб глянути на свій інститут, на те вікно, де пройшли її дитячі літа, але не встигла вона знайти того вікна, як її вразила дуже оригінальна картина коло пам'ятника.

На широких і високих східцях педестала сиділи рядами молоді паничі. То були студенти університета. По їх блідих лицях і очах дуже щасливих, по їх веселій розмові й жартах не трудно було вгадати, що та компанія тільки-що скінчила екзамени і, мабуть, щасливо скінчила. Постава їх фіґур на східцях була дуже вольна й тим дуже ґраціозна. Дехто трохи не лежав, дехто сидів, підобгавши ноги, дехто простягнув їх на всю

довжину. Деякі поскидали картузи й порозкидали по східцях. Більша половина з їх курила, лузала насіння, кусала горіхи, обсипаючи лушпинням чавунні східці і траву.

Ольга обернулась, нагляділа ту ґрупу й повернулась до матері, промовивши:

— Фе! Як вольно держать себе студенти!

— Фе! — сказала й Катерина.

— Фе! Неначе інститутки нижчої кляси! — додала Ольга.

— Нема на їх нашої маркізи! — крикнула Катерина.

— Наша молодіж так розпустилася, що й ходити на вулицях страшно! — промовила Марта Сидоровна.

— Ще й насіння лузають! Неначе сільські парубки! — прикинула Степанида.

— Мамо! Який то бриль на одному студентові? Чи провансальський, чи тирольський? — аж крикнула Ольга.

— Де там! То український бриль, мужичий! — сказала їй мати.

— Фе! Мужичий! Я думала, що тирольський! — промовила Ольга.

— Як би пак тирольський, то ще б нічого! — знов прикинула Степанида з фільософською міною.

— Мамо! Що то на одному студентові? Така одежа, як на мужиках, — крикнула Ольга — і такі широченні....

Ольга не осмілилась назвати тих широченних — шараварів і запинилась.

— То мужиче українське убрання, — промовила Марта Сидоровна. — Бог зна, що буде далі! Швидко не можна буде по вулицях ходити! — сказала вона, важко

зітхнувши, неначе її на вулиці ждала смерть од цеї української свити і бриля.

— Але вони їдять надворі! — крикнули обидві інтитутки. — Ой, mon Dieu, ото, як би побачила наша маркіза! Поїдьмо в інститут та розкажім усе чисто! Ото буде сміху!

Жахаючись трохи демократичної ґрупи молодих паничів, обидві панни одначе в душі милувались нею, і милувалися щасливими й веселими молодими лицями. Вони самі так недавно скінчили екзамен, скінчили інститут, так недавно гуляли по вольному світі, що та веселість приставала до їх, переливалася в їх душі. Їм обом хотілося пристати до тієї ґрупи, весело побалакати, пожартувати, але інститутська наука маркіз паралізувала їх душі, придавлювала молоду потребу молодого серця і все наводила на їх думку інститутську дисципліну.

Ольга запинилася на одному лиці, перевела очі на друге, на третє. Для неї миле було кожне молоде лице. Вона минула одно повне, щокате лице з веселими очима і з широким ротом, з безпечним сміхом на губах. Те лице ніби говорило: „І на що мені та краса картини, що розстелилася внизу, те небо, та земля, ті люде! Хоч би вони й крізь землю пішли, мені було б байдуже! Я б їх виміняв на одну добру сигару!“

Ольга минула й те лице і запинилась очима ще на одному: се лице було молоде, рум'яне, чорняве. Його рямами обхоплювали чорні кучері. Ольга тільки-що глянула на ті високі чорні брови, тілько-що придивилась до чорних очей, і зараз піймала самим серцем, самою душею їх промінь! Її молода голова закрутилась. Вона ледви встояла на ногах і тільки соромилась сісти на обтесані каміння, що були розкидані коло тротуара.

Молоді паничі зі східців сміливо оглядали дам,

що проходили проз їх. Вони не пропустили й інституток. Усім їм кинулася в вічі Ольга своєю красою, своїми чорними льоконами і блискучими очима. Кільки з їх устало і побігло навперейми поза пам'ятником. Між ними був і той панич зі широким, безпечним лицем. Вони раз пройшли коло їх, потім, як дами рушили з місця, вони знов забігли вперед і пішли їм назустріч. Ольга й Катерина бачили ті маневри, але не бачили між паничами тих високих брів і чорних кучерів. . . .

Весела ґрупа молодих студентів знялася з п'єдестала пам'ятника, як стадо птиць, і полетіла з гори по кручених стежках, виложених цеглою. Студенти перебігли через спуск і полетіли ще нижче до старого пам'ятника так швидко, що на їх брилі й картузи тільки маячіли. Вони збігли на шосе, і більша половина сіла на човни. Гребці одчалили од берега, і три човни, повні молодих хлопців, полинули по воді, доганяючи й переганяючи один одного. Виїхавши на середину Дніпра, студенти заспівали хором української пісні. Їх молоді, свіжі голоси долітали дуже ясно й виразно до тих, що гуляли на горі. Студенти, переїхавши Дніпро, кинулись на зелені сінокоси: деякі полізли на ґімнастичні драбини і стовпи, деякі почали гойдатись на гойдалках. Інституткам дуже сподобалася така вільність, така веселість, про яку вони й не чули в інституті. Вони й самі почули, що їм хотілось і побігати, і поспівати.

Друга половина студентів вернулась од Дніпра й пішла до царського саду. Ольга й Катерина слідком за ними водили очима; вони хотіли впізнати ті чорні кучері й високі брови, та не могли впізнати. То їм здавалося, що ті кучері поїхали на острів, і що найкращий голос у пісні, високий дзвінкий тенор, виходив

од чорних кучерів: то їм здавалося, що голова з тими кучерями повернула в царський сад.

Ольга й Катерина з матерями пішли на Хрещатик і простували до царського саду, де в Шато вже грав оркестр, а по широкій долині ворушились ґрупи публики. Ольга й Катерина йшли несміливо; їм здавалося, що їх не минає жадне око.

В Шато була велика гулянка. На афішах було прописано, що того вечора співатимуть у саду Тирольці, потім пускатимуть бальона, а вкінці всього будуть зазапалені бенґальські вогні й фаєрверк. Народу зібралось видимо-невидимо! Все Шато на долині було залите масою публики. Безплатна публика так сердешно лізла в Шато через огорожу, що поліцейські москалі ледви встигали стягувати її за ноги. Вже смеркло надворі, а Ольга все озиралась, все оглядала всіх панів і паничів, які тільки йшли на зустріч, шукаючи очима знайомого милого лиця, та все-таки не нагляділа його. На терасі, деревляна плятформа, де мали співати Тирольці, вже горіла вогнями. Дзвоник дав сиґнал, і публика почала збіратись під плятформу й розсаджувалась на лавках, хто встигав зайняти місце; решта стояла цілими купами. Вийшли Тирольці й почали співати більше чудно, ніж гарно, нагадуючи своїми трелями неестетичне ревіння альпейських корів або перекливання людей, що заблудились у горах. Публика давала браво, а студенти сміялись і свистали. Тирольці зійшли з підмосток; там з'явився якийсь Німець і почав лагодити свого бальона з помішниками. Бальон прив'язали вірьовками, як слід і почали сповняти його ґазом. Вже він надувся й почав блищати в темноті; публика ждала, що він от-от здійметься й полетить, але бальон почав сплющуватись так, що його боки позападали, як у самого Німця. Бальон тріснув

з одного боку. Публика почала сміятись. Принесли зараз причандали й заліпили дірки. На цей раз діло пішло краще: бальон надувся, тихо знявся з місця і почав підійматись угору.... Публика зашуміла, заляскала в долоні, закричала. Бальон підійнявся вгору і почав осідати додолу, якраз над самісінькими лавками, де сиділа маса людей, де сиділа Степанида й Марта з дочками. Вони підвели очі до неба і з великим страхом побачили, що прямо на їх летить бальон. Публика по боках реготалась, аж за боки бралась, але на чию голову летіла біда, тому було не до сміху! Молоді інститутки шарахнули як птиці. Піднявся галас, крик, навіть чути було плач. Дами позіскакували і стрибали через лавки.

Бальон сів на лавки якраз на тому самому місці, де сиділи Дашковичка й Воздвиженська з дочками. Ольга й Катерина доскакали до краю і стрибнули прямо на гурт; то була ґрупа студентів, яких вони вже бачили коло Володимирового пам'ятника. Не вважаючи на переполох, Ольга й Катерина побачили між студентами те саме веселе, велике лице, з широким ротом і безпечними очима. Ольга спотання скочила, сама не знаючи куди, і просто перед собою побачила те гарне чорняве й рум'яне лице, що так вразило її серце! Вона впізнала його по кучерях, по блискучих очах, і хоч була перелякана, але примітила, що на тому чудовому лиці був рівний з легким горбиком ніс, чудові повні губи так виразно обведяні кругом, неначе хто обвів їх пензлем. Вона догляділась, що губи були повні, що по середині на спідній губі була легесенька ямочка. Ольга подивилась, що на тому молодому лиці не видно було і сліду сміху, але навіть була написана якась жалість, яку показували кінці верхньої губи, трошечки підняті

вгору.... Молодий панич побіг їй на-зустріч, подав руку й легесенько зсадив її додолу. Ольга подякувала йому й почула його чудовий голос, свіжий, чистий, який довго після того вона все чула у свойому серці.

Публика знов загомоніла, потім стихла й заворушилась, розходячись на всі боки. Оркестр загремів і покрив шум і гам народа і переляк дам. Молода ґрупа, знать, впізнала інститутод, бо потяглася за ними слідком і забігала, й переймала їх. Інститутки добре бачили того реготуна, що кричав браво просто їм у лице, як вони втікали по лавках, але чорні кучері знов десь згинули, і їх не стало видко.

Прямо проти Шато на темному зоряному небі чорнів інститут, підіймаючись на горі, як темні стіни кріпости.

— Чи бачиш, Ольго, наш інститут? — спитала Катерина.

Задумана Ольга підвела голову і глянула на інститут, чорний і темний, з темними рядами вікон, темніщий од самої ночі.

— Які ми щасливі, що не виглядаємо з тієї тюрми, а вже вільно тут гуляємо, як усі люде! — сказала Катерина, і справді повна щастям волі між вільними людьми. — Подумай собі, Ольго, як би ми отсе сиділи за тими чорними вікнами й темними стінами!

Ольга підняла голову і, справді, подумала об тім, але та думка обвіяла її таким холодом, неначе на неї повіяв вітер з півночі. Натомісць її всю освітила й обігріла чудова мрія про молодого чорнявого хлопця з темними очима, зі свіжими малиновими губами.

„І хто він? І якого він роду? І хто його батько-мати?“ — такі думки вертілися в молодій голові. — „Чи побачу я його коли, чи познайомлюсь? Чи любить він мене, як я його?“ Так думала Ольга, йдучи попід

густими липами, втягаючи в себе пахощі квіток, які росли у кльомбах ґірляндами.

Тихісінький західний вітерець, пахощі літа й ночі, світло од зірок, і веселі музики, веселі люде навкруги — все те підіймало мрії в молодій фантазії, будило щастя першої любови в мододому серці. Ольга вже дала думкою романтичне ймення незнайомому, думкою зробила його сином багатого і славного князя, зробила його розумним і знатним, веселим і щасливим. Вона вже не слухала Катерини, забула вже інститут, його темні стіни й темні вікна, забула на сей раз Турман і маркізу, та все бачила ті кучері, ті очі ясні, як зорі, той носик тонкий і рівний, неначе виточений.

Дзвінок задзвонив до літнього театра, що стояв у Шато, під горою. Дашковичка й Воздвиженська зайняли, ради молодих дочок, льожу. Молоді панни були щасливі, оглядали ввесь театр. Вже піднялася завіса, вже почали грати на сцені водевіль. Але Ользі було байдуже про сцену; її очі блукали по льожах, по партері, та все по перших рядах. Їй здавалось, що він повинен сидіти в найдорожчій льожі або в першому ряду в партері, але його там не було. Вкінець усього вона ледви змогла задерти голову, щоб подивитись на ґалєрію й райок. На тій високости вона зараз впізнала цілий довженний ряд веселих, щасливих студентських голов. Між ними була та весела фізіономія з широким ротом і великими зубами, а коло неї, як сонце, світився знайомий красунь... Ольга не йняла віри очам, щоб її мрія, її ідеал сидів так високо в театрі! Вона хотіла б на сей раз помилитись, та серце їй підказало, що вона не помилилася. Ще раз вона осмілилась задерти голову, аж шия в неї защеміла, і, ой, лишечко! Її ідеал кусав горіхи малиновими устами перед усім театром!

Вона ясно бачила, як веселий студент насипав йому у жменю горіхів! Ольга почула, що її ідеал трохи стемнів, як темніє скло, коли на його впаде мокра пара. Вона наморщила брови й тихо промовила: фе!

Завіса падала і знов підіймалась. Один актор грав дуже погано так, що в партері почали сміятись. Ґалєрія почала свистати, шипіти і так здорово тупотіла ногами, що Ользі й Катерині стало трохи страшно. Настукавшись у-волю, на ґалєрії почали сміятись і кричати: „Паскудно! Невірно!“ Деякі голоси кричали: браво! bis! браво! Ольга підвела очі вгору й побачила, що крик, свистіння й тупотіння лилося таки з того краю, де сиділа валка молодих студентів, де сидів той красунь!

— Фе! — промовила Катерина.

— Фе! Який сором! — сказала Ольга.

— І сорому нема їм! — голосно сказала Степанида, гордо одвертаючи очі.

— Вони театр завалять і нас поб'ють! — голосно сказала Марта.

Одначе ж усі вони вийшли з театра живі і здорові. На останку в Шато почали палити фаєрверки і світити бенґальськими вогнями. Вся долина з публикою, горами, лісом і купами людей на горах блищала то червонопекельним вогнем, то синім, то снігово-білим. Вогні запалювали зумисне на пригорку за купами дубів і лип, що світились наскрізь, неначе були вирізані з тонкого паперу, або були вилиті з прозорчастого скла. Купи людей зверху здавались ґрупами духів на високих хмарах, покрашених усякими фарбами Картина була невимовно ефектовна й чаруюча, неначе взята з арабських казок „Тисячі й одної ночі“. Обидві панни стояли близько од того місця, де палили вогні, й коло

самісінького вогню побачили знов ту саму купу веселих студентів. Ольга знов упізнала між ними свій ідеал, облитий чудовим світлом, і не зводила з його очей. Вже вона дивилась не на дерево, не на гори, а на тому лиці слідила цікавим оком усі тіни фантастичного світла.

Вже пізно почали розходитись люде. Молоді панни вернулися додому такі щасливі, такі веселі, якими ніколи не зазнали себе в інституті.

Старі батьки ждали їх і не лягали спати. Дашкович почав розпитувати Ольгу про інститут, про науки, а вона все розказувала йому про Шато, про театр та бенґальські вогні.

— Що ж тобі говорила начальниця на розпрощанні? — питав батько в Ольги.

— Не пам'ятаю, папо! — сказала Ольга.

— Чи дуже плакала ти, як розпрощувалася з подругами, з кляснимн дамами? — питав цікавий батько.

— Не пам'ятаю, папо! — промовила Ольга, а думка її все вертілася коло Шато й чорних кучерів.

— Чи весело ж гуляла сьогодні? — спитав батько.

— О, так весело, що я і з-роду так не гуляла! Коли б ви, папо, побачили, якими вогнями горіли гори, ліс! Які були фаєрверки! Які були музики! Якого було людей в Шато! Мабуть, увесь Київ зійшовся слухати Тирольців? Якого я бачи...

Ольжина мрія про її чорнобривий ідеал трохи не зірвалася словами з язичка. Вона ледви схаменулась і почервоніла... І потім довго вона розказувала разом із матіррю, як їм було весело, як Німець пускав бальона, як той бальон трохи не спалив їх, падаючи на голови. Всі випадки з початку того дня, прощання з інститутом, і сльози, і подруги, і маркіза, — все те одійшло в минулість на кілька років, бо його заглушили музики,

театр, залили бенґальські вогні, бо його потопили на дно моря мрії про чорні кучері, чорні високі брови й малинові уста. Ольга спала і все те бачила у сні, неначе вона все гуляла й бавилась, доки світло нового дня не розігнало її мрій.

Того ж таки дня Степанида Сидоровна, порадившися з Дашковичем, задумала зробити в себе вечір, щоб познайомити свою дочку з кружком своїх близчих знайомих. Їй хотілось і дочку людям показати, і дочці людей показати. Дашкович запрошував гостей, а Степанида Сидоровна розпочала пекти й варити дещо на вечерю. Під впливом учорашнього веселого вечора, під впливом молодих надій молодого серця, Ользі здавалося, що той вечір буде якийсь не простий, буде такий веселий, яким його малювала її молода фантазія. Їй здалося, що на вечері повинно бути багато гостей, та все молодих і гарних; їй чогось здавалось, що конче буде й той гарний студент, якого вона вчора нагляділа в царському саду. Зоставшись сама в хаті, вона частенько заглядала в дзеркало, і трохи засмутилась, що її лице зблідло від не зовсім спокійної ночі. Ольга двічі бігала до Катерини, щоб порадитись об костюмі. Вони в двох про́бували перед дзеркалом, як би краще й модніще причесати голову. А незручні до того руки погано служили їм обом. Довго й довго вони морочились і скінчили на тому, щоб розпустити коси льоконами по плечах.

Настав вечір. До Дашковича почали збіратись гості. То були професори, та все не дуже молоді, та все з блідими засидженими лицями. З ними поприходили їх жінки й дочки. Ольга й Катерина привітались до вченого кружка й почали слухати розмову. Розмова та суха, дуже вчена для молодих дівчат, не зачіпила їх

цікавости. Вони слухали, слухали і трохи не поспались, пригадуючи собі інститутські лекції. Перейшли вони до дамського стола, але й жіноча розмова була не цікавіща для їх. Жінки судили якихось незнайомих для їх людей і говорили про господарські речі. Ольга й Катерина почали дуже нудитись та все ждали, що далі буде щось цікавіще й інтересніще. Вони ходили по залі, побравшись попід руки, і їм здавалось, що от-от одчиняться двері, і туди ввійдуть молоді й гарні паничі, туди вволлється гук якоїсь чудової музики, що там заблищать ті чудові очі й високі брови, які вони недавно бачили. А двері не одчинялись, туди й не думало влітати те щастя, та радість, якої так бажали молоді душі.

Вже після чаю почали приходити молоді паничі: прийшов один чорнявий і негарний чиновник, прийшло кілька купчиків, з товстими червоними щоками, потім увійшло в хату зо три Серби-студенти. Пізніще прийшли ще три молоді студенти.

По приході молодих людей у хатах стало веселіще: почалися жарти, сміх, весела розмова. Швидко потім старші посідали грати в карти. Одна немолода дама сіла за рояль і заграла кадриля. Студенти попросили паннів до танців. Ользі й Катерині стало веселіще. Але все-таки вони ждали чогось більше од того вечора, ждали більше розваги, веселости, і молодих людей кращих, і значніщих, і веселіщих. Ольга розходилася в танцях; інститутські мрії заговорили в її фантазії. Вона згадала розмову Турман про аристократичні балі десь у далекій столиці, про ту роскіш, і її думка понеслася десь далеко в якийсь фантастичний мир.

Вже було пізно; у хатах стало душно й димно од сигар. Ольга й Катерина, взявшись попід руки, перейшли

всі хати й зайшли в Дашковичів кабінет. Там не було й душі. Ольга одчинила вікно; в кабінет полився свіжий північний вітерець. Обидві сестри, держачи одна другу за сухорляву дитячу талію, сперлись на вікно й виставили голови за вікно.

— Але й кавалєри, сказати правду! — сказала Ольга.

— Уже й кавалєри! — додала Катерина.

— Як вони танцюють! Не вміють гаразд навіть протанцювати рондо! Плутаються, як на товчку міщанки! — сказала Ольга.

— Мені отой Болгарище порвав плаття, і знаєш де? На плечі! — сказала Катерина й показала маленьку розпірку на плечі, роздерту ґудзиком од сіртука.

— Вони нас покалічать у танцях! Мені один настоптав на ногу! — аж крикнула Ольга, — я не хочу з ними танцювати!

— Фе! — сказала Катерина, закопиливши спідню губу.

— Ото, як би побачила Турман і Де-Пурверсе нашу компанію! Завтра поїду в інститут і все чисто розкажу! Ото буде сміху! — сказала Ольга.

— Ото буде лементу! — додала Катерина.

— А професори, а чиновники! А жінки їх! Що вони говорять! Як вони повбирані! Які в їх манєри! Ота товстуля як поклонилась, то аж присіла, ще й перехилилась на один бік! Ой. сміх тай годі! — сказала Ольга й засміялась. — Поїду завтра в інститут і все чисто розкажу!

— І мені не сподобалась їх компанія! — сказала Катерина.

— Ти тільки придивись, чого вони поначіплювали на себе! Які їх грубі квітки, які рябі сукні! А чого в їх нема на шиях! І шнурочки якісь, і стрічечки, й

намиста! На наших інститутських зроду не побачиш нічого такого! Поїду завтра, усе дочиста розкажу! Ото насміємо ся всмак! — сказала Ольга.

— Що хоч, сестро, кажи, а ті дві купчихи з синами, то, їй Богу, неначе їх годували до різниць! Такі товсті та червоні! Мабуть, вони їдять дуже багацько!

— А вже ж їдять багацько, бо їх талії!... Чи то ж талії? Ти тільки придивись, що то за талії! Я аж злякалась, як одна купчиха скинула мантиль. Як би ми удвох обняли її руками, то наші руки не зійшли ся б! — сказала Ольга, взявши для прикладу за руки Катерину й показуючи, яка то там страшна талія.

— Я зовсім не того ждала! А ти? — спитала Ольга.

— І я так, хоч і думала знайти дещо непохоже на наше інститутське. Але вважай, що вони не булй в інституті!

— Як і наші матері, що й досі не вміють говорити по-французький.

— Я сама вивчу свою матірь, — сказала Катерина.

— І, де вже! Трохи опізнилась! — сказала Ольга, — так тільки трохи, може, їх обполіруємо.

— Ой! Треба йти туди! — сказала Ольга, показуючи очима просто до дверей.

— А треба.... ще трохи потанцюємо.

— І хочеться таки тобі, — додала Ольга тоном трохи докірливим.

І обидві вони, побравшись за тонкі талії, пішли через хати, де грали в карти, де було душно й димно, де ходили по залі кавалєри, що так не прийшлись до смаку молодим інституткам. Той вечір знов облив холодною прозою життя обох інституток. Вечір здавався їм іще простіщим і бідніщим після недавньої гулянки в Шато.

VIII.

Той гарний молодий студент, що так сподобався Ользі, звався Павло Антонович Радюк.

Він родився в Полтавщині в селі Журбанях. Його батько й мати були не дуже багаті полтавські поміщики й жили в селі Журбанях, що були розкидані по степу і по невеличких ярка́х. Невеличкі хати, між якими було багато мазанок, скрізь розбіглися, як овечки, і одрізнялися од зеленого степу чистими й білими стінами. На хатах покрівля була з татарського зілля й високої осоки, якою були вшиті крокви на пів аршина в товщину. Між білими хатами й зеленими вишниками високо вгору підіймалися колодязьні журавлі. Кругом Журбанів цілими рядами стояли невисокі вітряки та все з шістьма й вісьмома крилами, що виразно малювалися кружалами на синьому степовому небі. Зелений сад коло панського двору, вітряки й біла церква запиняли собою очі серед рівного степу. Кругом Журбанів на всі боки слалося степове безкрає море, а над степом розстелялося синє безкрає небо. Очі тонули на всі боки в синій та зеленій далечі, якій, здається, й кінця ніде не було.

Панський будинок стояв край села, в саду, недалечко од церкви коло вигона. Будинок був невеличкий і невисокий. Навкруги його була ґалерія попід стріхами, а в сад виступав круглий ґанок, чи тераса, густо оплетяна виноградом. Кругом тераси були повироблювані

кльомби для квіток. Між кльомбами і скрізь по саду вилися чисті доріжки, посипані піском. Перед домом був широкий двір, такий широкий, що вози ледви встигли протерти кругом його вузьку дорогу. Серед самого двора росла трава і степові квітки. Косарі косили там сіно, як на сінокосі. На тому дворі, далеко з другого боку, стояли хати для челяді і стайня, за хатами були довгі кошари для овець, широкі загороди й повітки для товару. Все те добро Радюків батько взяв за своєю жінкою, Надією Степанівною, колись Іскрою.

Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов з людей небагатих. Він був син козака, і по смерти батька й матері йому дістався батьківський хутір недалечко од Журбанів. Він служив у війську в гусарах, покинув службу і спочивав у свойому хуторі.

Вернувшись у свій хутір, Антін Антонович не думав женитись, бо й не було з ким женитись у цілій околиці. Кругом у хуторах і селах було дуже багацько паннів, але хуторянки не подобались йому. Він дуже багацько на свойому віку бачив усяких людей і не міг вподобати собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок. За те ж він сам був идолом для всіх сусідських паннів.

Радюк був колись дуже гарний зі себе! Високий на зріст, рівний станом, з чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, він був гарний, як чорнобривець, і мав силу привороживати до себе серце кожної молодої женщини. Сміливий, як козак-Запорожець, трохи причепливий, як москаль, він мав незвичайний дар розмови й оповідання. Він усе розказував українські народні анекдоти, смішні, повні жарту й гумору, знав їх без ліку, міг розказувати цілий вечір, другий вечір, тиждень і все десь їх набірав,

неначе витрушував з якогось безодняого мішка. Пробуваючи на Україні по селах і хуторах, він наслухався їх од народа, між панами, духовенством, між селянами й городянами, і знав їх більше, ніж Шехерезада знала казок. Він розказував їх чудовою українською мовою, плавкою, блискучою од квіток поезії, якої позавидував би найлуччий оповідач і вмів так смішно розказати, що всі реготались, аж за боки брались.

Вернувшись у хутір, він став душею околиці, розворушив її, зайняв і розвеселив. На хуторянських вечорах, де було по кільки десятків паннів і ні одного панича, його ждали, як Бог-зна кого! Всі сідали кругом його, роздявляли роти, сміялись і слухали його оповідання, доки він не договорювався до анекдотів трохи скоромних. Тоді панни червоніли, втікали, а Радюк починав розказувати пресмішні оповідання про жінок та чоловіків, про Циган, про москалів. На хуторянських вечорах, Радюк поводився трохи по-сільський, як на вечорницях, любив часом ущипнути якунебудь панну за палець або здавити за руку, часом грався з ними горіхами в чіт та лишку, кидався насінням і кульками з хліба. Панни не сердились на його, бо всі любили його, і кожна мала надію вийти за його заміж. Де на вечорі не було Радюка, там було сумно й невесело. Тільки ж його вороний кінь улітав у ворота, і його чорнобриве лице з'являлося перед вікнами, всі гості ворушились, веселішали, а панни червоніли, побачивши його чорний гусарський вус і чудові полуденні блискучі очі.

Радюк любив сусід таких, як сам: веселих і сміливих, і страх не любив пічкурів і мовчунів! Він своїм цікавим язиком понадавав прізвища усім сусідам: одного продражнив посмітюхою, другого печеною морквою,

одну паню називав макухою. Такі прізвища й зостались за ними в околиці. І, не вважаючи на те, сусіди не сердились на його, як на чоловіка доброго, хоч і цікавого на язик.

Саме тоді скінчила харківський інститут Надія Степанівна Іскра і приїхала в Журбані. Кілька років минуло, як до неї присватувалось багацько женихів, всі вони потягли гарбуза. Іскра була гарна, хоч трохи бліда. Лице її було щиро клясичне, очі темні. Вона трохи вередувала, вибіраючи женихів. Про неї почали говорити в хуторах і судили її таки добре.

— Що там за цяця приїхала в Журбані з харківського інститута? — говорили Радюкові хуторяни. — Чи вже ж оце ви не посмієте приступити до неї?

— А, давай, попробую приступити! — крикнув Радюк і, причепурившись і вбравшись у воєнний мундір, він поїхав у Журбані подивитись на те інститутське диво.

Приїхав Радюк і... зараз заполонив серце харківської інститутки! Забряжчав підківками, наговорив, наказав, насмішив старих своїми веселими анекдотами і причарував серце молодої чорними очима й веселою розмовою.

Молода Іскра, вихована по-французький і по-московський, слухала й не могла наслухатись українських гумористичних оповідань, розказуваних червоними устами, приправляних жартами і сміхом, і блискавкою орлиних очей. Гарна з лиця, з чудовими очима, вона сподобалася Радюкові, і Радюк їй, і швидко потім вона вийшла за його на великий смуток усім хуторянським паннам. Радюк покинув свій хутір і оселився в жіночому домі, в Журбанях. В їх родився старший син Павло.

Старі Іскри любили свого зятя, як сина, обнімали, цілували його, нудились за ним, як його не було в господі. Він розвеселяв їх на старости літ, смішив своїми оповіданнями до самої їх смерти. Його жінка трохи аж сердилась, що всі так липли до чоловіка. Породивши кільки дітей, вона стала нервозна, часом сердилась без жадної причини, ні з сього, ні з того починала гримати на Радюка. На її білих висках через тонку кожу почали світитись тонісінькі сині жилки; лице її стало бліде, а ніс став іще тончий та рівніщий. Невеличка недогода часом дуже сердила її. Радюк ніколи не вважав на те і зараз починав розказувати їй анекдоти. Вона тоді підіймала очі, прислухувалась і зараз же починала осміхатись. Цілий вік Радюк манив її такими жартами й наводив на неї добрий гумор.

Радюк дуже любив свого сина Павлика! До дочок якось не так горнулося його серце. Він не спускав його з колін, няньчив його, як найпильніща нянька. Павлик скуб його за волосся, смикав за вуса, а батько ще підбивав його, підставляючи голову й лице.

— Ну, сину! Пустуй по хаті! — говорив Радюк синові, і син пустував, бігав, а батько тішився, любив цілі години дивитись на його пустування, садовив його собі на шию, бігав з ним по хатах. Син почав переймати од батька деякі анекдоти.

— Боже мій! Що ти витворяєш? Ти зовсім зопсуєш дитину! — починала гримати Радючка.

— Не бійся! Я твоїх інститутоκ не зачіпаю, і ти мого гусарина не зачіпай! Правда так, гусарин! — казав Радюк, щипаючи за щоку свого Павлика.

— Правда так, гусарин! — казав хлопець, щипаючи таксамо батька за щоку.

— Чи ти малий, що не розумієш, як треба обхо-

дитися з дітьми? — говорила жалібним голосом Радючка й починала сердитись.

— Ось слухай сюди! Ото була собі така жінка, що ніколи доброго слова не сказала чоловікові. Що чоловік не скаже, то вона все робить навиворіть. Чоловік каже — образи, жінка каже — луб'я! Він каже — ячмінь, вона каже — гречка. От сама жінка сидить дома, а його все шле в поле та дає йому сухарі та цибулю. Раз чоловік примітив, що жінка напекла свіжого хліба, спекла собі на обід курку й налила пляшку горілки. Бачить він те, тай каже: „Гляди ж, жінко, хоч сьогодні не кидай мені у мішок свіжого хліба!“ — Ба вкину, трястя твоїй матері! — „Та не кидай же хоч тієї печеної курки!“ — А тобі що до того? Вкину, вражий сину, тобі на злість! — „Та хоч не кидай же пляшки з горілкою!“ — Ба вкину, таки вкину, сім болячок тобі на печінки! — сказала жінка, ще кулак об кулак ударила, і все те вкинула чоловікові в міх. — „Та хоч не піддавай же на плечі!“ — А тобі що до того! Як схочу, то й піддам! Таки піддам тобі на злість! — І вона вхопила мішок, піддала чоловікові на плечі й випхнула його з хати.

Радючка потрохи прислухалась до того оповідання й потім забувала про свій гнів і починала сміятись.

Тимчасом Павло підростав. Сама мати почала доглядати дітей, і виховання дочок вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно буває, вміли говорити по-французький і не вміли і слова сказати по-український. Не так було легко для матері глядіти свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами й мужичими хлопцями. Синок ніяк не хотів знести тих форм, в які хотіла вкласти його мати, пручався з їх, викру-

чувався, втікав тихенько з світлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчився од їх українських пісень, вивчився говорити по-українській, на диво й на жаль матері, і часом цілий день сидів коло парубків, дивився, як один рубав дрова, другий стругав стругом або довбав долотом на дривітні. Мати веліла привести його до хати, прибірала його, зачісувала, а Павлик, вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по степу, гуляв там у гилки, в цурки, дер горобців у повітках, їв козельки, щавель і раз прибіг до батька і приніс пучок козельків і повне гніздо горобиних голоцюцьків.

— Тату! Я тобі гостинця приніс! — говорив хлопець до батька.

— Понеси, сину, того гостинця своїй матері.

— Коли я, тату, тобі приніс!

І Радюк узяв сина на руки разом з горобиним гніздом і козельками, цілував його замурзані щоки, не вважаючи на його волосся, де було повно соломи, на штанці, зелені на колінцях, на оксамитову куртку, замазану смолою. Саме тоді ввійшла в кімнату Надія Степанівна.

— Боже мій! Що то вийде з того хлопця! — казала вона, здіймаючи руки й оглядаючи синка. — Боже мій! Що це в його руках?

— Пташки! — казав син.

І ті пташки повипадали з гнізда на поміст і цвірінкали, роздявляючи червоні роти з жовтими заїдами.

— А се що в тебе?

— Козельки! Їх можна їсти! От на-те, мамо, покуштуйте!

— Борони тебе, Господи, їсти! — кричала мати, вириваючи козельки з його рук.

— Не бери руками, бо руки помажеш! Надінь рукавички! – говорив Радюк, подаючи їй і справді рукавички.

— І що вийде з того хлопця?

— Гусарин вийде, як його батько! — говорив Радюк.

— А я, тату, знаю казку про півника й котика! Мене Панько вивчив. Був собі котик та півник. Вони жили собі в лісі в хатці, як рідні брати. Ото раз котик пішов у ліс тай каже півникові...

Мати прислухалась і перелякалась. Хлопець розказував українською мовою мужичу казку.

— Розказуй, сину, далі! Ну! Що він казав півникові?

— Чи є в тебе хоч крапля розуму? Ти зовсім зопсуєш дитину! — кричала жінка на Радюка, — дай його сюди!

І вона брала Павлика, веліла надіти на його чисті штанці, обмити, причесати. Але Павлик знов давав гарту тому убранню, втікав до хлопців, у надвірню хату, переймав пісні й казки й ганяв з пастушками. Село, сільське народнє життя втягувало в себе молоду дитину, бо те життя було дужче од Радючки. Не дуже великі достатки не давали їй обставити сина ґувернерами і зовсім одлучити од народа, як то буває в наших багатчих панів.

Павлик підріс і його одвезли в київську ґімназію. Там уже не було ні Журбанів, ні журбанівських наймитів, ні пастухів. Там була иньча сфера, иньчий вплив. Великоруська мова панувала в школі. Павлик вернувся додому на вакації, стративши і самий слід Журбанів, слід української національности й мови.

— Хтось дуже добрий вигадав оту школу! — гово-

рила Надія Степанівна, витаючи синка. — Тепер любо подивитись на хлопця! І говорить, як слід, і до пастухів не горнеться.

— Ти б одвезла його в інститут! — говорив Радюк.

— А ти б хотів, щоб інститутки горобців дерли та вчились мужичих казок?

— Та хоч би й горобців лякали на городі, все б таки була користь! Чи не чула ти, як одна попівна, вернувшися з київського пансіона, пішла на тік, побачила там граблі тай питається в молотників: „Що це таке чудне та смішне? Я й з-роду такого дива не бачила". — От наступіть, панно, на зубці, то воно само скаже, як його звуть, каже молотник. Вона й наступила, а граблі як підведуться, та лусь її в лоб! — „А прокляті граблі! Як мене здорово вдарили!" крикнула вона. — „А бачте, само сказало!" казав молотник. Потім вона заглянула в пекарню. Дивиться, аж на стіні висить сито. От вона й питається в наймички: „Що це в вас таке чудне? Я вперве з-роду бачу таке диво! Що ви ним робите? Чи рибу ловите, чи що?" говорить вона та все повертає його на двох пальчиках. А сито лусь її по носі! — „Ой, каторжне сито! Як же мене здорово вдарило!" Чи не хочеш ти і з нашого Павлика зробити такого митця, як була та попівна?

— Я тобі скажу от що: чи не знести б нам оту хату для челяді з двора? Може б діти не бігали до слуг?

— Як не маємо чого робити, то й знесімо! Чи не чула ти казки, як було собі три брати: два розумних, а третій дурень. От і поділились вони батьківським добром. Старші й кажуть меньшому: „Ми ж візьмемо воли, корови й хату, на що вони тобі здались? А ти собі візьми ступу". Дурень думає: і на що мені й

справді ті воли й корови, той клопіт? Візьму лучче ступу, одначе вона не їсть і не п'є. От і взяв він ступу тай поніс, та все носиться з нею та носиться, не знає, куди її приткнути...

— Бог-зна-що ти верзеш! — казала жінка, осміхаючись. — На що й хату переносити, коли ти й сам гаразд навчиш сина всьому. Ну, ну! Та що зробив той дурень зі ступою? — казала вона, цікава знати кінець тої казки.

— Що зробив? Носився, носився цілий день і зайшов з нею аж у ліс. Коли настала ніч, а він і думає: „А що, як я засну, а хтось прийде та вкраде ступу? Полізу я на дуба тай ступу потягну з собою". А що? Чи хороша моя казочка?

— Хороша, хороша! — сказала жінка, сміючись.

— І ти кажеш — хороша, і я кажу — хороша. Був собі чоловік-нетяжка, а на йому синя сермяжка, на голові шапочка, а на спині латочка. Чи хороша моя казочка?

— Хороша, тільки кажи далі.

— І ти кажеш — кажи далі, і я кажу — кажи далі... Був собі чоловік-нетяжка... — знов починав Радюк, жартуючи, поки жінка не забула про ту хату, і про челядь, і про мужичий вплив на свого синка.

Павло скінчив ґімназію дуже добре й пішов в університет. В університеті почалося для його нове життя. Европейські ідеї почали вже заходити з наукою і все більше та більше ширились між молодими людьми. Молодий Радюк у-перве озирнувся на світ божий своїм власним розумом, у-перве почав думати своєю головою і почув, що він переродився.

Радюк наймав собі невеличку кватиру на Старому Київі. Він мав одну невеличку хату й жив собі там не

багато, але й не бідно по своїм середним достаткам. Все життя, всі думи, всю голову молодого Радюка можна було прочитати на обстанові його хатини. На софі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кільки книжок лежало купою під софою. На всяких місцях лежало п'ять розгорнутих книжок і журналів, які Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі. Европейська просвіта, европейські ідеї, все те разом наплило в його голову, зачепило всі його думи. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народа й України. На другому столі лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні листи паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і про національну музику, і мав думку видати збірник українських пісень, навіть марив про українську оперу. Він думав і про просвіту народа, бо на столі валялося кілька книжечок для народа й народніх шкіл. В той час у Київі завели недільні школи. Радюк ходив у ті школи читати лекції української історії.

Багато дум тревожило молоду Радюкову голову в тій хатині! І він чув у собі силу розкинути свої думи між людьми, поділитись ними зі своїми товаришами. Товариші часто сходились до його. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорювали між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка додому, і не один молодий хлопець виносив зі собою гуманну ідею, повну любови до людей, до народа, України. Молодий, говорючий Радюк був передовиком між своїми близькими товаришами, бо його всі любили за розум, добрість і щирість. Його знали і професори, і Дашкович запросив навіть до себе, до

свого кружка. Проворний, веселий, говорючий, Радюк скрізь устигав побувати й поговорити. Він чув у собі велику силу й енерґію. Він здавався тією силою вітра у природі, що має призначіння розносити собою насіння всяких ростин і на степи, і на піски, і за моря, і на високі гори!

Сидячи в себе в хаті з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою европейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість.... Молоді Радюкові товариші з незвичайною сміливістю перетрушували ввесь уклад життя, перебірали, як по пальцях, усі свої попередні, старі погляди, позичені в батьків, у дідів, у школі, в учителів. І їм не було спину в чотирох стінах, серед темної ночі, між душами й серцями, однаково молодими і сміливими. Там Радюк складав свої пересвідчення.

Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях кожного дня. Мати понапікала й понаварювала. Наближався, вечір, і вся сім'я Радюкова збіралась на терасу пити чай і виглядати Павла.

Багато минуло часу, і велика зміна сталася з Радюком і його жінкою. Радюк сидів коло стола, сивий аж білий, але його лице було й тепер гарне і свіже. Здається, задля його лиця не було старости: такі швидкі були його очі, такі червоні уста, такі рум'яні повні щоки! І тоді, як старість присипала снігом його волосся на голові, вона не посміла доторкнутися своєю рукою до чорних великих вусів, що робили великий контраст зі сивою головою. Радюк ані кришки не стратив веселости, охоти до оповідання й анекдотів. А його жінка дуже подалася, змізерніла, зблідла; її щоки позападали, і, колись клясичний ніс, тепер аж надто видавався з лиця, загострився по-старечий.

Сонце спускалось. Надворі було тихо й тепло, як буває у жнива. Після довгого, як море, літнього дня все на світі ніби потомилось. І сонце ніби знехотя йшло на одпочинок. І дерево стояло нерушимо. На полі на пригорку важкі волотки проса, повні спілі колоски пшениці понахилялися додолу і ніби вже дрімали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво на світі, ніби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видко на шлях, що вибігав з зеленого степу і ледви примітно спускався в село з маленького пригірка. Вже й череда перейшла, тільки шляхом ледви плуганились дві корови, одірвавшись од череди.

Радюк почав говорити з жінкою про хазяйство, але розмова його все рвалася. Його думка давно полинула в степ шляхом виглядати сина. Він пив чай і очей не зводив з того битого шляху. І його жінка держала стакан чаю в руках, а задумані, втомляні очі десь далеко пішли в степ, поверх степу в синє небо, туди, де стояв Київ. Навіть малі дівчата не пустували і притихли, неначе й їх думка злилася з думкою батька й матері.

Наливаючи чай, Надія Степанівна кожного вечера ставила на стіл зайвий стакан. І тепер вона налила всім по стаканові й поставила один порожній стакан, навіть укинула туди грудочку сахару.

Радюк подивився і промовив.

— Для гостя наготовила?

Радючка навіть не обізвалась, тільки її очі знов потягло в степ, туди, де ховав ся битий шлях, де стояв Київ. Вона тихісінько зітхнула.

Замісць жарту, Радюк і собі легенько зітхнув. В їх була одна думка, одне чуття. Мати думала-гадала про долю сина, яка то колись буде його жінка, і де він її

візьме, і які в неї колись будуть унучата, і чи буде він щасливий впарі з молодою жінкою. А батько думав, як то там синові вдалися екзамени, і як він скінчив курс, і яку собі службу достане, і як йому вдасться на тій службі: чи осьміхнеться до його доля, чи, може, недоля буде слідком ходити за ним на довгій ниві життя. І всі ті думи вони обоє ніби читали на далекому небі, на сизому степу, де він зливався туманом зі синім небом. Туди тягло й поривало їх очі.

Коли це з степу неначе виплила жидівська балагула, напнута білим полотном. В балагулі стреміло з десять голів, натиканих по всьому возі. Балагула скотилася в ярок і наробила своїми брязкалами багацько шуму серед тихого села. Серце в батька й матері швидче заскутотіло. Одначе балагула загула проз панський двір і швидко не стало чути ні гудіння, ні брязкання.

— Мабуть, Жиди поїхали в Полтаву на ярмарок, — тихо промовив Радюк.

— Мабуть, — ще тихіще одізвалась Радючка й зітхнула.

Вже сонце стало над самим степом. Коротке гостре проміння обгортало його навкруги, неначе кругом його сторчали натикані ножі, розпечені в вогні. Тихе світло лилося по степу. Ввесь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним ґазом, і той ґаз неначе широкими завісами спадав зі сонця й розтягувався все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі вогневим чудовим вінком, якому нема нічого рівного у світі!

З гори знов почало з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми. Підманяне серце батьків якось не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті вози минуть Журбані й не привезуть коханого сина.

Вози стали на подвіррі, і до Радюків на терасу ввійшло кілька сусід, поміщиків, добрих прятелів Радюкових. Вони знали, що в Журбанях ждали молодого Радюка, і приїхали навідатись, розпитати про Київ, про новинки. Вони привітались до хазяїна й хазяйки й почали розмовляти, але розмова якось не йшла на душу Радюкам, їм обом так хотілось думати і ждати!...

— Чи нема й досі сина з Київа? — спитав один сусід.

— Нема... ждемо й не діждемось... Дай, Боже, щоб ви були добрі на почин сього вечора, — промовив Радюк якось смутно...

Тимчасом як гості розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і, розпитавши, що вся сім'я п'є чай на терасі, пішов туди просто через сад. Вся сім'я Радюків і всі гості побачили, що через сад до тераси сміливо йшов сільський парубок, але такий гарний, так гарно убраний, як на театральній сцені. На молодому парубкові була, правда, проста чорна свита, але пошита не сільським кравцем. За теж сорочка була вишита шовком. Усі груди й комір були залиті червоними квітками. Червона стьожка в застіжці була оксамитова, а на голові бриль був солом'яний, але не простий. Сині шаравари були широкі, як Чорне козацьке Море. Чудовий парубок з такою красою лиця, про яку розказують у казках, ішов просто і сміливо до тераси, як чоловік дуже близький до хазяїнів.

— Який гарний парубок! — сказав один гість.

— Який він похожий на нашого Павла! — промовила Радюківна.

Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не йняли віри. То був їх син, молодий студент

Павло. Він кинувся поперед усіх батькові на шию і тричі поцілувався з ним, потім привітався до матері й сестер, а потім до гостей. Його одежа так уразила усіх, що батько зараз спитав його про одежу, а не про здоровля.

— Що це на тобі за одежа? — спитав батько.

— Одежа! Хиба ж не бачите? Український народній костюм, — промовив син чистим українським язиком і тим іще більше здивував свою матірь і сестер. Материне лице так і розтяглося вдовж. Вона тільки руки згорнула й нерушимо поставила очі на синові.

— На що ж ти так убрався? — спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть, тепер така мода, чи що? — питав батько.

— Яка чудна ваша мода! Зовсім мужича! — казала мати.

— Тай ваша мода часом буває не краща, — промовив Радюк до жінки. — Одначе ваша студенська мода непогана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лиця! Ти тут позводиш з ума усіх наших хуторянок.

І батько задивився на свого сина, якому й, справді, дуже приставала до лиця вишита сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стьожка. Він поклав свою міцну руку на синові плечі і придивлявся до його.

— А, признайся, сину, хто тобі вигаптував оцю мережану сорочку, га? А ну, признавайся!

Всі засміялись.

— З чого ж оце в тебе ця свита? — питала мати, лапаючи своєю ніжною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужичого сукна.

— Боже мій! Я собі руки поколола об твою свиту! Скинь її зараз, скинь! Боже мій! Ти собі шию поріжеш, ти себе покалічиш...

— А селяни носять, тай не калічать же себе, — сказав син.

— То тож мужики! А ти не привик до такої товстої, шерсткої одежі!

— То треба привикати. Мало чого, що не звик! — сказав син.

— Та на віщо ж тобі привикати? — крикнула Надія Степанівна, — чи тобі нема в чому ходити, чи що?

— Добре, що мені є в чому ходити! А є такі студенти, яким і, справді, ні в чому ходити. А окрім того, нам треба у всьому ділити долю зі своїм народом, починаючи хоч-би од свити...

При тих словах у деяких гостей лиця розтяглися вдовж, а в деяких упоперек, як кому подобалося.

— О, багацько, сину, поможеш їм, як будеш носити свиту! — сказав батько, осміхаючись.

Батьківський жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народа, ми національні! Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народа, обороняючи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу усіх чортів і бісів, які тільки посміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ.

Павло Радюк говорив чистою українською мовою. Надії Степанівні так і здалось, що він знов попав під вплив наймитів, пастухів і всеї журбанської челяді. Та свита, та українська розмова, те завзяття й невважливість,

з якою говорив молодий студент і договорився так швидко до чортів, усе те не тільки здивувало матірь, але й злякало. Гості ще більше порозтягали фізіономії й руки поопускали.

— Боже! Що з тобою сталося! Як ти говориш! Чого ти так багацько говориш! — говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому стакан чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарці, молоко. А син неначе не бачив нічого, та все говорив, доки й чай не прохолов.

— Ми носимо народню одежу, бо чим же ми викинемо знак про свої ідеї? Чим же ми дамо знак, коли нам рот замкнений, коли нам ізв'язали руки й ноги! Чим же ми будемо протестувати, поки народиться наша наука, поки виробиться наша мова? Чим будемо протестувати? — говорив Павло, набіраючись вогню й обертаючись до матері.

— Та пий чай, голубчику! Мій дорогий! Пий чай, бо вихолоне зовсім! — казала мати, присовуючи до його стакан, — та не кричи, бо ти собі горло пірвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомився, припав пилом, а тут треба конче говорити й кричати!

— Спасибі, мамо! Встигну ще напитись і наїстись, — сказав молодий студент, хлиснувши трохи чаю і вкинувши у рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапався кудись іти, щось робити. Після університетського товариства, після палких недавніх диспутів у Київі йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось у диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові й дуже займали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидко! Часу буде доволі, — здержувала його мати, на що син не звернув ніякої уваги.

— І багацько вас там носить такий костюм? — спитав батько.

Син кинув пити й їсти, і підвів голову.

— О! Нас є чимало! Ми кланяємся новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Европі й ледви оце добіраються до нас. Чи ви знаєте, що ми всі терпимо, і самі того не добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі. І народ терпить, і ми всі терпимо, куди не глянь. У нас, що дуже й підле, те панує і жме, а що слабе й добре, те мусить терпіти й не сміє голосу подати. Ще наше велике щастя, що народ наш визволений з кріпацтва, вирваний з рук польської шляхти, яка держала його у своїх руках у неволі.

— Та що ж маємо робити? З ким маємо битись і воюватись, і за що? — спитав один гість, але Павло не дав йому і скінчити.

— З темною силою треба воюватись! Нам не треба ні землі, ні води. Нашою водою можна ввесь світ потопити, нашою землею можна засипати волю усіх людей на цілому світі! Нам не треба салдатчини!...

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! Пожалій себе! — здержував його батько, а сам знехотя милувався сином. Його енерґія, жар, розум розвитий наукою — все те тішило батька так, що він задивлявся на блискучі синові очі, на палаючі щоки. Він гордився ним перед сусідами.

— Наша земля на Україні, як золото, а народ наш часто голодає. В нас нема промислу і крамарства, з нас висисають кров евреї, а про народ ніхто і не дбає,

ніхто його не вчить, не навчає на-розум. Наша пісня народня велика й чудова як твір першорядних ґеніїв, наша поезія, наша мова багата, як щире золото, а все те марно пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам не треба війни, а треба мира. Нам треба просвіти народа й реальної науки. А нас не знати чим годують і не дають нам нічого луччого, держать нас і народ наш у темноті, не дають народові навіть св. письма в його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хліба — не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волі, науки, школи, просвіти!...

Павло встав і почав махати руками. Його червоне лице палало як у вогні, очі блищали енерґією й незвичайною красою сміливости. Він чув у собі таку любов до молодої ідеї, що старий батько своїм серцем, проти волі, почув, що в синових словах є щось нове і правдиве. А син усе говорив та говорив. Його язик, такий легкий і багатий, як і в батька, ледви встигав вигортати й виявляти всю силу думок, усю силу гарячого почування, що кипіло і клекотіло в його серці.

Мати одсунула од його холодний недопитий чай і присунула другий гарячий стакан. Син не доторкнувся до його й не переставав говорити. Новий костюм, нова мова, якісь ідеї, яких вона добре не розуміла, хоча трохи й постерігала, незвичайний жар і навіть злість, з якою злітали слова й думки з синового язика — все те дуже здивувало матірь. Вона бачила, що чиниться щось нечуване, і страх поперед усього заговорив у її серці. А гості все сиділи мовчки, та тільки дивились.

— Де наша минувшість, — говорив Павло, — де вона ділась? Де наша козацька воля й рівність? Нам не треба Туркестана, не треба салдатчини, не треба панів!

— Чого ж нам треба? — спитав батько несміло й тихо.

— Та як чого треба, коли ми нічого не маємо! — сказав молодий Радюк. — Ось чого нам треба!

І Павло витяг з кишені жмут паперу, писаного й літоґрафованого, і твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості всі жахнулись й одхилились од стола. Велика енерґія, й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір — все те вплило на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько писаних і літоґрафованих перекладів нових европейських авторів і деякі заборонені цензурою твори Шевченка.

— Нехай же це все полежить до-завтра, бо тепер не буде часу читати. Ти все говориш, — сказав батько, — а я мовчу. Мені обридло вже мовчати. Мовчи же ти, а я говоритиму! Я тобі, тимчасом, розкажу, як було собі дві молодиці, та обидві такі цокотухи, такі говорухи, як ти та я, що одна другої ніяк не переговорить! Одна другій щось розказує. Обидві разом своє говорять, і одна другої не слухає. Ото раз вони заклались, хто кого переговорить...

— Е, тату! Нам не треба анекдотів! Нам не треба балакання, не треба слів, а треба діла! — крикнув син, перебиваючи батька.

— Отуди к бісовому батькові! Я говорив цілий вік, а оце при тобі довелось мовчати! То я вже й не знаю, чого тобі треба! Як ми вчилися, нам і в голову не приходило, чого треба, а чого не треба!

— То-то й горе! А нам от і в голову прийшло! Ми хочемо все перетрусити, передивитись. Ми не хочемо жити навманя, йти напомацьки, говорити, думати

й робити по чийомусь там розумові, чи по баб'ячих давних переказах.

— Боже мій! Що з тобою сталося? Що там у вас діється в тих школах, коли ти так змінився, зовсім не той став! — бідкалась мати і ніяк не могла зрозуміти, тільки догадувалась, що з ним сталася якась зміна, яка дуже не припадала їй до серця. — Не п'є чаю, не їсть, говорить, сердиться, кричить! Ти собі груди пірвеш! Що там у вас діється в тих школах? Я не спатиму ночі спокійно!

— Про мене, мамо, й не спіть, а зі мною сталося те, що бачите!

— Бач, жінко, було його малим не пускати горобців дерти з мужичими дітьми, — промовив батько, — а все тому винні горобчики!

Той жарт розсмішив усіх. Усі засміялись, навіть молодий студент осміхнувся, а гості не знали, що думати, що й казати. Одначе всі вони кинулись до заборонених творів Шевченка й почали їх зараз голосно читати. Всі слухали з великою охотою й цікавістю.

Павло, тимчасом, замовк і пив чай. Його пульс кидався дуже швидко, лице горіло. Він утомився й мовчав. А зза вуглів і кущів виглядали дівчата й молодиці. По двору пішла чутка, що приїхав панич з Київа і привіз зі собою якогось парубка, та такого гарного, що й пером не списати й не змалювати. Усі дівчата й молодиці, одна за одною, побігли дивитись на того парубка, що десь пішов за паничем слідком у панський ґанок. Одначе вони зараз впізнали в тому парубкові свого панича й не могли одірвати од його очей.

— Тай гарний же наш панич у парубочому уборі! — говорила одна наймичка.. . . . .

— А яка на йому сорочка! Неначе золотом шита... а яка застіжка! Ой, гарний же, як сонце, як місяць! — говорила друга дівчина, підіймаючись навшпиньки зза плечей молодиці.

Тимчасом почали лагодити на столі вечерю.

— Оце прошу тебе, сину, одну річ! Попереду наїджся, напийся, а потім будеш говорити, про мене, й до світа, — просила мати сина.

Син так і зробив. Закачавши трохи рукави свити, він почав уплітати печене й варене, та так швидко, неначе йому треба було от-от бігти на лєкцію, щоб не спізнитись. Батько, тимчасом, розказував йому про хуторянських паннів, про одну сусіду, паню Макуху.

— Як приїде до нас завтра пані Макуха, то ти, сину, поговориш з нею і про волю, і про долю. От хто зговориться з тобою! — сказав Радюк, і всі гості зареготались разом.

— І таких треба навчати, як ваша Макуха, і таких треба просвічати сьогочасними европейськими ідеями. Бо звідкіль вони наберуться тих ідей? Газети до їх не заходять, людей просвічених вони не бачать. Ростуть собі, як лопух на городі, як той степовий бур'ян...

— О, вибачай! Пані Макуха зовсім не хуторянський лопух! Вона часом і фільософує. Раз мені казала: „Що то пак Бог дав! Як от курка, то й птиця, і навіть несеться, а котиться. Так уже дав Господь милосерний". Ти, сину, таки просвіти її! Вона тебе зрозуміє.

Після вечѐрі Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радай, що батько й гості починали його

трохи розуміти, де з чим почали згоджуватись, хоч де в чому перечили йому.

— Ти часом то ніби правду видумуєш, — казав батько, а часом, то вже й не знаю... чи ти дуже розумний, а я вже дуже старий, чи ти брешеш, а я з-дуру йму тобі віри.

І батько поцілувався з сином на добраніч. Гості виїхали з двору, запрошені на другий день, на іменини. Але й батько довго не спав. Його стревожили нові ідеї, привезені сином, його заглушила палка розмова сина, пересипана злістю й щирістю. Вже не час було йому ламати свою сиву голову, переиначувати те, що лежало в голові кілька десятків літ, що вляглося, як снопи у старому стіжку.

А син не міг спати... Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його тіло горіло, а молода думка, вперше розпустивши каскад свіжих ідей за стінами школи, розтревожилась, розгорілась. Мислі, образи — все те опало його зі всіх боків, сіпало, смикало його. Він сів на ліжку, обмахувався, оборонявся руками, потім устав, убрався й вийшов у сад.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла, сливе як у день. Свіжість і вогкість півночі не встигла здмухнути вогню з гарячого лиця степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, що гілля густого дерева пригнічує його з верху до землі. Він перебіг сад, перескочив через тин і вийшов через вигін у степ. Од заходу потягло тихісіньким, свіжіщим вітерцем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно ссяли на чистому небі, мигали й бризкали світлом у сухому прозорому повітрі. Метеори раз-у-раз спадали з неба на степ: то ніби хто кропив по небу вогневою водою,

то ніби вогневий палець велетня розпорював усе небо од верху до самого долу. Зорі так ясно сяли, що ввесь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю. Сад і церква, верби й вітряки, мали якийсь фантастичний образ палат, зубчастих стін. Чорнобиль, бузина коло тину здавались цілим лісом, а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами.

Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима оживати під впливом недавньої науки в школі й гарячих дум. По степу, неначе перед його очима, перелітали на конях, як ті птиці, орди давніх народів, пересунулись важкі орди Татар з чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те полетіло, полізло на Київ, на Україну, заславши українським трупом степи, поливши їх українською кров'ю. Він неначе бачив потім, як розлетілись по степу соколами й орлами козаки, він так очевидячки роздивлявся на їх коней, баских як змії, на їх довгі чуби, що одставали від голів і маяли за вітром, на їх лиця гарні і сміливі, на їх кунтуші ясноцвітні, що неначе все те й, справді, ділось тепер перед його очима на широкому степу. От перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-герої, а за ними вигравали козаки на конях, як те море, маячіли червоноверхими шапками, і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле крилось трупом. Потім заворушилося по степу велике, як самий степ, військо московське, посипався крупами московський салдат, поліз степовими мишами й сараною. Ще ясніще заблищали зорі, частіще замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху до низу, й освічували ясно ввесь степ. І перед його очима розіслався степ, ввесь облитий людською кров'ю, ввесь червоний, ввесь

засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожежі, ввесь укритий диким вороном. Вся степова трава, всі степові квітки були неначе обмочені в кров, виросли политі тією кров'ю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили попід небом пахощі, витягнуті з українських душ, то великих козачих, то ніжних дівочих, замучених за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землі... Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини української історії, що він подивився собі під ноги, чи не хлюпочеться кров під його ногами?

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало свіжіще. Край неба почав червоніти і степ коло того краю, стало зовсім видно. Роса вкрила траву й біліла проти сходу, неначе хто присипав її ізумрудами й прикрив павутиною. На степу було так тихо, неначе вся земля з небом і селом, хатами й садами замерла на той час у міцному сні. Тільки червоний край неба натякав на життя, давав надію, що незабаром усе знов оживе й почне вічню незмінну работу. На селі заспівали півні. Радюк почув, що його голова прохолола, що його пульс кидався рівно. Він вернувся до дому, впав на ліжко і заснув сном щасливого студента, що добре здав екзамен і приїхав додому на вакації.

Другого дня високо підбилося вгору сонце, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по хатах, не грюкали дверима, щоб не збудити дорогого гостя.

Того ж таки дня трапились іменини самої Радючки, і Радюк був навіть радий тому, що приїдуть деякі сусіди. Йому дуже хотілось похвалитись перед ними своїм сином.

На вечірньому прузі почали з'їжджатись ближчі су-

сіди, що знали про ті іменини. Деякі попривозили своїх дочок, почувши, що приїхав молодий Радюк. Вечір був погожий, в хатах було душно; всі вийшли пити чай на терасу. Хазяйка сиділа коло самовара й наливала чай; кругом стола й на лавках сиділи хуторянки й хуторяни. Тераса була без покрівлі, вся обвита виноградом. Виноградний лист закривав гостей од косого проміння сонця. Над терасою синіло вечірнє небо. Старий Радюк балакав з сусідами, а дами сиділи коло стола поруч з хазяйкою.

Між дамами кидалася в вічі одна немолода вдова капітанша. То була Лікерія Петрівна Висока, яку старий Радюк продражнив Макухою. Пані Висока й, справді, була похожа на макуху, бо була присадкувата, кругленька, з круглим повним лицем, яке від духоти почервоніло і блищало від поту. Пані Макуха ледви встигала обтирати його білою хусточкою та все жалілася на духоту. Не вважаючи на свою дохожалість, вона любила молодість, була вбрана в ясну сукню й мала на голові рожі, які були б до лиця для молоденької панни. Хоч непросвічена, проста, але любила вдавати з себе світову паню й була з претенсіями.

Між гостями було чимало паннів, але одна між ними була найкраща, хоч і дуже молоденька. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно в Полтаві нагляділа там нову моду. Почувши од знайомих сусід, що молодий Радюк приїхав з Київа в українському костюмі, вона зумисне вбралась і собі в національний костюм. Та хуторяночка 'звалась Галею, а прозивалась Масюківною. Вона була не багатого роду, але гарна, як степова квітка весною. На фоні зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картині. Вона була ще дуже молода. Довгеньке

Масюківнине молоде личко, з чорними бровами, з рум'янцями на щоках, з великими карими очима пригадувало цвіт зірки між зеленим бадиллям.

Павло Антонович довгенько не виходив до гостей і вийшов на ґанок тоді, як його вже обсіли гості навкруги. Він вийшов знову в українському костюмі, тільки замісць важкої свити на йому був легенький літній сіртучок. Червоний пояс дуже гарно обгортав його тонкий стан. Він привітався до гостей по-український. Панни, очевидячки, якось змішались, а пані Макуха осміхнулась, закрутила головою, та ще гірше почервоніла й частіще обтирала хусточкою лице.

— Як ви, Павле Антоновичу, убралися по-сільський! — сказала пані Висока тоном, в якому була думка надвоє.

— Отак, як бачите! — сказав молодий Радюк і сів на східцях тераси, якраз спиною до пані Високої, так що його потилиця припадала проти її очей. А для неї дуже хотілось надивитись на його очі!

— Просто неба на землі сіли, Павле Антоновичу? — зачіпала його пані Висока.

— Просто неба на східцях! — сказав він, повернувши очі до молодої Масюківни, що почервоніла, як мережки її рукавів.

— Прошу покірно сісти на стільці, — знову сказала пані Висока, показуючи на порожній стілець, що стояв саме проти неї.

Молодий Радюк послухав її, але сів на стільці до неї боком, а лицем просто до Масюківни й почав до неї говорити по-український.

— Як ви до нас говорите по модньому! — промовила пані Висока й собі по-український.

— Ото в нас така мода настала! — одказав їй Радюк.

— Може, ви й насіннячко лузатимете? Шкода, що не взяла з собою! — сказала йому пані Висока жартовливо, але сміливо, як людина дуже знайома.

— Шкода, що ви забули!

Всі засміялись, а Радючка осміхнулась якось гірко, і лице її зажурилось.

— Яка теперечки пішла чудна мода! Все сільська та сільська... І костюм носять сільський, і говорять по-сільський, — говорила пані Макуха, ніби сама до себе.

— І пісень співаємо сільських, і пишемо книжки сільською мовою... Бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?

Пані Висока не зрозуміла того слова, не зрозуміла, чи то добре, чи щось погане, і щоб не вшелепатись, затерла, зам'яла розмову, попрохавши в хазяйки чаю. Молодий Радюк посунув до неї молошничок з молоком.

— Дякую вам! Я понеділкую! — промовила трохи гордо пані Макуха, — сьогодні понеділок!

— Вибачайте, коли так. І ви цілий рік понеділкуєте?

— От і цілий рік! У вас мода сільська, а не знаєте, як на селі робиться дещо... Од Великодня до св. Духа ніхто не понеділкує...

— Чи не доволі ж вам тих серед та п'ятниць?

— Що це ви говорите про середи та п'ятниці, неначе про вівці та кози? — промовила пані Висока.

— А мені здається, як би ви сьогодні оскоромились, то не великий був би гріх. „Скільки скорому, стільки й гріха", кажуть у приказці.

— О, паню Високу не соблазниш, сину! – обізвався старий Радюк. — Чи ви знаєте, як раз сповідалася молодиця? Питає піп у неї на-духу: „Чим ти грішна, молодице?" А вона каже: „Ой, батюшко, великий маю гріх на душі. Раз у святу п'ятницю годувала дитину

молоком, та забула, що п'ятниця, тай облизала ложку". А піп каже: „Лижи ж ти сухого макогона що-п'ятниці до самого Великодня!"

Всі засміялись, а пані Висока промовила:

— Смійтесь, смійтесь, та глядіть, щоб послі не плакали!

Радючка не держала постів, але їй здалось не до ладу, що син з батьком неначе змовились кепкувати над постами перед її гістьми, які поважали пости.

— Знаємо й ми вас, постниць! — додав старий Радюк, — у вас у піст і грибки, й опеньки, й рибка, й варення, й озвар, й кутя, й пиріжки всякого роду. Давай тільки, Боже, апетиту!

— От я хоч і держуся сільської моди, а вже не дуже люблю сільське понеділкування і всякі сільські забобони, — промовив молодий Радюк.

— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько дечого, що й вам ученим не по голові! Не дуже лишень потріпуйте село, коли любите сільську моду, Павле Антоновичу! Говоріть та не проговорюйтесь! — сказала пані Макуха. — Що ви мені кажете, коли я дещо на свої очі бачила.

— Чи не бачили ви часом, як баба витягла під сакою щуку, а вона стала телям та й побігла в ліс? — сказав старий Радюк.

— Не те я бачила, а дещо мудріще од того.

— А що ж? Як відьми доять молоко, підставивши дійницю під стріху, або одіткнувши у дверях кілочок? — обізвався старий Радюк.

— А хоч би й те!

— Є багато в світі такого, чого ви, вчені люде, ще не постерегли. Що ви говорите, коли я сама можу

вилічити од пропасниці симпатією, — промовила пані Радючка й дуже здивувала свого молодого сина.

— Як же ви, мамо, її лічите? — спитав син, не ймучи віри своїм вухам, щоб його мати, вчившися в інституті, вірила в такі способи ліків.

— А так, напишу кілька таких слів на склі, потім змию водою й дам ту воду випити слабому, то він і одужає.

— Хто ж вам переказав ту містерію?

— Наша начальниця в інституті, одна ґрафиня з Петербурга, — сказала мати дуже поважно, вважаючи на такий авторитет.

— Мабуть, вона була спирітка або масонка, незгірше наших сільських спирітів, що літають на днищах на Лису Гору — промовив молодий Радюк.

Молода кров ударила йому в голову.

— Отсе, як голова в мене заболіла! — вихопилось у його слово.

— Як у вас часто болить голова, то я вам пришлю шапочку з голови св. Івана Многострадального, що в Печерях. Тільки ви — народ молодий... Ой, лихо з вами, тай годі! — бідкалась пані Макуха, важко зітхнувши.

— Носіть уже ви шапочки, а я не буду, — промовив Радюк аж сердито. Його дуже вразила темнота тієї громади, серед якої він хотів проповідувати свої молоді ідеї, і він засмутився.

Вже смеркло. Надворі було так тихо, що як принесли світло, то свічки горіли, неначе в хаті. Всім не хотілось іти в хату, всім було тепло, гарно й весело. Розмова про страхіття навіяла трохи страху на молодих паннів і дам; вони втихли й сиділи мовчки. Пані Високій здавалось, що от-от якесь страхіття з рогами просуне руку через виноград і вхопить

її за шию. Вона навіть оступилась, аж одскочила і сіла серед ґанку, близче до Павла, який тим часом одсунувся од неї і пішов до паннів. Батько хотів почванитись перед сусідами сином і почав його зачіпати.

— Так що, сину! Пані Висока вірить у сільські чуда? — спитав він сина.

— Як би пак тільки панії вірили, а то часом і пани вірять!

— Що вже що, сину, а й я не люблю дечого того, що тобі не подобається. І мені давненько почала спадати з очей полуда. Робіть і думайте вже ви молоді за нас старих!

— Коли б ви пак сиділи нишком та не перебаранчали, — промовив син трохи сердито, глянувши на одного понурого сусіда, що колись служив у Полтаві в поліції.

З тими словами молодий Радюк пішов і сів коло Масюківни. Її великі карі очі блищали як зорі. Одні її очі освітили і пригріли його серед темряви того товариства. Йому так було гарно й тепло при тих ясних очах, що пісня сама наверталась йому на думку. Місяць ясний глянув через терасу з неба на гостей, і поезія повіяла крилом над молодими людьми. Радюк почав української пісні чистим молодим басом. Пані Макуха зараз-таки пристала до його, бо співала дуже й дуже непогано! Мельодія заразила гостей. Старий Радюк зараз затяг і собі, а за ним деякі гості. Павло почув, що Масюківна, вся червона як мак, почала співати тонким чистим чудовим голосом...

Тимчасом високо на небі піднявся місяць. Після вечері близькі сусіди почали прощатись, щоб зарані вернутися до господи. Пані Висоха дуже просила

молодого Радюка не забуватл її й завертати частіще до її двору.

— А як ви, пані, мене причаруєте? Що я тоді на світі божому робитиму? — казав молодий Радюк.

Пані Висока засміялась, бо його слова дуже були підлестиві задля неї.

— О, я двір свій обсную, і дорогу вам зіллям переллю. Тільки приїдьте та поступіть у мою оселю, то зпроста вже й не виїдете. Коли хочете, то й не їдьте, бо напою вас таким зіллям до любощів, що всі наші сусідні панни помруть од кохання!

— Ви, мабуть, така чарівниця, про яку співають, що вона чарів не знала, Гриця причарувала, бо була чорнобрива, тим і чарівниця справедлива, — сказав старий Радюк.

Той комплі   мент дуже-дуже сподобався Високій, бо вона почервоніла, як молоденька дівчина. Всі хуторські панни сміялися з неї в вічі. Молодий студент щиріще й привітніще попрощався з Галею Масюківною. Пані Висока запримітила те і якось цілим лицем моргнула на молодого Радюка.

Вакаціями молодий студент їздив у гості до сусід, був навіть у Лікерії Петрівни Високої, і скрізь проповідував свої ідеї, які не давали йому спокою, муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусідах. Всі загомоніли про молодого Радюка. Радюк зумисне дражнився з Високою й иньчими провінціялками, і розказував їм страшні речі про вчених Німців безбожних. Раз він так наговорив Високій про тих німців, що вона й, справді, стревожилась. Їй здалося, що швидко буде кінець світа, що на землі починається щось страшне. І їй раз приснився страшний сон, неначе ті Німці поперекидалися всякими звірями і дідьками рогатими й

хвостатими, та все дражнилися з нею. Такий страшний сон снився їй цілу ніч до самого світа!

Випочивши добре на волі, молодий Радюк почав думи думати молодою головою. Наймиліщим місцем його молодих дум був старий сад. Наниз од дому колись давно була пасаджена алєя з лип та дубів, але природа давно попсувала діло людських рук. Старі липи та дуби росли вже давно по своїй волі, деякі виступали за алєєю й широко розкидали своє гілля на всі боки. Два дуби вигнались вище лип серед самої алєї. Колишня алєя стала вже лябіринтом старого дерева, під яким росла зелена трава, рівна і гладенька, як килим, а за алєєю на низині блищала яснозелена осока, така зелена й ясна, що в найтемнішу негоду здавалось, неначе на неї світило сонце. Молодий Радюк любив ходити поміж тим старим деревом, між липами та дубами, любив саму гущавину, де серед соняшного дня був темний вечір.

Радюк побув рік в університеті і вже скинув зі себе той космополітизм або великорущину, якою надаряє нашу молодіж великоруська ґімназія. Европейські ідеї, наука й товариство показали йому новий світ, нове життя. Його давнє дітство в Журбанях, з українською мовою й піснею, між челяддю й селянами, тепер верталося до його знов, неначе з далекої дороги.

Чудове пишне українське село серед літньої пори, все зелене й пахуче, все в квітках! Чудовий Богом благословенний і Богом забутий край! Хто бачив його не очима тільки, а бачив серцем і душею, той повік його не забуде!

Журбані ввечері оголошувались десятьма вулицями, де до півночі співали хлопці й дівчата. Радюк до півночі ходив в алєї, по саду, доки не стихала остання

пісня на селі, доки не засипали дівчата й хлопці разом зі співучими птицями. На чистому повітрі до його долітали виразно самі слова пісень, повні високої поезії, простої й пахучої, як квітки зеленого степу. Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну будучого часу. Вона вся встала перед ним, багата як рай, чудова як дівчина первої пори своєї краси, вся обсаджена садами, виноградом і лісами, вся облита ріками й канавами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним зі своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, зі своєю мовою й літературою, зі своєю наукою й поезією... І він неначе бачив душею, як та поезія розвивається, мов рожа в саду, в роскішну, багату й вільну літературу. І перед його очима, неначе розгортувалася театральна сцена, де він бачив усе те очима. Як той чудовий сон, бачив він такою Україну!

І молодий Радюк почував душею, що все те мусить сходити й рости само по собі, не полите водою й росою, без усякої помочі, під гарячим камінням і піском, зумисне накиданим зверху... Молодий хлопець чув, що під його серце підступають усе невеселі, смутні думи. І як він більше думав про свій нарід і Україну, то його душа ніби тонула в якусь темну безодню, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопитись, хиба за одно повітря...

Думи, як осінні хмари, наполягали на молоде чоло... Поперед його стояла ціль, ясна і проста — нарід і Україна, але на скільки доріжок розбігався великий шлях до тієї цілі! І з чого почати? І за віщо взятись? Та дума знов кидала його в якусь страшну безодню,

де не було ні дна, ні верху, де було треба хапатись хибà за проміння сонця.

А зорі так пишно ссяли на синьому небі! А земля й небо мліли так солодко в теплому повітрі, що навівали якесь щастя, якийсь спокій на всяку трівожну душу і, здається, були ладні загоїти смертні рани всякої душі, а тим більше — душі молодої.

Не вважаючи на все, Радюк був дуже щасливий у ті університетські вакації. Він добре здав екзамени, одпочив на селі. І у свої молоді літа він чув у собі стільки сили й волі! Його життя здавалось йому таким довгим, довгим без кінця, що всі темні думи почали зсовуватись і ховались десь далеко. Його не лякала жадна перепона, йому ніби не перепиняла дороги жадна претичина! Йому здавалось, що він усе переможе й перебуде, усе візьме і всього добуде, чого тільки його душа забажає!

Щаслива, тричі щаслива пора життя й молодої мислі! Щасливі літа! Щаслива пора, повна надіями! Вона двічі не буває в житті, бо чоловік не цвіте двічі!...

Молодий Радюк часто вертався до хати з такими сміливими мріями й не добачав, що весела пісня й пісня козацька сама намагалася до його. І часто його пісня зливалася з піснею якогонебудь парубка, що дуже пізно вертався огородами з вулиці од милої. В таку щасливу годину на його думку спадав образ молоденької хуторяночки, з гарним, щиро українським личком, з чорними бровами, яка не розуміла ні добра, ні зла, і спадав, як роса на квітки, як поезія, як пісня, що повеселить серце тай пурхне метеликом на повітря.

Раз якось на тижні трапилось свято. На вигоні, на вулицях ворушився нарід, убраний по-празниковому. На призьбах сиділи жінки й чоловіки. Дівчата і хлопці стояли купами під вербами, балакали, жартували, лузали

насіння. Молодого Радюка взяла охота піти по селу, подивитись на людей. Накинувши на плечі свиту, вбравшись зовсім по-сільський, він пішов довгою вулицею через село.

Дивиться він, аж на одній хаті сторчить застромлена у стріху висока хворостина. На хворостині зверху стреміла чорна дощечка, а на дощечці була намальована біла пляшка й чарка. Його закортіло заглянути в той шинок, бо таких шинків попереду не було в Журбанях. Він увійшов у шинок і побачив там жидівську сім'ю. В Журбанях він не пам'ятав Жидів, опріч орендаря в корчмі. В тім шинку було повно людей.

Перейшов він на другий куток, і там побачив такий самий шинок, на якому у стрісі сторчала на палиці дощечка з намальованою пляшкою й чаркою. Заглянув він і в той шинок, і там побачив жидівську сім'ю. Людей було повнісінько.

Радюк вийшов на вигін і побачив сільську школу. То була невеличка хата, не більша од шинків. Вона стояла на вигоні осторонь. Коло школи було пусто, бо вона була неогороджена. Стіни були неопоряджені, около було оббите дощем, облупляне. Скот і свині чухались об стіни, об угли. На вуглах були сліди свинячих спин, замазаних у грязь. З обсмиканих стріх висіла солома. В побиті шибки були позаправлювані лубки. В деяких вікнах зовсім не було тахоль у шибках.

„Дай зайду, продивлюсь! Хоч тепер час робучий і школярів нема у школі", — подумав Радюк і зайшов.

Одчинивши двері, він увійшов у сіни і заглянув у клясу, малу, тісну, з обідраними стінами. На долу були вибої, як серед шляху. На лавках лежала курява, як на вигоні. Радюк думав, що у школі нема й живої

душі й одхилив двері з сіней у кімнату. В хаті на ліжку спав москаль у червоній випущеній сорочці, у крамній чемерці з жовтими блискучими ґудзиками. На голові волосся було розкудлане, у вусі теліпалась срібна сережка. То був учитель журбанської школи, захожий одставний москаль. Він задер одну ногу на ліжко і хріп на всю хату, роздявивши рота. Мухи так і вкрили його очі, ніздрі, рот. У хаті так смерділо мархоткою, цибулею, квасом, що Радюк мусів затулити носа.

Як рипнули двері, москаль раптом прокинувся, схопився й сів на ліжку, вирячивши заспані очі. Рій мух схопився з його лиця й загув під стелею.

— Чого тобі треба? Ей ти, хахол! Чого ти сюди лізеш? — крикнув москаль ще й загнув дуже погано по-московський. Радюк ледви вдержався і прикусив язика, згадавши, що він у свиті.

— Та я хотів подивитись на школу! — промовив Радюк.

Москаль схопився, грюкнув дверима й защіпнув защіпкою. Радюк пішов далі по селу.

Минувщи кілька хат, він знов побачив на одній стрісі на високій палиці чорну дощечку. Під шинком стояли Жиди й селяни.

— Чи є ще й четвертий шинок у Журбанях? — спитав Радюк у людей.

— Є ще один, от там за вербами! Мабуть, ти, хлопче, не журбанський?

— Ні, не журбанський! — обізвався Радюк і пішов до тих верб, де він і, справді, побачив четвертий шинок з тичкою на самому гребіні, бо шинок стояв на городі, далеченько від вулиці.

— А дай, загляну! — подумав Радюк і пішов у шинок.

Шинок був переробляний з простої хати. В одній половині сиділи люде й пили горілку, у другій жила жидівська сім'я. Через одчиняні двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, закрите білим простиралом з зубцями навкруги. В жидівській кімнаті було доволі чисто, як на Жидів. Піч і припічок були чисто побіляні, навіть підведяні червоною глиною. Червоною глиною були обведяні вікна в хаті і знадвору. Жиди вже позичили в народа трохи смаку до чистоти.

З кімнати вийшов Жид. Він був рудий, аж червоний. Шерстке, як дротяне, волосся на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледви держалась на кучерях, як на пружинах. Чорні хитрі очі горіли як вогонь, бігали, вертілись, як вертівся й сам Дувид. Рудий Дувид був в'їдливий як оса, чеплявся до всіх, як оса. Він говорив по-український не шепеляючи, говорив чистою народньою мово.о, навіть з народнім жартом, з сіллю народньої мови. Дувид неначе грав ролю мужика, зачіпаючи селян.

Вийшовши надвір, Дувид углядів купку чоловіків.

— Та зайдіть же в мою хату! Не цурайтесь бо мого хліба-соли! — сказав Дувид і штовхнув жартовливо плечем одного чоловіка.

— Геть, псявіро! Не пхайся! — одказав чоловік.

— Оце недоторканий дядько, неначе молодиця! Та зайдіть бо, та побалакаємо! — сказав Дувид і пхнув того дядька ззаду у спину обома руками прямо у шинок. Чоловік торсонув плечима Дувида.

— Ще й грається чортів Дувид! — сказав дядько і пішов у шинк.

— Пиймо горілку, поки живі, бо помремо, то вже не будемо пити! — говорив Дувид, соваючись до лю-

дей, як оса. З мого шинку беруть і до пана, і до попа, і до голови. І вчитель тут хилить. Проти Дувидової горілки нема тут ні в одному шинку. Нуте бо, дядьки, я вас почастую! Які бо ви прохані! Чи наливати?

— Та наливай, та тільки одчепись ік бісовому батькові! Та не пхайся бо!

— Дай же, Боже, нам здоровлячка на многа літа, а помершим душам легко лежати, землю держати! — приказував Дувид, наливаючи горілки чоловікам. — Який то урожай дасть нам Господь милосерний на те літо? — бідкався Дувид.

Радюк сидів за столом, спершись, і дивився. Дувид углядів Радюка, і його чорні як терен очі закрутились.

— Мабуть, не з Журбанів? — спитав Дувид Радюка.

— Не з Журбанів, — з нехіттю обізвався Радюк.

— Мабуть, з нової школи, з школярів? Чи, може, з двірських? — спитав Дувид і насунув на голову ярмулку, яку все підіймало вгору волосся.

— А вже ж з нової школи, — ледви обізвався Радюк.

Дувид не зачіпав Рядюка, не пхав ся й не жартував. Він обминав т и й в и, бо догадувався, що може помилитись. Дувидові очі бігали, бігали й не знали, де дітись.

— Чи почастувати? — якось несміло спитав Дувид Радюка.

— Нехай потім, трохи одпочину.

Дувид перестав пхатися з людьми, та все скоса та скоса поглядав на Радюка, ще й жінці щось шепнув на вухо в кімнаті. Рухля виглянула з кімнати, зав'язана під бороду шовковою білою хусточкою, гарна, біла, з тонким носом, з чорними рівними бровами, блиснула карими очима і знов одхилилась за двері, аж золоті сережки загойдались.

Чоловіки й молодиці входили й виходили з шинку, балакали, пили, навіть не глянувши на Радюка. Коли це в шинок увійшов молодий парубчак у крамній сіренькій козачині, в чоботах на колодочках. Чорне густе волосся на голові було примазане, аж лисніло. Проділ був розділяний на бік, шия була зав'язана червоною у квітки хусткою під викладчастий комір. Козачина була застьобнута на грудях жовтим блискучим витертим ґудзиком. Зпід козачини виглядала на грудях ситцева жилєтка. З темного смуглявого лиця темні очі поглядали згорда на селян. Парубчак увійшов у шинок, скинув картуз і подав Дувидові руку.

Парубчак був такою загадкою для Радюка, як Радюк був загадкою для Дувида. Вся фіґура парубчака пригадала трошки Радюкові вчителя у школі.

— Шулемехом, пане Дувиде! — промовив парубчак до Дувида й ляпнув його по долоні, здавивши за руку.

— Шулемехом, пане Терешку! — обізвався Дувид і зирнув косо на Радюка.

— Як ся маєте, пане Дувиде? — промовив парубчак.

— Так собі... живемо до котрого часу.

— Моє поштеніє! — крикнув парубчак до Радюка, піднявши вгору долоню.

Радюк простяг до його руку. Парубчак зирнув на білу руку, глянув Радюкові в вічі й зараз схаменувся.

— А мені здалось, що це наш Аксентій! — промовив парубчак якоюсь покаліченою мовою, бо він силкувався говорити по-великоруський, хоч говорити до ладу не вмів.

— Чи ви тутешні, журбанські? — спитав Радюк.

— Ми тутешнії, здєшнії, — промовив парубчак, хитаючи головою. Те ви він почув у-перве на віку. Воно

його так і підняло під саму стелю, бо він думав, що вже давно заслуговував те ви.

— Чи не з міщан ви часом, або чи не з однодвірців?

— Може, з міщан, а, може, і з кращих від міщан.

— Та бреше він! Не слухай його, хлопче, бо він сірий мужик! Його в селі дражнять Бубкою, — гукнув один чоловік до Радюка.

Парубчак почервонів, насупився і промовив:

— Може, мого батька і дражнили Бубкою, а мене вже то й не будуть!

— Ба будуть, бо ти таки Бубка й Бубчиного заводу й хову! — промовив чоловік.

— Бо мій батько хахол, то й Бубкою дражнили, а наш учитель Фадей Терентьович казав, що я вже Бубков, а не Бубка. Та що з ними й говорити! — промовив Бубка до Дувида, як чоловіка, що один міг зрозуміти Бубчині слова.

— А ти вражий сину! Брешеш усе язиком, як та собака! — крикнув дядько.

— Бреши, дядьку, сам! Та що й говорити з такими мудями! Чи ти ж, мазнице, вчився в школі? Чи ти ж тямиш далі од свого носа?

— А ти, паскудо! Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив ґудзя на груди, то вже маєш право глузувати з нас, дражнити нас мазницями!

— А вже ж я вам не рівня, я з вами свиней не пас...

— А ти сопливий! Та ти з-роду не пас товару кращого од свиней! Слухай ти, вражого сина, Бубко! Та я тобі так чуприну наскубу, як скуб твій учитель!

Той дядько, жартуючи, простяг руку до Бубчиної чуприни.

— Не зачіпай, дядьку, бо в морду дам! — крикнув Бубка.

— Ти мені... В морду... Мені... Хазяїнові! Та в тебе на губах молоко не обсохло! Як я женився, то ти на припічку й каші не їв! То ти смієш мені таке говорити! — кричав дядько, наближаючись до Бубки.

Всі селяни загули в шинку, як бджоли.

Рипнули двері, і в шинок увійшов низенький, невеличкий, сухенький чоловік. То був старий Бубка, батько того парубка, такий смуглявий, як і син. Старий Бубка був нижчий од сина, мав кругленький невеличкий вид, кирпатий, як картоплина, ніс, маленькі чорні очка. На сухому підборідді сторчало зо три пучечки чорного короткого волосся, що позакручувалось угору, як кучері в качура на хвості. Бубка говорив тоненьким сипким голосом. Видко було, що його не дурно подражнили Бубкою: в йому й сліду не було характера й енергії. Старий сивуватий Бубка був у постолах, в одній сорочці й держав на плечі старенький кожух.

Тільки-що Бубка ввійшов у шинок, всі чоловіки так і загомоніли на його:

— На що ти, Олексо, так розпустив свого Терешка? Таже ж він, блазень, сікається в вічі старим людям, неначе він найстарший у селі!

— А що ж я маю робити? А хиба ж він мене слухає? От сидить у шинку та горівку п'є, а діла не хоче робити: сидить дома, згорнувши руки, або шукає легкої нечорної роботи. Кажіть уже, панове громада, ви йому будлі-що. Я жаліюсь на сина громаді. Чого тобі тут треба? Йди до дому, не гуляй, та завтра раненько свиняці хлів загородиш! Одну льоху маємо, та й ту вовки витягнуть зо двору!

Терешко сидів коло стола, насупившись, як та хмара, і навіть не обізвався до батька і словом.

— Йди додому, кажу тобі! Дивись, ось приніс Ду-

видові в заставу кожух, бо нема грошей навіть на сіль. Іди до роботи, бо з голоду попухнемо!

— Про мене, а я вам городити свинюшнихів не буду! Хиба я на те вчився у школі? Мені треба роботи по мені. Стану десь за писаря або за лякея, та хліб і їстиму. Робіть уже ви, тату, свинюшники!

Всі люде в шинку зареготались. Старий Бубка стояв з кожухом ні в сих, ні в тих.

— Іди, кажу тобі, додому! — осмілився батько наблизитись до сина.

— Одчепіться! — крикнув син і раптом схопився з місця. Батько одскочив назад.

— Іди, бо я тебе оцією палицею!

— Тату! В палиці два кінці: один по мені, другий по тобі!

— То це він на батька тикає! Хиба ж батько пас з тобою свині! Бери його, бра! В'яжи його, вражого сина, та в холодну! – крикнули люде й кинулись до Терешка. — В некрути поздаваймо їх, оцих вражих школярів, замісць хазяйських синів! В москалі їх, оцих ледарів! Бач, уже й салдатського ґудзика прикував на грудях!

Терешко оступився за стіл і став з Радюком.

— Коли ви громадян звете хахлами, то хто ж ви такий? –– спитав Радюк Бубку.

Бубка тільки очима закліпав і нічого не сказав, бо й сам не знав, що він за людина.

Поза столом, поза людьми Терешко Бубка посунувся до дверей і втік, покинувши на столі горілку.

— Ба, вражий син і горілку покинув! Випий же сам, Олексо, синову горілку! — загомоніли люде на старого Бубку.

Бубка почав жалітись на сина, що він, як вийшов

зі школи, то з того часу не хоче робити чорної роботи, шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову з каганця та курить люльку.

— Оддай його в москалі, коли він такий! В москалі його, коло він не поважає батька, кепкує з громади! — гукнули чоловіки.

Тимчасом старий Бубка обернувся до Дувида.

— Будь ласкав, Дувиде, візьми кожух у заставу та позич хоч два карбованці, бо нема за що й соли купити. Так вижився, що вже не знаю й як! До зіми далеко. Може, спроможусь та викуплю.

— Хибà ж у вас, дядьку, поля нема? Чи, може, нема де заробити? — не втерпів і спитав Бубку Радюк.

— Було поле та загуло! Позичив у нашого голови десять карбованців ще позаторік, тай оре голова моє поле оце вже другий рік. А як не оддам грошей, то й третій рік оратиме.

— А мені здається, Олексо, як уже клепати язиком на голову, то лучче б свою голову на плечах трохи кращу мати. Голова наш, як голова, що вже й говорити! — сказав несміливо Дувид.

— Голова, бач, як голова, а все таки пора б нам другого голову вибрати, бо цей уже дуже з шинкарями накладає і сам розпився, й жінка його розпилась, і діти розпились! Бо де ж пак! Шинкарі поять і гроші дають, і громадяни п'ють! — крикнули люде.

— Та нехай мене грім поб'є, коли я маю з головою яке діло! Нехай мене живого земля поглине! Коли б мені можна хреститись, я б вам отут перехрестився й землі ззів би, що в мене з головою нема жадної спілки! — божився і клявся Дувид.

— Не бреши бо, Дувиде! Хибà ж ми не знаємо, що й ти, і всі журбанські шинкарі, ви всі даєте голові

сто карбованців тай торгуєте горілкою на громадській землі. Скиньмо голову, люде добрі! В його вже, мабуть, і людської душі не стало! — гукнув один чоловік.

— Слухайте бо! Ось послухайте мене дурного, мене, старого Дувида! Я чоловік бідний, в мене не те, що сотні карбованців нема, в мене ледві зайва гривня знайдеться. А то щоб я давав сто карбованців! Про инчих шинкарів не скажу. Чого не знаю, про те не скажу. А я хибà не чоловік? Хибà ж я не шаную громади, дай їй, Боже, здоровлячка!

— Та про мене! Але будь ласкав, Дувиде, позич два карбованці й візьми в заставу кожуха тільки до Покрови, — прохав Бубка.

— Як трівога, то й до Бога, а як по тревозі, то й по Бозі. Будь ласкав, Дувиде! А як на Дувида, то й вигадуєте таке, що й купи не держиться.

— А де ж я у світі божому дістану? В кого ж я позичу? — бідкався Бубка.

— Я тобі, Олексо, скажу от що: їж борщ з грибами, держи язик за зубами. А то другий раз і шага не позичу. Як оддаси до Покрови три карбованці, то позичу.

— Та оддам і три, тільки дай!

І пішов Буква з шинку без кожуха й без поля.

Тимчасом Радюк побіг з шинку навздогінці за Терешком Бубкою. Новий тип з народа дуже його заінтересував. Він пішов вулицею попід густими вербами. Там у густій тіні стояла чимала купка хлопців. Деякі поспирались на тин і лузали насіння, деякі стояли купками, понакидавши свити на плечі. Один парубок виліз і сів на тину. Терешко Бубка минув парубків, дивлячись на бік, і навіть не поздоровкався. Парубки почали його зачіпати.

— Хоч і вбрався Бубка в козачину, а все-таки од Варки гарбуза потягне! — крикнув той парубок, що сидів на тину.

— Терешку, кланялась тобі Варка й казала, щоб ти сьогодні вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? Га? Знаєш, вражий сину, де раки зімують, а гарбуза все-таки потягнеш! — крикнули хлопці.

Бубка пішов помалу й гордо й не оглянувся. Він, справді, топтав стежку до Варки Онойківни. Онойко був перший багатирь на селі.

Радюк догадався, що в Бубки є роман: йому дуже схотілось вислідити його. Те місце під вербами було місцем задля вулиці. Там найбільше збіралося хлопців і дівчат увечері. Онойкова хата стояла недалечко од того місця.

Пізньої доби того таки вечора Радюк одягся зовсім по-парубоцький, надів наймитову шапку й пішов під верби. Вулиця вже збіралася. Дівчата сиділи на горбку під вербами і співали пісень. Парубки посипались до їх зо всіх боків: ішли вулицею, городами лізли через тини. Деякі вже стояли кругом дівчат і жартували. Радюк минув вулицю: його ніхто не впізнав.

Дійшовши до Онойкової хати, Радюк углядів Варку. Вона стояла коло перелаза й лузала насіння. Варка була висока, рівна як тополя, чорнобрива й рум'яна. Гарний довгий корсет, тонка вишивана сорочка, товсте як палець добре намисто, срібні й позолочені дукачі, червоні сап'янці на ногах — все те показувало, що вона й, справді, була багатого батька дочка. Вся її голова була у квітках. Варка держала в лівій руці хусточку.

З другого боку вулиці йшов Терешко Бубка. Поруч з ним ішов парубчак у картузі, у крамній сірій козачині, підперезаний червоним поясом: то був при-

ятель Бубчин, що вчився у школі разом з ним. Вони вгляділи Онойківну й пішли до неї.

— Моє поштеніє! — промовив Бубка, здійнявши картуз, і простяг до неї руку.

Варка руки не подала, лузала мовчки насіння й голову одвернула. Зараз можна було впізнати, що Бубка топче стежку до Варки надаремне.

— Чом же не подаєте мені руки, Варваро Омельковно?

— Хибà ж я свята, щоб Варварою звалась? Мене звуть Варкою.

— Про мене, нехай ви будете й Варка...

— Отсе ви, та ви! Неначе я тітка твоя або що! — промовила Варка.

Бубка взявся в боки, і його товариш взявся в боки. Вони позадирали голови, як москалі на муштрі. Варка й не глянула на їх та все дивилась на ворота.

— Та хоч подивіться бо на мене! — зачіпав Бубка.

— Хибà я тебе з-роду не бачила? Вже паничі! Хоч і подивлюсь, то тебе не побачу на лице.

— Ізвольте вам насіння або горіхів.

— Не треба мені твого насіння або горіхів!

— Так отже я вам, Варваро Омельковно, купив цукорків. Я знаю, з ким маю діло, — промовив Бубка.

— Не треба мені цукорків! Як схочу, то й сама куплю.

Бубка дістав з кисета тютюну, оддер шматочок простого товстого паперу і зробив папіросу. В повітрі засмерділо смалятиною й мархоткою.

— Чи дозволите ж з вами трохи постояти?

— Про мене, стій тут і до світа!

— Чи дозволите ж побалакати?

— Говорила покійна до самої смерти, та все чорт

зна-що! Але вже пізно. Мати вийдуть з хати, то будуть сердитись.

— Сердитись, то вже материнське діло. А ви ж на мене не сердитесь?

— Чого ж мені сердитись? Я не лиха. Йдіть лишень ви обидва на вулицю. Там багато гарних дівчат, там ваше місце.

— О, не там наше місце! Чи тож можна, щоб ми по-парубоцький гуляли на вулиці з хахлами?

— Шукайте собі кращих дівчат та не топчіть стежки до нашого двору!

— Чи є ж де дівчата кращі за вас?

— Ет, вигадав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня! — промовила Варка й повернула до двору.

Бубка й, справді, був нижчий од Варки. В рівні з нею він здавався недорослим хлоп'ям. Бубка розсердився й почервонів, побачивши, що шкода й заходу.

— Чого ж ви оце такі неласкаві сьогодні?

— Бо й ніколи до тебе не була ласкава й не буду. Геть, одчепись! Іди додому, бо он мій батько йдуть! — крикнула Варка з двору.

Онойко і, справді. вертався додому й застукав Бубку. Оглянувшись, Бубка вглядів коло себе Онойка і стояв ні в сих, ні в тих.

— То це Бубка розмовляє з моєю дочкою? Чи не думаєш ти, вражий сину, до мене за зятя?

Бубка думав змовчити, але не змовчав.

— А хоч би й думав...

— А ти, гаспидський сину! Чи вже ти думаєш, що моя дочка тобі рівня? Та ти ж нікчемний пічкур! Та ти ж доброго слова не вартий! З тебе доброго москаля не буде, не то, що хазяїна! Чуєш ти, Бубко! —

промовив Онойко, показуючи палицею на вулицю, — оттуди тобі дорога! Як я тільки ще раз впіймаю тебе отут коло мого двору, то обчухраю тобі оцією палицею боки так, що не потрапиш, куди втікати! Ти думаєш, як начепив козачину та зав'язав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами?

Онойко лаяв та все кивав палицею на Бубку. Бубка з товаришем мовчки потягли, повісивши вуха, в шинок до Дувида.

Радюк стояв до півночі, спершись на тин, дивлячись на хлопців, на дівчат, слухаючи пісні. Сміх і жарти, женихання й милування, все те причарувало молодого хлопця. Синє небо, засіяне зорями, тепло літньої ночі, пахощі з городів, все те одганяло сон од очей, розворушувало в серці кохання, трівожило мрії....

IX.

Раз молодий Радюк дуже довго думав про карі Масюківнині очі, ходячи ввечері по садку. Другого дня вранці він просив у батька коней, ніби навідатись до сусід, до пані Високої. Але його думка прямувала проз двір пані Високої до Масюкового хутора.

Одного ранку Павло Антонович звелів запрягти пару коней у легенький візок і полетів з двору. Ранок був чудовий, ясний, теплий. Тихий вітер зі степу прохолоджував повітря й обвівав лице молодого Радюка. Коні весело несли легенький візок битим шляхом, перебігли село й полетіли степом. Радюкові так було легко на серці, так радісно серед зеленого степу, в чистому повітрі, під ясним небом, що він розстібнув одежу, скинув картуз і почав співати пісню.

Край невеличкого сільця появився хутір пані Високої, обсаджений тополями та вербами. Радюк зараз углядів на дворі паню Високу, що стояла між соняшниками, накривши голову білою хусточкою.

— Не ставай же коло двору Високої! Борони тебе, Боже! Жени коні, як тільки можна швидче, — промовив Радюк до погонича.

Коні змиями підлетіли під тополі. Радюк скинув картуз і кланявся до пані Високої. Висока щось кричала до його, аж її ротик тільки манячів здалека. Потім вона почала махати до його рукою, далі зняла з голови білу хусточку й почала махати хусточкою. Коні понесли візок

проз огород. Висока, побачивши, що її зовсім закривають соняшники, вирвала здорову листату лободу й почала нею махати, показуючи на свою хату. Коні повернули вбік, і високі соняшники та бур'яни зовсім закрили од Радюкових очей паню Високу. Радюк сміявся, й парубок сміявся, поглядаючи на панича.

Коні вбігли в ярок. На тім ярочку вже видко було Масюків хутір. Візок покотився понад самою річечкою; одно колесо обмочилося в воду й зашелестіло в осоці. Коні нахиляли голови до свіжого струмочка. Кучер смикнув віжками, і коні в одну мить прилетіли до хутора. Радюк устав з воза і пішов навпростець через сад, звелівши парубкові їхати на подвірря.

Старий густий сад розрісся на ярку трохи не до самої річечки. Через гущавину не було видко ні хати, ні загород. Сад ріс собі на волі дико й буйно. Гілля переплуталось між собою так, що здавалось, ніби груші ростуть на вишні, а вишні червоніють на яблуні, а яблука висять на бузині.

Радюк перескочив через тин, ледві проліз через кущі бузини, трохи не застряг у густому бузку, де кури крадькома неслися й виводили курчят. Густі вишні скинули з його картуз, били його тонкими гіллячками по лиці. Він мусів розводити руками гілля й затуляти лице й очі.

В саду якась дівчина співала пісні. Чудовий голос, чудові поетичні слова пісні так і потягли до себе молодого хлопця.

Радюк почав тихісінько закрадатись, боявся зашелестіти листом, ледві ступав по траві, та все йшов туди, звідкіль розливався дівочий голос між густим листом, неначе голос соловейка. Йому здалося, що співала якась сільська дівчина, бо голос, мотив, слова—

все було щиро сільське. Маючи звичай записувати пісні, Радюк притулився за товстою грушею, витяг книжечку й почав ловити на ноти мельодію.

Записавши пісню, Радюк побачив, що недалечко од його на вишневій гіллячці висіла луб'яна коробочка, почепляна за гиллячку ключкою, прив'язаною до дужки. Через густе зелене листя все просовувалась рука й кидала вишні в коробочку. Рукав був засуканий по лікоть, але ручка була біла, маненька, мало не дитяча. На пальці блищав золотий перстеник. Радюк поклав книжечку в кишеню й почав милуватись знехотя тією ручкою. Він виглянув знов і побачив, що на зеленій траві стояла пара маленьких черевичків з ніжками, а на ніжках біліли панчішки. Черевички все спинались на самісінькі кінчики, неначе танець танцювали.

Радюк догадався, що то молода Масюківна рвала вишні. Його серце дуже-дуже затріпоталося в грудях, жар ударив йому в щоки. А пишний, дзвінкий голос лився на його через лист так недалечко, що він неначе лицем чув трелі, таки неначе очима бачив той голос, тремкий, як тонке срібло, як найтончий кришталь. Він іще раз виглянув зза груші, і через вишневий лист забіліло личко, зачервонів ротик, свіжий, як спіла вишня. Голос на час замовк, бо біла рука вкинула в рот вишню, але знов пісня почалася, гілля́чка нагнулася, і Радюк побачив усе Галине лице з чорними тонкими бровами, з тонким, як виточеним, носиком. Темні великі очі блиснули через лист, як блискавка.

— Ой! Ой! Ой! — крикнула Галя, несподівано побачивши якогось панича за грушею. Коробочка з вишнями полетіла на траву. Вишні розсипались, як рій бджіл. Гіллячка порснула вгору. Галя з переляку прожогом побігла через сад і сховалась у гущавині.

„От тобі й на! Сполохав пташку в вишневому садочку!“ промовив сам до себе Радюк і почав збірати в коробочку вишні. Спілі вишні злипались китягами, як бджоли кругом матки. Радюк назбірав повну коробочку з верхом і пішов через сад до двору.

Виходячи з вишника, Радюк заглядів через молоді вишні й через тин дві кінські голови; коли дивиться, аж погонич повів уже коні до стайні, візок стояв під коморою в тіні, спустивши дишель, неначе на одпочинок, а Іван Корнієвич Масюк поніс упряж до комори, кинув за двері тай запер двері замком.

— Іване Корнієвичу! Добридень вам! З тим днем поздоровляю, що сьогодні! Але на віщо ви звеліли випрягти коні, ше й упряж замкнули!

— На те, щоб ви зостались у нас на обід, бо ви народ молодий, непосидющий! — гукнув Іван Корнієвич, стукнувши дверима і брязнувши ключами.

Радюк увійшов через ворота у двір. Двір був просторний, чистий, зарослий низесеньким зеленим шпоришем. Чималий, але не новий уже дім з ґанком привітно білів проти сонця. Кущі рожі, орґінії зеленіли під самими вікнами, дуже виразно малюючись проти чистих білих стін, як на папері.

Висока небіляна рублена комора з чотирма кольонками з фронту, штучно вирізаними, кидала од себе густу тінь на зелений двір. Повітки, загорода, кошари, клуня — були добре вшиті, добре збудовані. Скрізь було чисто, скрізь був порядок, скрізь було по-хазяйський. Навіть вуліки в сінцях під коморою були складяні за кольонками рівно, гладко, як по шнурку.

Назустріч Радюкові йшов Масюк. На йому був солом'яний бриль з широкими крилами й легкий халат.

Поли халата ніяк не слухали рук, усе одкидались, а зпід їх було видко білі, чисті, дуже просторі сорочки.

Ще раз вони поздоровкалися серед двору й поцілувались. Замісць того, щоб просити гостя до хати, Масюк повів його подивитись на хазяйство. Він любив хліборобство, любив воли, вівці, як любить усе те простий Українець. Радюкові дуже хотілось піти в хату, побачитися з Масюківною, одначе він мусів іти слідком за хазяїном і нести з собою коробочку з вишнями.

— Де це ви набрали вишень? Чи од зайця одняли? — спитав Масюк.

— Може, й одняв, — промовив Радюк, — тільки не од зайця.

Хазяїн повів гостя через ворота на тік, показав здорову клуню, так гарно вшиту, неначе обстрижену ножицями, показав засторонки, повні пшениці-арнаутки, доброї, як золото. Потім вони пішли поміж стіжками, поміж скиртами жита торішнього й сьогорішнього. Масюк не втерпів, хопив вила й почав подавати снопи на стіжок, ніби показуючи парубкові, потім узяв важку лопату й почав припліскувати боки нового стіжка. Сонце вже добре припікало. З Масюка лився піт, а він усе заглядав на всі боки, та поправляв, та гомонів на робітників. А Радюкові не було все те в думці, хоч він і привик до хазяйства на селі.

— От пшениця вродила! Що вродила, так уродила! — гукав Масюк, узявши важкий сніп і поставивши його на тік.

Важкі колоски так і нагнулись на всі боки. Масюк узяв колосок, розтер його, дмухнув на долоню й показав Радюкові великі зерна, блискучі як золото. Радюк узяв на віщось зерно в рот і розкусив, потім виплюнув і закусив вишнями.

— А яких я волів маю! Коли б ви знали, Павле Антоновичу! В вашого батька таких нема! Чи повірите — отакелецькі роги.

І Масюк розіпняв руки, піднявши вгору. Обидві поли халата так і роз'їхались на обидва боки. Широкі білі штани глянули на сонце й забіліли, мов біла хмара. Масюк хотів вести гостя до стайні, до возівень, до повіток. Коли це зза стіжка вийшла Масючка, убрана по буденному, в чорному корсеті, в хустці на шиї, зав'язана шовковою, але не новою хусткою.

— Добридень вам! Чи живенькі, чи здоровенькі? А ваш пан-отець, а пані-матка? Чи живі, чи здорові?

— Спасибі вам, Олександро Остапівно! Як бачите, я аж надто адоровий, та ще й приїхав на село набіратись здоровля, — промовив Радюк.

— Чи довго ти старий будеш водитись отут поміж стіжками? Добре приймаєш гостя! Їй - Богу, добре! Не просить до хати, та в клуню! Прошу покорно до хати! — промовила Масючка до Радюка. — А де це ви нарвали вишень? Чи не в нашому садку? — сказала вона, углядівши коробочку з вишнями.

— Нарвав хтось, та не я! — одказав Радюк, осміхаюсь.

І вони всі пішли через тік до хати.

— А моя Галя прибігла з садка тай каже, що до нас гість приїхав. Я до вікна, тай бачу віз, а гостя нема тай нема! Ледви найшла вас між стіжками. Мойому старому все на думці хазяйство! — промовила Масючка до гостя.

Саме на стежці стояв віз. Пара волів, зв'язаних до купи налигачем, паслася коло воза та аж сопла, хапаючись і разом соваючи мордами по траві. Здорові роги чумацьких волів аж черкались кінцями. Масюк не

втерпів: торсонув вола за роги, потім узявся рукою за полудрабок воза й торсонув з усієї сили, потім піднявши трохи воза, став ногою на міцний обід і поворушив колесо.

— Що за добрящі колеса, Павле Антоновичу! Чи ви бачите? Шпиці як залізо!

Павло Антонович тільки глянув на шпиці, ради хазяйського слова, і пішов мерщій з Масючкою до хати. „Не дай, Боже, як іще хазяїн здумає потягти мене по возівнях та по коморах!“ — подумав він тай побіг скоріще слідком за хазяйкою.

Перед хатою з обох боків ґанка був квітничок, де панські квітки перемішувалися з зеленим зіллям, любимим сільськими дівчатами. Коло лелії й орґінії слався зелений барвінок, застеляла грядки рута, м'ята. Рядом з фіялками й левкоєм ріс любисток, цвіла проста рожа і своїми великими червоними квітками дуже красила городчик і веселі стіни будинка. Молодого хлопця так і тягло у той городчик, до молодої панни.

Через легеньку хвірточку вони ввійшли в городчик. Грядочки були чисто виполені, кущики квіток були так чепурно прибрані, прив'язані, що Радюк зразу догадався, чия рука дбала в городчику. Гаряче пахуче повітря злилося для його з чудовим голосом за вишнями, з пишними очима, з чорними бровами, які він бачив недавно в садочку. Він знехотя глянув на вікна світлиці. В ясному вікні, як на картині, він углядів Галю. Цікава Масюківна назирала гостя з вікна, не вважаючи, що її було видко всю знадвору так ясно, як вона бачила все зі світлиці.

Радюк углядів її великі темні очі, довгеньке свіже личко, тонкі, ще дитячі брови й добре намисто на шиї. І її гарний вид так і впав йому на серце серед пахучого

гарячого повітря, серед ясного блискучого дня, серед зеленого зілля і квіток. Душа його аж умліла, аж оп'яніла. Але Галин образ так швидко щез, як із'явивсь на склі, і він за хазяїнами пішов у світлицю.

Масюків дім був збудований по старинному: з сіней на один бік були двері в пекарню, на другий бік у світлицю. Треті двері, прямо — були новіщі й показували, що з довгих сіней не дуже давно переробили кімнату для молодої дочки.

— Ще раз добридень у вашу хату! — удруге привітався Радюк до хазяїна й хазяйки. Він озирнувся на всі боки, думав привитатись до дочки, але її не було у світлиці.

— Сідайте ж у нас, щоб старости сідали, тай будьте в нас гостем, — промовив Масюк до Радюка, — а ти, пані-матко, по старинному звичаю, винесла б нам по чарці. Пора б уже й червяка заморити!

— Добре, але вибачайте, будьте ласкаві, бо ще мої паляниці й пироги, певне, не випеклись, — промовила Масючка якось клопотливо до Радюка.

Тимчасом Радюк усе поглядав на двері в кімнату, все ждав, що от-от вилине звідтіль та пташка, яку він сполохав у садочку, — а пташка не вилітала. Натомісць вбігла прожогом наймичка, дуже негарно підтикана. Вона держала на долоні здорову паляницю, піднявши її на руці в рівні з головою, але, побачивши гостя — тиць! — тай подалась за двері.

— От і паляниці готові! Давай, небого, не ховайся за двері! — крикнув Масюк.

Масючка пішла до дверей, взяла паляницю, постукала щиколотками під спід, потім поклала собі на ліву долоню, простягла руку, а правою почала злегка торкати по лівій руці. Паляниця підскочила на долоні.

— О, вже випеклись! Вибірай з печі! — промовила вона й хотіла вийти зі світлиці.

— Е, пані-матко, Олександро Остапівно! Про мене, йди, а паляницю зостав нам на закуску!

— Та піду, наріжу на тарілку, чи що, та принесу пирогів! Де це моя Галя! Хоч би паляниці накраяла. Галю! Галю! Де це ти ховаєшся? — зтиха гукнула Масючка, заглядаючи в кімнату.

В кімнаті щось зашелестіло, але Галя не вийшла у світлицю. Десь далеченько забрязькали тарілки й ножі, по світлиці пішов запах од свіжої гарячої паляниці з доброго простого борошна.

— Ой, паляниці пахнуть! Давайте мерщій горілки та закуску, бо не видержу! Я таки нагулявся на току та по двору, — промовив Масюк. — Галю! Де це ти? Помагай бо матері, бо час або снідати, а, про мене, й обідати!

Знов щось за стіною легенько зашелестіло й подибало, як кішечка, через кімнату, але Галя не вийшла.

„Чи не сердиться оце вона на мене?“ подумав Радюк, „чи не злякав я часом її в садку?“

Масючка, тимчасом, сама накрила стіл, винесла горілку, наливку, поставила свіжі гарячі пироги, накраяла паляниці, поставила масло й сіла поруч з гостем. Хазяїн налив чарку горілки й подав Радюкові, але тільки-що той простяг руку за чаркою, Масюк улив чарку собі в рот. Усі засміялись.

— Вибачайте! Забув, що хазяїн повинен перший випити до гостя.

— О, ти вже багато чого видумаєш! — сказала Масючка, — але сів оце снідати, а вбратись не вбрався хоч до гостя.

— Гість наш добрий, вибачить. Коли б тільки не

навідалась наша мила сусіда, Ликерка. От сієї я боюсь! — промовив Масюк, натякаючи на паню Високу. — Оця рознесе по всій ґубернії, що застала мене в білих штанях, та ще й широких.

Неголені кільки днів щоки й підборіддя, халат, прості чаботи, все те показувало, що Масюк не ждав у жнива що-години гостей. Навіть його довгі, вже сиваті вуси були незакручені й нерозчесані, якось косо сторчали на оброслих щоках.

— Павле Антоновичу! Кусайте, будьте ласкаві, пиріжки! Чи вже ж мої пироги та недобрі?

— А, може, й недобрі! — промовив Масюк, кидаючи в рот якраз по пів пирога, — тільки як будеш другий раз пекти пироги, то роби трохи більші, не на панянські роти, а на козацькі.

— Де вже недобрі! — обізвався Радюк, поглядаючи на пироги й на масло жовте, чисте, свіже, ту есенцію з степових квіток. Він попробував пирогів.

— Викушайте ж наливочки хоч чарочку! — припрохувала хазяйка, наливаючи пахучої наливки, чистої і смачної, як вино.

— А! Аж губи злипаються! Ого смачна! — промовив Масюк, випивши чарку і прицмокуючи. Ож випийте, Павле Антоновичу! Будете веселіщі! Спасибі вашому батькові, було, як заїде до мене зімою або в осени, їдучи з Полтави, то ні з ким було не вип'ю у смак, як з ним; і прикаже, і приговорить, і засміється, і розважить, і вип'є до мене, аж любо подивитись. Е! Молоді люде вже не такі, я вже бачу, що не такі. От ви мені вже й не до компанії.

Щоб бути до компанії — Радюк випив чарку наливки.

Масюкова світлиця й кімната давно була знайома

Радюкові. Не раз і не два він заїздив з батьком до Масюка, сидів і слухав до півночі їх братерську розмову. Йому давно була знайома трохи европейська і трохи сільська, старинна обстанова Масюкової світлиці й кімнати: ті дві канапи у світлиці, укриті гарними килимами, великий образ у шаті в кутку, на якому висів дорогий вишиваний рушник, скляна шафа коло порога, звідкіль виглядала маслянка, зробляна круторогим бараном, звідкіль колись лякав його великий скляний синій ведмідь, повний настійки; старий годинник коло груби, з великим циферблятом, на якому були намальовані рожі, червоні пташки.

Але більш усього він любив малим кімнату й пам'ятав, як там було тепло, гарно, спокійно, привітно зімної темної ночі. Було, на дворі гуде вітер, порошить у вікна метелиця, стукає віконицями, гуркає десь у загороді недобре причиняними ворітьми, а в кімнаті тихо й тепло, в лежанці горить весело вогонь, обливає двері у світлицю червоним світлом, бігає хвилями на помості, на стінах; на лежанці стоїть самовар, а кругом лежанки сидить Масюк, Масючка й його батько, та все балакають, усе балакають. Радюк пригадав собі, як на білих клубках, на півмітках та якихость торбинках на жерточці грало червоне світло од груби, як він придивлявся до круглих пасем, до чудних торбинок, грався світлом та все слухав та слухав балакання старих, доки не засипав, сидячи на одному місці. Якимсь теплом, якимсь домовим щастям повіяло на його з тієї кімнатки, де тепер легесенько, крадькома ходила по хаті Галя й манила його своєю ходою.

— Та вийди бо! Чом ти не йдеш до світлиці! — промовила за стінкою Маслючка до Галі зтиха, але так, що Радюк чув кожне її слово.

Знов щось заворушилося за дверима й почало тихісінько шептати. І зараз за тим увійшла у світлицю Масючка, а за нею слідком Галя. Галя почервоніла, як рожа, лице аж горіло рум'янцями. Вона соромилась. Трошечки надуті губки й очі, повернуті до дверей, показували, що вона трохи сердилась,

Радюк устав і побіг їй назустріч. Галя вийшла, як зоря зійшла в пишний літній ранок. І сором, і гнів, і червоні губи, і рум'яні щоки, й добре намисто, і рожа з ясно-пунсовими[1]) гвоздичками в косі — все те разом так очарувало молодого хлопця, що він почув себе винним перед нею, був готовий упасти перед нею на коліна й перепросити її.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я нехотя... ненавмисне... розсипав ваші вишні, — промовив Радюк, загикуючись перед старими. Йому хотілося перепросити її, що він ненавмисне підглядів, як вона рвала вишні, та при старих якось було ніяково.

— За те ж я позбірав усі вишні до однієї! От подивіться! — знов промовив Радюк, показуючи на коробочку, що стояла на помості коло шафи в куточку.

— А, може, не визбірали таки до однієї, — ледви осмілилась вимовити Галя, і з тими словами її гнів так і злинув з очей, з лиця, очі прямо глянули на Радюка мило й ласкаво, губи осміхнулись, і Галя почервоніла ще більше. Її щоки так і пашіли.

Галя сіла на стільці, а Радюк присів поруч з нею й почав до неї говорити. Молодій дівчині стало так сором, так сором перед батьком і матіррю, що вона одсунулась на самий кінчик стільця, соромливо одвернула од панича лице до дверей. Вся її постава, все її лице

[1]) ясно-червоними.

так і показувало, що вона налагодилася знятися з місця й побігти. Вона була похожа на маленьку пташку, що вся насторочилась злетіти з гільки, почувши небезпечний шелест між листом.

— Чи вже ж ви думаєте, що я навмисне схотів би підглядати, підстерегати або підслухувати? — промовив Радюк трохи тихіще.

Галя повернула до його трошечки лице, тай знов одхилилась до дверей... Вона тільки й шукала причини, щоб знятися з місця.

— Ой, чи нема рушничка, втерти губи! — промовив Масюк, скінчивши снідання.

Галя так і схопилась, так і полинула в кімнату й довгенько не виносила рушничка. Масюк мусів сидіти, піднявши вгору замазані пальці правої руки.

Галя винесла рушничок і була вже спокійніща.

— Дай же, Боже, дочко, щоб я діждав, як ти будеш виносити сюди рушники! — само якось прийшлось до слова старому Масюкові.

На Галю знов неначе сипнуло полум'ям. Вона вибігла зі світлиці з рушником.

Радюк не зводив з неї очей. Вся її невеличка молоденька фігурка була чудово рівна, пропорціональна, з тонким станом, з дрібними ніжками, з тонкою шийкою. Горсет, такий самий, як носять сільські дівчата, стягував тісненько стан, і без того тоненький і круглий. Не дуже довгий національний убір зменчав її зріст, так що вона здавалась якоюсь дитиною. Тільки товсті коси, недрібно заплетяні, двічі обвивали голову і складалися в корону на молоденькій голові. В косах була одна рожа і два гвоздички. Ті чудові гвоздички робили чудо з її лиця, з її очей! Так вони приставали до лиця своїм ясно-червоним цвітом і жовтаво-гарячими осередками!

„Яка ж вона ще молоденька й яка вона вже гарна! Як я її люблю!“ подумав Радюк, дивлячись у-слід за тонким станом і дрібними ніжками.

Довгенько балакали старі, випиваючи по чарці, довгенько не виходила Галя. Їй хотілось вийти, подивитись на Радюка, бо вона його полюбила з того часу, як побачила в Журбанях, але вона сама соромилась Радюка. Одначе вона таки вийшла й сіла коло матері близенько. Мати окинула її всю оком і почала ніби пригладжувати її голову, і так гладенько прибрану. При людях вона не сміла поцілувати і приголубити свою кохану доню.

— Чи ви знаєте, Павле Антоновичу, що в мене є вже стиглі яблука! — промовив Масюк.

— Певне, якісь дуже рані, коли поспіли разом з вишнями, — одказав Радюк.

— Сьогодні сам пообривав, набрав цілий кошик.

Масюк вийшов і зараз вернувся зі здоровим кошиком невеличких, але зовсім стиглих жовтих яблук. Він поставив кошик серед світлиці. Яблука посипались через верх і розкотились по хаті. Нагинаючись, Масюк одслонив обидві поли халата, зпід яких блиснули білі сорочки. Матері й дочці стало сором.

— Треба було б подати на тарілці, — несміливо промовила дочка й почала набірати яблук на тарілку.

— Та піди бо та приберись хоч трохи! — крикнула на Масюка жінка. — Чи вже ж таки можна так ходити при людях!

— А, мабуть, можна, коли б тільки Ликерка не навідалась...

Чи він у таку годину сказав ті слова, чи що, як у дворі загуркотіло. Собаки забрехали. Всі в хаті кинулись до вікон. Під ґанок під'їжджала пані Висока, та сама Ликерія Петрівна, якої так боявся Масюк. Про-

стенький візок був засланий жовтим здоровим килимом з червоними лапатими квітками. Килим спустився аж на задні колеса, що немилосерно його терли. Ликерія Петрівна обмотала голову білою вуаллю якось по-турецький. Вона гордо сиділа на візку й, надівши окуляри, дуже задирала голову вгору. Цікава пані Висока, побачивши, куди прямував молодий Радюк попід її городом, таки не втерпіла: веліла запрягти коні й поїхала до Масюків.

— Їй-же Богу, Ликерка прикотила в гості, ще й у синіх окулярах! Дивись, жінко, як вона гордо позирає через окуляри аж на наші виводи[1]), аж через нашу хату! — промовив Масюк, заглядаючи в вікно.

Тим часом пані Висока миттю одкинула вуалю з лиця на голову і, не вважаючи на свої дуже немолоді літа, легесенько скікнула з візка, не стаючи на вісь, аж погонич оглянувся й засміявся. Червона сукня Ликерина так і блиснула на сонці на ввесь двір.

В Масюковій світлиці всі зашуміли.

— Та йди, та причепурись! Я ж тобі казала, що гості будуть! — крикнула Масючка на чоловіка, що стояв серед світлиці й очей не зводив з червоної сукні пані Високої.

Масюк кинувся прожогом у кімнату, аж поли летіли за ним слідком. Масючка з дочкою кинулась разом до стола, щоб трохи поприбірати, потім разом побігли до кошика з яблуками й не добігли. Двері рипнули, і пані Висока, гордо дивлячись через окуляри на стелю, ввійшла у світлицю. На ній була довга з хвостом сукня ясновишневого коліру, що так і пашіла полум'ям на всю світлицю. Товсто намотана на го-

[1]) комин (що вистає понад хату)

лові біла вуаля прикривала чипок з ясними квітками. В такім оригінальнім уборі була трохи схожа на Туркиню. Побувавши з своїм капітаном у Басарабії, над Дунаємі і навіть за Дунаєм, пані Висока надивилась на Турків і позичила в їх трохи східного смаку до дуже ясних колірів у вбранні.

Висока йшла по світлиці тихо й пишно, розпустивши хвіст, як та пава. В малих хуторах вона вважала себе за досить велику паню й часто хвалилася своїм чином. Її не дуже за те любили і сміялися з неї.

— Добри-день вам, Олександро Остапівно! От несподіваний гість! Чи не правда? — промовила Висока та все чогось поглядала на стелю, а не під ноги, тай спіткнулась на кошик з яблуками...

— Доброго здоровля, Ликеріє Петрівно! — промовила Масючка разом з дочкою й Радюком.

— Чи це в вас їдять яблука до Спаса? — промовила Висока, докоряючи й не дивлячись ні на кого.

Масючка трохи насупила брови й нічого не одказала.

— О, їдять у нас ябрука й до Спаса, таксамо як і після Спаса! — весело промовив Радюк і з тими словами нахилився до кошика, взяв троє яблучок: одно почав сам їсти. друге подав Галі, а третє положив на тарілку й підніс Ликерії Петрівні. Вона обидилась.

— Що це ви, Павле Антоновичу! Чи маєте мене за малу дитину, чи що? Чи то ж можна, щоб я до Спаса їла яблука? Ще й молодих панянок спокушаєте...

Галя засміялась і якось навмисне почала їсти яблуко, потім узяла й друге... Пані Високій та річ зовсім не подобалась. Вона сіла на канапі й почала розвірчувати голову з вуалі.

— Прошу покірно до снідання! — промовила хазяйка до Високої.

— Дякую вам дуже, я вже снідала, — промовила Висока та все розвірчувалась та чепурилась.

Увійшла наймичка, прийняла кошик з яблуками, вишні й поприбірала зі стола. Масюк довго чепурився й вийшов до світлиці.

— Де це ви, Іване Корнієвичу, так довго були?

— Та це, правду сказати, все прибірався до вас, — промовив, жартуючи, Масюк.

— От і до мене! — кокетливо обізвалась Висока.

— Тільки вибачайте, що не обголився, бо тепер гаряча пора, саме жнива.

Пані Висока трохи прижмурила очі і глянула на Масюкове лице. Вуси були зовсім непозакручувані й висіли, ак у якогонебудь діда пасішника.

— Негарно, не до ладу, — неначе до себе промовила Висока та все прижмурювала очі і скоса все дивилась на Радюка.

Радюк був дуже радий приїздові Високої. У світлиці з'явився чужий чоловік, стало трохи людніще. Йому так хотілось на самоті хоч трохи поговорити з Галею щиро, сердешно, як говорить молодий хлопець, що вже кохає молоду дівчину. Він сів коло Галі й почав тихо балакати з нею.

— А я записав ту гарну пісню, що ви співали в садочку, — промовив Радюк, — і вже вмію її. Я тієї пісні ніколи не забуду.

— Чи вже ж умієте? — спитала Галя несміливо, одначе в неї вже не було охоти знятися з місця й побігти.

— Умію, бо вона в мене записана тут у книжечці, — поромовив Радюк і аж двічі показав пальцем на ліву кишеню в сюртуці, що якраз припадала проти серця.

Галине лице так і зассяло, так і зацвіло. Вона повела очима слідком за пальцем і потім глянула йому прямо в вічі своїми чудовими карими очима і стріла його очі. Вона вперве так прямо дивилась йому в вічі, в лице. Його краса, така краса, якої вона ще й не бачила на хуторах, так і запалила її серце... і жаль, і сміх, і сльози, й пісня так і залили її душу.

А Радюк тихісінько почав співати, і не так співати, як промовляти ту пісню, що вона співала в вишнях:

Ой, сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі!
Не дав мені Господь
Ні щастя, ні долі!

— От уже й пісні співають! Їй-Богу співають! — промовила пані Висока, не слухаючи Масюка й моргаючи своїм веселим лицем у той куток, де сиділи молоді.

— Приставайте й ви до нас, — промовив до неї Радюк дуже весело.

— Куди вже мені тепер співати! Як була я з моїм покійничком капітаном над Дунаєм, от коли я співала! Було як стану на одному боці Дунаю та заспіваю пісні, то Турки по другім боці було збігаються та слухають, таки так, прокляті, аж у воду одні другого спихають та слухають! А моя пісня так було і ллється понад Дунаєм, аж мій покійничок капітан було мене спиняє.

Всі осміхнулись, бо не дуже йняли віри тому, хоч усі знали, що Висока й, справді, мала колись дуже гарний голос і тепер часом співала з молодими з великою охотою.

— То ви, Ликеріє Петрівно, бачу, були й за границею? — спитав Радюк.

— Ой, була й за границею й таки надивилась на

свойому віку на всяких людей. Яких тільки людей я не бачила за Дунаєм! Бо на світі бувати не те, що в хуторі цілий вік сидіти, — промовила Ликерія Петрівна й якось надулась і закинула гордо голову, аж у неї на шиї показалось воло.

— Як же ви говорили з Турками? — спитав Масюк, жартуючи.

— А цур їм! Хто там з ними став би розмовляти, та ще й по-турецький? Мій покійничок капітан таки навчився по-турецький і було як почне з ними булькотати, то я аж вуха затуляю, аж серджусь. По-молдаванський я вміла колись, та вже забула тепер; а поки жив мій капітан, то я часом було й побалакаю з ним. А як умер, то тільки зоставив свою кавалєрію та капітанські документи, що тепер лежать за... в комоді...

— Та за образами, — промовив, сміючись, Масюк. — Хиба ж за образами їм не можна лежати?

— От і за образами! Бог-зна, чого наговорите ви, Іване Корнієвичу! Хиба ж я таки світа не бачила, щоб не знала, куди сховати свої капітанські документи і хрести мого покійника?

Пані Висока хотіла піддержати свою репутацію капітанші й часто любила нагадувати сусідам, ні к селу, ні к городу[1]), про чин, капітанські документи свого покійного чоловіка. З тієї кавалєрії і з тих документів сміялися таки при їй.

— От коли б ви, Павле Антоновичу, послухали, як Ликерія Петрівна почнуть розказувати про ті далекі краї за грyяницею, так є що послухати, — промовила Галя до Радюка.

---

[1]) московська фраза, по нашому: ні з сього, ні з того, ні пришити, ні прилатати

Радюк попросив Високу розказати про Дунайські краї, почав її розпитувати, і Висока почала розказувати, почала описувати Басарабію, Молдавію, Дунайський край так гарно, так до ладу, такою плавкою мовою, що заінтересувала всіх. І старі, і молоді слухали її, неначе вона казку казала. Галя слухала її й очей з неї не зводила. Не маючи книжок для читання, Галя, слухаючи її, неначе цікаву книжку читала.

— Одначе слово по слову, а день пливе, а час минає. Чи не пора нам, жінко, обідати? — промовив Масюк.

— Про мене, в мене обід готовий, ще й пирогів свіжих наготувала, конечне[1]), задля Ликерії Петрівни, бо я знаю, що ви любите пироги і вмієте їх готувати.

— І... де вже вмію? Колись, може, вміла, а тепер, може, й забула.

— Хоч, може, й забули, а ваші пироги перші на цілий повіт, — промовила Масючка.

— Перші на цілу губернію! — додав Масюк.

Ликерія Петрівна аж засоромилась і чогось запишалась, бо знала, що її пироги видержать сміливо конкуренцію.

Всі заворушились по хаті. Ликерія Петрівна встала й, піднявши голову, хотіла проходитись по світлиці. Але вона зирнула через двері в кімнату й набачила там на жерточці клубки, півмітки й основу. Вибіляні пасма ниток, як шовкове руно, аж гнули всю жертку.

— Ой, яка ж ваша чудова основа, як піткання! — аж крикнула пані Висока до Масючки. Вона скинула окуляри, прожогом побігла до клунків, до основи, аж довгий хвіст од її сукні підобгався. Роздивляючись на

[1]) звичайно (моск.)

нитки, на основу, вона сховала окуляри в кишеню і вже більше їх не виймала. З тими окулярами сховалась і пиха пані Високої, і вона вийшла до світлиці якось натуральніше: весело, привітно, і трохи кокетливо, якою вона була завше в себе дома.

Тимчасом хазяйка з дочкою готували стіл. На столі з'явились пироги, пухкі, пахучі, прямо з печі.

— А що, чи напечете таких? — спитав Масюк паню Високу.

— Може, й не напечу, — тихо промовила вона, розломивши пиріг і оглядаючи його з усіх боків. Вона трохи завидувала, що сусіді вдалися пироги.

Всі сіли за стіл. Масючка вже постерегла, що молодому паничеві сподобалася Галя, не дозволила їй прислужувати і присилувала сісти за стіл. Радюк сів коло Галі. Галя трохи засоромилась, одначе вже не одхилялась од його, не дивилась набік, на двері, а сміливо підіймала до Радюка очі, як він почав до неї промовляти. Радюк почав розпитувати її про хуторянське життя, про сусід.

— Чи не скучно вам жити на хуторі? — спитав він Галю.

-- Ні, я зросла на хуторі і привикла до села. Як була я малою, то й зовсім не скучала. А тепер часом в осени та зімою, як настануть короткі дні, а вечорі такі довгі, такі довгі, як море, то часом сумую за работою. Книжок у нас нема де достати. Я б читала книжки, бо люблю читати, та нема де достати. От я вас попрошу, привезти мені книжок. Може, ви понавозили з Київа чогось такого дуже гарного, — промовила Галя, все дивлячись на стіл, і з останніми словами ледві підвівши очі на Радюка.

— Добре, привезу, доконче привезу! Я таки й ду-

мав про вас, щоб наділити вас найновішими книжками. Треба розкидати по хуторах книжки, бо книжки дуже добра річ.

— Ой, як би я вам подякувала за те! Але ви швидко поїдете до Київа! Я не встигну, може, й прочитати...

В Галиному голосі задзвенів легесенький смуток. Молоді заїзні паничі з городів дуже розважали молодих хуторянок і часто були причиною сліз і кохання не для однієї хуторянки після свого виїзду.

— В мене є такі книжки, що я можу зоставити вам і на зіму, аж доки не приїду з Київа вдруге.

Галині груди легесенько піднялися вгору, вона ледві встигла задушити в собі зітхання.

— От літом я ніколи не скучаю, — додала Галя, — то коло хазяйства, то в саду, а найбільше коло квіток у горідчику... й не стямишся, як той час пливе.

— В садочку та ще й з піснею, — промовив Радюк, лукаво подивившись на Галю.

Галя якось пишно осміхнулась і видко було, що вона мала щось на думці, вона вже вгадала, що Радюк її любить

— А чому це ви нічого не їсьте? — раптово спитала їх, аж крикнула, пані Висока, — а ще й за стіл сіли! Ви покуштуйте, який чудовий борщ з курятиною! Павле Антоновичу! Чи, мабуть, вам не до борщу?

Павло Антонович і Галя набрали трохи борщу в тарілки, одначе їли мало. Галя тільки спробувала тай ложку поклала.

— О, погано, коли вам їсти не хочеться, — знов промовила пані Висока, не зводячи своїх маленьких сірих швидких очей з молодої пари.

— Коли я недавно снідала, — обізвалась Галя.

— Та й я снідала, одначе, Богу в прийом[1]), як бачите.

— Бо вам, Ликеріє Петрівно, вже ніщо не заваджає мати добрий апетит, а молодим людям часом буває зовсім инче в думці, — промовив Масюк.

— Оце, хиба ж я вже така стара? Що це ви, Іване Корнієвичу! Хоч покійний капітан і давненько вмер, одначе я ще...

— О, ви б іще й заміж пішли, як би хто добрий трапився, — сказав Масюк.

— Пішла б, не пішла б... То ще трудно вгадати.

— Але як би хто добре причепився, та ще, щоб і кишені були непорожні, та й брови чорні, й голова не сива, як от у мене, — промовив Масюк.

— А певне, за сиву голову не пішла б, і за такі незакручені вуси, як ваші, не пішла-б, — промовила Ликерія Петрівна й зареготалась дрібненько. — Я й сама не чую, що мої літа вже не-аби-які. В мені такий іще молодий хист, що я неначе б іще й танцювала, — промовила Висока сама до себе, випивши чарку наливки.

Масючці, як женщині поважній і набожній, та річ Високої зовсім не сподобалась. Вона все сиділа мовчки й боялася за недобрий вплив Ликерії Петрівни на свою Галю.

— Викушайте ж наливочки за здоровля наших добрих сусід і знайомих, — припрохувала хазяйка, наливаючи всім по чарці наливки, навіть своїй дочці, котра осміхнулась і одсунула од себе чарку.

— На що ви одсовуєте чарку! Тепер така мода, що й дами п'ють, — промовила Ликерія Петрівна. Вона любила випити, бо привчилась у походах випивати в веселій компанії офіцерів. — Вип'ємо за здоровля ха-

[1]) Богу в жертву, щоб Бог приняв.

зяїнів! — голосно, на всю хату крикнула Ликерія Петрівна й цокнулась своєю чаркою об чарки всіх. Галя ледві вмочила губи, осміхаючись. Ликерія Петрівна так і вихилила чарку за одним махом до дна, ще й лікоть підняла вгору по воєнному.

За першою чаркою пішла друга, а там і третя. Пані Висока цокалась чаркою з усіма й хилила таки добре чарку за чаркою, аж її лице стало червоне. Зморшки на лиці трохи поховались, вона стала наче молодча й почала голосно розмовляти та розказувати.

— Оце мені так і здається, що я на Басарабії або над Дунаєм, між веселими товаришами мого капітана. От було життя, так життя! Хоч дотерпіла лиха в походах, але ж весело тоді жилось мені. Було коло мене офіцери, як ті бджоли коло меду! Так і припадають, так і липнуть, аж було мій капітан сердиться.

— От і признались у гріхах! — засміявся Масюк.

— Трохи сердився покійник, сказати правду. Але ж яка була компанія! Які були там молодці! Ой, ой, ой! Було збереться їх двацять душ, усі кров з молоком, а я одна між ними верчуся, як та ластівочка щебечу. А вони всі до мене: „Ликеріє Петрівно! Ликеріє Петрівно! Ви душа нашого товариства! Ви янгол, ви богиня! Без вас ми пропали б отут на степах! За здоровля Ликерії Петрівни!“ То це так і оступлять мене з шампанами навкруги. Я туди верть, сюди верть! — і з тим словом Ликерія Петрівна вкинула в рот чарку наливки й разом ковтнула.

Хазяйка насупилась та все скоса поглядала на Ликерію Петрівну, а Масюк сміявся та потрохи підбивав її, та все наливав наливки в її чарку.

— О, годі вже, Іване Корнієвичу! Що годі, то годі, бо душа міру знає. Я й забула, що я вже не на

Басарабії і що вже полинули десь на синій Дунай ті давні веселі літа! О, дякую вам, Іване Корнієвичу! Їй-Богу, буде!

— Та випийте бо, будьте ласкаві! — просили всі.

— Хиба за здоровля оцієї молодої пари, — промовила пані Висока, показуючи на Радюка й Галю, і випила ще чарочку, але помаленьку, обмочуючи швидкі губи.

Всі встали зза стола й почали хреститись до образів. Висока все озиралась на Радюка, що стояв аж позад усіх і не перехрестився.

— А чом ви оце не дякуєте Богу, Павле Антоновичу? Перехрестіться бо, а то Бог не дасть вам щастя-долі.

— То й перехрещусь, — сказав Радюк.

Подякувавши хазяїнам за обід, Ликерія промовила:

— Але таки ще подивлюсь на ваші клубки та півмітки! — і вона швиденько побігла в кімнату, а за нею пішла хазяйка з Галею.

Висока наділа окуляри і все роздивлялась та розпитувала: на скільки локот і чи двацятка буде, чи ще й тонче полотно.

— Та скиньте вже окуляри, бо нитки здадуться вам товстіщі й поганчі! — жартував Масюк, гукаючи з світлиці.

Ликерія Петрівна вийшла до світлиці.

— Чи не покурите? — спитав її Радюк, підносячи папіроси.

— Чом і не покурить? — промовила вона, обмахуючи лице й обтираючи піт з лоба, з щік, і з підборіддя, — як була я на Басарабії, то й сиґари курила, не то що. Ой, як же гаряче! — сказала вона й одчинила причілкове вікно. Тоненький синій димок потягло стружечками в вікно, звідкіль тхнуло свіже повітря.

Сонце вже стало понад-вечори! Од дома лягла широка тінь на грядки з квітками, на зелену траву, досягла аж до вишень і до високої груші. Та тінь заманила до себе з хати всіх. Всі пішли на причілок і посідали в тіні на килимі, на зеленій траві під грушею. Масюк усе позіхав після важкого обіда та курив тютюн, а молодим людям і нев'янущій капітанші було весело. Ликерія Петрівна сіла на килимі, ще й ноги підобгала під себе. З круглою головою на круглій і куценькій фігурі вона вся була кругла, неначе клубок ниток лежав на килимі. Радюк сів і собі, а Галя довго церемонилась, поки й сама не припала на килимі.

— Хазяйко! Олександро Остапівно! Вишли нам сюди яблучок та вишеньок, або варення, й наливочки!...

— Оцієї буде! Цур їй, пек їй! Що Масюківка, то не Дунай. Олександро Остапівно! Не висилайте тієї, що наливкою звуть! — гукнула Висока, аж луна пішла по саду.

Вийшла й хазяйка й винесла свіжого варення з вишень. За нею наймичка несла на одній тарілці яблука, на другій вишні. Всі кинулись до яблук, тільки пані Висока цуралась їх, як трафного.

— Попробуйте бо, Ликеріє Петрівно, яблучок! Таких ви не їли і в Басарабії, — дражнився з нею Радюк.

— Таких, може, й не їла, а їла кращі, їла виноград, пила вино, скільки хотіла, а до Спаса таки не буду їсти яблук. Їжте вже ви!

Тимчасом на дворі вечоріло, жара спадала. З саду, зпід груш і яблунь потягло прохолодою, що навівала якусь роскіш на гарячі лиця. Квітки у кльомбах, прив'ялені на гарячому сонці, підіймали голівки, підіймали лист, зачувши вечірній холодок. Недалечко од Радюка

ріс на грядці на самім краю роскішний кущ гвоздиків. Перші квіточки на кущі блищали, як в огонь, червоно-оранжевим свіжим цвітом і, неначе очима, блищали жовто-гарячими осередками. Радюк глянув на той кущ гвоздичків, і на Галю, і на ті два гвоздички в її косі, що придавали несказану красу її карим очам і пунсовим губкам, і промовив:

— Ви найбільше любіть оці квітки, оцей вогневий кущ гвоздичків. Ніякі квітки не пристають вам так до лиця, як оті гвоздички.

Галя осміхнулась. Легенький рум'янець налетів і зараз злетів з її лиця. Вона доторкнулась пальцями до двох гвоздичків, про які вона й забула.

— А я ніколи й не поливала гвоздичків! — промовила вона вже сміливо до Радюка.

— Отже ж поливайте їх рано й вечір, — промовив Радюк.

„Буду поливати рано й вечір та тебе споминати!“ — подумала Галя й легесенько зітхнула, згадавши, що Радюк недовго буде в Журбанях, і на довго поїде до Києва.

— На що ж ми будемо їсти несвіжі вишні, коли в саду ростуть свіжі? Дивіться, як червоніють, аж листя не видко! Аж гілля гнуть! — крикнула Висока, підскочила разом, неначе м'яч, ще й у-боки взялась. Вона побігла в вишник, а за нею слідком побігла Галя, а за Галею Радюк. Масюк і Масючка зостались удвох. Масюк ліг, простяг ноги на килимі, а далі й сам увесь простягся, потягнувся й позіхнув на ввесь сад, аж собака за тином гавкнула.

Вишнева Ликерина сукня червоніла поміж вишнями й миготіла так швидко, неначе літала. Радюк почав

рвати ягоди з однієї вишні з Галею. Їм обом так хотілось подивитися на ту вишню, коло якої вони стрілись уранці так несподівано, а пані Висока все тягла їх та кликала зовсім не туди, на другий куток садка. Радюкові так хотілось поговорити з Галею на-самоті, а Висока все неначе з землі вискакувала, все виглядала зза вишень на їх, все терлася коло їх.

Одначе сад був прегустий. Високої не стало видко. Радюк почав промовляти до Галі.

— Чи не забудете ви мене, як я поїду з дому, може, й на довгий час? — промовив Радюк, — бо я вас ніколи не забуду, хоч і поїду на довго з дому. Як тільки я побачив вас у нас у Журбанях, як тільки почув ваш голос, вашу пісню, я почув душею, що вже вас ніколи не забуду!

Галя рвала вишні, але їх не їла і все пускала ягоди на траву. Вона мовчала, але дві сльози виступили на її чудових очах і покотились по щоках. Радюкові стало так жаль молодої дівчини, неначе рідної сестри, рідної матері.

— Чи забудете мене, чи не забудете? — знов спитав він, узявши Галю за руку.

— Не забуду, — одказала вона тихо-тихо, як мала дитина, і трохи не розридалась, як мала дитина.

Коли це за вишнею шелеснула пані Висока й зігнала якусь птицю з дерева. Її сукня запалала в зеленому листі. Радюк пустив Галину руку.

— Хав-ав! — крикнула вона зза листу і таки, справді злякала молодих людей — А що? Злякала вас, садових пташок?

— Не тільки нас, і ту птицю злякали, що ондечки полетіла, — промовив Радюк.

Галя мусіла заспокоїтись при сторонній людині,

навіть була рада приходові Високої. Нове чуття кохання на самоті з милим, у зеленім садочку, перший раз на такому молодому віку трохи злякало її й дуже стрівожило.

Незабаром усі вони троє виринули з зеленого густого вишника й посідали хто на килимі, а хто просто на траві. Пані Висока напелехала повну тарілку свіжих вишень.

— А де ж ваші вишеньки, паничу й панно? — промовила вона до молодих.

— А ось! — сказала Галя, показуючи гіллячку вишнини, всю обсіяну й обліпляну вишнями, на якій зеленіли тільки три листочки.

Вона гралась тією гіллячкою, нарвала гвоздичків й зеленого листя, і обмотала ними гіллячку. Вийшов дуже оригінальний букетик.

— Кому то буде букет? – спитала Ликерія Петрівна, на віщось сховавши губи в рот.

— Комусь буде, та не скажу, — промовила Галя й подала Високій той букетик.

Висока не взяла й затріпала маленькими ручками.

— Не мені, не мені, а комусь инчому! І мені колись дарували букети в Басарабії, та ще які букети! Такі букети, що було несуть удвох чорнобриві товариші мого капітана! Було несуть мені цілу гору квіток, та ще й зверху на пів аршина китяг, сплетяний з дорогих французьких загряничних квіток, та стрічок. От які букети колись мені дарували!

Всі засміялись, а Масючка аж голову одвернула набік.

Тимчасом наймичка винесла під грушу самовар. Галя побігла за посудом, за чаєм, і почала готувати чай. Сонце вже обійшло Масюкову хату й почало ви-

глядати ззавугла. Настав чудовий вечір половини літа. Сонце обзолотило промінням груші й вишні, і квітки в горідчику, облило золотом Галю всю: лице, білу вишивану сорочку, роскішні коси на голові й білі ручки, що готували чай; обзолотило навіть паню Високу й Масюкове необголене лице, і поважне лице Масючки; обзолотило, й без того золоті, Радюкові кучері, мнякі, як шовк, і його виразні, як пензлем обведяні, губи, і рум'янці на здорових молодих щоках. Галя наливала чай та все скоса поглядала на його чудове лице, та все легенько зітхала, згадуючи сцену під вишнею й ті незабуті слова: „Чи забудете мене, чи не забудете, як я вас ніколи не забуду“.

Наливши чай, Галя вийшла зпід груші, щоб роздати стакани. Сонце освітило її всю. Радюк глянув на неї, всю облиту рожевим світлом сонця, глянув на синє глибоке небо над нею, таксамо залите світлом до самого далекого краю безодні. І йому здалось, що такі гарні, такі безвинні, такі добрі стоти повинні б жити не на землі, а в тому високому синьому небі. Так гармонізувала краса натури, краса неба, з небесною високою красою молодої дівчини. В його молодій душі чогось з'явилась думка впасти на коліна й поклонитись великій красі людини разом з великою красою неба й землі...

Всі почали пити чай і весело балакати. Пані Висока всіх перемагала і всіх забавляла.

— Ой, як же тут гарно! Тут у садочку, між квітками, між вишнями, між добрими людьми, та ще й молодими, та ще й гарними! — аж крикнула поетична Ликерія Петрівна, обвівши все і всіх очима, — так тепер тут гарно, як було колись на Басарабії. Ото коли б іще сюди двацять тих молодих товаришів мого

капітана, та ще я сама була молоденька! Ой, ой, ой! Як би то було гарно!

— Та ще й ті шампани басарабські, що ви колись випивала з тими офіцерами, — промовив Масюк.

— Еге пак! І де то вони тепер, мої дорогі, мої голубчики, наші товариші! Чи живі, чи вже померли, як мій капітан? А які були гарні, чорнобриві, веселі! А як любили мене всі!

— Чи вже ж таки, Ликеріє Петрівно, всі двацять? — спитав Масюк.

— Їй-же Богу, всі двацять! Один запобігав моєї ласки перед другим. Колись мене так упоштували шампанами, що мені цілісіньку ніч снилось, ніби я все їду з гори; на горі ніби Басарабія, а внизу Дунай, а коні поганяє бородатий Турок і так пре кіньми, що мені ввесь світ закрутився, та все мені здається, що от-от шубовсьну з крутої гори в Дунай!

Всі сміялись, а сама Висока аж заливалась.

— Ой, співати хочу! Давайте, молоді й старі, будемо співати! — крикнула Ликерія Петрівна.

— Я до того торгу й пішки, — промовив Радюк, — правда, й ви з нами! — промовив він до Галі.

— І я до того торгу пішки! — голосно промовила Галя, й її альтовий дзвінкий голос аж задзвенів. Їй давно вже хотілося співати, як пташці все хочеться щебетати гарного вечора в зеленому садочку.

Вийди, дівчино,
Вийди, рибчино,
У гай по корови —
Нехай же я
Подивлюся
На ті чорні брови!

Так почали співати Радюк, Галя, пані Висока й сам

старий Масюк. Одна Масючка схилила голову на руку її задумалась дуже-дуже, дивлячись на чудові тоненькі брівки своєї однієї дитини.

По тім боці вогонь горить,
По сім боці жарко, —
Я поїду з Масюківки,
Комусь буде жалко!

— заспівали всі, і всі вкинули в слова пісні Масюківку, неначе змовились. А Галя довгим, жалібним поглядом подивилась на Радюка й дуже виразно вимовляла: „Комусь буде жалко, комусь буде жалко!“

По тім боці огонь горить,
По сім боці душно, —
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде скушно!

— співали вони далі, і пані Висока, обернувшись до Галі, прямо в вічі їй промовляла: „Комусь буде скушно, комусь буде скушно!“

— Ой, спасибі вам за все, мої добрі, мої дорогі сусіди! — промовила пані Висока, встаючи з килима. — Ой, загулялася ж я, а в мене дома робота, як і в усіх людей. Час мені додому, забарилася я.

— Та в вас же діти дома не просять їсти, не плачуть, — промовила Масючка.

— Єсть такі, що й їсти просять уже, мабуть, давно, бо й я господиня в себе дома! Вставайте, Павле Антоновичу! Та разком, хóлодком і побіжимо до господи, бо ви, здається, цілий день зягаялись тут у Мусюковім хуторі.

Як їхати, то й їхати, — сказав Радюк, встаючи, — тільки я попрошу Ивана Корнієвича видати мої хомути з комори, бо вже пора!

— То й видам, бо, може, й пора! — промовив Масюк.

— О, бачте! Як моїх хомутів, то й не замкнули в комору, — промовила Ликерія Петрівна й почала обвірчувати білою вуаллю свій квітчастий чипок.

Тимчасом повозки під'їхали під ґанок. Гості почали прощатись.

— Привезіть же мені книжок як-найшвидче, хоч би й завтра, — просила Галя Радюка, — бо я вчилась у городі всього тільки рік, — тихенько промовила вона до Радюка смутним голосом.

— Тай мені привезіть оті-о Шевченкові поеми, що ви знаєте! Хоч я давно не читаю, а ті поеми, може, ще втну, — просив Масюк.

— Добре, привезу, як не завтра, то післязавтра, — сказав Радюк, прощаючися з усіма.

— Сяду я з вами, Павле Антоновичу, бо ваші коні баскі. Підвезіть мене до дому. Буде веселіще мені в дорозі, будемо пісень співати.

— Прошу покірно! — просив її Радюк і подав руку.

Гості виїхали з двору, а хазяїни ще довгенько стояли на ґанку. Галі здалося так пусто, так пусто і в хаті, і в садочку, і навіть у квітнику. Вже й сонце сіло за вербами, вже й череда прийшла в хутір, вже й зорі заблищали на темному небі, а вона все ходила між вишнями, між кльомбами, та все тихенько сьпівала:

Ой, сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі!

Потім вона взяла коновку й полила всі кущики гвоздичків, а ввійшовши в хату, вийняла з коси два гвоздички, загорнула їх у папір і сховала на пам'ятку про той день.

Надворі вже стемніло, як Радюк з Високою верталися з гостей. Небо чудово заблищало, все засіяне

зорями незвичайно ясними. Вечір догорював на заході червоним потухаючим жаром. Радюк співав пісні та все думав про Галю. Чи дивився він на ясні зорі, чи на червоний дотліваючий вечір, то все думав про неї. Висока додавала йому охоти до пісні, жартувала, сміялась Галею. Вже було видко дім пані Високої, з вікна видко було полум'я в пекарні. А в хатах селян уже було темно. Робочої пори люде рано лягли спати і вже спали міцним сном робочого чоловіка. Коні під'їхали під село і схарапудились у царині. Коло царини щось страшно стогнало, неначе хтось або вмірав або був прибитий. Пані Висока перелякалась навіки. Радюк стревожився і скочив з повозки. А коло крайньої хати все щось стогнало, а потім почало плакати.

— Боже мій! Що це так страшно стогне! Підіть лиш, подивіться кругом хати, або в тім рову, — промовила Висока до кучерів.

Всі почали наближатись до хати й зараз довідались, що стогне хтось у хаті, а не надворі. Радюк одчинив двері, бо вони були незаперті, і ввійшов у хату. За ним увійшла Висока.

— Добри-вечір вам! Хто то так стогне? — спитав Радюк.

— Та це я! — обізвалася молодиця.

Радюк дістав з кишені сірнички й засвітив каганець. Слабий бляск пішов по вбогій хаті. Вони побачили на полу слабу молодицю, що лежала розкидавшись, стогнала і плакала. В ногах у неї спав, як убитий, малий хлопчик. Висока впізнала молодицю й почала розпитувати.

— Що це з тобою, Параско!

— Ой, слаба я, пані! Покарав мене, мабуть, Гос-

подь! Тепер жнива, пшеничка моя стоїть недожата, а я вдова, одним-одна, і нема кому дожати, бо найняти нема за віщо.

— Коли ж це ти, Параско, занедужала?

— Та ще позавчора! Так мені недобре стало, а я все жала, аж на снопи падала, доки зовсім не звалилася сьогодні, вже й додому не дійшла, привезли мене на волах добрі сусіди. Ой, пшеничка моя висиплеться! Що ж я, бідна, маю робити?

І нещасна женщина знов застогнала й заридала на всю хату. Радюк побачив, як горює, як бідує простий чоловік, і сльози підступили йому до очей. Висока вже плакала. Радюк приклав руку до слабої, лоб пашів, як вогонь.

— Простудилася ти, молодице, — промовив він.

— Пам'ятаю, що я жала та напилася дуже холодної води з криниці. Люде добрі! Допоможіть мені, нещасній, бо я або згину, або хліба шматка не матиму!

— Ликеріє Петрівно! Чи немає в вас липового цвіту, малини? — спитав Радюк. — Будьте ласкаві, напіймо її на ніч, щоб вона спотіла.

— То заїдьмо до мене, може, й поможемо бідній женщині, — і вони заїхали до Високої, заварили трави, принесли слабій женщині, напоїли її, вкрили. Пані Висока все плакала, все бідкалась, так їй було жаль нещасної сусіди.

Женщина напилася й заспокоїлась. Їй стало легче. Радюк просив паню Високу, не пускати на поле, принаймні, того дня, а сам почав з нею прощатись.

— Отже вам, Павле Антоновичу, буде якась притичина в тому ділі, — сказала йому на прощання Висока, показуючи на Масюків хутір. — Дивіться, який смутний випадок трапився нам на дорозі після такого чу-

дового веселого дня, після такого співучого вечора! Ож побачите, і тоді пригадаєте мене, хоч ви надо мною трохи глузуєте.

— Але ж заєць, здається, не перебігав нам дороги, — сказав Радюк і мусів осміхнутись.

— Ож побачите! Буде вам заєць! — промовила Висока на дорогу.

Радюк поїхав додому смутний, хоч виїхав з гостей веселим. Перед його очима стояв страшний образ народнього горя, да ще в таку гарячу робочу пору. Вже о-півночі приїхав він додому. Мати вже спала, а батько не лягав спати та все виглядав сина.

— Де це ти так забарився? — було перше слово старого.

— В Масюка, — одказав син.

— Де ж ти снідав?

— А в Масюка.

— А де ж ти обідав?

— Таки ж у Масюка.

— А чай пив? А вечеряв?

— Чай пив у Масюка, а закушував у пані Високої.

— Ого! Цілий день у Масюка... А! В Масюка гарна дочка, — догадався старий Радюк, — тільки ти...

— Що, тату?

— Бачиш, молоді паничі люблять дурити молодих паннів. А Масюк мій сусід і мій близький приятель.

— Я не думаю дурити Галю й нікого.

— Та так! Ти в гусарах не служив, але все-таки до кінця курса тобі ще далеченько. Не дуже там збивай з пантелику молоду дівчину.

— Я, тату, чоловік чесний, що думаю, те й роблю. Я люблю Галю й готов женитися з нею, а дурити її та підманювати не буду.

От про це вже не говори нікому, ні твоїй матері, ні самій Галі.

— Е, тату! Є в нас і студенти жонаті!

— Може й є, але тобі в школі не припадає женитись. Ти трошки жартуй, і чесно жартуй, а про сватання тобі не можна думати.

— А все-таки мені завтра треба одвезти і Галі, Масюкові книжки, бо вони дуже просили.

— Про мене, вези хоч і зараз, та не заїжджай до повітової свахи, Ликерії Петрівни Макухи, нашої звісної капітанші.

— Добре, не заїду а книжки треба одвезти, щобі просвітити трохи темні степові хутори.

Батько й син розпрощались і пішли спати.

„От якої співає батько! Якої ж то заспіває мати, що готова б до царя за рушниками слати?" думав Радюк, засипаючи.

Другого дня Радюк ледві діждався вечора, забрав книжки й поїхав у Масюків хутір. По дорозі він одвідав слабу женщину. Він увійшов у хату й побачив, що жінка вже ходила по хаті хоч через силу.

— І, спасибі вам, паничику, і простибі вам за вашу ласку, за вашу добрість! —дякувала бідна женщина, ледві переводячи голос.

— От, слава Богу, що ви поздоровшали, а на поле таки не йдіть, — сказав Радюк.

— Ой, як же мені не йти, коли хліб сиплеться в полі, а в мене в хаті тиждень уже нема й шматка хліба. Вже тиждень їм з дитиною саму кашу, — промовила Параска й заплакала.

Радюка дуже засмутила така гірка доля людська. Край багатий, край хлібний, а народ голодує, хліба нема!

Приїхавши до Масюка і ввійшовши в хату, він до-

гадався, що його приїзду сподівались. У світлиці було чисто, як у віночку. Масючка вийшла до його в червоній новіщій сукні, і не в хустці на голові, а в чипкові з бантами. Зараз за нею вийшла Галя в новому шовкову ґорсеті, по якому були розкидані букети рож. Біла сорочка й чорний з рожами ґорсет своїм контрастом дуже придавали їй краси. В роскішній косі знов заблищали два гвоздички, тільки-що вирвані. Мати й дочка привитались до його дуже-дуже ласкаво.

— Ой, дякую вам за книжки! А я цілий день виглядала, чи не везете мені свого дорогого гостинця.

Радюк подав їй кілька книжок, нових журналів і „Кобзаря“ Шевченка, переплетяного в червоний сап'ян і золотообрізний.

— Яка це книжка? — спитала Галя.

— Се Шевченків „Кобзарь“. Сю книжку я вам дарую... на пам'ятку про ті чудові слова, що ви мені сказали, — промовив він тихіще.

Галя зарум'янилась, як зоря, й подякувала.

— Буду я часто читати сю книжку, — тихо промовила вона й почала перегортати листки.

— Де ж Іван Корнієвич? — спитав Радюк.

— На току, коло возильників, — сказала Галя.

Радюк пішов на тік шукати Масюка. Тепер йому кинулось у вічі Масюкове хазяйство. Він милувався круторогими волами, великими стіжками жита і пшениці, порядком на току й на подвіррі.

— А! Слихом слихати! — крикнув до Радюка хазяїн зза возів. Він обняв і поцілував Радюка дуже щиро. Видко було зразу, що його мали за Галиного жениха. Вони пішли до хати й напились чаю.

Незабаром Радюк вертався дуже щасливий! Йому сподобалася Галя й її батько-мати, люде з дрібного пан-

ства, але чесні, хазяйновиті, близькі до народа, чесні хлібороби, не одірвані од національности. І сама Галя, з чудовими очима, з народньою піснею, з голосом, як шовк, навіть з манєрами, що нагадували гарну спокійну сільську дівчину, дуже підходила під його ідеали. Старі Масюки й їх на-пів панська, на-пів сільська оселя з домом і хазяйством — усе те позіяло на його чимось рідним, чимось милим, ріднішим, ніж дух вищого панства.

„Моя буде Галя, моя! Вона мене любить, і я її люблю! Чого ж мені більше треба? Хоч вона вчилася тільки один рік“...

Вакаціями молодий Радюк ходив по селу, придивлявся до народа, приглядався до його потреб, бачив, як народ тяжко працює, проливає піт і мало має користи... Не раз він важко зітхав, дивлячись на бідність народа серед такої багатої природи. Він усе записував пісні народні, казки і приказки, звичаї, і навіть самі мельодії пісень, і заводив у ноти. Він їздив у поле до косарів, до женців, гребців і возіїв, балакав з ними, записував від їх усе, навіть слова мови, яка здавалася йому щирим золотом. Не раз він заїжджав і до пані Макухи, що на самоті чудово говорила по-український і надиктувала йому казок, наспівала пісень, неначе яка молодиця, і таки не втерпіла: показала йому кавалєрію свого покійного капітана й його капітанські документи. Радюк мусів їх таки прочитати...

Радюк скрізь проповідував свої сміливі ідеї, доки не дійшла про його чутка до міської поліції... Сусіди почали остерегати батька й матірь і просили їх трохи придержувати сина, щоб не добути якого лиха...

Раз батько сказав свойому синові:

— Коли ти, сину, так любиш народ, коли тобі так потрібні пісні й казки, то їдьмо на баштан. Сього року

була рання зав'язь на баштані, то, може й спілого кавуна надибаємо. Ти попросиш баштанника Ониська, то він тобі наспіває й накаже, скільки хоч! Тільки знай, що Онисько дід гордий і гоноровитий. Коло його треба ходити вміючи. Він так дбає про моє добро, що часом і мені молитву читає.

— А поїдьмо, справді! Може, й пісень добуду, і кавунів наїмся, — сказав син.

Зараз-таки парубок запряг коні в чималий віз, і батько з сином виїхав з двора на степ до баштана.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла надворі, як звичайно буває у жнива. Повітря було сухе, але здорове й тепле, і таке прозорчасте, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покришка, ніби виточена. На небі не було ані хмарочки, на степу не було ні краплі туману. Одно пишне золоте сонце плило між небом і степом, як корабель по безодньому морю. Віз звернув з великого степового шляху й покотився по ледві примітних прикметах межі. Швидко й та межа пропала, і віз побіг гладеньким степом. Зза густих будяків і всякого зілля незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз виступили рівні ряди гостролистої кукурузи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядками. Ряди пшенички перехрещували баштани здовж і поперек. Уже коні наближались до баштана, вже можна було бачити на краях баштана рямку з довгого гарбузиння, де між листом повивертались боками довгі і круглі білі гарбузи, неначе воли на спашу. Потім одкрилося поле, неначе заслане картатими хустками, де зеленіло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листі жовті дині, зеленіли й біліли здо-

рові кавуни. Всі журбанські баштани сіяли люде вкупі, щоб легче було стерегти, тим то вони й займали степу, скільки можна було забагнути оком.

Баштанник сидів коло куріня і щось стругав стругом. Уже можна було бачити оком, як його лікті разом одсовувались назад, як він тяг до себе стругом, як на руках манячіли рукави білої сорочки.

— Знаєш що, сину! Давай вивіримо, чи добре Онисько стереже баштана? Ходімо напростець на баштан красти свої кавуни, а погонич нехай їде просто до куріня.

З тими словами батько скочив з воза, а за ним і син. Вони закралися поза кукурузою й почали ніби шукати кавунів. Онисько сидів і не обертався. Коли це обидва вони побачили, що просто на їх летить через огудиння ряба собака, аж курява підіймається за нею. За Рябком підтюпки біг Онисько.

— А чого вам треба, сякі-такі! Ось я вам дам, серед дня лізти на баштан! Джий! Кіс! Кіс! Джий! Уджга! Рябко! Уджга! — цькував дід та все лаявся. А Рябко кинувся прожогом на молодого Радюка і вхопив його зубами за чобіт. Собака була люта, як гадюка, і зовсім стала дика на степу. Радюк махнув ногою, а вона вчепилася зубами в закаблук, як п'явка. Він махав ногою, а Рябко волочився слідком за ногою по баштану, аж огудиння рвалося кругом Батько кинувся обороняти, вирвав з корінням здоровий кущ кукурузи й лупнув собаку по спині. Рябко гриз на шматочки бадилля своїми страшними зубами.

— А чого ви тут ходите! — крикнув Онисько і... руки спустив, упізнавши хазяїна.

— Чи це ви! Оце, Боже мій! Тільки мене втомили! І треба було йти сюдою! Господи! Наче вам

стежки нема! Неначе маленькі! А я думав, що злодії. Тут недалечко шлях. Іде багацько чумака й москаля і всякого народа.

— Та це ми, діду, правди вивіряємо в вас! — сказав син.

— Доконче треба було! І прийде, Господи, в голову! Чи не покалічила де собака? — бідкався сивий баштанник. — Тай попсували ж ви огудиння! Їй-Богу, неначе маленькі!

— Не сердьтесь, діду! Ми вам привезли могорича! — сказав молодий Радюк.

Всі вони пішли до куріня, переплигуючи через густе огудиння, неначе переходили річку, скакаючи з каміня на камінь. Рябко вже лащився до наймита, виляючи хвостом, а на хазяїнів усе гарчав та показував їм білі зуби.

— Чи є, діду, стиглі кавуни? — питав молодий Радюк.

— Дині вже давненько показались, а кавунчика... може, знайдемо...

З тими словами Онисько швиденько подибав на баштан і приніс здорового кавуна. Кавун був з одного боку зовсім білий, бо Онисько закопав його в землю, ще й з верху притрусив сухим бадиллям, щоб часом хто не вкрав першого кавуна. Взявши складаний ніж, що висів на припоні коло пояса, Онисько розрізав кавуна на-двоє. Кавун був стиглий і червоний, як жар. Онисько з гордістю подав кавуна панам, як подають трофеї, добуті на війні.

— Спасибі, діду, спасибі! — дякували пани.

Молодий панич порізав кавуна на скибки й розіклав на траві. Скибки розпались і з середини випав червоний вовк. Усі сіли на землі і ззіли цілого кавуна дочиста!

— Тепер, діду, давайте динь, або що? — казав панич.

— Е! Де вже пак після кавуна та динь! Треба було їсти попереду диню, а потім кавуна, — промовив дід і виніс з куріня велику жовту диню.

Молодий Радюк розрізав диню, насіння не вилилось, а випало довгими густими рядками, — прикмета, що диня була не проста, а дубівка. На повітрі полився аромат. Швидко від тієї дині не зосталось і шматочка.

— Тепер і до роботи можна братись! — промовив дід гнівним голосом, обертаючись до панича. — А ну-мо зносити дині та вибірати огірки!

— Як ну-мо, то й ну-мо! — сказав панич. — Давайте, діду, мішка, я вам поможу вибірати огірки.

— Куди вам там вибірати! То я так тільки жартую! — сказав дід трохи м'якішим голосом.

— Чого ви, діду! Ви думаєте, що я не зугарний до роботи?

— Сидіть, та лучче люльку куріть!

— Е! Тепер, діду, инчий час настав на світі. Годі вже панам сидіти, згорнувши руки! Треба й панам до роботи братись, розділяти працю з простим народом, а вам треба й до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то й буде на світі добро!

— Може й буде! Дай Боже! А ви все-таки ляжте коло куріня та куріть люльку...

Молодого Радюка вразили дідові жарти. Він узяв мішок, прив'язав вірьовку[1]) до одного узиря, а другим кінцем до зав'язки й накинув собі через руку на плече, як звичайне роблять, вибіраючи огірки.

---

[1]) мотузок (моск.)

— То надіньте ж рукавички, бо руки поколете! — жартував дід.

— Не бійтесь, не поколю!

— Але скиньте чоботи, бо зовсім витопчете отими закаблучками огудиння!

Молодий Радюк мусів скинути чоботи й пішов на баштан у самих шкарпетках. Він почав перегортати огудиння, а воно жалило, як кропива. Деякі огірки були вкриті колючечками й кололи його делікатні руки. Радюк накидав багацько огірків у мішок, і вага почала нагинати йому шию. Вірьовка різала у плече, неначе гострим жалом ножа. Радюк мусів перекида́ти мішок з плеча на плече. А вона все-таки різала, а потім почала пекти вогнем. Під гарячим небом, на гарячій, як жар, ріллі, йому було важко, як у лазні; спина почала страшно боліти. Піт лився з його, як вода, і капав на зелене огудиння.

— Та годі вже вам вибірати! Висипте огірки на траву, та лягайте в холодку! Чи бачите, скільки я навибірав слідком за вами?

Радюк подивився на діда, а в діда в мішку було більше огірків, ніж у його.

— Як же ви багацько кидаєте! Коли зігнали оскому, то цур їй, сій работі! Лягайте набік та читайте книжечку!

Молодий панич і, справді, подумав, що цур їй, тій роботі! Він уперше, жартуючи, попробував, яка то важка проста робота...

— Ой, болить спина! — крикнув він, лягаючи в холодок і швиргонувши мішок на траву.

— А що б ви сказали, як би вам прийшлося нажати копу жита в таку спеку? — спитав дід, осміхаючись.

— Не знаю, що б я сказав... Лучче я, діду, піду зривати стиглі дині!

— Чи візьмете просту роботу, а оддасьте мені книжки? А коли сказати правду, то це играшка, а не робота, — казав дід.

— Тривайте, діду, одпочину, то поможу вам зносити дині. Але за те ви мені заспіваєте пісень. Добре?

— Куди вже мені старому до пісень? Нехай молодші співають. Я вже своє одспівав!

Молодий Радюк, одпочивши, пішов зривати дині. Він клав їх у той самий мішок, а проклятий мотузок знов зарізав його серпом у плече. Він підмостив хусточку, а мотузок жалив і через хусточку, як та оса. Він вернувся до куріня. Спина в його тріщала. Радюк зрозумів, яка то важка чорна робота простого народа.

— Паничу! А підмостіть і мені хусточку під мотузку! — крикнув дід, сміючись.

Тим часом дід і наймит вибрали огірки, зсипали їх на купу на траві, позривали стиглі дині і знесли до куріня. Ониськo знайшов аж десять стиглих кавунів, в яких коло хвостика кучерява в'язь поприсихала. Купи зелених огірків, жовтих динь, кавунів усякої масти веселили очі і старого Радюка, й молодого. Кругом куріня запахло динями, пшеничками, огірками, і тонкі пахощі далеко розходились у теплому повітрі. Дід зібрав лушпиння й заніс його далеко у степ, щоб не занадились на баштан кузки й звірки.

Наймит запряг коні й поклав на віз кілька кавунів і динь. Батько сам поїхав додому, а за рештою приїхав другий наймит простим великим возом. Молодий Радюк не поїхав додому з батьком, а зостався до вечора на баштані.

Надходив вечір. Сонце вже не пекло косим промін-

ням; надворі було тепло, як у добре натопляній хаті. Од кукурузи полягла на баштані тінь довгими рядами. Коні паслись по степу, хапаючись: їм не надокучали мухи. Молодий Радюк роздягся й роззувся. Він навіть скинув картуз і жилєтку, неначе одежа давила його серед вільного степу. Сонце спустилось, неначе лягло на степ, і почало засовуватись за зелене море. Молодий Радюк провів очима сонце до останнього проміня й задумався... Надворі починало темніти. Онисько запалив багаття з сухого бур'яну. Густий дим піднявся клубками й зігнав набік мошку.

— Чи не хочете, діду, мого тютюну? — промовив Радюк, запалюючи папіроску.

— То й дайте, коли маєте!

Дід насипав тютюну у свою зелену люльку й почав пахкати одним кінцем рота, не випускаючи з другого кінця рота цибуха.

— І курите ж ви, паничу, кат-зна-що! Та це вода, а не тютюн! Нічогісінько не чую! Їй-же Богу, не чую!

І дід плюнув набік, потім витяг з кишені гаманець з, і своїм тютюном і закадив мархоткою так, що Радюк мусів оступитись і сісти трохи одалеки.

— Діду! Я чув, що ви вмієте всяких пісень, та ще й дуже старих? Чи не заспівали б ви мені, а я б і позаписував у в оцю книжечку! — сказав Радюк.

— А вам на віщо те здалося? — промовив дід тихо, глянувши скоса на Радюка.

— Та так...

— Як так, то й нехай буде так, — промовив дід, зирнувши сердито на книжечку.

— Я чув, що ви, діду, вмієте всяких казок.

— Хибà я стара баба, щоб казки казав! - промовив дід іще сердитіще.

Дід дуже не вірив паничеві й чогось лякався тієї книжечки. Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого життя, як його сина в некрути брали, як його ганяли на панщину й записували панщанні дні.

— І на що, паничу, вам здалися наші пісні та казки? Ви народ учений, письменний...

— Ви, діду, чоловік старий, то зрозумієте мене. Я чоловік учений і дуже цікавий знати все, навіть сільські пісні, та ще й стародавні, козацькі.

О, я козацьких пісень багацько знаю! — крикнув дід, не втерпівши.

— Бачите, діду, тепер уже пишуть книжки сільською українською мовою, то й сільська мова й сільські пісні стали дуже потрібні.

— Може, й правда, може, воно й так. Не знаю! Ви письменні, ви більш од мене знаєте.

Вважаючи на те, що дід трохи подається, Радюк витяг з кишені кілька дрібних книжечок і знайшов між ними листки, де були Шевченкові твори. Він знайшов Шевченкову „Наймичку" й почав читати. Не вперше він читав селянам українські твори Вовчка й Шевченка, і знав, що ні одна поема не доходить так до їх серця, як „Наймичка".

— Чи ти ба'! Їй-Богу, по нашому написано! — крикнув наймит, лежачи животом на траві, і з тим словом він посунувся на грудях ближче й почав слухати, підперши лице долонями й махаючи ногами.

Онисько не показував дивування. Він сидів, підобгавши ноги й нахиливши голову, та все слухав та слухав. Його люлька загасла й покотилась на траву, а він і голови не підводив та все слухав, як Марко ріс на хуторі у старого діда й баби, як прийшла до їх молодиця в найми проситься, як Марко оженився й пішов

у дорогу, як наймичка перед смертю призналася Маркові, що вона його мати... Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе скам'янів, склавши руки на коліна й нахиливши сиву голову. Він не поворушив пальцем, не поворушив очима, ні разу не зітхнув, що буває знаком великої сили чуття в щирого Українця.

А парубок перестав пацать ногами, простяг по траві на цілу їх довжину, роздявив рота, витріщив очі та все дивився на ту книжку, не змигнув і разу очима, неначе у тій книжці він бачив і той благодатний хутір, де служила Наймичка, бачив і саму Наймичку, і того Марка, про якого читав Радюк.

Червоне полум'я багаття світило на ту ґрупу, облило червоним цвітом білу дідову сорочку, сиву бороду й його темне похмуре лице, і сиві, низько навислі над очима брови.

Радюк скінчив і згорнув книжку. Онисько все сидів і не рушався з місця, а парубок усе лежав та дивився на ту книжку, що лежала згорнута на траві. Вплив був такий великий, як був великий Шевченків ґеній, що спостеріг тайну народнього серця й поезії.

Сам молодий Радюк задумався й сидів мовчки, поки не згас слід того читання в його душі. Онисько підвів голову й обтер рукавом сльозу.

— Я ще зроду не чув нічого кращого од сієї „Наймички", — промовив дід тай знов похилив голову, неначе од великої ваги й великого жалю.

— Чи знаєте, діду, хоч одну думу козацьку кращу од сієї „Наймички"?

— Знаю багацько гарних дум, але такої не пам'ятаю.

Й дід почав сміливо розказувати, а потім і співати думи й пісні. Радюк ледві встигав записувати їх у

свою книжечку. Дід не сперечався, вірив йому й навіть хвалився своїми піснями, бо зрозумів, що молодий Радюк не мав на думці ніякої кривди для його. Парубок почав був собі співати, так дід йому й не дав, та все співав своїм старечим, але міцним і твердим голосом козацькі думи й пісні.

— Куди тобі, дурню, з твоїми піснями! Ви тепер співаєте все про вечорниці, а про козаків і не тямите нічого! А кільки я переспівав їх, як був молодшим, як був іще живий мій покійний батько!

Радюк пішов у курінь і виніс звідтіля пляшку горілки, яку він привіз дідові на гостинець. Чарка доброї горілки розвеселила трохи сердитого й поважного діда, в котрого було в слові і в лиці щось отаманське.

— Чи не боїтеся, діду, самі сидіти на баштані?

— А якого гаспида мені боятись? Хиба лихих людей, а чортів я не боюсь! Не вважаючи на свої літа, я так би обшмагав боки самому чортові, що ну! Нехай би тільки зачепив мене!

— Хто видàв так говорити! — сказав наймиччук, — ви, діду, тут самі. Борони, Боже, чого...

— Поцілуй батька свого тричі в морду! Вчить мене старого! — сказав дід сердито. — Хибà ж чорти є на світі? Є лихі люде, гірші од чортів, а чортів нема, бо я їх не бачив, які вони на масть! А коли вони є, то, мабуть, дуже дурні!

— А хибà ж ви не знаєте, до кого й тепер у нас на селі перелесник літає?

— Такий, мабуть, перелесник, як ти! Я, бувши батьком тієї дівчини, до якої вчащає він, піймав би того перелесника та обскуб чуприну, то він більше б і не літав. Ти, як бачу, зовсім такий дурний, як і твій покійний батько був, царство йому небесне!

— Ей, діду, шануйтеся! Ви старі, вам би не годилось так говорити, — казав парубчак.

— Та отут у степу, лежачи на траві, часом бачу, як буває все небо списане такими перелесниками, неначе горобцями! Розкажи вже свойому батькові, а мене не вчи!

— Їй-Богу, правда...

— Яка правда? Була колись правда, та заржавіла!

І дід не скінчив тієї речі і знов задумався.

Вже порожня пляшка валялася на траві, а надворі почало зовсім темніти. Наймит запрягав коні, а дід і Радюк складали на віз дині, кавуни й огірки. Всього було так багато, що треба було викидати з воза солому. Молодий Радюк мусів сісти на мішки з огірками й поставити ноги на кавунах. Уже висипались зорі на небі, як віз рушив од куріня й покотився по степу. Радюк почав прощатися з Ониськом, що стояв коло куріня ввесь білий, як кольона, облитий світом багаття, а коло його сиділа на задніх лапах собака. Віз покотився, і стукотіння далеко розлягалося по степу, а дід усе стояв на тому самому місці, згорнувши руки. Радюк усе думав про діда, а огірки страшно муляли; ноги його скобзались по кавунах. Він мусів витягти кукурузу й підмощувати під себе, щоб трохи було лучче сидіти.

Вже пізно в'їхав Радюк у двір, і по двору запахло баштаном. Вернувшись у свою хату, молодий панич одкрив боляче плече й подивився. На плечі було знати червоний, довгий, як гадюка, слід мотузка. Так він обшмульгав його молоде ніжне тіло!

На другий день Павло Антонович одвіз на гостинець кавунів і динь пані Високій і Масюкові, і не так Масюкові, як Галі Йванівні Масюківні...

Тим часом настигли груші, яблука, кавуни й дині.

Скінчилась гаряча пора жнив, і сусіди трохи вже обробились і почали частіще навідуватись у гості до Радюків. Їх дім був веселий, бо в йому був молодий син і молоденькі панни. Гості часто приїжджали до Радюків і до пізньої ночі або й до світа все гуляли та забавлялись. Той широкий ганок, оплетяний виноградом, що виступав у сад, часто був освічений веселим світлом або ясним місяцем. Там вечорами сиділа весела компанія, там часто молодий Радюк милувався личком молоденької Галі.

Вже кінчались вакації. Павло Радюк почав збіратися в дорогу до Київа. Здоровий і веселий, з великою надією на себе й науку, він виїхав з дому й повіз зі собою все, що йому трапилося позаписувати на селі. Широко перед ним розіслався степ, а по степу полягла далека дорога. Широке життя розстелялося перед ним, і стільки доріг розходилося на всі боки по тій щирині людського життя! Молодий Радюк почав вибірати дорогу, і голова в його закрутилась од дум. І чудовий образ Масюківни до самого Київа не сходив з його думки. Він навіть забував усе, тільки чорні брови й повне личко все мигали перед очима, чи дивився він на широке поле, чи на синє небо, чи на великий битий шлях. Він уже думав, що ті брови, а не инші судила йому доля.

Приїхавши до Київа, він написав письмо до Масюка й до Галі. Щаслива Галя вивчила те письмо на-пам'ять, бо в тім письмі Радюк присягався її одну вічно любити, й не любити більш нікого. Одно тільки трохи наводило сумну думку на Радюка: Галя тільки рік училася в гóроді, як вона сама прямо призналась. Але часу доволі! Вона молода, й начитається й набереться розуму з книжок, — думав Радюк.

— Жінко! Якого чудового жениха дав Бог нашій Галочці! Та хибà ж і наша Галя не варта Радюка, хоч стара Радючка і копилить чуби? — промовив Масюк до жінки.

— То то й горе, що Радючка копилить губи! Чи я ж хочу луччого жениха для своєї Галі! Але мені здається, що з того пива не буде дива. Надія Степанівна давно б приїхала до нас, як би вона хотіла взяти за невістку нашу Галю. А котрий оце рік, як вона була в нас? — спитала Масючка й задумалась.

Але доля судила Радюкові инакше. Минув сливе рік, як він був у Журбанях і в Масюківці. У Київі він побачив иншу пишну роскішну красу, випещену міську красу, инші пишні очі й чорні брови.

X.

Пізніми вечорами Дашкович довго згадував свої чудові Сегединці. Він неначе бачив гори, вкриті лісами, садами й хатами, бачив церкву на шпилі, бачив широкі ставки між горами, оброслі очеретами й вербами. Перед його очима ніби з туману випливало все життя українського села. Його вуха ніби чули пісні дівчат і хлопців, пісні молодиць і косарів на луці; його очі просто бачили знайомих селян, давніх сусід, бачили юрбу дівчат і хлопців, що грали у хрещика на вигоні, бачили Топилів, що так щиро і привітно приймали його у своїй убогій хатинці. Усі твори старих і нових фільософів щезли зперед його очей, і натомісць перед його очима зеленіли сегединські степи, синіли гори, мріла вода на ярах і синіло глибоке небо Він увірував, що не згине таке багате, пишне й ориґінальне життя навіть під політичними шинами з гарячого заліза його родича Воздвиженського.

На тій чудовій картині, правда, були темні плями, дуже негарні. Але Дашкович якось не придивився до їх. Така естетична мана́ була розлита на тій картині, що за нею щезли всі плями.

Але під впливом московської славянофільської школи, яка тоді розвинулася, Дашкович почав приступати до свого народа, до своєї національности аж надто одалеки! Його фільософська думка виїхала з Москви, потім поплила не прямо на Україну, а обминула її, про-

стуючи через Прагу, через Варшаву, потім через Білград, і потім тільки хотіла добратись до України. Дашковичева фільософія дуже широко хотіла розпустити свої крила, щоб обхопити всю Слав'янщину. Послі він і сам не зчувся, як він поминув Україну, як Київ, Сегединці потонули в чорній тіні од тих широких крил, мов од чорної хмари. Чи ж його Сегединцям потрібно було тієї широкости?

Запинившись думкою над цілим слав'янським миром, Дашкович задумав завестив в себе вечори що-тижня для своєї молодої дочки, і почав закликати до себе всяких молодих студентів і разом з ними молодих Болгар і Сербів, яких було багато в Київі у світських і духовних школах.

Тим часом Ольга вже познайомилася з життям. Вона часто бувала в опері, на маскарадах і на балях, вона вже мала багацько знайомих. Вже сплило багацько часу, а Ольга не стрічала ніде свого ідеала. Кожного разу, гуляючи по Хрещатику, по царському й ботанічному саду, вона не минала очима жадного чорнявого лиця, і не знаходила того знайомого лиця. Не раз і не два, сидячи в театрі, вона огладала кожнісіньке лице, починаючи з одного кінця й кінчаючи другим, а того лиця не було! Буваючи на громадських балях, вона переглядала всіх людей, і ні разу не довелося їй стрінути милих очей і брів! А тих брів вона не могла забути! Так припали їй до серця ті ясні очі, так прийшлись до кохання ті високі брови, що вони ніколи не сходили з думки, навіть часто снились їй. Вона носила їх у серці, як тайну, і не призналась навіть Катерині.

Чимало часу вже минуло. Ольга все кращала та кращала, Катерина поганшала. Ольжине лице повніщало й наливалось, як виноградна ягода, а Катеринине лице

повніцало й розпливалось. Тільки-що Ольга в театрі входила в льожу, як з усіх льож, з усього партера на неї наводили льорнети! На громадських балях за нею паничі ходили слідком, просили її до танців по кілька душ на одну кадриль, разом по кілька душ просило навіть на польку, так що паничі мусіли застоювати коло неї чергу навіть на польку й вальс. На гулянці в садах за нею бігали слідком. Ольга знала про свою красу ще з інститута, і теперички тільки пересвідчувалась у її великій силі над душами молодих хлопців. А Катерина часто сиділа на балях, і рідко хто просив її до танців. Вона бачила, що її минало людське око, і рано вже почала журитись.

Дашковичеві таки вдалося запросити до себе багацько молодих студентів. Він просив їх приходити до себе на вечори кожної суботи, і приходити по простому звичаю. Він ледві упрохав свою жінку прийняти молодих гостей і дати їм закуску й чай. Степанида Сидорівна, наготувавши на вечір, чого було треба, звеліла Ользі прибратись на той вечір трохи краще. Ольга побігла зараз до Катерини на пораду, і перед вечором тієї суботи вони обидві заздалегідь почали вбіратись перед великим дзеркалом у домі Дашковича.

Ольга порозмотувала свої чорні льокони й розпустила по плечах. У ясному дзеркалі видко було її плечі білі й повні, закидані хвилями чорних льоконів. Зпід чорної коси коло снігової шиї блищало вухо, облите яснорожевим сутінком. На склі, як на картині, малювалось її гарне довгеньке лице з темними очима на підсиняних білках. Тоді як вона одкривала віка, її ясні очі ніби пускали з себе світло, а брови здавались пучками проміння, що розходились од очей. Довгі спідні й верхні вії, блискучі, як шовк, іще прибільшали

світа в її очах, ще більше здавалися промінням, що бризькало з тих очей на всі боки, як ллється мигаюче світло з ясних зірок серед темного неба. Тверді і значні рожеві віка здавались золотою оправою, де блищали дорогі брилянти, яким ще більше додавало світа пишне біле лице з легкою полуденною тінню на щоках.

Ольга почала закладати в вуха золоті сережки з червоними довгими, як скам'яніла крапля, коралями. Але ті сережки тільки красили її чорні льокони, бо золото затемняла краса очей, а кораль потемняли червоні повні уста. Убравши голову, Ольга оступилась од дзеркала й дала місце Катерині. Сідаючи на стільці, Катерина подивилась на своє лице, що стало рядом з Ольжиним у дзеркалі. Контраст був дуже великий! Катерина побачила в дзеркалі своє кругле, ще і трохи розтягнуте вшир лице, що одбивалося на склі, наче якась кругла пляма, на якій трудно було впізнати, де ті очі, де той ніс і губи. Чималі ясні сірі очі зовсім зливалися з цвітом білого лиця, ясних брів зовсім не було знати на лобі, вій було зовсім не видко. Круглий і короткий ніс можна було запримітити тільки тоді, як Катерина поверталася боком, і тінь од носа падала на щоку. Негарні широкі губи були якось зібгані й поморщені. Невисокий лоб покривали льокони, ясні, як па́чоси. Усе її лице, шия, плечі й губи, все те було обмальоване одним білим, як сніг, цвітом, без жадної тіні темніщої або ясніщої. Контраст між Катериною й Ольжиною клясичною головою в дзеркалі був такий великий, що Катерина трохи не заплакала. Сама Ольга, глянувши на сестру в дзеркало, промовила:

— Не надівай, Катерино, білої сукні, бо ти вся будеш біла, як туман. Ти дуже велика бльондинка. Надінь темніще убрання.

Катерина послухала й накинула собі на шию разок чорного намиста, вбралася в темне плаття з обшивками ще темніщими. Ольга вбралася в усе біле, тільки на грудях пришпилила букет червоних рож у зеленому листі.

Тимчасом саля наповнялась молодими студентами. В убірну кімнату долітали слова і фрази великоруської мови, але з усяким акцентом. До паннів у вбірну кімнату ввійшла Степанида Сидоровна, а за нею й Марта. Вони привиталися зі своїми молодими дочками, і Степанида, очевидячки, була дуже рада, кинувши оком на свою Ольгу. Марта почала дещо поправляти на своїй Катерині, пригладжувала деякі льокони, розкладала їх по плечах. Матеррям хотілось як-найкраще виставити своїх дочок. У залі вже з'явились деякі сторонні гості, прийшов один професор з жінкою. Ользі й Катерині був час виходити до гостей.

Вони перейшли одну кімнату й наблизились до дверей. Гомін став чутніщий. Можна було вгадати ще за дверима, що в залі багато гостей і все молодих, бо голоси вилітали з салі все свіжі й молоді.

— Чи не стріну часом я його між тим молодим товариством? — блиснула думка в Ольжиній голові тоді саме, як вона мала ступити на поріг залі.

Та негадана думка так і погнала всю кров до молодого серця. Матері ввійшли до залі попереду, а за ними вступили й дочки. В залі було повно молодих людей.

Найбільша ґрупа сиділа коло стола й коло софи, де на софі сидів Дашкович. Молоді люде сиділи аж у два ряди кругом стола, наближаючись до хазяїна. Молодих дівчат дуже вразила й разом з тим заінтересувала картина того товариства. Їм кинулися в вічі всякі націо-

нальні вбори. Деякі Серби й Болгари, а найбільш недавно приїжші, мали на собі дуже гарний національний убір, білі куртки, шиті червоним і навіть золотом. На софі сиділи два молоденькі Серби-ченці, гарні, як панни, з розпущеними кісьми й у кругленьких чорних невисоких шапочках. Один недавно прибулий Болгарин пробував усе підобгати під себе ноги, і пригадуючи, що він не в себе дома, все спускав їх додолу. Чорні сіртуки, національні вбори, гудюча розмова, якою була повна заля, всякий акцент і всякі мови, все те таке було оригінальне, таке було нове для молодих паннів, що їм здалося, ніби вони перелетіли в якийсь далекий край, між чужі, иньші люде.

Ледві оглядівшись, Ольга почала придивлятись до гостей. Між чорнявими й білявими лицями вона почала впізнавати деяких студентів, яких вона колись бачила коло Володимирового пам'ятника. Ще далі перевела вона очі й коло стола нагляділа молодого панича з веселим лицем і великими зубами. Вона подивилась до софи і трохи не зомліла. Поруч з батьком сидів її ідеал, такий гарний, такий пишний, яким вона бачила його колись давно! При молодих паннах товариство встало зза стола. Дашкович підводив до Ольги й Катерини молодих студентів і рекомендував їх.

— Кирило Петрович Кованько! — промовив батько, рекомендуючи веселого студента, якому Ольга й Катерина подавали руки.

— Павло Антонович Радюк! — промовив Дашкович, підводячи до дочки дуже гарного панича, що вийшов зза стола й підійшов до Ольги.

Ольга подала йому руку, сама того не пам'ятаючи. В її очах потемніло, голова закрутилась. Радюк делікатно уклонився їй, стиснув руку і трохи сміливо по-

трусив, ніби Ольга була його товаришем - студентом. Ольга оступилася і впала на крісло, а Радюк, не звертаючи на неї ніякої ваги, знов вернувся на покинуте місце й сів коло Дашковича.

Ольга вперше так близько стояла коло милого чоловіка, подавала йому свою руку й дивилась йому просто в лице, в вічі. Вона почула серцем, що з того лиця на неї дихнуло таким щастям, таким коханням, про яке їй в інститутських мріях і обожаннях навіть і не гадалось, і не снилось. Її лице зблідло, а голова, оповита льоконами, схилилась. Вона не осмілилась підвести очей і подивитись на Радюка удруге, і тільки вухом ловила його голос.

Трохи перегодя Ольга заспокоїлась: вона прямо подивилась на Радюка. Він сидів просто проти неї так, що вона бачила його лице й могла слідити за кожним його рухом.

Радюк почав розмовляти з Дашковичем, і всі студенти замовкли і слухали їх розмову. Видко було, що вони звикли слухати Радюка, а він звик говорити й навчати инших. Його голос був рівний, виразний; він говорив гаряче, з вогнем, його слова лилися з уст одно за другим, неначе соталися низкою. Вони виходили з гарячого серця, з гарячої мислі, не були позичені й вичитані з книжок. Ольга не спускала з його очей. Вона дивилась, як Радюкові очі часом блищали полум'ям, часом світилися тихіше, а часом закривалися віками й довгими віями, що лягали темними кружками на його рум'яні щоки.

Розмова Радюка з Дашковичем була для їх дуже цікава, бо стосувалася до річі дуже цікавої задля їх обох. То був український народ, українська національність, народня література й народня мова. Обидва

вони ніби знайшли Америку й не могли натішитись тією новиною.

Деяким молодим студентам уже й наскучила та розмова. Вони приступили до дам. Кованько вже давно й вухом не вів про ту вчену розмову, не слухав її й говорив дамам компліменти. Ольга ждала, що Радюк от-от перестане говорити, прийде до неї, сяде коло неї й оберне ті гарні слова й уста до неї. А Радюк усе обертався до її батька. Батько, неначе на капость їй, зачіпав його, розказуючи йому про якогось селянина Топилку. Ольга вже почала сердитись на батька, була сердита й на того Топилку, й на ті українські пісні, й на все.

Вона встала і сміливо перейшла залю од кутка до кутка якраз проти Радюка. Він на неї й не поглянув. Вона зумисне заговорила голосно до Катерини, йдучи коло його, а він таки все говорив! Вона одчинила рояль і вдарила по клявішах веселого вальса, а Радюк тільки підійняв на кілька нот голос і не подивився навіть до рояля! Вона чула, що сльози підходять до її очей, що вона от-от заплаче, і вже хотіла з пересердя стукнути покришкою рояля, як Радюк устав разом з Дашковичем і підійшов до рояля. Уся енерґія вернулася до Ольжиних рук, до її душі. Вона дужче й голосніще заграла, і всі просили її заспівати.

— Чи не співаете ви часом народніх українських пісень? Я б дуже вас прохав заспівати будь-якої української думки! Я люблю всяку музику, але як тільки почую акорд народньої пісні, сердешної і глибокої, то вся моя душа стревожиться до самого дна! Та мельодія, як вогонь, проймає мене до самого серця, до душі. Я так і чую в тій пісні все горе українського

народа, перебуте за тисячу літ! — промовив Радюк до Дашковича.

Ольга подивилась на його і все йому простила. Вона просила пробачення, що не вміє співати ні однісінької української пісні. Почавши тихо акомпаніювати, вона заспівала препоганий французький романс, у котрому не було ві музики, ні мельодії, ні серця! Романс був навіть чудний і трохи смішний так, що деякі студенти, осміхаючись, одхилялись за товаришів. Одначе Ольга мала дуже гарний голос і співала непогано. Всі хвалили її, хто щиро, а хто й нещиро. Тільки Радюк не похвалив, іще й сказав, що сільська українська пісня в десять раз краща й поетичніша од усяких романсів, і при тому згадав чудовий Галин голос і її пісні.

Деякі гості почали просити Катерину заспівати. Катерина одмагалась, одначе сіла й заспівала руський романс, трохи кращий од французького. Її голос був і, справді, дуже добрий, кращий, ніж ув Ольги, одначе її менше хвалили й дякували.

Тимчасом Радюк почав прощатись. Він попереду розпрощався з хазяїном і хазяйкою, і потім підійшов до Ольги. Вона подивилась на його здивованими очима, бо не ждала, щоб він пішов з хати, ледви звернувши на неї ввагу. Радюк сміливо й по-студенський струсив її за руку і глянув прямо в лице. Тільки тепер уперше він почув, що з її лиця, гарного й молодого, дихнуло на його чимось незвичайно милим! Блискучі очі і свіжі уста вразили його так, що він не знав, що робити, зашамотався і знов удруге на віщось струсив її за руку.

— Чого так хапаєтесь додому? — спитали його разом Степанида й Марта.

— Вибачайте! Не маю часу. Треба ще занести

деякі книжки знайомим студентам у академію, потім забігти в університет, потім на свою квартиру, а звідтіля треба сьогодні бігти на Липки.

— Просимо не забувати нас! — промовили до його Дашкович і Степанида Сидоровна.

— І чого ти летиш? Хиба ж тут хата не тепла, люде не добрі, дівчата не гарні? тихо шепотів Радюкові на вухо Кованько, осміхаючись якось своїми широкими зубами, а не губами.

А Радюк уже у три миги вилетів на вулицю, держачи під пахвою книжки. Він не йшов, а біг по тротуарі і трохи не звалював з ніг прохожих. Він устиг занести книжки й до академії, забігав до двох знайомих товаришів, покинувши й їм кільки книжок, був у університеті, ще й устиг полетіти того вечора на Липки! В його ногах неначе була якась сила, що давала їм легкість птичих крил, а в душі було стільки тепла й жару, що він не чув свіжого нічного вітру.

Після виходу Радюка в залі Дашковича стало смутніше й тихіше. Дашкович почав розмовляти зі Слав'янами про слав'янські землі. Ольга тепер стала ніби сиротою, одійшла набік та все думала про молодого Радюка. Вона пригадувала, як він підійшов до рояля, як заговорив до неї і просив заспівати українськоїпісні. „Але чому він не зостався? Чого він так швидко полетів де инде?“ — питала сама себе Ольга й чула, як сльози підступали до очей. . . Її красоті кланявся ввесь інститут, за нею слідком бігали на балях, а Радюк ледві промовив до неї слово! Вона почула, що от-от заплаче, вибігла з залі до своєї кімнати, впала на подушку й гірко заплакала. Сльози першої чистої любови потекли річкою з її очей. Вона роздяглась і більше не виходила до гостей.

Катерина сиділа до кінця вечора й пішла додому з невеселою думкою. Її обминали молоді хлопці, говорили з нею для звичаю й зараз одвертались од неї. Вона задумалась, задумалась незгірше Ольги. . .

Пізно вернувшись додому й засвітивши світло, Радюк в одну мить роздягся і впав на постіль. Він ухопив у руки найблизчу розгорнуту книжку й хотів читати, але його думка була чимось стрівожена, і стрівожена дуже! Його очі одірвались од книжки й подивились на скрипку. Тиша мертвої ночі запанувала в хаті. Йому на серці стало так легко й солодко, його душа чогось так заграла, що йому здалося, наче зо скрипки полилися чудові мельодії. Така радість здивувала його і присилувала пошукати причини. Коли це разом на його глянули очі чорні, веселі й такі ясні, неначе з їх бризькало світло навкруги. Він зразу пізнав ті очі — то були очі Ольги. Він з очима пригадав усе її лице, гарне й молоде.

Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки й хотів читати, але тільки очі бігали на папері. Думка його літала далеко. На думку йшла пісня, в серці було весело. Якісь чудові мельодії намагалися до його, якісь пишні картини розгортувались поміж стрічками книжки. Йому здавалось, що він бачить сцену, роскішно обставляну й освічену, а з тієї сцени ллються мельодії свіжого дівочого голосу. Той голос здавався йому знайомий. . . неначе Галин. . . Він одвів очі од книжки, і перед його душею неначе полум'ям жахнула якась пишна-пишна квітка теплих країв; як полум'я, вона розгорнулась, зацвіла, запахла й обняла його душу й серце якимось великим щастям. Та квітка — то було лице молодої Ольги, яку він неначе бачив, ніби вона стояла перед ним і дивилась на його своїми блискучими

очима, а кругом тих очей лилося проміння світла й тепла. Радюк заплющив очі, а та мрія все стояла перед ним, як жива. Тоді він угадав, що в його душі починається щось велике, що повинно мати вплив на все щастя його життя. Він почутив, що нове чуття міцно і швидко приростало до його серця і гріло його новим незвичайним вогнем.

Довго Радюк ходив по хаті, та все думав та думав. Він узяв скрипку й почав грати, але мельодія музики тільки псувала ту високу мельодію, якою була налита вся його душа. Од великої втоми він упав на ліжко й почав засипати. А та мрія все стояла перед ним і обсипала його, як те літнє гаряче сонце, теплим і ясним промінням. Він заснув, і у сні бачив той самий образ, і прокинувся з першою думкою про той образ. І личко гарної хуторяночки, як зоря при місяцеві потонуло у промінні нового світла, нової краси.

— Прощай, Галю! Прощай, серце! Чи я ж винен, що серце моє невільне? Хиба вільне сонце, як не світить і не гріє, коли треба, а сховається десь за чорні хмари і втратить свою силу, то знов засвітить і заблищить, коли йому призначить закон натури?

Не знаходячи причини навідатись до Дашковичів, він не пішов до їх того дня. Але другого дня і причина знайшлася: вийшла нова книжка журнала, де була нова повість, що наробила тоді такого галасу у громаді. Радюк ухопив книжку і прожогом побіг до Дашковичів. Нове світло в його серці так світило і гріло! Він забажав, щоб це світло зосталося в йому на все життя, по саму смерть, і не згасало до домовини! Його будуще вже так добре складалося! Він так був певний у своїй матеріяльній фортуні, а яким щастям надарила його Ольга одними очима!

Тимчасом у Дашковичів після того вечора, як був у їх Радюк, була зовсім инша сцена. Вставши вранці другого дня, Ольга спитала в матері:

— Чи не знаєте, мамо, якої української пісні? Ви б мене навчили!

— А я оце тільки-що хотіла тобі те саме казати. Чи бачила вчора, яка тепер наша молодіж? Треба б тобі навчитись українських пісень співати. Тепер така мода. Як підемо в маґазини, то коли б не забути купити якийнебудь збірник українських пісень.

— Коли ми там підемо!... Я б хотіла зараз вивчитись якоїнебудь... хоч одної...

— Бач, як припало! — сказала Степанида Сидоровна, пригадавши гарного молодого Радюка. — Колись я співала й на ґітарі грала, а тепер, мабуть, усе позабувала. А принеси ґітару, може, й згадаю дещо.

Ольга ледві викопала десь ґітару і принесла матері. На ґітарі теліпалась одним-одна струна. Треба було посилати в маґазин за струнами. Нетерпляча Ольга вже починала сердитись. Тимчасом, поки принесли струни, в хату вступила Марта Сидоровна з Катериною.

— Чи не пригадаєш, сестро, яких українських пісень? Моя Катерина причепилася, щоб я її вивчила, а я, як на то теж, геть дочиста позабувала, — казала Марта Сидоровна.

Степанида Сидоровна тимчасом начепила струни і почала незручними пальцями брати акорди і співати пісню. Вона почала кільки слів і запинилася, бо зовсім забула.

— Пригадуй бо й ти, сестро! — просила вона Марту Сидоровну.

Марта Сидоровна нагадала кільки куплєтів, і вони удвох почали співати в унісоно: *Котилися вози з гори.*

В їх голоси були такі старі і хрипкі, що молоді дочки почали сміятись.

— Чи не пам'ятаєте якої иншої? Ця дуже швидка, — сказала Ольга.

Марта й Степанида почали перебірати пісні, які пам'ятали, і знов затягли сипкими й хрипкими голосами. Їх голоси були такі, що Дашкович, у своїм кабінеті, закопаний у Геґелеву фільософію, вийшов до залі і спитав:

— Чи не налетіли в вікна ворони? — сказав він, оглядаючи хату попід стільцями.

— Та це ми так співаємо пісень! — сказала Степанида Сидоровна, сміючись.

— А я думав, що ворони! Ой, не співайте лучче! Нехай уже дочки співають, — сказав професор і пішов знов до свого кабінета.

Одначе всі переспівані пісні не сподобалися молодим паннам, бо всі були козачки до танців.

— *Як уміємо, так і пієммо*! Коли цих не хочете вчитись, то де ж ми вам достанемо кращих? — сказала Степанида Сидоровна.

— Може папа знає! — сказала Ольга і вже хотіла бігти до дверей.

— Мабуть, стільки, скільки й мама! — одказала їй Марта Сидоровна.

— А поклич, Ольго, кухарку! Вона часом співає дуже гарних пісень, — промовила Степанида.

Ольга, забувши на той час Турман і інститут, побігла до пекарні і прикликала кухарку, яка ввійшла в залю з позасукуваними рукавами й напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багацько пісень. Заспівай нашим паннам якої гарної пісні! — промовила Степанида Сидоровна, — вони хотять і собі вивчитись.

— Оце! Узяла б та отут і співала! — сказала Палажка, подумавши, що з неї глузують.

— Та ну бо, не жартуй, коли тебе просять! — уже сердилась Степанида.

— Оце! Їй-Богу, якось ніяково! Як би в пекарні то б і співала! — казала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай, якої вмієш найкращої, — просила Ольга.

— Якої ж? Хибà оцеї: *Ой, полину, полину, добувати талану*!

— Та не говори, а співай! Нам треба знати голос! — вже кричала Степанида.

Палажка мусіла співати пісні, а Ольга записувала слова і вчила на фортеп'яні голос. Швидко потім обидві панни, підібравши акомпаніямент, училися співати пісню: „Ой, полину, полину, добувати талану!“ А тимчасом в обох у їх була думка, що б то сказала начальниця інститута, як би вона довідалась, що вони вчаться мужичих пісень од своєї кухарки! Та одна думка нагонила їм на лице рум'янець сорому.

Вже й пісня була готова. Ольга й Катерина швидко вивчили і співали її досить чисто по-український, підбіраючись під Палажчин спів. Другого дня Ольга тільки-що встала, і її перше діло було сісти за фортеп'ян і знов промовити слова й голос тієї пісні.

Вона перемогла себе: вчила її для Радюка й думкою бажала, щоб він, а не хтось инший, її послухав. Вона його ждала, виглядала цілий день у вікно, не одступалась од вікна оглядаючи кожного прохожого.

Над вечір у вікні майнуло чорнобриве Радюкове лице. Ольга ледві всиділа на стільці. Вона бачила, як Радюк не то що пішов, а полетів у хвіртку. Вона не зчулась, як рипнули двері, і Радюк стояв перед нею,

держав її за руку й подавав нову книжку журнала. Мати вискочила з кімнати і привиталась до Радюка дуже ласкаво. Вона витягла навіть з кабінета Дашковича і привела його до залі.

— Яка я рада, що ви принесли мені нову книжку! — промовиза Ольга, і її очі так і сипали искрами, так і світилися промінням.

Радюк тепер тільки придивився добре до Ольжиного лиця, до очей, до брів. Лице було таке пишне й гарне, як та мрія, що так негадано ввечері розцвілася квіткою і причарувала його серце.

— Боже мій! Яка роскішна, випещена краса! Які чудові оксамитові брови! Які промінясті очі! — подумав Радюк і почув, що такої краси лиця він і з роду не бачив, не бачив таких веселих очей, з таким промінням, таких ласкавих, хоч і лукавих. Розмовляючи з Радюком, Ольга кидала на його очима й потім тихо спускала їх додолу. Радюк ледві видержував магічну силу тих очей! А Ользі так хотілося сісти за рояль і заспівати української пісні! Вона встала, перейшла хату проз самий рояль, потім стала коло рояля і, поклавши два пальпі на клявіші, зачепила дві струни, що зтиха задзвеніли й довго дзвеніли, поки вона стояла й держала руку на клявішах.

— Заграйте, будьте ласкаві! — осмілився Радюк укінці всього попросити її, і сам став коло рояля.

Ольга сіла, поклала руки на клявіші й задумалась. Вона вибірала п'єсу, і швидко смутна мельодія полилася під її білими руками. Як би вона заграла веселої, то та мельодія не так уразила б Радюкове серце. Смутна музика навела на його багацько дум і припала йому більше до серця, повного кохання.

— Моя Ольга вивчила недавно нову пісню! — не втерпіла Степанида Сидоровна.

— Яку пісню! Може, яку українську? — спитав Радюк.

— Еге! — одказала вона.

— А заспівайте, коли ласка ваша! — почав просити Радюк дуже ласкавим голосом.

— Я ще добре не вивчила, — тихо промовила Ольга й почервоніла.

Ольга взяла руками прелюдію й почала співати: „Ой, полину, полину“. Не вважаючи на те, що в інституті вона не вчилася співати по-український, вона перейняла щиро українську інтонацію, бо часто чула українські пісні од няньки й кухарки.

Вона співала дуже добре, тільки українські слова так перевертала на руський лад, що Радюкові стало ніяково. За те ж голос її, свіжий і молодий, проходив з мельодією до самого серця молодого хлопця.

— Я назбірав багато пісень по селах і навіть завів уже в ноти. Я був би дуже щасливий, як би ви дали мені надію прийняти од мене послугу, взяти мої ноти. Там є чудові й оригінальні мельодії.

— Принесіть, коли ваша ласка. Я дуже люблю музику і, хоч добре ще не граю, але вчуся що-дня, — промовила Ольга.

Тимчасом Дашкович, послухавши пісні, згадав свої Сегединці й розпочав розмову з Радюком про народ і українську народність. Почувши те, Ольга злякалась: вона бачила, що батько одвоює собі Радюка й не дасть ні слова промовити до його. Степанида Сидоровна, назираючи з боку, як добра доглядачка, зараз зрозуміла те й почала вмикуватись, щоб зробити розмову загальною для всіх. Вона почала розмову про женщин.

Радюк так і вхопився за це питання. Він почав доказувати, що женщина повинна мати рівне право з мужчиною, як на просвіту, так і на місце в соціяльному житті, та все обертався до Ольги, неначе в хаті більш нікого й не було.

— Коли в нас дівчат не пускають у наші університети, то нехай заводять жіночі університети! — так кінчив свою розмову Радюк. — У нас з женщиною обходяться по-варварський, постановили женщину дуже низько просвітою й науками, неначе присудили її зумисне на темноту й рабство.

— О, ні, Павле Антоновичу, — обізвалась Ольга, — хоч нас не пускають в університети, так нам не дуже й треба того. В нас є інститути. Ми не хочемо ваших університетів, бо інститут усе-одно, що жіночий університет...

— Як так, то нічого і клопотатись, — одрубав Радюк.

— Таки справді, — говорила далі Ольга, обороняючи честь свого інститута: — хоч у вас університет і вище, я те знаю, та і в нас наука не-аби-як стоїть! У нас читають лекції ваші ж університетські професори...

— Та так, читають, але трохи инше...

— Хоч і трохи инше, а все недалеко від університетського. Нам і Турман говорила, що ми в інституті все-одно, що в університеті. В нас тільки бракує медицини та юріспруденції, а решта зовсім, як у вас!

— А то хиба не важна річ медицина та право? Чом би пак женщинам не бути медиками й юристами?

— На віщо? — спитала Ольга, якій у інституті і в голову не прийшло, що є на світі багацько сиріт і бідних дівчат, котрі були б раді всякому шматкові хліба.

— А як сказати правду, то я вперше чую, що ін-

ститут усе-одно, що й університет, — сказав Радюк.

— О, так і думайте! Ми всі такої думки. Всі наші інститутки так думали, — сказала Ольга: — нам і Турман так казала.

Радюка дуже вразила та висока думка інститутська про свій інститут, що мала жіноче питання за непотрібне, бо вже розв'язувала його аж гєть то просто й немудро!

— Як би на мене, то я зроду не схотіла б служити ні в канцелярії, ні у школі! промовила Ольга, пригадуючи науку Турман. Ользі здавалось, що кожна порядна женщина повинна скінчити інститут, а потім вийти заміж за гарного й багатого хлопця, а потім скласти руки й ні об чім не думати.

Радюк почав прощатись і просив Ольгу швиденько прочитати новий журнал, бо ще багацько читальників дожидається тієї книжки.

— Я дуже люблю ці книжки, але французські романи багато вищі й кращі. У нашої Турман була повнісінька шахва романів, та все золотообрізних! Хоч вона нам і забороняла читати, але ми вміли доставати з її таки шахви! — говорила Ольга. — От, як би ви достали нам французьких романів! — промовила Ольга до Радюка.

— Добре, достану!

— А я вас давно бачила! — промовила Ольга, — тільки не знала, хто ви такий. Чи пам'ятаєте, як колись у Шато́ упав бальон на публику? Я тоді тікала по стільцях і якраз скочила проти вас. Чи не зачепила я тоді вас, або чи не натоптала вам ноги?

Ольга сміялась, і Радюк сміявся. Він був невимовно радий, що Ольга його примітила й пам'ятала про його. Він догадувався, що Ольга вподобала його, і серце його дуже забилось у молодих грудях.

І батько, й мати, й дочка — всі дуже ласкаво розпрощалися з Радюком і просили не забувати їх і частіше приходити.

— Дуже молода й трохи чванькоклвита Ольга! — думав Радюк, вертаючись додому, — буду я приносити для неї научні книжки, то, може, розів'ю її. Вона має добрий природний розум, тільки мало має научної просвіти і вже аж надто носиться зі своїм інститутом!

І Радюк думав, сидячи у своїй хаті, що було б дуже добре, як би його жінка була й гарна, до того ще й розумна, й не цуралась научної книжки, щоб з нею можна було поговорити об чому вищому, ніж балі танці та моди. Йому тепер здавалась будуща жінка якимось товаришем-студентом, розумним і просвіченим, що стояв би з ним на-рівні розумом, просвітою і найбільше — поглядом і пересвідченням.

— Вона буде такою! Вона має розум! А я її вговорю, розів'ю, наведу її на розум! — так марив молодий хлопець у своїй тихій хатині. — Тепер підуть екзамени, мені буде ніколи; я буду її забавляти тим часом французькими романами, коли вже вона набралась до їх великого смаку. А після екзаменів я буду давати їй легші критичні твори на сьогочасні руські й загряничні повісти, потім принесу їй дещо научне, поважніще. Я доведу її своєю розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришем і другом, рівним зо мною просвітою і любов'ю до питомої літератури, до питомої мови.

Так думав Радюк, бігаючи по своїй хатині од кутка до кутка; перед його думкою пишалась, як осіння рожа, молода дівчина. Він і досі ніби чув її голос. Ті рідні смутні й поважні мельодії й тепер іще лунали в його серці, бо вони вилетіли з чудових уст, за які він був би радий оддати своє життя.

Другого дня він побіг до маґазина, достав один французький роман, ледві дождався вечора, вхопив той роман, узяв кільки українських пісень, заведених у ноти його ж рукою й полетів до Дашковичів. Переступивши поріг, він почув у другій хаті знайомий хлоп'ячий голос і зразу впізнав голос Крванька, свого товариша. Кованько щось розказував голосно й весело, мішаючи слова по половині зі сміхом. В Радюка ноги затрусились... Він просто вбіг у ту кімнату й побачив Кованька на софі поруч з Ольгою. Коло їх сиділа мати...

Радюк привитався до всіх і подав руку Ользі. Вона вся почервоніла.

— Я приніс вам роман, якого ви, мабуть, іще не читали. А от і українські пісні!

Радюкове око впало на стіл. На столі перед Ольгою лежала книжка, якраз така завбільшки, як принесений роман. Він угадав, хто приніс той роман, і з якихось негаданих причин, якраз той самий, що він тільки-що подав Ользі!

— Трошки опізнився, бра'! — промовив до його Кованько й показав свої лопатні зпід губ, сміючись якось ніби зубами. Радюк почервонів, потім зблід, потім знов почервонів. Мати все те бачила допитливим оком і почала розмову, щоб забавити молодих людей і одвести їх думку од тієї книжки. Та не до того йшлося. Радюк сидів мовчки, а Кованько все показував свої широкі зуби, трохи жовті коло ясел.

У Радюковому кружку товаришів один Кованько не згоджувався з гадками і мріями инших. Він мав звичай трохи сміятись над усім, об чім розмовляли молоді студенти, перевертати все поважне на легкий жарт, був зугарний у всьому зараз найти комічне, смішне, повернувши його на якийсь смішний бік. Він був родом з

самого Київа. Його батько був простий купець, не дуже багатий; він мав свій завод мила і свічок, мав свою крамницю. Кованько з усіх сьогочасних ідей ухопився до найбільше практичних і матеріяльних. Усе, що було вище од практики, од користи, всі вищі ідеї, він уважав за непотрібні, за пусті. Він зріс між середнім київським станом, де ще не втратилася народня мова й національність, але де не було тієї поезії, того пишного й симпатичного духу щиро-народнього, тієї роскоші пісні й думи українського села. Кованько не пристав щирим серцем до народности і все трохи глузував над тенденціями Радюка й инших товаришів.

Вся цікавість Степанидиного язика нічого не вдіяла. Радюк сидів мовчки. Кованько силкувався зачепити його і все починав говорити зі злістю.

— Чи не проповідував вам Радюк якихнебудь дуже тонких сьогочасних ідей? — спитав Кованько в Ольги, зачіпаючи Радюка.

— Ні, я не чула ніякого проповідування, — одказала Ольга й засміялась.

— Коли він вам не проповідував, то, певне, ще буде проповідувати. Я і знаю, і вгадую, про що він буде проповідувати! А хочете. щоб я сказав?

— Про мене, хоч і скажіть, — промовила Ольга.

— Мені здається, лучче щонебудь проповідувати, ніж підіймати на сміх те, чого й сам добре не втропав, — сказав Радюк ніби до стіни або до дверей.

— Ну бо, Радюк! Вставай і проповідуй! Ольга Василівна, мабуть, ніколи не чула в інституті таких апостолів...

— У нас, ув інституті, ніяких апостолів не було! — одказала Ольга, сміючись.

Радюк ледві сидів. Він був сам не свій. Йому здалося, що Коваько вже жених Ольги й без сорома глузує над ним. Тимчасом Ольга простягла руку до двох романів, що лежали рядом на столі, і взяла в руки принесений Радюком. У Радюка ввесь смуток одійшов од серця, і надія знов засвітилася в його душі.

— Коли хочете, то я вам скажу, про що буде Павло Антонович вам проповідувати. Він буде вам говорити, що вам треба служити в канцелярії, або вчитись в університеті й зайняти потім катедру, що вам треба співати сільських пісень, треба вивчитися грати на кобзарській лірі, яка повинна згодом стати на місці теперішніх фовтеп'янів.

— О, вибачайте! Я нічого такого не чула од Павла Антоновича! — промовила Ольга.

— Трівайте, трівайте! Се ще не все! Радюк буде вам приносити юридичні книжки, фільософію Геґеля, потім буде три дні і три ночі під-ряд говорити про баштанника Ониська й його поезію, а потім буде вговорювати вас, щоб ви самі вивчились писати українські вірші.

Ольга й її мати сміялися.

— Я ніколи не писала віршів і, певне, не буду. Що це ви говорите, Кириле Петровичу? — сказала Ольга, сміючись.

Радюк ледві міг усидіти на стільці. Попереду, в колі своїх товаришів, він не дуже вважав на Ковапькові жарти, бо мав їх за жарт молодого веселого хлопця, готового все життя і все обернути на жарт і на сміх, щоб тільки було з чого пореготатись. Але тепер, у домі поважного чоловіка й перед очима милої особи, йому ті жарти доходили до самого серця.

— Це ще нічого! Але потім Радюк буде намовляти вас одягтись у мережану сорочку і в червоні чоботи, бо він і сам одягається у свиту й кожух...

— Тобі нема ні сорому, ні совісти! — тихо промовив Радюк.

А Кованько, не вважаючи на те, знов протягував свою карикатуру:

— Чи ви знаєте, що наші студенти тільки й думають, як вони житимуть у курінях на баштанах, і як їх жінкиноситимуть їм обіди з дому, як вони будуть орати однією рукою, а другою книжку держати, а третьою писати докторські дисертації...

— Бог-зна, що ви говорите! — сказала Степанида Сидоровна. Їй стало жалко Радюка, бо вона постерегала причину того кепкування.

— Як би це ми були дома, а не в гостях, то я б і тобі намалював твій ідеал і твоє ідеальне життя на заводі, — сказав Радюк, — та нехай навпісля. А твій ідеал вийшов би, певне, не такий поетичний, хоч, може, й не такий смішний.

Кованько замовк, неначе води набрав у рот. Щоб якнебудь перервати ту негарну розмову, мати попросила всіх до залі. Тільки-що вони всі ввійшли в залю, Ольга одчинила рояль, і ні на кого не вважаючи, сміливо й голосно заспівала українську пісню: „Ой, полину, полину, добувати талану!“ Та пісня була одповіддю і протестом проти Кованькових жартів. Кованько зрозумів це, бо замовк і задумався. Його великі губи закрили зуби, а повні й довгі щоки аж одвисли вниз. Радюк оджив і повеселіщав. Він зрозумів серцем, до чого стосувалася та пісня, про яку ніхто й не згадував.

Тимчасом на голос пісні дочки вийшов з кабінета й батько. Дашковичеве лице почало дуже старітись, і не так старітись, як в'янути і зсихатись од сидіння й безсонних ночей. Дашкович привитався до Радюка й до Кованька й розпочав розмову з Радюком, вважаючи

на його, як чоловіка розумніщого й більше люблячого поважну розмову.

— Думаючи нераз про свій народ, я дійшов до такої гадки: щоб зрозуміти його світогляд і його будучі фільософські принципи, треба роздивлятись на наш народ не як на народ, одрізаний од сім'ї инших народів, а власне вкупі з иншими народами, що йому з рідні,[1]) що близче до нашого народу прикметами плем'я, мови, віри і т. д, — так говорив Радюкові професор.

— А, певне, так! — ледві обізвався до його Радюк, а сам усе поглядав у той куток, де сиділа Ольга й براванько.

— І я тепер маю думку роздивитись на світогляд цілого слав'янського плем'я, і потім уже приступити й до свого народу.

— І я так думаю, — потакував йому Радюк, хоч він у той час нічого того не думав і навіть і не второпав, що говорив йому Дашкович. Він бачив, що Praванько сів близенько коло Ольги, розказував щось смішне, бо й Ольга сміялася до його. А Дашкович, як на то теж, усе розвивав та розвивав перед ним свою теорію, радіючи, що знайшов вважливого слухача.

Радюк слухав, а його очі все тягло туди, де жартував Praванько, дуже радий, що Радюк попався Дашковичеві. Його очі роздвоювались, бо він усе дивився й на професора, і на білу шию Ольжину, де блищало проти світла прозорчасте вушко, де малювався її чистий профіль проти світла. Радюк уже й не слухав. Сам професор, запримітивши невважливість Радюка, перестав розмовляти.

Тільки-що подали чай, як у залю одчинилися двері, і в хату ввійшла Марта Сидоровна з дочкою. Вони обидві

---

[1]) Споріднені з ним (моск.)

держали в руках дамську роботу і прийшли ніби ненароком по-сусідський у гості. Але було не так. Марта Сидоровна, побачивши світло в вікнах залі, постерегла, що в Дашковичів є гості і, взявши дочку, пішла з нею до сестри. Степанида Сидоровна зараз зрозуміла це, бо якось з нехіттю привиталася з сестрою і з небогою.

— Чи всі здорові? — спитала Марта.

— Як бачиш, усі, бо всі тут і сидимо. Хибà ти що чула? — одказала Степанида Сидоровна.

— Нічого не чула, але думаю: дай піду, побачусь!

— Спасибі, що не забуваєте нас, — одказала Степанида.

Катерина була убрана по буденному, але дуже чисто. Вона причесалася дуже гладко, і можна було примітити, що вона звернула ввагу на свій костюм, бо була убрана краще од Ольги.

— Чи не думаєте куди на вечір? — спитала Степанида, поглядаючи на Катерину, що навіть мала дорогі золоті сережки.

— Думали зайти, так вже не зайдемо; тут зостанемось, — додала Марта Сидоровна.

Тієї розмови сестер, пересипаної попелом і сіллю, ніхто не чув, і розмова стала спільною й веселою. І Радюк, і准Кованько липли до Ольги, до неї оберталися з розмовою, до неї обертали жарти, а як не до неї, то до котроїнебудь матері. Катерина сиділа, як сирота. Вона ждала хоч одного слова, хоч одного погляду очей, і ні один не подивився на неї, не заговорив до неї! Вона побачила Радюка першого гарного хлопця й не могла надивитись на його, одірвати од його очей.

— А ну, буду примічати, чи подивиться він на мене хоч раз? Чи промовить він до мене хоч слово? —

подумала собі Катерина й почала слідком водити очима за кожним рухом його очей.

Радюк говорив з Ольгою й не зводив з неї очей. Наговорившися з нею, він сів коло Степаниди Сидоровни й почав балакати з нею. Степанида Сидоровна ласкаво та облесливо говорила з ним! Потім Радюк почав балакати з Мартою Сидоровною, що таксамо стала вся добром і ласкою. Катерина думала, що він от-от промовить до неї слівце, а він устав од стола й почав говорити з Дашковичем. Тоді вона почула, що її здавило коло серця. Не тільки ласкавого слова, навіть погляду очей його вона не пригорнула до себе. Вона бачила, як його чудові очі майнули проз її лице, вона ловила його очі своїми очима, вона хотіла застановити їх на собі хоч на хвилину, і побачила, що не мала тієї сили чарів!

— Не ласкава доля до мене, — ледві заворушилася в неї така думка. — А чи я ж не така інститутка, як і вона? А чи я ж не так граю і співаю, як і вона!

Катерина ледві задушила в собі чуття неприязни до своєї щасливої сестри, бо добре знала, що й сестра тут нічим не винна.

Тимчасом Марта Сидоровна, не питаючись серця своєї дочки, думкою вже призначила Радюка Ользі, а для своєї Катерини рада була б узяти й не дуже гарного Кованька. Вона бачила, що од Катерини обидва паничі держаться осторонь, і промовила:

— Ви б, панни, або заграли, або заспівали нам старим, а за вами б може, заспівали, і паничі. Ольго! Ти хазяйка, починай! А за тобою, може, й другі осміляться . . .

Ольга була весела і щаслива. Вона тільки-що наговорилася з милим, надивилася зблизька на очі, на

брови, наслухалась досхочу його мелодичного голоса. Весела й щаслива, вона пурхнула до рояля й почала перебірати веселі вальси й мазурки, а потім, дивлячись прямо Радюкові в вічі, заспівала: „Ой, полину, полину, добувати талану!“

Ольга ще трохи пофантазувала і встала. Катерини ніхто не просив, і кільки хвиль було в хаті зовсім тихо. Її мати трохи вже сама не просила її сісти за рояль, як Кованько обернувся до Катерини й попросив її заграти.

Катерина встала й якось без енерґії перейшла хату до рояля. В її тихій, неохочій ході виявлялася й кривда, і смуток. Вона сіла за рояль; смутний мінорний акорд сам підбіг під руки, і зпід її пальців полилася смутна, смутна мельодія, дуже не припадаючи до молодого зросту. В тих мельодіях не чути було ні надії, ні любови, ні веселости.

— Яка гарна і смутна п'єса! — промовив Радюк, але не подивився на Катерину, а на Ольгу.

То були перші слова Радюкові, що стосувались просто до Катерини. Вона почула, що ті слова вразили її в серце, але не щастям і надією, а якимось жалем, якоюсь втратою надії. Катерина трохи не заплакала й почала ще виразніше виявляти своє невеселе чуття. Її дума вся перелилася в мельодії. Вона, не запиняючись, перейшла на українську думку й почала грати з серцем, з великим чуттям. Катерина почула, що вона плаче в мельодіях, хоч не плаче слізьми, і дала волю тим невидимим сльозам. Мельодії лилися, як сльози, то тихо-тихо, то разом заливали всю залю і сповняли її чудовим дзвенінням гарного рояля. В трелях, здавалось, ніби дріжала її душа, в тихих місцях вона ніби замірала, ніби щезала, і знов виявлялись

голоси плачучі то на вищих нотах, то на басах, що греміли і все стихали та стихали, приймаючи в себе делікатність дівочого почування. Катерина чула, що вперше на-віку так грала, бо вперше на-віку постерегла, що не дано їй щастя-долі на землі безневинно, що її обминула золота доля. Вперше на-віку вона плакала молодою душею по втраті надії на вище щастя на землі — на любов.

Всі заслухались, усі мовчали. Навіть Дашкович перестав фільософувати про Слав'ян і промовив:

— Як же гарно ти, Катерино, грала!

Катерина встала од рояля, тихою ходою одійшла й сіла коло матері. Вона сама засмутилась і всіх засмутила. Всі думали й мовчали, бо не могли вийти зараз зпід впливу тієї музичної думки, того молодого плачу безталанної дівчини.

— Як ти засмутила нас своєю думкою! — сказала Ольга, може, й не рада, що на її щасливе серце невесела мельодія навела смуток і попсувала чуття першого щасливого кохання.

Вже було пізно. Радюк почав прощатись, а за ним і Кованько. Марта Сидоровна з дочкою пішла додому зараз за ними. Ольга зосталася з матіррю й довго дивилась на обидві книжки романа, що лежали рядочком на столі.

— Котру книжку будеш читати? — спитала мати дочку.

— Оцю! — сказала Ольга, сміючись і прикрила рукою Радюкову книжку.

— І я так думала: Не знаю, як твій батько думає?

— Про батька, здається, все це байдуже! — сказала Ольга, сміючись.

Тимчасом, як Ольга сміялась, Катерині було зовсім не до сміху. Вона вернулась додому й довго думала,

сидячи за своїм роялем. Її пальці самі почали ту думку, яку вона недавно грала. Ті самі мельодії викликали в її серці те саме чуття, ті самі думи, тільки що передумані. Вона любила щиро, і знала, що любить без надії, що для неї треба на-віки забути того, кого так дуже й щиро полюбила, на-віки задавити в серці таке високе, таке миле щастя!

Довго грала Катерина, сидячи за роялем, і дала волю своїм сльозам. Батько її вже спав, мати вешталась у другій кімнаті. Вона одна на самоті награлась і наплакалась, бо не знала, чим вона винна, що доля не дала їй таких чорних брів, таких блискучих очей, які мала щаслива Ольга.

Тим часом почалися екзамени. Радюк думав, що його кохання буде йому перебаранчати, і боявся втратити в науці. Але він помилився. Ніколи він не чув у собі стільки енерґії, стільки охоти до науки!

Здавши дуже добре екзамени, Радюк думав зостатись у Київі й вибрати собі поприще науки. Але такого місця тоді не було. Радюк мусів тим часом зостатись у ґуберніській канцелярії. Йому трапилось навіть добре місце, і в тій сфері його ждала непогана карієра.

Щасливий і веселий, з великою надією на щастя, Радюк зараз-таки написав до батька. Він писав, що дорога скатертю розіслася перед ним, що доля його збірає колоски на багатій ниві. Він писав і про Ольгу, хвалив її, не знаходив слів, щоб похвалити її. Письмо дихало тиким щастям і такою любов'ю, що батько сам ніби вдруге почав жити минулим життям, а мати аж заплакала од радости.

„Сподіваюся, тату, що моя Ольга вишиє мені навіть таку мережану сорочку, яку ви бачили колись на мені“, — писав син до батька.

Маючи Ольгу за свою, Радюк почав марити об тім, щоб поділитися з нею добутим знанням. Перший час гарячого кохання вже минув. Йому здавалось, що любов не сліпа, не звіряча, а людська й розумна, повинна закріпитись і зміцніти чимось трохи вищим од звірячого елементу, повинна ошляхетніти й обдуховитись рівністю погляду, пересвідчення, морального прямування, рівністю розуму, науки й розвитку. Скінчивши свої діла, Радюк здумав зайти до Ольги, щоб одібрати од неї деякі романи. Йому здавалось, що настав час однести для неї дещо трохи вище од романів. Він одніс Ользі научну книжку. Покинувши книжку, Радюк просив скінчити її до того дня, в який мали збіратись до Дашковича студенти на вечір.

Зоставшись сама, Ольга розгорнула книжку й почала читати. Вона думала знайти там щось таке, що стосувалося б до її любови. Читаючи романи й повісти, вона все ставила себе на місце молодої героїні, а Радюк, конечно[1]) займав місце молодого щасливого героя. Вона думала знайти щось похоже й тут. Дуже легка мова й поетичний кольорит трохи втягували її в читання. Перегорнувши кілька листків, вона почала нудитись і закрила книжку, позіхнувши двічі з разу.

Прийшов вечір. Ольга знов розгорнула книжку й почала читати, але, не звикши до поважного читання, вона швидко втомилась. Та книжка пригадувала їй лекції, які огидли їй у інституті. Ольга позіхала, плющила очі. Сльози виступили на її очах, вона перестала розуміти, до чого все те стосувалося! А тим часом вона знала, що Радюк заговорить з нею про те капосне писання... Пригадуючи те, що прочитала, вона

[1]) звичайно, розуміється (моск.)

ледві згадувала п'яте через десяте й кинула книжку на стіл...

— Що буде, то буде, а вдруге читати не буду! — промовила голосно Ольга, позіхнувши.

Коли це в хату вбігла Катерина і вхопила ту книжку, що лежала на похваті.

— Що це ти читаєш? — спитала Катерина.

— Й сама не знаю, що читаю! Це мені накинув Радюк.

— Дай мені, й я прочитаю!

— Бери, голубко, читай, та й мені розкажеш, бо я стала така лінива, що сама собі дивуюсь, — сказала Ольга.

Катерина вхопила книжку й побігла додому. Вона зараз сіла й прочитала всю од дошки до дошки.

Швидко настав і вечір у Дашковича. Студентів зібралося чимало. Але Ольгу дуже вразило те, що на той вечір зібралось дуже мало студентів, далеко менше, ніж збіралось попереду.

Дашкович тепер постарівся й дуже змінився. Він тепер зовсім звернув на иншу дорогу: почав забувати свої Сегединці, свій народ, свою літературу й чогось вчепився до чистої науки та до Слав'ян, неначе в їх було все щастя України, все щастя українського народу.

Там часом як Дашкович балакав зі студентами, які вже слухали його розмову якось офіціяльно, щоб не обидити професора, Радюк кинувся до Ольги й почав балакати з нею про ту книжку. Ольга почервоніла, як мак, і все одбувалася загальними фразами, хвалила гарну мову, поетичність писання, його правду, і говорила все те, що може сказати кожний чоловік, не читавши книжки, але знаючи, об чім там мовиться. Радюк догадався, що вона або зовсім не читала книжки, або тільки переглянула. Ольга так нудилась од тієї розмови, що Радюк замовк і задумався. Тоді Катерина заговорила

сама й заговорила дуже розумно. Радюк підвів на неї очі. Катерина побачила, що його очі заблищали й палились вогнем, і душа її затріпалась, як птиця, під його поглядом. Вона так близько сиділа коло його! Його очі так близько горіли вогнем! А Радюк знов одвернувся од неї й почав без перестану молоти з Ольгою ту нісенітницю, в якій так багацько розуму для того, хто її говорить! Радюк почув, що сила тієї любови, яку він так не дуже поважав, тепер задля його вище од усякої ідеальної, духової високої любови. Він почув, що в той час для його молодого серця сила чорних очей і свіжих щік була дужча од найвищої просвіченої любови, хоч би вона була любов'ю янголів неба.

Тим часом між Дашковичем і одним палким чорнявим Сербом почалася дуже цікава колізія. Дашкович якось ненароком зачепив національну честь Сербів, не похвалив Сербії. Палкий Серб так і спахнув, як порох, і почав кричати:

— Ми не нікчемні! Ми не дурні, хоч ми й побиті ворогами! Ми не одступимо од національности ні за що в світі! — закричав молодий гарячий Серб і схопився з місця.

Його очі горіли, його руки складались у кулаки. Він кричав та приступав усе ближче до стола. Дашкович устав і собі й не знав, що почати, викликавши таку сцену.

— За честь свою, за честь свого народу й національности ми готові тричі вмерти! Ми не попустимо, щоб з нас хтось глузував! Ми ненавидимо наших ворогів Турків, що потоптали нас ногами! кричав Серб, і його великі очі страшно палали вогнем. Увесь віковічний гніт, уся ненависть виявилася тим диким вогнем у його очах.

— Ой, я боюсь! Який він страшний! — промовила Ольга до Радюка.

— Який він гарний! — скажіть лучче. — Дивіться, яким вогнем блищать його очі, яка палка його розмова! Яка енерґія, яка свіжа сила! Отакий не піддасться ворогам, — сказав Радюк.

У хаті всі замовкли, тільки дзвенів голос гарячого, аж трохи дикого Серба. Професор стояв ні в сих, ні в тих.

Тим часом Степанида Сидоровна, побачивши, що крикливий студент так присікався до її чоловіка, прожогом кинулась на поміч.

— Коли ви так поводитесь у моїм домі, то вибачайте на цім слові!

Степанида наступила на Серба так грізно, з такими блискучими очима, що він втихомирився й почав оступати назад. До неї на поміч прийшла й Марта Сидоровна. Обидві сестри так присікались до молодого Серба, що купа студентів кругом його так і розсипалась по хаті, неначе од куль війська.

Кованько торкнув ліктем Радюка і промовив:

— От комедія! Ото є на що дивитись! Дивись, дивись, як той Серб яриться! А Дашкович! Їй-Богу, в його душа тепер у п'ятах! Славна комедія! Є чим натішитись! Їй-Богу, часом з поганшу платять гроші!

— Кованьку! Перестань дуріти по-школярський — сказав йому тихо Радюк.

Радюк похопився одійти од Кованька, бо боявся, щоб він часом і, справді, не вклеїв чого школярського.

Тим часом гості почали прощатись і вийшли з хати. Радюк зостався й довго балакав з Ольгою.

— Чи принести вам іще яких книжок? Тепер вийшла дуже гарні книжки по природним наукам.[1])

Ользі дуже хотілося сказати, щоб він більше не приносив їх, та вона того не сказала, і сам язик промовив, щоб він як найскоріще приходив і приносив ті книжки.

Радюк попрощався й вийшов на вулицю. Осіння ніч була тепла, як літня. Надворі все дихало маєм. Вода в Дніпрі блищала проти зоряного неба. За Дніпром на берегах горіло багаття й освічувало щогли байдаків: то бацькуни варили вечерю. І на плитах[2]) по Дніпру скрізь блищали вогні й одбивалися в тихій воді. Радюк вийшов до Володимирового пам'ятника, сів на східцях і задумався. По другий бік тих східців сиділа чиясь темна фіґура в позі задуманого чоловіка і прибільшала йому дум. Тиха, торжественна картина великої річки, освіченої вогнем багаття й вогнем одкинутого неба, засипаного зорями, навела на його тисячу дум. Будуче життя з Ольгою так манило його щастям, здавалось йому тією, ніби й мертвою річкою, де ніби й замерла вода з зорями, але в тій річці було стільки життя під тихим покривалом ночі! Стільки життя було заховано од людського ока під темним небом, де в тиші стукотів пульс невичерпаної сили природи!

Радюкові вперше прийшла думка об'явитись Ользі, спитати її про її серце й думки, і сказати про свою любов. Він усе побоювався Кованька. Йому здавалось, що він недурно топче стежку до Ольги.

Він і не гадав, щоб Ольга не дала йому слова, і щоб його мрія розлетілась марно, як туман од вітру.

---

[1]) із поля природних наук (моск.)

[2]) це те, що Гуцули звуть: дараби

Забравши деякі книжки з гарними образками, Радюк побіг до Дашковичів і застав дома саму матірь. Батька й Ольги не було дома, вони пішли на Хрещатик, на гулянку. Покинувши книжки, Радюк полетів на Хрещатик, перебіг його од кінця до кінця, трохи не звалив з ніг кільки панів і дам, і не знайшов Дашковича з дочкою. Вертаючись назад, він побачив чиєсь жовте лице. Між иншими свіжими лицями те лице жовтіло, неначе стигла диня. Радюк упізнав Дашковича. Швидко він углядів і друге лице молоде і свіже, як рожа: то була Ольга. Він привитався до їх, і всі троє пішли рядом. Радюк постеріг, що випала найлучча година об'явитись Ользі; старий фільософ не перебаранчав нічим.

Уже наближався вечір, і народ цілою валкою прямував до царського саду, де кожного вечора була гулянка. Осінь була тепла й суха, і всі неначе хапались нагулятись перед холодами.

— Ходімо, папочко, в Шато! — просила батька Ольга.

— Куди там мені старому! Що я буду там робити!

— Будемо гуляти! Ходім, папочко! Ви трошки провітритесь і поздоровіщаєте. Ми недовго там гулятимемо. Я покину й фаєрверки задля вас!

Старий Дашкович мусів іти у сад. Вже музики грали, а публика ворушилась по долині, як комашня. Тераса ресторана була обсипана людьми. Перебігши Шато, Ольга з Радюком пішла на гору на велику алєю. Старий професор, слухняний, як дитина, мусів старістю лізти за ними на гору. Ольга не йшла, а бігла під гору так, що батько держався тільки очима за її рожевою сукнею й ледві встигав іти підтюпцем. Вони вийшла на велику алєю. Дашкович так і впав на лавку, засапавшись.

— Ви сіли, а нам хочеться бігати, — сказала Ольга, сміючись.

— Про мене, серце, й бігай, тільки дай спокій мені старому, — сказав він, одмахуючись рукою.

Радюк пішов з Ольгою по алеї. В його серце так тріпалось! Його душа була повна щастя, але непевність усе-таки тріважила його. Випадок був такий добрий, що луччого трудно було дождатись.

Вони перейшли алею, звернули на бік і пішли доріжкою понад самими горами. Людей було все менше та менше. Якось знехотя вони обоє звернули з дороги і стали над самою горою, що була перерізана вузькою та глибокою долиною. На горі росли високі сосни та верби, а через вузеньку і глибоку долину було видко аж над самим Дніпром шматочок шоса, де манячіли проїжджі і прохожі. Ольга не дивилась на Дніпро, на пишну задніпрянську картину, та все дивилась у той глибокий яр, де по шосі миготіли дами й панни, маленькі, як кукли, де котилися вози, й стукотіння од коліс билося луною в обидва боки того яру.

Радюк мовчав, і Ольга мовчала. Її щоки горіли рум'янцем. Вона, очевидячки, чогось ждала. Радюк оглянувся навкруги; по дорозі плентались якась міщанка. На шпилях подекуди сиділи люде по двоє, по троє. Недалечко од їх унизу на одному шпилі стояв якийсь високий пан, як та статуя, і дивився на Дніпро. Фіґури на шосі все ворушились, ніби в вертепі ляльки. Радюк подумав об'явитися прямо і просто кількома словами, і не найшов тих простих кількох слів. Він почув, що його душа дуже стревожена, і ждав, поки вона трохи втихомириться. Він глянув на Ольжине лице: воно було рум'яне і спокійне, очі були спущені на зелений яр, неначе в йому діялось якесь незвичайне диво.

„Вона жде, вона жде!“ — подумав він, і те слово сотню раз перейшло через його думку. Він узявся рукою за груди й почув, що у грудях у його ще не все заспокоїлось. Серце тріпалось, як пташка у клітці. Він подумав почати якунебудь розмову, щоб утихомирити свою душу.

— Здається, осінь надворі, а зроду ніхто не впізнав би, що тепер осінь. Глянеш на небо, на Дніпро, і подумаєш, що починається літо, — тихо промовив Радюк.

Ольга мигнула на його своїми роскішнимй очима. І яка була краса тих соромливих очей! У тих очах були ніби сльози, ніби мокра роса прикрила їх вогонь. Вона, певне, не того ждала од його і спустила очі.

Внизу Дніпро був заставляний байдаками й барками. При березі, коло Подола, стояли рядами здорові дуби й берлинки, повні жовтих і червоних яблук, кавунів, груш. Кільки дубів і берлинок з кавунами бичувалося по Дніпру до пристані, а на пристані на соломі були накладяні цілі гори кавунів і яблук. Надворі було тихо; за Дніпром синів бір, який здавався ще синіщим під промінням заходячого сонця. На тім темнім фоні серед бору палало ніби полум'я: то сонце вдарило прямо в усі шибки церкви далекого села.

— Чи то пожежа? — спитала Ольга дуже несміливо.

— Ні, то сонце грає на вікнах сільської церкви, — сказав Радюк, і вони обоє знов замовкли.

На другім кінці бору три бані церкви, освічені сонцем, неначе три зорі, висіли над чорним лісом, а там десь сонце потрапило в шибки бідної рибалчиної хатини і зробило з тих вікон щире золото, неначе хто повісив позолочені щити серед темного бору. На річці внизу

колихалися тихо байдаки, а вище, коло Подола, стояв ліс машт. Якийсь спокій був розлитий на світі. Природа ніби вже думала заснути перед приходом холодів. І Ольга й Радюк задивилися на ту картину. Вона їх заспокоїла.

— Як тиха картина осени, хазяйської домовитої осени, наводить на мене думку про щастя тихої сім'ї. И те щастя мені здається таке тихе, спокійне, але пишне й чудове, як ця тепла й овощна осінь, — промовив Радюк.

Ольга подивилась на його своїми очима.

— Ви любите осінь? — промовила вона: — а я найбільше люблю весну. Кільки разів я марила об тих островах Океанії, де вічно цвіте й не вмірає весна! Як би мене хто чудом переніс на ті острови! Таким чудом, про які розказує в казках Шехерезада!

— Хто її не любить, тієї весни, часу соловейків і рож, але вона така коротка! А щаслива весна людини ще коротша, ще коротша, хоч пишніша од весни природи.

Ольга здихнула, а Радюк задумався. Він трохи заспокоївсь.

— От і моя весна, весна мого життя швидко мине, — знов почав говорити Радюк. — Я вже став твердо на дорозі життя, вже втягла мене в себе та безодня моря людського життя. Я чую, що мені час жити щастям ширшим і вищим од щастя молодої пори весни, я чую, що мені час жити щасливим життям сім'янина.

Радюків голос усе тихішав і почав дрожати. Ольга його слухала, трошечки підвівши голову й очі.

— Ольго Василівно! Ви знаєте, що я чоловік нового покоління й не вмію говорити комплиментів, завірчуючи просту мислю в непрості слова. Я вам скажу

просто: я вас люблю. Я любив вас од того часу, як побачив вас. Мені здається, я ні з ким не прожив би так щасливо, як з вами. Скажіть мені щиро всю правду: чи любите ви мене? Чи підете ви за мене заміж? Я прошу вашої руки, і коли ви дасьте мені слово, то я буду мати щастя просити вашої руки і в ваших батька-матері.

Радюк підвів очі. Ольга стояла перед ним червона й гарна, як квітка. Вона вперше чула од хлопця такі слова не так спокійно і твердо, як вона собі думала. Ольга дивилась на його й мовчала.

— Дайте мені, Ольго Василівно, одповідь так просто й щиро, як я вас просто й щиро запитав!

— Я вас люблю. Я вас полюбила давно, і полюбила, як нікого так не любила... Але кажу вам просто й щиро, що я ще й не думала про заміжнє життя...

Вона перервала свою розмову.

— Чом же ви не думали? Може, я вам не сподобався? — сказав Радюк, і ледві в його стало сили промовити ті слова. Він ждав, що Ольга не те скаже; він сподівався од неї згоди, а вона тим словом, неначе громом, ударила в його.

— Я побачила вас колись давно в Шато, як вам уже казала. Я вас іще тоді полюбила. Потім я почала вас забувати. Але як ви прийшли до нас на вечір, я трохи не зомліла, як угляділа вас несподівано. Я знов полюбила вас....

— А тепер знов забудете мене, — ледві вимовив Радюк; він почутив, що в його руки дрожать. — А я вас люблю й ніколи не забуду, — знову сказав він і замовк, згорнувши руки на грудях.

— Дайте мені часу подумати! Я була така щаслива в батька! Я ще така молода! Мені так добре жилося

на світі, що я не мала й гадки про заміж. Ми обоє молоді. Час наш не втече, як вода у Дніпрі. Дайте мені подумати, — сказала Ольга і вхопила його за руку, здавила дуже й потягла її к свойому серцю.

Її лице, гарне, як перша маківка на городі, потяглося слідком за її рукою до його. Він подумав, як близько од його щастя, і як воно тепер стало од його далеко!

Тим часом на доріжці з'явилася якась немолода дама. Ольга швидко покинула Радюкову руку й оступилася трохи од його. Вони обоє чули, як дама наближалась, шелестіла одежею, як ступала ногами. Ольга знов утопила очі між тими двома горами, де був глибокий яр, де дзюркотіла з гори вода, збігаючи ринвою між кущами та вербами під шосе у Дніпро. Вона ніби хотіла розпитати й вислухати поради од тієї тихої води, що одним-одна давала тихий голос, серед торжественної тиші природи. Вона знов дивилась, як по шосі внизу пересовувались люде, ніби ляльки в вертепнім театрі. А молодий Радюк усе дивився на чорний бір, де палало полум'я сонця на вікнах далекої церкви... Вже й та дама пішла собі давно, й шелестіння її ходи давно затихло, а вони обоє все дивились та дивились, неначе хотіли випитати в природи собі поради. Радюк бачив, як згасало полум'я на вікнах, як воно жевріло на хресті, потім зачепилось на кінчикові хреста і тліло, наче жарина, неначе якесь вогневе око того чорного бору. Він усе дивився на його, доки воно не згасло, й думав, чи не хоче Ольга йти заміж за螺Кованька? Чи не має вона кого иншого на приміті? І що станеться з ним, як вона одкинеться од його? І яка причина може бути, коли вона його любить щиро, а про заміж і не думала!

Довго ще вони обоє стояли й думали. Ольга дивилась і нічого не бачила. На кільки років молодша

од Радюка, вона була серцем на кільки років старша од його. Вона вміла вже одріжняти у свойому серці любов, а в своїй думці — заміжнє життя, і не могла вже йти туди, кули повело б її серце. Вона сказала неправду, що не думала про заміж: вона давно думала, і думала зовсім не так, як тепер це стало перед її очима. Не такого мужа, який був молодий Радюк, вона часто бачила фантазією у своїй дівочій кімнатці, і навіть в інституті... Перед нею стояв тепер Радюк, правда, гарний і молодий, але не такий блискучий своїм станом, своїми чинами, своєю вартістю у громадському життю і своїми достатками.

На темний бір спала ще чорніща тінь. На небі блиснула зірка. Од Шато лились голоси музичні, зза дерева свиснула ракета, тріснула й розсипалась м'ячиками усіх цвітів[1]) веселки. В Шато шуміла гулянка. Проз Радюка й Ольгу пройшло багацько людей, ціла весела компанія. Кілька осіб пролетіло верхи на конях. Усе те перервало думу молодої пари. Вони обоє оглянулись до людей і тихо разом пішли назад до саду.

— Мабуть, батько скучив, дожидаючи нас, — тихо промовила Ольга.

— Мабуть! — одказав Радюк.

І мовчки вони пішли, як тіні. Дашкович сидів на тій самій лавці, де вони його покинули. Тихо вони прийшли й сіли поруч з ним, а він і не подивився на їх та все щось думав. Коло його так багацько людей і сідало і вставало, що він мав їх за якихось сторонніх людей. Молоді люде були такі втомляні, що їм схотілося трохи посидіти й одпочити.

— Чи не пора нам, тату, додому? — спитала Ольга батька.

---

[1]) колірів (моск.).

— О! Чи ви вже тут? А я вас жду та жду...

— Ми вже давно тут! Час нам додому. Мама нас, мабуть, давно жде.

І всі вони встали й пішли через Шато.

Публики в Шато було повнісінько. Здається, ввесь Київ хапався вдихнути в себе останній раз тепле повітря вміраючого літа. На згіррі були наготовляні фаєрверки. Але Ольга й Радюк і не думали зоставатися там! Вони перейшли через Шато і прямували до воріт. Ні Ольга, ні Радюк, ні Дашкович не чули навіть тієї музики, що греміла на ввесь сад, не бачили тих вогнів, що горіли на пригорках. За ворітьми Ольга почала прощатися з Радюком.

— Приходьте ж до нас, як-найчастіще! Не забувайте нас! Приносіть мені книжок, коли ласка ваша, — просила Ольга Радюка, не випускаючи його руки зо своєї.

— Буду приходити, коли ви дозволите, — премовив Радюк і пішов на Хрещатик тихо-тихо, неначе мертвою ходою.

Ольга пішла з батьком на Поділ і цілу дорогу коли б слово промовила до батька. Вона все думала про Радюка.

— Де це ви були? Пішли на Хрещатик, а досиділи трохи не до півночі! — такими словами стріла їх Степанида Сидоровна.

— Ми були в царськім саду, — промовила дочка.

— То це й ти волочився в Шато! — сміялася жінка з Дашковича.

— Та то нас затяг туди Радюк, і не так мене, як Ольгу.

— Радюк? А він був тут недавно і приніс тобі, Ольго, якісь книжки. То він таки знайшов вас? — говорила Степанида Сидоровна.

— Як пішла Ольга з Радюком, то я сидів-сидів, усе передумав, тай то обридло, сидячи, — сказав Дашкович.

— Чи не просив він часом твоєї руки? — спитала Степанида.

Ольга вся почервоніла й зашамоталась. Вона нічого не сказала матері.

— Радюк давно до нас ходить, він, певне, ходить сватати́сь. Як тобі здається, дочко? — питала мати.

— Не знаю, мамо, як мені здається. Я Радюка так мало знаю! Не знаю, якого він роду, які його батьки; не знаю, що він має, як він служить...

— Коли ти не знаєш, то я все чисто знаю! Він має батька й матірь, має дві менші сестри. Вони люде не з великих панів, але й не з убогих, мають Журбані...

— Чи багацько ж тих Журбанів? — спитала Ольга.

— То таке село...

— А я думала, що то кільки сіл... а воно тільки одно! Чи багацько ж він має доходу?

— Не багацько й не мало, а так саме добре для молодого урядовця на перший раз. Але він стоїть на добрій дорозі, — казала мати.

— О, він стоїть на добрій дорозі! — обізвався батько. — Розумнішого й пильнішого чоловіка трудно знайти. Він не кидає науки, і я знаю, що він буде колись моїм товаришем на університетській катедрі.

— То університетська катедра — найвища для його мета? — спитала Ольга, придивляючись на батька.

— Які ви, жінки, чудні! Чого ж вам більше треба? Чоловік розумний, любить науку, не гуляє, ще й тобі книжки приносить, любить свій народ націонал, не говорун, не пройдисвіт...

Ольга витріщила очі на батька. Її інститутські погляди були такі несхожі з батьківськими, що вона

боялася за батьківський розум. Всі ті, по батьківському, високі прикмети були для неї доброго слова неварті. Вона дивилась на жовте й підсиняне батьківське лице, на його запалі щоки, на гострий ніс і сиве волосся і злякалась, думаючи, що колись такий достоту буде її чоловік, що він на цілий вік закопається в кабінеті між книжками, мов у домовині, й забуватиме цілими днями про неї молоду. Як батька, вона такого чоловіка поважала, але як чоловіка — вона просто боялась.

— Чи можна ж його платнею удержати по-людський жінку? — спитала в матері Ольга.

— А чому ж не можна? Воно не можна роскошувати, а по-людський можна жити. Але він не сидітиме ж на одному місці!

Ольга пригадала собі чиновницьких жінок, їх скупеньку одежу, їх небагату обставу, їх чоловіків над паперами в канцелярії й за картами ввечері. Все те зовсім не приходилось їй до смаку.

А мати все хвалила та хвалила Радюка, все говорила про його Журбані, не згадуючи про те, що на ті Журбані мали претенсію ще дві Радюківни. Їй хотілося мерщій видати дочку заміж, поки не підросли менші діти.

— Люде живуть і бідніше, і живуть же якось, — закінчила мати тими словами свою річ.

— Люде живуть якось, а мені не хотілось би так жити! — тихо промовила Ольга й почала ходити по залі, згорнувши руки.

„Тільки й подобається мені в Радюкові, що його гарна врода, чудові очі, чарівничі брови, свіже лице, та його літа молоді“, — думала Ольга. — „Яка його любов тепла, молода, пахуча! Як би я кохалася з ним! От би випила до дна все щастя молодого життя!“

І вона бачила себе з Радюком, як пару голубів, як пару тихих горличок, для яких увесь світ тільки в їх милуванні та цілуванні. Вона почала думати про себе, як про таку горличку, і сама з себе засміялась. Вона закинула голову на плечі і швидче почала ходити по залі. Чорні розпущені коси впали на плечі і вкрили їх зовсім. Її рот трохи розтулився. Ольга бачила себе всю в дзеркалі, що висіло якраз проти неї, і подумала: „Ні! Я не голубка, не горличка. Мені не під руку життя тихої горлички! Таке життя не вдовольнить мене на довго, такого щастя буде мені мало, бо його не стане на довго.“

І вона пригадала собі, як стояла недавно з Радюком над горою, пригадала його молодого. Вона ніби бачила його всього в чорному, навіть у чорних рукавичках. На йому не блищало ні стрічечки ордена, ні хрестичка! Він здавався їй таким неблискучим, таким темним, таким ученим, простим на словах! Його становище в суспільстві здавалося для неї таким нікчемним, незначним, що вона засоромилась і почервоніла, поставивши себе рядом з ним як його жінку! Вона ще вище підняла голову й дивилась на стелю. Чорні коси одхилились од плечей і гойдались, як густе руно, на повітрі.

— Що ти, Ольго, все думаєш? — спитала мати, сидячи на софі й дивлячись на неї.

— То це, то те думаю, а більше нічого, — одказала Ольга.

— Ти щось бачила в саду? Щось таке чула, та не хочеш мені сказати?

— Й не чула, й не бачила нічого такого! — промовила Ольга і знову задумалась.

Не такого мужа, як Радюк, звикла Ольга бачити у своїх мріях! Її інститутські мрії про послів і ґрафів

давно трохи простигли у звичайному життю, але все-таки вона хотіла бути жінкою чоловіка поважного і своїми достатками й чинами. Вона собі намалювала подруга великим, здоровим, з блискучими еполєтами, у стрічках і хрестах, і з добрими достатками. Таких людей вона не раз бачила і в інституті, і в життю. Вона пам'ятала ще, як бачила в Турман якогось ґенерала з Петербурга, повновидого, гарного, високого; на його грудях блищали хрести, на плечах ссяли еполєти. Вона пам'ятала його веселу розмову, аристократичне, біле горде лице. Ольга зрівняла з тим ідеалом Радюка, і який він здався маленький, низенький, убогий і дуже просто убраний! Палка фантазія так ясно намалювала їй той контраст, що вона знов почервоніла, поставивши себе жінкою Радюка.

— Скажи бо, Ольго, що ти думаєш? — чіплялася до неї мати, дивлячись, як її лице мінялось, то блідло, то червоніло, то нахилялось, то підіймалось угору.

— Оце, причепились! Не скажу! — сказала Ольга і ще швидче почала ходити по залі, кидаючи очима на дзеркало, де було видко її всю.

„Не буду я жінкою Радюка!“ — голосно й ясно підказала їй, неначе над самим вухом, її думка.

І для неї стало жаль Радюка. Вона любила його щиро й гаряче. Вона пригадала його гарну вроду, його лице в той час, як держала його за руку. Скільки було любови в його ясних очах? Скільки було вогню на тих молодих щоках!

— На віщо я його стріла, на віщо я його полюбила? На що він налив моє серце коханням? Хоч би була я впала йому на груди, витягла з його уст перший букет молодої любови! Коли б не та капосна дама, що десь узялася на доріжці!

Ольга взялася рукою за серце. Воно кидалось, трохи з грудей не вискочило. Ольга почула любов свіжу, як незірвана квітка, пахучу — як рожа, солодку — як пахощі білої лілії, і ледви вдержала сльози. Вона почула, що в її душі йде боротьба; вона почула, що в неї не стає сили, що їй треба чиєсь поради, і поради доброї, люблящої душі. І мати тут сиділа недалечко, та Ольга не сказала й слова матері і впала на софу коло дзеркала . . .

— Ольго! Та скажи бо, що з тобою? І, Господи, яка ти чудна! Може, ти слаба, може, ти простудилась? — чіплялася до неї мати.

— Дайте, мамо, мені спокій! Я здорова! — сказала Ольга й почула, що сльози от-от поллються з очей. Та вона здержала їх і не пустила і сльозинки!

— Ти така червона, така гаряча! Що з тобою? Та кажи бо! Господи милосерний!

І мати приложила руку до її лоба, потім побігла, принесла зібгану хустину, обмочену в одекольон, і хотіла вже об'вязати їй голову.

— Що це ви, мамо! Хочете лічити зовсім здорових людей? Я зовсім здорова! — сказала Ольга вже гнівно, і з тими словами встала й почала знов ходити по залі.

— Зовсім, бачу, вона така, яка була колись я! — подумала мати й вийшла з хати.

Ольга зітхнула легче. Вона одчинила вікно й сперлась на лікті, поклавши лице на долоні.

Надворі було темно, аж чорно. Тільки все небо було засіяне зорями густо-прегусто! На вулиці було тихо й мертво. Свіжість неба трохи обвіяла її гаряче лице, але не зігнала тяжкої думи, як би то з'єднати і любов, і свій давній ідеал, і своє наступуюче життя.

Вона чула, що не може піти слідком за своїм серцем так слухняно, як мала дитина.

— Підожду, подивлюсь! Час мій не минув. Я ще цвіту, й довго цвістиму. А тим часом подумаю, погадаю!

Ще раз пішла Ольга до дзеркала і глянула на себе. Вона побачила, що її лице са́ме цвіте, що її краса розвилася, як пишна квітка. Вона побачила своє лице, червоне од дум і трівоги, вона побачила свої очі, в яких блищало стілько вогню, що вона заспокоїлась і вийшла до кімнати, гордо й високо піднявши голову.

Ступаючи через поріг, вона згадала про Радюка. „Які тепер думи мучать його?“ — подумала вона. — „Мабуть, я зробила для його цю ніч дуже смутною? Мабуть, ця ніч буде для його ще темніща, ніж для мене?“

І Ользі стало жаль Радюка. В її серці знайшовся добрий, теплий закуточок для милого хлопця.

Ольга вгадала. Для Радюка та ніч була темніша од самого пекла й смутніша од самого горя. Як прийшов він додому, як сів, як ухопив голову в руки, так і просидів усю ніч до самого світа. Він тільки тим не дійшов до краю, що знав і бачив, як Ольга його любить; він пам'ятав, як вона взяла його за руку і з яким коханням подивилась йому в вічі! Всю її такою, в такій позі він бачив перед собою до самого світа! . . .

Він іще мав надію . . .

XI.

Дашкович на старість став далеко не такий, як був попереду. Вже Сегединці не з'являлись йому в усій красі природи й національности. Він зовсім заплутався то в науці, маючій свій власний інтерес, то в слав'янськім питанні. Він усе сидів і читав, навіть писав писання в великоруські журнали. Але на пишні Сегединці не впала й крапля з тієї праці вченого чоловіка! Він на віщось розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсівав те сім'я науки, яке він був повинен посіяти на своїй убогій ниві, тільки-що з'ораній і неполитій. Дашкович уже став скоса поглядати на молодих людей . . .

Радюк знав про таку зміну з Дашковичем і дуже жалкував, що так марно згинув талант і просвіта вченого чоловіка, згинув надаремне для України й народа. Він ходив до Дашковича задля Ольги й дуже боявся потрапити на ті вечори, де вже з'являлися зовсім инші гості . . .

Радюк не був у Дашковичів довгенько. Він кільки раз уже збірався, зовсім налагоджувався, та в його не ставало сміливости. Йому хотілось, щоб Ольга добре все передумала, перегадала; хотілось дати їй доволі часу. Він забув навіть про книжки! Ольга тепер здавалась йому таким божеством, таким щастям, для якого він був ладен оддати своє життя. Ніколи вона ще не здавалась йому такою гарною, як у той вечір у царському саду. Як би вона була бідна, як би вона була

простою селянкою, як би вона була без жадної просвіти, він би її взяв за себе, не думаючи, не гадаючи.

Вкінці всього Радюк осмілився піти до Дашковичів. Він був такий блідий, його очі так позападали і втратили стільки вогню, що Дашковичка спитала, чи не був він недужий. До залі вийшла Ольга. Радюк почув її ходу ще в другій кімнаті, і так стревожився, що в його в голові і в очах почало все ходити ходором.

— Яку звістку принесе мені вона? — була перша думка в його голові, як тільки він зачув Ольжину тиху ходу за стінкою.

І як би в той час не було в залі Степаниди Сидоровни, він, може, і спитав би її одразу, чи щастя вона йому приносить, чи горе.

Ольга вийшла до залі й привітно привиталась. В її очах було видко неспокій, щоки трохи зблідли. Радюкові здалось, що вона мучилась і терпіла, і йому стало дуже, дуже її жаль!

Всі почали розмовляти, але розмова якось не йшла. Мати постерігала, що між молодими людьми щось таке було, що Радюк, мабуть, хоче свататись, і слідкувала за кожним його словом, не спускала з його очей.

І Радюк, і Ольга, може, і дуже б розговорились, як би вони були на самоті, а при Степаниді Сидоровні вони більш мовчали й думали.

— Ви тепер мені вибачайте, Павле Антоновичу! Я ваших книжок і досі не читала. Все не випадало якось. Моя кузина Катерина охітніша од мене до книжок і забрала їх од мене.

— Іще доволі часу на віку! Ще встигнете начитатись і наспіватись, — промовив Радюк тай замовк.

— Я й не граю і не співаю вже давненько, — знов ледві промовила Ольга тай замовкла.

— То, мабуть, тепер час такий. І я за що не візьмусь, то все в мене так і випадає з рук, — сказав Радюк.

Степанида Сидоровна насторочила вуха, почувши таку уривчасту й чудну розмову. Їй здалось, що Радюк от-от буде свататись! Вона стала до його дуже ласкавою.

— Чи ви нездужали, що так збліли? — питала його Степанида, — ви б не дуже так засиджувались над тими книжками. Чи вже ж не доволі з вас і свого діла?

— Так чогось нездорово, тай годі! — ледві промовив Радюк тай замовк.

Всі троє знов замовкли. Всі знали, що так робити не годиться. та все-таки всі довгенько мовчали.

„Та сватався б уже тай годі! І чого він мовчить? Чи не сміє, чи що?“ — думала про себе Степанида, і її вже брала злість, що Радюк і Ольга криються од неї, од матері!

А Радюкові так хотілося спитати в Ольги, як вона постановила? І як вона роздумала, і на чому стала? Та поруч з ним сиділа Степанида Сидоровна.

Ольга сиділа, спустивши очі додолу. Вона вже роздумувала, що Радюк для неї не партія, що він не підходить під її ідеал, який давненько склався в її голові. Але вона любила Радюка й хотіла протягти час, і як можна далі... Їй хотілось, щоб сам час розв'язав те трудне питання, бо сам час нераз розв'язує негадано для людей часом і трудніші питання.

Як би не вийшов старий Дашкович, як би не подали зараз чаю, то, може, вони просиділи б мовчки й цілий вечір. Нове лице[1]) трохи прибільшило компанію.

[1]) Особа, чоловік (моск.).

Ольга й Радюк почули, що їм стало легше. Батько й мати були дуже ласкаві до Радюка. Мати панькалась коло його, тупцяла, годила йому, просила зостатись іще довше. Радюк бачив, що старі держать за ним руку, та йому хотілось дуже-дуже, щоб і молода держала руку за ним!

Радюк розпрощався з усіма дуже ласкаво. Було видко, що старі вже або знали, або догадувались, що Радюк сватався. І Ольга випровадила його веселішою й ласкавішою, ніж стріла. Вона просила його ходити до клюбу, де їм можна було бачитись і розмовляти. Радюк пішов додому вже спокійнішим, з більшою надією на своє щастя.

Тим часом трапилась несподівана річ. Радюкові принесли з пошти письмо, а на письмі було написано батьковою рукою: дуже потрібне. В його задрожали руки; він розломив печать і розірвав конверт. Письмо було од батька й дуже коротеньке. Батько, знать, не мав часу розводитись і, як було попереду, наказати анекдотів. Він писав, щоб син, як можна мерщій, приїжджав до Журбанів, бо мати була дуже слаба.

Радюк ледві встиг побігти до Дашковичів розпрощатись. Він розказав причину того несподіваного од'їзду й побачив, що Ольга стревожилась. Вона й тепер була невесела й задумана, говорила мало, але була ввічлива, ласкава і щиро жаліла бідну Радюкову матірь і самого Радюка. Радюк попросив у неї фотографічну карточку; вона вийняла з свого альбома останню карточку й оддала йому. Дашковичі дуже ласкаво розпрощалися з ним і просили не забувати їх, як він щасливо повернеться до Київа.

Не довідавшись ні об чім певнім од Ольги, смутний і задуманий, Радюк полетів до Журбанів. Осінь була

суха й погожа. Він не дуже довго загаявся в дорозі і приїхав до батька дуже пізно, трохи не о-півночі. Переступивши батьківський поріг, він затрусився. Кругом дома і в домі було так тихо й мертво, що він подумав, чи не приїхав він уже після похорона?

Вступивши в передню хату, він почув важкий запах лікарства й хатнього повітря. Назустріч йому вийшов батько в теплому шляфроці і в туфлях.[1]) Він ступав крадькома, обняв сина й гаряче, але тихісінько, не одриваючи губ, тричі поцілував його. Син повеселішав, мати була жива. На лиці батька не було видко тревоги чоловіка, який тільки-що оступився од слабого без надії.

— Як мати? — тихо спитав син.

— Слава Богу! Їй стало лучче. Буде жива! Вона тепер спить, — сказав старий Радюк на саме вухо синові.

Син скинув чоботи в самій передній. Йому подали туфлі, і він поза батьком пішов до материної кімнати. В кімнаті в куточку на столі горіла лямпа, прикрита абажуром. На ліжку лежала слаба і спала, важко дишучи. Її бліде й худе лице здавалось іще блідіщим од чорної коси, що обвивала рівний лоб. Син побачив її профіль, який став іще тонший і рівніщий. Чорні брови дуже виразно чорніли на її блідому лиці і прибільшали його мертвий цвіт у сутінку кімнати. Радючка була така бліда, така худа, що син не міг вдержати сліз і заплакав.

Коло самого ліжка на стільці сиділа пані Висока. Вона, не встаючи, подала Радюкові руку й дуже здавила його за пальці. На пані Високій була ясноезелена сукня, а шия була обв'язана ясночервоною хусточкою. Її жваве, веселе лице, моргаючі брови робили великий контраст з мертвим лицем недужої Радючки. Вона

[1]) виступцях (моск.)

день і ніч гляділа слабої й не одходила од її постелі, подавала лікарство, поправляла постіль. Не вважаючи на те, що сиділа в таку пізню добу, вона так весело кинула очима на молодого Радюка — її брови так самі й заговорили! Говорити голосно вона не сміла, щоб не розбудити слабої, але її брала нетерплячка, і вона почала говорити на міґах, розказувала руками, бровами, показувала пальцями, і так розказала без слів, як було важко для слабої, як стало їй легче, що батько й син не втерпіли й почали осміхатись. Старий Радюк не видержав і почав одказувати їй мімікою, киваючи ротом і руками. Покивавши й поморгавши, вони всі троє навшпиньки вийшли з хати, посадивши коло постелі стару женщину. Всі повеселіщали, бо сподівались, що недужа очуняє незабаром. Всі пішли на другий далекий кінець дому й почали закушувати.

— Спасибі тобі, сину, що ти приїхав! Мати так хотіла тебе побачити, і тебе, й ту панну, про яку ти писав до нас.

— Та панна ще не моя . . .

— А як вона сміє не бути вашою! — заговорила пані Висока. — Я не знаю, чи є в світі така панна, щоб дала вам гарбуза!

— Бувають усякі! Бо одній треба кохання, а друга часом і без того обходиться, — сказав тихо молодий Радюк.

— Щоб без любови та йти заміж! Оцього вже я в голову собі не убгаю! Як я йшла за свого капітана, то не дивилась на воли та на корови, а на його чорні брови.

— То на селах так буває, а в городах трохи инше часом буває, — промовив молодий Радюк, — бо в городах нема волів, хоч корів є доволі . .

Батько почав розказувати синові, як заслабла мати, як усі в домі поперелякувались, а пані Висока попереджала його словами й перебивала розмову.

— Та цитьте бо, пані Висока! Нехай уже я розкажу!

— Бо ви не так розказуєте! Ще як я була в вас на Усікновення Чесної Глави, то я вгадувала, що буде недобре . . .

— Бо ви на Усікновення нічого не вгадували. Ви тоді плели щось таке, що й купи не держалось.

— Не говоріть бо Бо'-зна чого! Хиба ж не я казала вам, щоб ви добре гляділи Надію Степанівну? Чи пам'ятаєте, як ви стояли отам за порогом, а я коло порога?

— Ага! Тоді, як на вашому тину сорока сиділа! Пам'ятаю, тільки я вас тоді не слухав . . .

— То й не добре робите, коли мене не слухаєте! — казала пані Висока, пригладжуючи долонею свою голову й поправляючи хусточку на шиї.

Син придивився до батька й побачив, що він зовсім посивів. Його голова була біла, як молоко, а лице було свіже, як ягода! Важкі ночі коло постелі слабої поклали тільки знак на чолі, бо лоб трохи пожовк, як стигле яблуко.

— Моя жінка далеко молодша од мене. Я думав, що вона мене поховає, а трохи не вийшло, що я її поховав.

— Та тривайте лишень! Може, вона ще й поховає вас! А Бог зна, що буде далі, — казала пані Висока.

Швидко в тім домі стало тихо й мертво. Всі поснули, всі одпочивали, тільки пані Висока й одна баба сиділи коло слабої до самого світа. Пані Висока й не лягала й не розбіралась. Вставши вранці, молодий Радюк поперед усього углядів її зелену одежу й червону хустину на шиї.

— Знаєш що, сину! Не надягай ти українського костюма при матері й не говори при їй по-українськиЙ. Вона слаба дуже. Не дратуй ти її! Потім, як вона одужає, як собі схочеш, — казав батько вранці, стрівшися з сином.

— Коли ви так хочете, то й не буду одягатись.

— Вона все бідкалась та згадувала тебе, все боялась, що вмре, не побачивши тебе перед смертю, не побачивши твоєї молодої жінки. Вона все боялась, щоб ти не злякав часом своєї Ольги мужичою свитою та вишитою сорочкою, все просила мене написати тобі об тім, та все докоряла мені, чом я не зоглядівся завчасу та не зніс з двора хати для челяді, всю біду покладаючи на тій нещасній хаті!

— Бідна хата й не знає, яку велику честь дають їй! — сказав син тоном на-пів жартівливим, на-пів смутним.

— Так, бач, сину, вже поведяно наших женщин у школах. Що ж маємо робити!

Тим часом пані Висока вмила своє лице свіжою водою й вийшла до чаю, прибрана в якусь здорову ґірлянду. На тій ґірлянді, чи на чипкові було намощено всяких квіток: і рожевих, і жовтих, і червоних. Ті квітки дуже не приставали до лиця, до заспаних очей. Висока наливала чай і так багацько говорила, що часом лила чай поза стаканами, сліпаючи заспаними очима.

— Бачте, Павле Антоновичу! Смієтеся з мене, що я понеділкую, глузуєте з середи та з п'ятниці... Бачте! От і недобре виходить. От Бог і карає коли не вас, то тих, що близькі до вас! — докоряла пані Макуха.

— Може, воно й так. А що ж то ви скажете, як я оце поїду до Київа та потягну гарбуза?

Тільки-що вони випили чай, як слаба прокинулась і покликала до себе сина. Вона заплакала, як побачила його, розпитувала про Ольгу, про її батьків; розпитувала, яке в неї лице, які очі, який характер. Син вийняв Ольжину карточку й показав матері. Пані Висока як побачила карточку, то прожогом кинулась до неї і трохи не звалила з ніг старого Радюка.

— Чого це ви пхаєтесь? Оце які цікаві! Трохи не звалили мене з ніг! — сміявся Радюк.

Мати роздивилась на карточку й перехрестила її. Ольжине лице здалося їй трохи гордим.

— Дай Боже, щоб я побачила своїх унуків! Але Бог зна, чи доведеться побачити . . .

— Ото! Дасть Бог, поздоровшаєте й довго-довго ще будете жити, — сказав син.

— Коли б пак була твоя правда, — одказала вона, поклавши свою жовту суху руку на синову чорноволосу голову, — мені трохи вже й легше стало. А то вже думала, що не побачу тебе.

Покликавши молодого Радюка в кімнату, пані Висока сказала йому:

— А бачте, Павле Антоновичу! Чи пам'ятаєте, як ми їхали од Масюків, де ви покохали Галю вперше, як нас налякала вночі та недужа молодиця? Чи не казала я вам, що буде вам притичина на вашій дорозі? Чи неправда ж моя? Чи вийшло що з того кохання? Бідна моя Галю! Як мені жаль тебе! — промовила Висока і сльози показались на її очах.

— Чи я ж тому винен, Ликеріє Петрівно? Ви доволі пожили на світі . . .

— От таки й пожила доволі . . . Бог зна, що видумуєте! — промовила Висока.

— Але скажіть мені, хто може поручитись за своє

серце, коли воно любить і ненавидить, кого схоче й коли схоче. Ви думаєте, що мені не жаль Галі?

Ликерія Петрівна тільки головою кивнула й пішла до другої кімнати.

Того ж таки дня пані Висока од Радюків поїхала просто в Масюків хутір. Надворі вечоріло. На небі висіли важкі осінні хмари. Було сумно надворі, було сумно і в Масюковій хаті. Старі десь вештались коло хазяйства. Висока застала в кімнаті Галю саму. Вона сиділа коло вікна й читала „Кобзаря“.

— Галю, серце моє, голубко моя! — крикнула Ликерія Петрівна, обнімаючи й цілуючи її.

Галя дуже стревожилась і не сміла питати Високої.

— Галю, моя дорога, моя нещаслива! Не лякайтесь, бо, знать, така ваша доля! — знов промовила Висока, сіла коло Галі й обняла її обома руками за плечі, — Надія Степанівна Радючка жива буде, але . . .

Галине серце вже сказало про її нещастя. Вона чула, що Радюк недавно приїжджав у Журбані, скінчивши курс, і . . . не мав часу заїхати до неї . . . Вона випустила дорогу книжку з рук.

— Я оце прямо до вас з Журбанів. З Київа приїхав Павло Антонович і привіз фотоґрафічну карточку своєї нареченої. Вона зветься Ольга Дашкович, вона дочка якогось учителя, чи професора. Я сама бачила ту карточку. Та Ольга дуже гарна, з тонким носиком, з повними губами, з цілою горою кучерів на голові. Нема що й казати, городянка, як треба! А погляд у неї який гострий і гордий!

Ликерія Петрівна розказувала, а Галя в'яла в її руках, як зірвана квітка, схилила голову і зблідла.

— Правда, Павло Антонович іще не заручився з

нею, але, певне, її любить, бо на віщо він привозив би матері ту карточку?

Галя вмліла в руках Високої й закрила очі.

— Боже мій милостивий! Що ж мені діяти! — крикнула Висока, вхопила стакан з водою і бризнула на Галине лице.

Галя опам'ятувалась.

— Нехай його Бог судить, — тихо промовила вона, — а він же божився, а він же присягався, що мене любить!

І сльози так і затопили її очі, її лице. Всю хусточку вона змочила своїми сльозами. Пані Висока й сама розридалась, дивлячись на Галині сльози.

— Не плачте, Галю, серце моє, моя дорога, моя нещаслива! Я говорила з ним. Він чоловік не пакосний, але дуже молодий. А молоде серце і світить, і гріє, коли само схоче. Поїхав далеко, не бачив вас, і забув про вас. А там трапились инші карі очі, тай прощай дівчино чорнброва, бо я не твій, а ти не моя!

— Ох, Ликеріє Петрівно! Чи я ж не любила, чи я ж не була йому вірна? Я день і ніч пам'ятала про його, згадувала його рано й вечір, згадувала, як по саду гуляла, як квітки поливала, як оту подаровану книжку читала.

— Ой, бідна моя дівчино! Така вже доля наша жіноча, щоб наше бідне серце боліло од горя. Ви думаєте, зо мною не було таке саме на віку?

Ликерія Петрівна махнула головою й рукою, втираючи сльози.

— Ой, Боже мій, яка я нещаслива? — промовляла Галя, як та горлиця сумно туркотала в зеленому гаю, — було вийду ввечері в садочок, гляну на ясні зорі, і зараз згадаю його ясні очі: гляну на повний місяць,

і згадаю його чудове лице; гляну на зелений лист, і згадаю його кучері. Я бачила його і в синьому небі, і на зеленій землі, і в моїх квітках; чула його дух у повітрі, де тільки ходила з ним по садочку, говорила з ним. І тепер він уже не мій! А як згадаю його голос, його милу розмову, розумну і вчену, його блискучі очі, то й тепер серце моє любить його і, здається, вічно буде любити. Бо де я стріну такого другого в наших хуторах! Ой, Боже мій, Боже мій! За віщо Ти покарав моє дівоче серце?

І Галя знов заламала руки й заплакала.

— Галю моя дорога! Що ж маємо робити, коли наша доля така?

— Я або страчу розум, або серце моє розірветься од горя, — промовила Галя й якось разом перестала плакати, аж Високій стало страшно. — Я ту книжку, я ті його письма вкину в вогонь, або порву, — промовила вона грізно. — Але чим я, нещасна, буду втішати себе в горі, чим же втішу своє бідне серце? Нехай усе те зостанеться й нагадує мені про мою любов, про його. . . Я була щаслива тим коханням.

Ликерія Петрівна сиділа й мовчала. Їй мило було слухати таку щиру, гарячу молоду любов.

— От ви й замовкли. Говоріть же мені про його: який він тепер, чи змінився на лиці, чи все однаковий, як однакове, вічно красне сонце на небі?

І пані Висока мусіла розказувати їй про Радюка все, все: як бачила його, як він приїхав, як засмутився, побачивши слабу матір, як плакав, навіть, як він жалкував за Галею.

Галя слухала, плакала і втішала своє серце тією розмовою.

Прийшов Масюк і Масючка. Висока й їм розказала

про Радюка, про Галине нещастя. Масючка почала плакати, а Масюк дуже-дуже засмутився.

— То не він винен, то його горда мати. Вона до нас тільки раз і приїздила, Не такої треба їй невістки, як наша Галя, — говорила Масючка, втираючи сльози.

Поїхала Висока й зоставила смутну сім'ю в сльозах, у смутній хаті, у смутний дощевий осінній вечір.

Минула зима. Настала пишна зелена весна. Розвився садочок, зійшли квіточки в Галиному квітнику, зійшли й зацвіли червоні гвоздички. Галя поливала їх та все згадувала зрадливого, але милого для її серця... Вона любила ходити по саду, до тієї вишні, де так поетично й несподівано стріла його й почула вперше його слово любови. Вона все співала ту пісню, що тоді співала:

Ой, сама ж бо я, сама,
Як билинонка в полі, —
Не дав мені Господь
Ні щастя, ні долі.
Єсть у мене миленький,
Та далеко від мене, —
Чую через люде,
Що цурається мене!

Радючці стало лучче. Вона одужувала, тільки не швидко. Вже вона могла сидіти, вже могла довгенько говорити. Павло Радюк оставався в Журбанях, доки мати зовсім не одужала. В тишині, на селі, ходячи по хатах, гуляючи по саду, по степу, він усе думав про Ольгу, і та думка стояла в його голові на рівні з думкою про недужу матірь. Не раз і не два він згадував і Галю Масюківну, згадував любов свою до неї. Але він часто забував навіть про матірь: його думка літала над Києвом, на знайомих місцях, над тими горами, де він гуляв з Ольгою, на тих алеях, де він ходив і розмовляв з нею.

Вертаючись назад до Київа, по страшній грязюці, під осіннім холодним дощем, чого він не передумав, сидячи в закритому возі! Смутне небо порошило дрібним дощем. Степ здавався безкраїм морем, під густим як туман, дощем та хмарами. Він передумав усе своє прийдешнє життя з Ольгою в парі, до самої старости, бачив своїх діток, що росли-вилися на колінах в Ольги, бачив Ольгу щасливу й веселу, бачив свою тиху старість серед спокійної і щасливої сім'і... Все те він бачив у своїй думці, доки перед вечором одного дня не побачив на високих горах Київа. Як стревожилось його серце тепер, зобачивши високу Лаврську дзвіницю зза чорного бору!

Приїхавши пізненько, Радюк зараз убрався й полетів до Дашковичів. До його вийшов Дашкович і дуже ласкаво привітався.

— А наші пішли оце в клюб. Сьогодні вечір з танцями. Пішла Ольга й Катерина, і Марта Сидоровна, і Степанида Сидоровна. Коли не хочете спати, то йдіть і ви... Як же здоровля вашої матері?

— Спасибі вам! Мати моя вже зовсім одужала, а була дуже слаба! Всі думали, що вже не одужає.

— Слава Богу, слава Богу! Я дуже радий! А ми за вами все скучали, та все вас згадували. Й Ольга часто згадувала про вас.

— Згадувала? — не втерпів Радюк, щоб не запитати.

— О, згадувала! Ми всі вас згадували, ще й не раз.

— Може, справді, піду я до клюба. І погуляю, і з знайомими побачусь, — сказав Радюк і попрощався з Дашковичем.

Радюк поїхав додому, в три миги вбрався і вже пізно приїхав на вечір. Він усе думав про Ольгу, як вона його стріне, як його привітає.

Радюк увійшов у залю, де були танці, і потрапив саме на польку. Він став коло дверей, і перед його очима вихром літали пари одна за другою, неначе птиці шугали, обвіваючи його лице вітром. Він зараз углядів Ольгу. Дожидаючи, поки скінчиться танець, Радюк притулився за товстою кольоною, що кидала од себе широку тінь. Йому було видко цілу залю.

Після всього того, що трапилось Радюкові пережити, після темної кімнатки, де лежала його недужа мати, де пахло аптекою, після довгої дороги під осіннім небом і дощем, він прямо попав на веселий і людний вечір. Голосний оркестр, велика і світла заля, повна повбираних людей, веселі празникові лиця, галас, шум, усе те так вразило його зразу, так засліпило, заглушило, що він мусів опертись об кольону головою й оддихнути.

Перед його очима, як метелики, пролітали пари. Він минав їх очима й шукав Ольги.

Коли це й вона прилетіла в парі з Ковальком і так швидко заховалася в гурті, як з'явилася. Він побачив ї чистий і рівний профіль і зрадів, як мала дитина. І знов Ольга пролетіла перед ним у парі з якимсь офіцером, високим, огрядним, червоновидим, з гордими, аж надутими, губами. Радюк глянув просто їй в лице і побачив, що лице було щасливе й веселе, погляд її очей був недбалий, веселий, бальний, байдужний.

Музики перестали грати, пари перестали літати, і всі розійшлись по залі, утираючи гарячі лиця хусточками.

Радюк не зводив очей з Ольги. Вона почала ходити по залі, а за нею цілою юрбою посипались паничі. Деякі заходили з одного боку, деякі з другого, хапаючися спихнути один другого, щоб зайняти місце поруч з Ольгою. Ольга була червона і втомляна; вона все

обмахувала своє лице. Не вважаючи на втому, на те, що її груди високо підіймались, вона сміялась, розмовляла, кидала словами й очима на всі боки, звідкіль тільки чеплялись до неї хлопці. Радюк хотів піймати на її лиці хоч крапельку задуми, хоч крапельку того смутку, того чуття, котре так давило його молоді груди, і не знайшов його й сліду! Він бачив її не такою задуманою й мовчазною тепер, яка вона була недавно в час його останнього візита. Радюк бачив, що вона за ним і не журилась, і не думала про його. Ні на хвилину темна дума не набігла на її високий лоб, на веселі очі.

„Ой, коли б ти так за мною, як я за тобою!“ — навернулися йому на ум слова пісні.

До Ольги залицялися паничі юрбою. Її слово, її погляд був законом для їх. Вона подала покласти вієр[1]) — і три душі кинулись до тієї штуки; вона впустила хусточку — і дві голови разом нахилились і стукнулись одна об другу.

— Як мені душно! — промовила Ольга, і паничі розсипались до буфета. Хто ніс морожене, а хто лімоняд. Ольга взяла стакан лімоняду од того огрядного офіцера, що, очевидячки, одганяв инших і мав перевагу для Ольги. Ольга озирнулась, шукала стільця, і вся юрба кинулась за стільцем. Ольга сіла на тому стільці, який подав їй офіцер, трясучи еполєтами й брязькаючи шпорами. Він сів поруч з нею.

— Дякую вам за стілець! — промовила Ольга, і Радюк почув те слово, бо ґрупа розсілась так недалечко од його, що було все чути.

— Чи варто ж дякувати! Як би я міг, я б вам поставив отут трон, посадив би вас на троні, бо ви й

---

[1]) віяльце (моск.)

сьогодні й кожного вечора, ви цариця балів й вечорів! — гремів огрядний офіцер, поглядаючи на Ольгу скоса і крутячи рудий патлатий вус.

— Ви вмієте таки жартувати! Он де цариця балів і сьогоднішнього вечора, — промовила Ольга, показуючи очима на одну дуже гарну й багато убрану купчиху.

— Ото в вас цариця! А в нас цариця повинна бути не така. Дивіться, в тієї цариці коли не сиві коси, тільки почорняні.

Ольга засміялась дуже голосно.

— А коли б ви знали, яка та цариця розумна! — обізвався Кованько. — Вона й досі не вимовить слова „рекомендую“, а все каже „рікіміндую“ по-міщанський.

Сам Кованько часом вимовляв те слово по-міщанський, як і та немолода київська цариця, одначе він на те не вважав і сміявся з неї.

— За те та цариця вся в золоті! — сказала Ольга.

— І, справді, в золоті! Обкувала себе золотом, де тільки можна було обкувати. Завсім неначе царська карета! — сміявся офіцер.

— А які в неї брови, які рум'янці! — говорила Ольга.

— А ви думаєте, що то її брови, її рум'янці! Я навіть знаю той магазин, де вона на сьогодні купила собі брови й рум'янці, — говорив Кованько.

Ольга почала реготатись, а за нею й паничі, що чули той жарт.

— От ваші брови, так не купити за всі сокровища мира! Ваші рум'янці, то рум'янці ясної зорі! — говорив компліменти офіцер.

Радюк чув ту розмову, і в його душа заболіла. Він бачив, як паничі псують душу молодої дівчини, верзуть їй те, що не слід було б говорити. Він бачив, як та

хвала зовсім закручувала Ользі голову, як вона приймала все те до серця, бо всі ті речі підлещувались до її еґоїзму і псували її молоду душу. Як би Ольга була для його стороння людина, він, може, і не звернув би на те уваги, але він мав Ольгу за свою.

— Ой, Ольго Василівно! Ви б були окрасою наших петербурзьких сальонів! Шкода, що ви мусите тут сидіти на провінції! І хто тут вас цінуватиме? І хто тут зрозуміє вас? — так підлесливо говорив офіцер до Ольги.

— Я рада сидіти й на провінції... бо... бо що ж маю робити?

— З вашим розумом з вашою просвітою, з вашою красою... Хто тут по вас?... З ким тут вам ділитися просвітою й забавлятись вольними часами? — так усе хвалив її огрядний офіцер.

— Не все ж для вашої столиці! Не можна ж і од нас зовсім одбірати все краще, — обізвався один городянський лев, устоюючи за честь провінції.

— Не забувайте, що й Київ столиця, хоч і дуже давня, — обізвався Praвaнько, — і Київ має право не все оддавати столиці півночі.

Оркестр подав сиґнал до кадриля. Кавалєри й дами почали ставати в пари. Офіцер ухопив під руку Ольгу. Радюк одійшов од кольони й пішов ходити кругом поза кольонами. В одному місці він углядів Катерину Воздвиженську. Вона сиділа з матіррю. Радюк не бачив її в танцях, бо її ніхто не просив, ані жива душа! Радюкові стало її жаль. Він сів коло неї й почав говорити з нею.

— Я прочитала ті книжки, що ви принесли кузині. Чудові книжки! Чи нема в вас іще таких? Я дуже люблю натуральну історію, — говорила Катерина.

Для Катерини неначе сонце зійшло, як Радюк сів коло неї. Ще ніколи любий чоловік не сидів коло неї так близько. Вона почула всю оману краси й любови й була й тим така щаслива, така щаслива! Вона почала розумно говорити про те, що прочитала, і бачила, що Радюк її слухав, дивився прямо їй у вічі. Вона говорила з запалом, з охотою. Можна було бачити, що та поважна розмова не заваджала їй. Сам Радюк бачив, що Катерина більше од Ольги підходила під його ідеал розумної жінки, що вона скоріще послухала б його поради, не дала б своїй голові зарости бур'яном, як буває з жінками, — але як він подивився на її негарне лице, як подивився на її дуже негарні поморщені губи, то мусів одвести свої очі набік. Катерина була ще трохи краща, як мовчала, а як підіймала вгору брови, то все її лице так одвертало од себе очі!

Катерина говорила ще довго, та Радюк її не слухав. Він усе дивився туди, де танцювала Ольга. Вона стояла проти його прямо лицем, що він міг придивитись до лиця. Радюк побачив на тім лиці щастя життя, для якого танці й музики часом бувають усім на світі. Вона все жартувала з кавалєром, і зачіпала навіть чужого кавалєра й даму.

— Яка то дама танцює проти вашої кузини? — спитав Радюк у Катерини.

— То не дама, а панна; то клясна інститутська дама, рідна сестра начальниці Турман.

„Немолода ж панна", — подумав собі Радюк.

Тим часом Марта Сидоровна, побачивши, що Радюк присів коло її дочки, і собі примостилась коло його та так і прилипла до його! Вона добре знала Ольгу, догадувалась, що Ольга не піде за його, і думала, про всякий час, залучити його до своєї господи.

— Чи давно вернулися до Київа? Чи жива, чи здорова ваша мати? Ой, як шкода, що ваша мати так несподівано занедужала! Ми вже Бог-зна-що тут передумали, дожидаючи вас!

— Моя мама, слава Богу, одужує, — сказав Радюк.

— А моя Катерина вже давно прочитала ті книжки, що ви принесли для Ольги. Така вже вдалася пильна! Мабуть, у батька вдалася! Все читає та читає . . .

— От і читає! Хочеться вам мене хвалити, коли нема за що! — обізвалася Катерина.

— А хибà ж і ні! Кільки раз я тобі казала, щоб ти не читала пізно при світлі? А хибà ж ти мене коли послухала? Все читаєш тай читаєш, ще очі собі попсуєш.

— І, справді, таких паннів трудно знайти, як Катерина Степановна, таких охочих до книжок, — прикинув слово Радюк.

— І помагати мені ні в чому не хоче, та все читає. Раз ми, поправивши дім, опоряджували хати. А в нас дім дуже великий, далеко більший і просторніщий, ніж у Дашковичів, бо покійний мій батько більше таки нас любив, ніж Дашковичів, і нам одписав більший дім, і крило, і більше грошей, ніж Дашковичам . . . Так моя Катерина все читає та читає, тай помагати мені не хоче . . .

Катерині стало ніяково. Вона почервоніла.

— От швидко будуть іменини моєї дочки. Ми дамо баль, як живі будемо, до святої Катерини.

Кадриль кінчалась. Пари розходились. Радюк устав і хотів іти до Ольги. Марта Сидоровна все торочила йому про своє багацтво, про свій дім, гудила свою небогу і свою сестру . . .

— Приходьте ж до нас на баль! Приходьте просто,

без візита. Не забувайте святої Катерини! — гукала йому в слід Марта Сидоровна.

Радюк став перед Ольгою так несподівано, що вона трохи аж злякалась. Він неначе якимись чарами виріс просто з землі.

— Де це ви взялися, Павле Антоновичу? — аж плеснула в долоні Ольга.

— Як бачите, приїхав, — сказав Радюк, подаючи їй руку.

Всі паничі косо поглянули на Радюка. Він був кращий од усіх між ними, як місяць між зорями. Огрядний офіцер настобурчив чуба та все крутив свої кудлаті вуси, та все дув свої червоні, й так надуті, губи. Ковалько насупився й мовчки поглядав на Радюка. Инші кавалєри тільки очима кліпали. А Ольга все говорила та говорила, бо в її серці ще не простигла любов. Вона забула про инших паничів, встала й пішла з Радюком по залі. Огрядний офіцер усе щипав вуса, все одступав, та все озирався скоса на той куток, куди пішла Ольга з Радюком.

Радюк почав розказувати про свою матірь, розказував, яка вона була слаба, як мати бажала бачити його, бо думала, що, може, вмре. Ольга слухала вважливо, але на її лиці не показалося ані крапельки чуття. З її лиця ні на хвилину не сходила та бальна, празникова направа, яку він прочитав на її лиці зараз при вході до залі. Він запримітив, що вона слухала з делікатности.

Радюк почав і собі забавлятись. Ольжина краса, як вода забування в Лєті, все залила, все, що тільки він мав смутного на серці. Він забув і свою недужу матірь, і ввесь смуток довгої осінньої дороги. Музики, світло, вогонь Ольжиних очей, мельодія її голоса — все

те присилувало його забути всі трівоги, ввесь перебутий неспокій.

— Коли доля була до вас така ласкава, то забудьте все лихо, й погуляймо в цей веселий час! — сказала Ольга.

Оркестр ударив веселу польку, і музика полилась по залі, потекла електричними нитками по молодих душах. З усіх кінців залі посипались на паркет пари.

— Прошу вас на польку! — сама Ольга сказала Радюкові й навіть сама простягла до його руку й полетіла з ним вихром.

Радюк полетів і забув усе на світі: і батька, й матірь, і самого себе, не чув навіть музик. Він тільки бачив перед собою Ольжине лице, він тільки чув її у своїх руках, і все летів та летів, щасливий і веселий, як у Дантовім танці блаженні душі на небі. Він був щасливий, що держав її у своїх руках, що її дух обвівав його лице, що її очі так близько заглядали в його очі, і заглядали навмисне! Йому хотілось, щоб не було кінця тому танцеві . . .

На радощах Радюк згадав про Катерину, згадав, як вона сама сиділа десь у куточку, полетів до неї й попросив у танець. Катерина вся проясніла; її лице неначе освітилось якимось світлом з неба. Негарне лице покращало од надії, на білих губах узялася краска, а в очах десь узявся в огонь і заблищав там, де ніщо ніколи не блищало. Її душа глянула через убогі на красу очі і влила в їх якусь искорку вогню.

Ольга танцювала більш од усіх. Її брали дуже часто, передавали з рук у руки. Так багато паничів просило її в танець, що вона обіцялася з ними танцювати по черзі. Вони всі сиділи рядочком і дожидалися своєї черги. Радюк просив її не танцювати так багато.

— Коли ж треба! Коли ж конче треба, — казала йому Ольга, — один тому буває час! Треба нагулятись, треба натанцюватись. Чи я ж мало висиділась у тому інституті! Бодай, буде чим спом'янути свою молодість.

І Ольга знов ішла в танець з самим же Радюком, котрий за хвилину перед тим так навчав Ольгу!

Оркестр замовк одразу, неначе на йому разом порвались усі струни. Ольга впала на стілець і махала на себе хустиною, важко дишучи. Петербурзький офіцер почав з нею розмовляти, але вона так важко дихала, що не могла йому й слова одказати. Він мусів одступитись од неї.

Ольга одпочила, кивнула на Радюка й пішла з ним ходити поза кольонами, кругом залі.

В тіні кольон Ольга дивилась на чудове Радюкове лице й пила з його очей той світ, що горів у їх искрами. Її очі стали сипати промінням, і Радюк милувався тим промінням. Йому так хотілося сказати той комплімент, котрий він недавно чув: що як би він міг, то поставив би серед залі трон і посадив би на тім троні Ольгу як найкращу царицю всіх балів! Та він не сказав. Його розмова перейшла на поезію; він сипав поетичні слова й мислі і, згадуючи, як Ольга співала українську пісню, він тихісінько заспівав: „Ой полину, полину, добувати талану“.

Ще тихіще Ольга протягла далі голосом і словами ту саму пісню.

— Чи правда, Павле Антоновичу, як весело жити на світі щасливим людям! — сказала Ольга.

— Навіть весело жити й нещасним! Життя само по собі, тим, що воно життя, має в собі велику прима-

ну, велике щастя. Чи пам'ятаєте ви пишні Шевченкові слова:

О, Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, Боже мій милий, як весело жить

Ольга зрозуміла душею поезію тих слів і задумалась. Вона зрозуміла, що життя само в собі, тим, що воно життя під синім небом, має в собі велике щастя для чоловіка та ще й молодого.

— Коли б ви побували на селі, ви б побачили й почули, як молоді дівчата в гарячі жнива працюють цілісінький день. А прийдуть додому ввечері, то зараз ідуть на вулицю і співають до півночі, як пташки, як соловейки в саду, даючи звістку молодим хлопцям про свою любов. І часом соловейки замовкнуть у садах, а дівчата все співають та співають . . .

Радюк тими словами зачепив у свойому серці найтоншу, найслухнянішу струну, струну поезії, національности й народности, і вся його розбуркана душа задзвеніла. Його любі ідеї злилися з чорними промінястими Ольжиними очима. Його любов до Ольги злилась ув один струмінь з любов'ю до народа й України. Все те високо підняло його душу, його серце, так високо, що Ольга не могла летіти слідком за ним на таку височінь. Він почував, яке повне його серце тією любов'ю, як воно ледві може змістити в собі такий налив чуття й великого щастя. Радюк почав думати голосно, вважаючи, що Ольга розділить з ним його думи. Він почав згадувати свої Журбані, свої рідні степи, пісні свого народа, почав малювати образи сільського життя

поетичного, ніби пахучого, як самі ліси та степи. Він подивився на Ольгу. Ольга його не слухала. Вона була городянка й інститутка, і його речі не розуміла.

Ольга легенько позіхнула в вічі Радюкові. Та розмова, те поетичне натхнення в поезії, в дусі народнім, здалося їй таким чужим, таким незрозумілим! Їй здалося, що з веселої теплої залі її хтось вивів на мороз ув однім тонесенькім бальнім убранні . . .

— Чи не втомились ви? Сядьмо отут та одпочиньмо, — сказав Радюк, думаючи, що Ольга позіхнула од утоми.

— Сядьмо! — сказала Ольга. — Чиї то такі поетичні стихи ви прочитали? — спитала вона.

— То стихи нашого кобзаря Шевченка, коли читали, або чули . . .

— Здається, щось чула . . . Здається, часом папа згадував оте ймення. Але, сказати правду, не читала . . .

— Чи вже ж не читали? — спитав Радюк з великим дивом.

— Не читала, бо в нас ув інституті я про такого поета й слова не чула. В нас розказували про всяких поетів і руських, і німецьких, а про Шевченка я й слова не чула . . .

Радюк зараз побачив, що Ольга нудиться. Вона ждала од його веселої розмови про любов, ждала комплиментів. Поважна розмова навівала на неї дрімоту. Вона хотіла навіть, щоб Радюк був сміливіщий, навіть налазливий . . . Вона замовкла і встала.

— Ольго Василівно, — аж ухопився він за її руку, думаючи вдержати її, — скажіть же мені про моє щастя! Чи пам'ятаєте той вечір, той незабутній для мене вечір, як я розказав вам про свою любов? Чи порадились

ви зі своїм серцем? Скажіть мені, чого мені ждати, і чи можна мені надіятись?

Ольга, здається, не ждала так швидко почути ті слова вдруге . . . Вона хотіла протягти час, і протягти, як можна далі, а молодий хлопець горів вогнем. Йому хотілося скінчити діло найшвидче . . .

— Ви знаєте мого батька — фільософа! Яку пораду він мені дасть, коли він більш нічого не знає, тільки свій кабінет і своїх фільософів? Мені не було з ким порадитись . . .

— А ваша мати . . .

Ольга тільки рукою махнула.

— Мені зістається тільки самій зі собою радитись! Я думала, сказати правду, і все думаю, і люблю вас, як і любила. Але все-таки ні на чому не спинилась і не постановила, що тикається шлюбу . . .

Радюк зрозумів, що Ольга отягувалась. Він похилив голову й зажурився.

Ольга повернула просто до середини залі. Радюк пішов мовчки за нею, нічого не довідавшись. Ольга мовчки перейшла всю залю, і Радюк перейшов поруч з нею. Оркестр заграв вальс; пари линули з усіх боків, і їх знесло, як водою, на беріг. Огрядний офіцер ухопив Ольгу й полетів далеко на другий кінець залі. А Радюк стояв на березі залі, дивився, як клекотіло серед залі, як людське життя все вертілось, крутилось, і все одпихало його дальше набік . . .

Ольга прискочила з боку, сама простягла до його руки, весело заговорила, як защебетала. Він ухопив її й полетів з нею, знов щасливий тим, що Ольга його любила тепер, як і попереду любила.

Після вальса Радюк став коло кольони, згорнув руки й засмутився. А Ольгу знов огорнули кругом і обсту-

пили. Він чув, як той самий огрядний вусатий офіцер ліпив компліменти, як Ольга сміялась... Він бачив, що Ользі подобається все, подобаються компліменти й юрба хлопців, їх тупцянняй їх підлесливість. Він почав вагатись і боятись за Ольгу, за її легковажну вдачу.

Де-Пурверсе підступила до Ольги і спитала, з ким то вона гуляла за кольонами. Ольга назвала Радюка.

— То це він? То це той? — спитала Де-Пурверсе зі значною міною.

— Може, й той, — одказала їй Ольга.

— Познайомте ж мене з ним, коли це той! Ой, який він душка! Який він гарний! Які ви щасливі! — кричала стара панна.

Ольга привела її до Радюка й порекомендувала їх одно другому.

— Коли він у вас буде? Я дуже хотіла б, щоб моя сестра Турман побачила твого нареченого! — сказала стара панна.

— У п'ятницю буде він у нас. Я була б дуже щаслива, як би дорога начальниця побачила його, оцінувала й дала мені пораду, — сказала Ольга.

— Добре! Доконче приїдемо в п'ятницю.

І Ольга запросила до себе Радюка на п'ятницю.

— Приходьте ж до нас у п'ятницю! Та приходьте раньше і принесіть ту книжку, про яку ви мені недавно згадували, — просила Ольга Радюка.

Не діждавшись кінця вечора, Радюк розпрощався з Ольгою і пішов додому. Цілу дорогу він усе думав про Ольгу. Він побачив, що в той час, як він дивився на Ольгу, на її гарне лице, в той час він нічого не думав, не гадав, ладен був оддати своє життя за її одно слово, не то що за її очі; але як він зоставався на самоті, тоді инші думки приходили йому в голову:

він починав цінувати Ольгу, як женщину, як свого будущого товариша на цілий вік. Він мусів признатись, що Ольга дуже попсована інститутом і підлесливістю паничів, що вони закрутили їй зовсім голову підлесливими комплімєнтами. Він починав розуміти, що Ольга має дуже легкий характер і буде непосидющою жінкою, бо дуже любить балі й танці. Його перелякало те, що він нічим не встиг підготовити її, розвити, сповнити недостачу її просвіти. Він бачив, що вона так боялась серіозної книжки й поважної розмови, як злого духа, а національности й народности зовсім не розуміла. Інститут висушив у неї, як тропічна жара, все українське національне життя і зробив її людиною без національности й безпринципною взагалі...

— Щось та єсть! Не дармо вона все опинається з одвітом! Мабуть, вона сама бачить, що я не підійду під її погляд, під її вподобу. Не дармо вона тікає од мене, як тільки я пічну говорити щось путніше од комплімєнтів, — так думав Радюк, йдучи додому; так він думав, і дуже задумався!

Другого дня після балю Ольга все передумувала, що бачила на балю, й кого бачила, й яких паничів, й яких дам, і як були убрані ті дами. Сидячи з кузиною, вона перебрала всіх дам, які тільки були на балю, перебрала їх брови, очі, коси, пересудили їх ходу, розмову, позамічала, яка дама як була убрана, і показала в тім таку превдорову пам'ять, якою можна було б забагнути всі дочиста дріб'язки всіх наук, які тільки є на світі, як би тільки та жіноцька цікавість була повернута на щось путніше. Передумавши про всі стьожки й букети, про всі шпильки й брошки, які тільки бачила вона на инших дамах, Ольга почала думати про паничів і перебрала їх усіх дочиста. Вона згадувала кожного, при-

гадувала кожного лице, голос, і частіше од усіх виринав у її пам'яти з гурту паничів той високий огрядний офіцер. По своїй фіґурі, по своїх брязькучих шпорах, по свойому вмінню говорити компліменти, навіть іще й по петербурзькому роду, він дуже підходив під Ольжин ідеал... В його було щось аристократичне в лиці гордому, в надутих губах, у великих вилупляних очах. Вона згадувала й Радюка, але його поважна розмова, його ідеї, котрі все витикалися в його розмові, так і повіяли на неї морозом. Вона аж плечима знизнула, як згадала його вчені книжки, його вчену розмову.

— Папо! Що то таке національ? — спитала вона в батька, який пив чай у другому кутку залі.

— А на що тобі здався той національ, чи народовець? Чи не танцювала ти вчора такого танця в клюбі?

Ольга засміялась, а за нею засміялись і инші дами.

— Скажіть бо, папочко! Чи вже ж то ви не знаєте, що то таке?

— Націонали й народовці, то тепер такі молоді люде, що говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки й діти говорили тою мовою, хотять злитися з народом.

— Щоб і жінки й діти говорили тою мовою, що говорить наша куховарка? — спитала Ольга.

— Тією самою мовою, що говорить і наша куховарка і ввесь наш народ, — сказав батько.

Ольга злякалась, подумавши, що Радюк приневолить колись її й дітей говорити тією мовою, якою в інституті ніхто не говорив.

— Ті народовці хотять зовсім злитися з народом... Колись молодчим і я мав такі ідеї в голові, але тепер за старістю літ якось усе те повискакувало з голови...

XII.

Радюк діждався п'ятниці і прийшов завчасу до Дашковичів. Його просила сама Ольга прийти завчасу, і він дуже хапався.

В Дашковича ще не було нікого. Ольга здалеки побачила в Радюка під пахвою книжку, і в неї ноги затрусились. Так вона боялась наукових книжок!

— От вам і Шевченко! — сказав він, весело подаючи Ользі руку, а другою рукою книжку.

— Дуже вам дякую, дуже дякую, що пам'ятаєте за мене! — сказала Ольга і просила його сісти на софі, а сама сіла коло його й почала перегортувати листи, „Кобзаря".

— Висока поезія! Невміруща поезія! — говорив Радюк; — як читаєш, то всю душу обіймає й виносить високо, до самого неба! Тут усе життя нашої України, нашого народа.

„Може, і все" — подумала Ольга, перегортуючи на віщось листки й дивлячись на портрет Шевченків.

— Чого це він убраний у мужичу шапку? — спитала Ольга.

— Бо він був селянин; він був пастухом у селі Керелівці, отут не дуже далеко од Києва.

— Скажіть, яке диво! І мужик написав оцю книжку? — сказала Ольга, не ймучи віри, щоб книжки були писані неаристократами.

— Як бачите, написав.

Радюк узяв „Кобзаря“ й почав декламувати. Дашкович, почувши те, вийшов і почав слухати. Радюк читав дуже добре, з великим почуванням. Він читав „Думи“, повні глибокого почування й сліз. Ольга слухала й ледві розуміла, але не хотіла того сказати й мусіла мовчки слухати.

— Божественна поезія! Високі думи! — говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого це вони удвох кричать, неначе змовились.

Ольгу вже брала нудьга; вона хотіла говорити про щось инше.

— От і ви, Ольго Василівно, вивчитесь говорити по-український і будете читати „Кобзаря“.

— Ніколи того не буде! — одрубала Ольга, як з кілочка, згадавши, що в інституті не говорять тією мовою.

Радюк так і опустив руки. Книжка впала на софу й загорнулась. Радюкові здалось, що хтось вистрілив і попав йому в самісіньку голову! Так уразила його та Ольжина фраза! Вона вразила його в саме серце, принизила вщерть зі землею його національну гордість.

Радюк неначе бачив, як Ольга одсовувалась од його все далі, як вона одступила од його десь далеко в туман, як вона тонула в тому тумані, і якась чорна хмара, як чорна земля, поглинула її на віки. Радюк ухопив себе за серце; він почував, що вже втратив Ольгу на віки, і вже ніхто її не верне йому, хоч би то був сам янгол з неба, або сам сатана з пекла.

А Ольга того навіть і не примічала. Вона й не знала, що вона вчинила, як вона запогубила на віки всю молоду надію, розвіяла всі мрії, всю любов до себе в серці молодого хлопця.

Радюк мовчав і думав, а Ольга, нічого не примічаючи, показувала йому свій гарненький новенький альбом. Радюк розгорнув альбом і почав машинально перекидати товсті листки. На листках маячіли казенні ґрупи інститутук, товаришок Ольги, в білих хвартушках і нагрудниках. Всі вони були такі схожі одна на одну, як одна галка похожа на другу. Радюк почав дивитись на инші карточки. Більша половина альбома була напхана карточками вчених і письменників... Там були навіть карточки ченців.

— Як би я хотіла побачити ваш альбом, — промовила Ольга.

— Мій альбом дуже несхожий на ваш і був би дуже невеселий задля вас. В йому на першім листку отой Кобзарь у мужичій шапці.

— Ха-ха! — засміялась Ольга, бо ті слова здалися їх жартом.

Тим часом почали збіратися на той слав'янський вечір гості. Радюк сидів і нікого не бачив. Так йому було тяжко на душі! Йому дуже хотілося зостатись на самоті зі своїми важкими думами.

Луччих студентів давно вже не було на тих вечорах. Часом іще заходили, по старій пам'яти, деякі молоді Болгари та Серби, що недавно приїхали.

Вже було пізно, як почали прибувати поважніщі гості. На вулиці щось загуркотіло під самим домом. Усі сполохались.

— Турман приїхала! Турман, начальниця інститута! — рознеслося скрізь по залі. Дашкович ухопив лямпу, Дашковичка вхопила свічку, Ольга вхопила канделябр, Катерина вхопила другий, і всі побігли в коридор на зустріч Турманші. Двері одчинились, і в залю ввійшла Турман. Вона була висока й суха, як кість! Довга

одежа на їй метлялась, як на paліччях. Її лице було сухе й жовте, але вона рівно й гордо держала себе й високо підіймала голову. За нею йшла її сестра, убрана у свіжий убір з претенсією на молодість.

Всі в залі встали перед ними. Все в хаті зашуміло, а як вони сіли на софі поруч з хазяйкою, все в залі разом стихло, неначе готувалося слухати якогось оракула.

Степанида Сидоровна підвела до Турманші Радюка й порекомендувала його. Він знав, що то велика честь задля його, бо Турманша осідлала сухого, як ключка, носа своїми окулярами, задерла голову й роздивлялась на його, як на картину. А її сестра-маркіза й собі осідлала таку саму провансальську ключку своїм пенсне́, і почала роздивлятись на Радюка, ніби на мармурову статую. Надивившись на його, вони поспускали з носів пенсне́ й засміялися дуже мило. То був знак, що Радюк був вартий високої вваги. Одначе така висока честь дуже не сподобалася Радюкові. Він почув, що його вивели на розглядини перед якимись маркізами.

Радюк мусів сісти перед столом проти Турманші. Коло його сиділа Степанида Сидоровна, свята та божа; так, здається, і вскочила б у вічі, чи в жовті ямки на лиці, де було знати очі Турманші. За матіррю, неначе під крилом, сиділа, пригорнувшись, Ольга.

Всі мовчали. Турманша все кашляла сухим модним кашлем і неначе говорила: „Ой, рятуйте! От-от умру в цьому поганенькому домикові, між якимись поганенькими провінціялами!“

Розпитавши одно другого про здоровля, всі так і звернули на погоду. І Турманша, і фільософ так розвивали ту тему, неначе в ній було спасення цілої Европи. Розмова все обривалася. Маркізи неначе при-

везли з собою під полою нудьгу тай випустили там серед хати. Всі сиділи поважно, позгортувавши руки, й мовчали. Дехто промовляв сяке-таке слівце, але воно якось обривалось.

Радюкові стало досадно, що якась стара ключка зігнала веселість і позатулювала всім роти. Він навіть розсердився й поклав собі розмовляти.

„Певне, щось не-знати-що, а розпиндючилось на всю хату!“ — подумав Радюк, і сміливо почав розпитувати Турманшу про інститут: чи багацько там інститутом, чи добре стоїть там наука, чи дорого коштує виховування кожної інститутки в інституті.

— О! В нас у інституті дуже дорого коштує виховування дівчат: трохи не пів тисячі карбованців за душу. Наш інститут задля благородних.

— Ох, як дорого! На такі гроші можна б викохати п'ятеро дітей не дуже благородних, — сказав Радюк.

— За те ж ми даємо інституткам усе, все: і науку, і роскішну харч, і роскішну обставу. Наша наука дорога, але ніхто ніде не знайде таких вигод, як у нас в інституті.

— А мені здається, що для науки і для людей було б лучче, як би наука була не така дорога. Мені здається, що для науки непотрібно роскішної мебелі, роскішних заль, а потрібно чогось зовсім иншого, — сказав Радюк не дуже ласкавим тоном, бо він був злий на інститут за Ольгу. Радюк мав зничай прямо говорити правду й не потакувати нікому.

— Для простіших дітей, може, й непотрібно такої роскішної обстави й дорогого виховання, але благородних батьків діти зовсім що инше! — сказала Турман. — Що годиться для дітей бідного урядовця або

там міщанина, те не годиться зовсім для дітей більших панів.

Радюка почала розбірати злість. Він увесь почервонів.

— Я сам чоловік середнього, навіть не самого низчого [1]) стану, а мені здається, що нам треба жінок не таких, що не вміють і за холодну воду взятись і вчились наукам по-панський, а не справдешній науці [2]), яка розвиває женщину на рівні з нами. Мої товариші поженилися з інститутками, які не вміють ні спекти, ні зварити, і до пекарні ніколи не заглядають. Просвіти в їх нема; ще й до того голови їх напхані рутиною та французськими романами.

Турман іще зроду не чула такої розмови, бо звикла слухати тільки компліменти і хвалу свойому ділу. Такі речі здались їй дуже неделікатними. Вона замовкла й спустили очі додолу. Те ж саме зробила й її сестра. Обидві вони були дуже з'обиджені. Турман хотіла змінити розмову. Вона осідлала свою ключку й почала поглядати на Радюка.

— Вибачайте, що я вас спитаю... Ви не з Черкесів? — сказала Турман Радюкові.

— Я полтавський Черкес, — одказав Радюк, сміючись.

— Скажіть! А я мала вас за Черкеса, дивлячись на ваш профіль... У мого дядька, римського посла, був один урядовець з Черкесів достоту такий, як ви! Я глянула на вас, тай його згадала.

— Ні! Не маю чести бути Черкесом, — сказав Радюк і знов усе повертав розмову на покинуту тему.

---

[1]) найнизчого (моск.).

[2]) вчились наук (моск.).

Він був тоді лютий після недавньої розмови з Ольгою.

— Мені здається, що для женщин треба таких самих шкіл, як і для нас. Нам не треба ґрафинь! Нам не потрібно княгинь! Навіщо вони нам здалися? Чи для того, щоб вони тільки позували в театральних льожах? Чи для того, щоб вони розсипали тисячі карбованців з нашої кишені? Нам не треба пань-деводок, нам треба добрих і розумних женщин, хазяйок! Женщина не квітка в теплиці, яку ми тільки повинні тішити! Женщина не зірка на небі, якою ми тільки повинні поетизувати, складати про неї вірші. І той недобрий чоловік, хто сіє та плодить таких ґрафинь та княгинь!

Радюк прийшов у патос і заговорив по-свойому: і одкрито, й сміливо, не вважаючи ні на кого. В нього очі блищали вогнем, може, так, як у Черкеса. Турман і маркіза злякались. Вони вперше на віку чули, що їм у вічі так говорять. Хазяйка таксамо побачила, що діло діється дуже не по інститутський, і почала заминати розмову.

— А я з вами не згоджусь, — промовила Степанида Сидоровна; — наша дорога мадам Турман так багато добра зробила задля наших дочок, що ваша гадка про інститут зовсім нічого не варта... Ви розносите цивілізацію з центра на окраїну, — сказала вона, обертаючись до Турман, і промовляючи слово-в-слово ті слова Турманші, які колись вона чула й які вона пам'ятала.

Турман так закашлялась, що вийняла хусточку і прикрила нею рот, неначе звідтіль от-от мала потекти кров потоками.

„Се якийсь дракон революції! Се якийсь варвар окраїни!“ — подумала Турман і почала жалкувати

Ольги. Щоб заспокоїти трохи Радюка й підійти під його смак, Турман почала розказувати про петербурзьких учених і поетів, неначе б то вона й, справді, зналася з ними. Вона спом'янула про літературні вечори, про публичні лекції.

Гур-гур-гур! — щось страшно загуркотіло попід вікнами і стихло. То підкотилась карета під Дашковичів дім і стала. Все в хаті знов заворушилось.

— Хто приїхав? Хто приїхав? — рознеслось по залі.

— Ректор академії! Єпископ! Митрополит! — одказували деякі гості. Хазяїн ухопив свічку й пішов стрічати гостя аж до дверей. Воздвиженський забігав по хаті, вхопив здорового канделябра і прожогом полетів і собі. Двері в залю одчинились, і туди ввійшов архимандрит. На його грудях заблищав архимандричий хрест, потім заблищало його повне лице з чудовою русою бородою. Зараз за ним увійшов у залю тодішній катедральний протоєрей, високий, чорний і чорнявий, з високою камилавкою на голові. Всі дами в залі встали, побігли до архимандрита за благословенням і цілували його в руку. Він сам підступив до Турманші й подав їй руку. Все в залі зашуміло й зашелестіло. Воздвиженський виля́в коло його, бігаючи кругом. Хазяїн попросив нових гостей до гостинної, далі за залею. Духовні особи пішли туди й більше не виходили до залі, де панував соблазн мира. Хазяйка взяла попід руки Турманшу й повела її до тієї самої гостинної. За нею побігла ґраціозно й маркіза, вдаючи з себе молоду лісову ланю. Вся та компанія зашуміла шовком, пересунулась через залю і сховалась за другими дверима. В залі зосталась публика молодча й низча чинами.

Переходячи до гостинної, Турман почала шептати Ользі по-французький:

— Mon enfant! Чи ти зовсім заручена за того молодого хлопця?

— Де там заручена! Він тільки присватується до мене.

— І ти підеш за його? Ой, він такий гарний, а твоє серце таке молоде!

— Я не думаю йти за його, хоч він і гарний, — сказала Ольга.

— Та він революціонер, отой Радюк! Ой, та воно щось дуже страшне! Та він буде в тюрмі! Та йому не минути Сибіру! Хибá ж ти не чула, як він з дамами говорить!

— Я за його не піду, — сказала Ольга; — коли ви мені не радите, то й не піду!

— І добре зробиш! Чи тобі ж треба такої пари? Чи він же пара тобі, Ольго! Без чинів, без значного ймення й, мабуть, з порожніми кишенями! Тобі треба більшого пана, з твоїм вихованням, з твоєю красою! Що тобі з його краси! Привчися стати вище од свого серця й пануй над серцем! Чуєш, Ольго! Тоді тільки ти будеш щаслива!

Так радила Турман Ользі, нишком шепчучи їй на вухо.

Гур, гур! — знов загуркотіло під вікнами, й хазяїн вибіг з тієї келії до залі стрічати гостя. В залю вступив якийсь предсідатель, зовсім лисий. У дверях залі неначе сходив повний місяць, зійшов і став серед залі. На грудях у його було начепляно багацько хрестів. За його руку держалась його жінка, товста, червона на вид, вся в оксамиті й шовку. Предсідатель потяг її через залю, як пара волів тягне копицю сіна на сінокосі. Дашкович привітав їх і повів у малу гостинну.

Ще загуркотіло кілька раз, іще вступило в залю кілька сивих голів, і всі вони переходили в гостинну. В залі зістався самий дріб'язок, панни та паничі.

Двері в ту гостинну, де сиділи ізбранні, блищали од великого світла, як брилянт, хоч і в залі було далеко не темно. Маленька гостинна, дуже добре обставляна м'ягкою мебіллю й заслана килимами, була вся залита світлом. Серед хати висіло блискуче люстро, на стінах горіли лямпи, на столі стояв канделябр. Видко було, що хазяйка ждала того вечора непростих гостей. Стіл аж угинався під варенням, виноградом, кавунами, грушами і пляшками.

Вся гостинна в той час була дуже цікавою картиною. На софі, на першому місці сиділа Турман у дорогій турецькій шалі і, здається, неначе вона не сиділа, а стирчала своєю високою фіґурою. Поруч з нею сидів архимандрит з повним лицем і червоними вишневими губами. Збоку коло його сидів протоєрей з чорною бородою. Коло протоєрея сиділа лиса голова, вся блискуча, неначе виполірувана. За предсідателем сиділи тузи[1]) урядового мира з сивими головами, а там далі сидів Воздвиженський, вже сивий, аж білий, а за ним жовтіло Дашковичеве лице з синіми попругами попід очима, й біліла його сива обстрижена голова. По другий бік стола сиділа хазяйка, коло неї зараз сиділа Пурверсе і ще кілька дам товстих і старих зі сивими пачосами на голові. Глянувши на той старечий збір, можна було подумати, що на його голови тільки-що впав иней і притрусив усіх сивиною. Одна Ольга, притулившись на стільці за матіррю, блищала, як алмаз, як зоря серед хмарного неба. Всі старечі фіґури здавались чорними хмарами в рівні з її молодим станом і гарним молодим лицем.

---

[1]) начальники, високі урядовці, представники.

Всі вони розмовляли неголосно, і все розмовляли про молодих, про нових людей, які тепер настали на світі.

Тим часом Praпапько торкнув Радюка і сказав йому:

— А ходімо й ми в ту гостинну та послухаємо, про що то теревенять оті сиві голови та духовні персони!

— А ходім, справді, та послухаємо, — сказав Радюк. Йому дуже хотілося зігнати злість на маркізах!

Обидва вони ввійшли в гостинну і сміливо сіли на стільцях. Усі, побачивши те, одвернули носи набік.

Всі тільки-що судили молодих людей і замовкли, побачивши Радюка й Praпанька. Архимандрит і протоєрей розсердились і понадувались, що та молодіж так сміливо сіла коло їх. А Турманша все блищала своїми запалими очима на Радюка. Вона була зла на того варвара за його розмову, не помащену ані кришки компліментами.

— Настає якийсь дивний час! Варвари вже йдуть не од сходу сонця, не з Азії, а з заходу, з Парижа, — почав так протоєрей. — Йдуть і покладуть руїнами вже не твердині, не муровані стіни, а церкви й душі людей, всі закони церкви й государства[1]). Йдуть вони й потопчуть ногами сім'ю, власність, усе святе, все велике, над чим працювали віки й народи, над чим працювали ґенії, що возвістив сам Бог з неба...

Радюк не втерпів. Вся кров кинулась йому в вічі, в голову. Він поклав собі не мовчати. Він задер голову і сказав різькими словами:

— А мені здається, що лучче виступити проти ідей сього часу з книжкою в руках і наукою в голові. Ті варварські ідеї з Парижа йдуть не з Чінґісхановими

---

[1]) державн (моск.)

Татарами, не з військом, а з мирним оружжям, наукою, з книжками. Коли ті ідеї пусті, нікчемні, то чого їх боятись! Розбити їх, тай ділу кінець.

— І ідеї нікчемні, і в нас люде такі настали нікчемні, пусті верхогляди, неслухняні, — сказав архимандрит. — Так і прийшлось одно по другому!

— Що правда, то правда! — крикнув Воздвиженський. — Які тепер стали студенти в університеті, та хоч би і в нас, в академії? В кляси не ходять, до церкви не ходять, про богословію ніхто й вухом не веде. Кинулися на ті реальні науки й носяться з ними, як Бог-зна з чим! А ми вчилися добре, вчилися не пустим наукам, ми ходили до церкви і в кляси, ми поважали старших і начальників. А тепер що? Йде студент проз професора, задере носа й шапки не здійме! От що!

— Нам нічого не треба з Европи, окрім залізних доріг та ще всяких потреб життя. За духовим хлібом нам нічого їхати до Европи! — обізвалась одна лиса голова.

— Ми вже стали Европейцями, самі того не знаючи. Тільки нам потрібен національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія, — промовив Радюк.

— Якої вам мови треба? На що вам инша мова? Це не дурно, що ви чіпляєтесь до якоїсь мужичої мови? Це сепаратизм!

Всі кричали й не могли вгамуватись. Дашкович сидів і не промовив слова.

— От знайшли якусь нову націю! От і знайшли якусь націю! — репетували сиві голови.

Воздвиженський встав і махав руками, неначе вітряк крилами. Ользі стало страшно. А Ковапько трохи не прискав од сміху, та все торкав ліктем Радюка.

— Ось послухайте мене! — промовив Радюк. — Я був на селі: бачив, яке життя народа, бачив, які там

порядки. Тепер у селах більше шинків, ніж шкіл. Ті школярі, що виходять зі школи, і самі не тямлять, як себе цінувати, чи в шаг, чи в карбованець. Вони не поважають народа і своєї національности, і самі не тямлять, що вони за люде? Не народ, а якусь попсовану череду писарів та панських лякеїв готує тепер народня школа на Україні. А голови[1]) обдурюють народ разом з писарями й Жидами-шинкарями. Жиди поять народ, беруть у заставу часом останню одежину. Люде позичають грошей і дають за проценти своє поле на кілька років голові або кулакові[2]). Це все я говорю про села. А що сказати про наші городи? Про порядки в городах?

Усі схопилися з місця й не дали і скінчити Радюкові.

Покричавши, посердившись, усі почали заспокоюватись. У хаті почало вже стихати.

— Вибачайте мені! А мені здається, що все те йде од масонів, од масонських льож, — промовила Турман, що ще пам'ятала масонські льожі.

— Де там од масонів! Лучче скажіть од спіритів! — сказав Радюк, якого Кованько торкнув ліктем.

— Це все од масонів, од масонів! Це не з Парижа, — сказала Турман.

— Скрутити вас треба залізними обручами, щоб ви не видумували багацько! Лучче б ви не вчились, лучче б ви нічого не робили, били байдики, гуляли, ніж би мали напихати в голову отих ідей! — кричав Воздвиженський.

— Чудно мені таке слухати од професора! — сказав Радюк.

Радюк утомився. В його голова заболіла, а кров

---

[1]) старшини, начальники села

[2]) багатий мужик, куркуль

била молотками в обидва виски. Він устав зо стільця, одійшов до вікна й оперся об одвірок. В його під самим вухом знадвору ревла страшна негода пізньої осени. Він прислухувався, як вітер міняв тони, неначе юрба голодних вовків: то свистів, то шипів гадиною, то вив звірюкою, то, зібравши всі сили, гув так, неначе хотів перекинути ввесь дім.

Ненароком він кинув очима на Ольгу. Вона сиділа між иншими, як квітка у квітнику, як зоря. Він утопив свої очі в тих промінястих очах, ясних і блискучіщих од зірок. Йому так хотілося знайти в тих очах пораду, спокій! Ольга одвертала очі од його, і проміння її пишних очей минало його, як промінь сонця минає зімою землю й десь надаремне тратить своє тепло в пустині небесного простору. Її очі світили та не гріли, як холодне світло зімного сонця[1]).

Радюк вийшов з гостинної до залі. Він згорнув руки й почав ходити по залі, доки трохи не втихомирилась його душа.

З гостинної вийшла Ольга. Їй стало невесело слухати старечу розмову і старечу раду. Радюк пішов до неї назустріч і почав з нею ходити по залі.

— Чи чули ви, як тільки-що говорили там, як карали нас, як топтали нас у грязь?

Ольга мовчала. Вона спустила очі додолу. Він ждав од неї хоч доброго слова, хоч одного слова ласкавого для себе. А вона мовчала і слова не промовила

— Чи чули, як нас судили, як знущалися над нами! За нами нема зерна неправди, а нас мають за Бог-зна кого, за якихось ворогів усього святого! Чи вже ж ви, Ольго Василівно, не оступитесь за мене хоч одним словом?

---

1) зимового

Ольга ходила, все мовчала, все не підводила голови. Радюк хотів глянути на її очі, прочитати в їх хоч тінь прихильности до своїх думок, і не міг, бо не бачив тих очей.

— Чи вже ж ви, Ольго Василівно, стоятимете за такі думки, за такі гадки, які отам тільки-що говорились?

Ольга все мовчала й не підіймала навіть очей. Вона неначе чогось шукала на помості, так тільки дивилась на його.

— Так ви стоїте не за мене? Чи так? Так ви стоїте за їх?

Ольга мовчала й мовчки вийшла до другої кімнати.

„Коли б вона слово промовила, хоч якенебудь слово! Так вона за їх, не за мене!“ — подумав Радюк і почув, що втратив Ольгу на віки.

„Прощай же, моя любове! Прощай, моє щастя! Прощайте й ви, чорні очі! На що ж ти, доле, дала нам пізнатись, коли не судила нам побратись!“ — думав Радюк, і почув серцем, що втратив велике щастя в життю, на віки марно згинула його чиста, як світло зорі, любов.

Радюк не сів, а впав на стілець. Його лице зблідло зразу, його очі були повні сліз. Ольга вернулася з кімнати, тихо перейшла залю, не глянувши на його і сховалась за тими дверима, де було ясно, як у день. Радюкові здалося, що він бачить Ольгу, котра вернулася з того світа. Вона була бліда. Він постерегав, що в неї не згасло ще святе почування, й його вся душа, вся життєвість з тілом і душею заболіла разом і отерпла од жалю. Ольга зайшла за двері, і йому здалось, що для його зайшло на віки сонце, та вже й не зійде вдруге!

— Прощай, моя любове! Моя чиста, свята, осміяна любове! Прощайте й ви, чорні брови високі, чорні очі зоряні! Прощай, моє дороге щастя!

Радюк узяв шапку й пішов з хати. Його перепинила хазяйка.

— Куди це ви так зарані! Їй-Богу, не пущу! І не думайте собі нічого! — говорила Степанида Сидоровна.

— Вибачайте мені, будьте ласкаві! Я слабий, мені недобре! — сказав він, і Степанида Сидоровна повірила, бо його лице було бліде, наче мертве. Радюк бігцем побіг з Дашковичевого дому, навіть не оглянувся.

Надворі розходився страшний вітер, налітав зза Дніпра на київські гори, неначе кидалась та сікалася скажена татарська орда. Дерева колибалися, гнулись, аж лущали та скрипіли. Радюк вискочив з горниць[1]) і бігцем попрямував до свого житла якось невідомо, механічно. Він навіть не чув, як буря сатаніла, ревла та свистіла, трохи не валила його з ніг, і все гнався вулицями, доки не вскочив у свою кімнату. Несподіване лихо неначе гналось за ним наздогінці, і він ніби втікав од його, як мога, швидче, щоб, бодай, знайти собі тихий захист, тихий закуточок, де б йому можна було сховатися зі своїми важкими думами й тихцем перетерпіти муки серця.

Він ускочив у свій покоїк, засвітив лямпу, впав на ліжко, заплющив очі, і одразу ніби замер. Ніякісінька думка не ворушилася в його голові. І тіло обважніло й неначе здеревіло, думки наче скам'яніли. Щось ніби дуже важке та завальне нагнітило його, душило без перестанку й не давало ніякого просвітку думам.

Довго він лежав і не міг опам'ятатись. Минула година, минула й друга. Лямпа ледві блимала на

---

[1]) з покоїв

столі. Запаморочена голова камінем удавила м'ягку подушку, неначе пірнула в неї. Вітер свистів та гув, рвав віконниці та стукотів, неначе руками. Молодий хлопець од скорботи й жалю не чув того лютування скаженої бурі, не чув стукоту й гуркоту. Він задрімав якоюсь важкою дрімотою, важчою за самий сон. Трохи згодом його думки, неясні та невиразні, помаленьку заворушились у голові, як поплутане павутиння, неначе перед його очима заворушився туман. І з того туману виринули чиїсь види, якісь гаразд неомежовані обличчя. Йому здавалось, що він кудись іде в тому тумані, силкується вийти, шукає стежки, і сам не відає, куди йде й куди йому вийти, никне, блукає навманя та все десь плутається в тумані, неначе в павутинні.

А туман клубками та хвилями все застеляє стежку, то розходиться поперед його, то знов густішає і знов спадає поперед його сивими завісами, стає стінами й заступає йому тихе світло з неба. От туман ніби звивсь і піднявсь угору, і перед ним замиготіли ніби зорі на чорному небі . . . не зорі, а, неначе світло в канделябрах, замигали чиїсь обличчя. І одразу блиснули чиїсь пишні, гострі очі, вигулькнуло чиєсь лице, свіже, неначе перша троянда в ясному листі.

Радюк зрадів. Він неначе почував солодкий запах маєвої троянди. Але туман знов насувавсь. І зникло те пишне обличчя з осміхом на рожевих устах. І важка дрімота знов поняла голову й думки. І знову в одну мить ніби піднялась завіса з легенького туману. Блиснуло синє-синє тропічне небо. Майнули пальмові гаї, якісь дивні велитні-дерева саме в цвіту, білі квітки магнолій, якісь дивні птиці, червоні, жовтогарячі й товсті, запурхали по тих деревах. Вони миготіли, стогнали, свистіли, неначе вітер завивав у гаях. І Радюк не міг

видержати їх страшного крику та свисту, оступивсь, і плутавсь у якихось пущах. Упав промінь з неба. І перед очима заясніла якась пишна долина. На долині мочари; на мокраччях, на здвижі виганялися ліянси з гарячого багна, хапалися за гільки дерев, за стовбурі пальм, обвивали їх гадюками до самого вершечка і спускались униз і колибались. А на їх теліпались пишні здорові квітки, неначе повироблювані з білого та жовтого воску з червоними осередками.

Артистична вдача потягла Радюка до тих гарних квіток. Він наблизивсь, утирав в їх очі, милувався ними. Але од їх одразу вдарив важкий болотяний запах, неприємний, гидкий, неначе од трухлятини й гнилятини. Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити. Йому вже трудно було дихати. Він хотів будькуди втікати, будьде сховатись од того важкого запаху. А квітки все наростали, все рясніщали. Червона птиця крикнула, мов навіжена.

Буря рвонула віконницю, одчинила її, з усеї сили хрьопнула нею об стіну і страшенно гуркнула.

Радюк опам'ятавсь і раптом скочив з ліжка. Важкий неприємний запах якоїсь порохні та гнилятини почувавсь йому неначе в кімнаті, ніби занесений на нервах звідкілясь, од когось, од чогось. Він зирнув по кімнаті й прочумавсь.

Буря вила надворі, неначе скаженіла. Віконниця билась об стіну, неначе підстреляна звірюка побивалась перед смертю. Щось дуже неприємне вертілось у Радюка на думці, щось незвичайно важке та гірке почувалось у серці.

„Що ж таке оце скоїлось? Чого ж мені так важко на серці? Чого мені так гірко на душі?“ д мав молодий хлопець, прочумуючись.

І він одразу опам'ятавсь. Свідомість вернулась до його. Він пригадав вечір у гостях на передодні, пригадав Ольгу, згадав її вразливі, насмішкуваті слова.

— Не топтати мені до неї стежки. Тай не піду я до неї ніколи. Розійшлися ми, як туман по степу, як доріжки в лісі розбігаються все далі та далі, і ніколи не зійдуться наші доріжки докупи, не вийдуть на великий битий шлях людського життя. Не бути нам у парі. Моє серце покохало не богиню, а якусь чудову статую, що не тільки не визначує собою якоїсь богині, але навіть не має в собі таки нічогісінько вищого, ідеального. Вона тропічна, болотяна, пишна квітка, що пахне гнилятиною та порохнею.

І важка, тяжка була та ніч для молодого палкого ідеаліста.

А в Дашковичевому домі вечір тягся своїм звичаєм, як і почався. Молоді гуляли, грали на фортеп'яні, старі грали в карти, а духовні особи сиділи та все лаяли молоде покоління. Вже пізно розійшлись і роз'їхались гості, і в покоях зісталися тільки самі свої. Довідавшись, що Радюк пішов додому зарані й навіть не попрощався з нею, Ольга сиділа смутна й нічого не говорила. Катерина просиділа цілий вечір, і до неї не приставав ні однісінький молодий хлопець. Вона нічого не знала про Радюка, завидувала Ользі й почала її ненавидіти. Вона й сама знала, що робить не до ладу, та не могла вдержати свого серця: не могла дивитись на Ольгу, не могла щиро й по-братерський розмовляти з нею. Жовч почала заливати її нелихе зроду серце. Кожна гарна дівчина здавалась їй ворогом, підіймала злість у душі. В той час її губи ставали якось косо на лиці, кривили лице, й без того вже негарне.

— Ну, Радюк! Ну, молоде покоління! — почав говорити Воздвиженський. — І на що ви приймаєте його у свій дім? Чи то можна пускати його в хату! Його! Такого чоловіка! Та я б його вигнав з дому за самий двір! Ти, Катерино, читаєш од його якісь там книжки. Щоб я тих книжок більш не бачив у тебе! Він понабиває вам голови таким добром, якого потім і ладаном не викуриш.

— Бог з ними, з його книжками! Я давно його книжок не читаю й читати не буду. Нехай уже Ольга читає, — сказала Катерина зі злістю, скосивши на бік свій рот.

— Чого це ви, Степане Йвановичу, так нападаєтесь на Радюка! — почала уступатися Степанида Сидоровна. — Що ви в йому таке страшне знаходите? Ви хочете, щоб усі люде були на вас схожі, чи що?

— А ви, може, хочете видати за його свою дочку? Та борони вас, Боже! Що це ви таке видумуєте? Чи вже ж ви хочете поріднитися з таким чоловіком, якого не сьогодня, так завтра заб'ють у кайдани тай укинуть у тюрму!

— Ох, мені лихо! — аж крикнула Степанида: — та я такого зятя не хочу мати!

— Я б йому давно двері заперла, – сказала Марта Сидоровна.

— Чого ви так боїтесь його? Він собі чоловік молодий, у йому ще грає молода мисля, а постаріється, то й осядеться трохи, як і я теперечки осівся, — ледві промовив Дашкович.

— Ну, ти вже й геть то осівся, та ще й дуже зарані! — сказала Степанида Сидоровна. — Коли б ти не так рано осівся, то, може, був би і здоровший, і не такий жовтий, як віск. Подивись тільки на себе в дзеркало! На що ти став похожий!

Степанида Сидоровна говорила й дивилась на чоловіка, підіймаючи лице вгору. Вона почала кахикати сухим кашлем і закутувалась у свою шаль зовсім так, як Турман.

— Чого це ти так кашляєш? Чи не простудилась часом? — спитав її Дашкович.

— Кахи, кахи! Ні, не простудилась. То я собі кашляю, бо щось у горлі дере.

— Кахи, кахи! — почала кашляти сухим кашлем і Марта Сидоровна.

— Чого це ти кашляєш таким страшним кашлем? Чи не сухоти часом тебе напали? — спитав Воздвиженський у своєї жінки, придивляючись до її лиця.

— Не знаю, може, й сухоти! — одказала йому Марта Сидоровна й почала закутуватись у шаль зовсім так, як Турман.

— Де це ви понабірались такого кашлю? Може, хто відчинив вікно ввечері? — казав Воздвиженський.

— Кахи! кахи! — знов закашлялась Степанида Сидоровна.

Обидві дами були здорові й повні, навіть товсті. У Марти Сидоровни лице стало здорове, як кавун, а брови стали товсті, аж кудлаті. Її товсті руки неначе понапухали. Марта й Степанида вже розплились на всі боки, товсті вóла вже добре позвіщувались униз. Кахикаючи, вони аж двигтіли, а їх товсті щоки дрíжали, неначе по їх ходила дрібна хвиля. Ольга вгадала, де вони понабірались того кашлю, й косо поглядала на обох, осміхаючись сама до себе.

Родичі розпрощались і почали розходитись. Катерина ледві подала Ользі руку. Її рот кривився дуже косо, а очі дивились у той же час у куток до фортеп'яна. Вона пішла через залю, і здавалось, що вся її одежа засичала по помості, як гадина!

— Кахи, кахи! — закашляла сухим кашлем Марта Сидоровна, цілуючися з сестрою й небогою.

— Кахи, кахи! — закашляла якраз так і Степанида Сидоровна, прощаючися з ними.

І обидві сестри випрямились на цілий зріст і, закутавшись у шалі, якраз так, як Турман, розійшлись на обидва боки.

Зараз після того вечора, після тієї п'ятниці, в Київі скрізь у вищих гостинних загомоніли за Радюка. Розказувала про його Турман усім своїм знайомим; розказував про його катедральний протоєрей своїм знайомим; розказувала про його лиса голова, одна сива голова і друга сива голова всім своїм знайомим. Така чутка про Радюка пішла ще вище й ширше. До вищої власти долетіло одно анонімне письмо, потім друге, й третє, й четверте, чим Київ дуже багатий! У тих письмах описувано Радюка, як страшного чоловіка, як „неблаґонадьожнаво", що має в голові думку розмежити церкву й державу, що замѐтився[1]) страшною пошестю з Парижа й Німеччини, якого на можна пустити ні в школу, ні в канцелярію, і котрого було б варто вкинути в тюрму таки зараз. До Радюка почали чеплятись... А його начальство натякнуло йому, щоб він шукав собі деинде місця. Він попросився в ґімназію, його не прийняли. Радюк мусів покинути Київ й поїхав до батька на село.

* * *

Чимало минуло часу. Чимало втекло води у Дніпрі. Ольга швидко забула Радюка. Нові знайомі, нові особи, нові випадки змили з її пам'яти любов до Радюка. Вона почала зовсім забувати про його, і на його місце в

[1]) заразився

Дашковичевій гостинній і в Ольжиному серці появилось не одно нове лице. До Ольги присватувалось чимало женихів, але всі вони були й не дуже багаті, й не дуже чиновні, й не дуже гарні. Після Радюка навіть Кованько об'явився Ользі й просив її руки. Але раз Ольга з матіррю, йдучи проз його маґазин, побачила, як він сам продавав свічки, стоячи за прилавком... Другого разу вони поїхали до бані, а ту баню взяв на аренду Кованько й, під впливом нових реальних ідей, стояв у конторці й сам продавав білєти. Ольга з матіррю підступили до конторки за білєтами і вгляділи там Кованька. Ольга мало не згоріла од сорому і трохи не впала на місці, трохи не зомліла. Вона зараз після того написала до Кованька й дала йому гарбуза. Довго не траплявся їй такий жених, що підходив би й під її ідеал, і припадав хоч трохи до серця.

Вже й минув час її першої пори молодости. Ольга розцвілася й почала приходити в літа. Її тонкий стан почав кругліти, щоки почали аж геть-то наливатись. Вона цвіла, як повна рожа в усім цвіту, але вже готова швидко й незабаром одцвістися, поспускати додолу частину своїх роскішних листочків.

Раз, дуже гарної літньої пори, Ольга з матіррю гуляла понад Дніпром на шосі. Після дощу на шосі не було ані порошиночки! Дніпро стояв тихий і ясний, як дзеркало. На крутих горах зеленіло дерево, не ворушачи ані листочком. Подол дрімав, плаваючи наче на воді й одкидаючи[1]) в Дніпрі вершечки церков і дзвіниць. На горах коло Володимирового пам'ятника, в царськім саду, на шосі, скрізь було повно гулящої публики. Київ гуляв, дихав свіжим повітрям. Ольга зайшла з матіррю

[1]) відбиваючи в собі

по шосі далеченько. Вони обидві стали на місточку, поспирались на залізні поруччята й дивились, як чудовий міст висів над водою й одбивався в воді, як пароплав тихо гойдався серед Дніпра. Проз їх проходило багацько людей, пролітало до мосту багацько карет, і всі пани й паничі задивлялись на Ольгу. В літній білій сукні, з чорними розпущеними льоконами, з роскішним повним, але ще гнучким станом, з рум'яним лицем, де блищали темні очі, не втративши ні крапельки свого світла й вогню, вона притягувала всі очі, ґраціозно опираючись на кратки одним ліктем і ставши боком до Дніпра так, щоб її бачили всі прохожі у профіль.

По шосі летів екіпаж, скільки було сили й прудкости в конях! Коні бігли, неначе носили[1]), порозкидавши голови на обидва боки й позагинавши дугами шиї. В екіпажі сидів воєнний товстий, пелехатий, з полковницькими еполєтами. Він сповняв собою ввесь екіпаж. Його повне лице було горде, і червоні губи надуті. Гордо кидав він очима на гулящих дам, одкинувши назад голову. Ольга здалеки вгляділа його й повернулась уся до його. Вона його впізнала. І полковник, тільки-що порівнявся з ними, кинув на неї оком і торкнув погонича. Той осадив назад біснуватих коней; коні так і сіли. Полковник злетів з екіпажа й почав ніби гуляти. На йому були хрестики й стрічки, хоч тоді був будень. Він почав придивлятись до Ольги, та не смів заговорити до неї. „Вона, й не вона!“ — думав він, та все гуляв, та все крутився то сюди, то туди. „Вона, чи не вона — ся роскішна, повна, чорнява красуня? Здається, вона“ — думав він, та все гуляв, та все гуляв! Навіть став коло

[1]) ті, що несили колись великих панів, н. пр. за римських часів (легенько)

краток, сперся й так пильно дивився на воду, неначе який поет. А скоса він усе поглядав на її чудовий профіль, на червоні, як спіла калина, губи, і на повний стан.

„Ой, яка ж гарна ця дама! Що ж за краса!“ — подумав він і почав усе близче та близче присовуватись до неї та крутити вус. Ольга глянула на огрядного полковника і впізнала таки того знайомого офіцера, що колись у клюбі романсував з нею і навіть іще тоді їй сподобався своєю сміливістю, компліментами, петербурзькою ріднею й гордим аристократичним видом. Вона сама зачепила його.

— Чи вже ж ви мене не впізнаєте! — сказала вона йому весело й ласкаво.

— Чи вже ж це ви, Ольго Василівно!

— Як бачите, я! Мабуть, я стара стала, що ви мене не зразу впізнали.

— Ой, які ви стали, які ви стали! Чи ви ж вільні? Чи ваша рука ще ні чия?

— Ще ні чия, — сказала Ольга, — хоч і мала бути чиєюсь.

— То прошу ж у вас дозволу бувати в гостях у ваших рідних.

— Коли ваша ласка, то я прошу вас од щирого серця, — сказала Ольга й порекомендувала його матері.

Полковник уже й не покинув Ольги. Він попросив їх у той екіпаж, яким сам приїхав, а сам узяв собі однокінку, що ледві-ледві доволокла його до Дашковичевого дому.

Через кільки днів у тій самій церкві, де колись вінчалися Степанида й Марта, вінчалася Ольга з тим товстим полковником. Всі люде говорили, що не бачили ще такої гарної молодої й такого товстого бурбона. Вони вінчалися на підмостках, огороджених кратками. Як ступив молодий, уже трохи сивий, на ті підмостки, то вони аж задвигтіли й загули так, що всі засміялись.

Його огрядний стан ледві влазив у мундір, а зза коміра кругом понасовувались завісою подвійна шия й вбло. Його сивувата голова підходила під білі квітки на голові молодої. А Ольга й тепер іще була гарна, з свіжим лицем, уся в білому!

Полковник завіз Ольгу десь далеко, одначе швидко вернувся до тестя, бо, як послі[1]) показалось, в його тільки й було добра, що еполєти та полковницький мундір. Ту маєтність, про яку він розказував, давно продали за його давні офіцерські гріхи!

А Радюк, поховавши матірь, приїхав з батьком і з сестрами в Київ і нараяв батькові забрати дочок з інститута. Начальство в Київі стало инше. Про Павла Антоновича Радюка почали забувати. В Київі почалася тиша. Радюк узявся за науку й почав готуватись до університетської катедри, але довго не міг забути Ольги. Не раз він плакав за нею, не раз в осени він ходив у царський сад, ставав над знайомою горою, пригадував, як вона подала йому руку, як вона призналася, що його любить, і дуже смутне почування тоді ворушилося в його грудях! Він дивився, як вітер зносив з дерева жовте листя, як осінь зривала з землі життя й топила його, наводячи смерть на всю природу, і пригадував свою нещасну любов і свою втрату. Він любив тоді слухати, як лютий вітер гойдав деревом, ревів між горами, підіймав горами чорну хвилю на Дніпрі й кидав байдаками та плотами, наче трісками. Він любив у той час довго-довго дивитись на чорний чернігівський бір, на сизу далеч, неначе там була написана його доля, його чудова, чарівнича минувшість. У тих картинах руїн життя природи, в тих темних, смутних

[1]) опісля, пізніще (моск.)

і грізних завиваннях дикого вітру, знаходило спокій його розбите серце. Але час узяв своє. Він почав забувати Ольгу, забувати її красу. Зацвіла на світі нова весна, зацвіли на світі нові квітки, і разом з ними знов розцвілося його серце, бо воно було таке молоде, таке живуче, так хотіло кохання!

Раз Радюк якось знехотя згадав про свою першу любов, про Галю Масюківну. Йому дуже захотілося тепер побачити її. Він поїхав у Журбані і, не сміючи їхати до Масюків, заїхав до Ликерії Петрівни. Як же він здивувався, заставши там у гостях Галю! Вони подивились одно на другого й не знали, що й казати. Галя стояла серед хати така ж гарна, як і була попереду. В довгій чорній сукні, з льоконами по плечах, вона неначе трохи підросла й покращала. Її лице стало повніще, але очі горіли ще більшим вогнем. Тільки лице стало смутне, трохи задумане.

— Чи пізнаєте мене? — спитала вона Радюка, що не зводив з неї очей.

— Як же вас не пізнати! — сказав він і спустив очі додолу.

— Ви трошки змарніли, — сказала пані Висока до його.

— Бо я дуже нещасливий, Ликеріє Петрівно! А колись був дуже щасливий, як був молодчий.

— Знаємо, чули. Ми все знаємо. Не дурно ви змарніли, — сказала Висока.

Галя трохи не заплакала й вийшла в квітник. Там вона вирвала й заложила в косу два гвоздички і ввійшла знов у хату. Радюк сидів і думав. Перша любов знов тихо загомоніла в його душі і все дужче та дужче ворушилася в серці.

— Чи ви мені простите, що я був... був дуже нещасливий? — спитав він у Галі.

Вона йому показала на свіжі гвоздички в косі, свіжі, як її любов.

— Чи пам'ятаєте ви два гвоздички? — спитала вона жалібно.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, — промовив Радюк, узявши її за руку.

Швидко потім повінчались у журбанській церкві. Масючка й Масюк були дуже раді й щасливі, а Висока й собі раділа Галиному щастю.

XIII.

Саме в половині травня Павло Антонович Радюк з своєю молодою жінкою Галею налагодились їхати до Київа. Радюкові треба було напитувати собі скарбової служби, або будь-якого нескарбового місця. Старий Масюк та Масючка, Галині батьки, з'охотились їхати вкупі з ними на прощу. Ликерія Петрівна Висока й собі пристала до їх, щоб одговітись у Київі в якому манастирі та поскидати зі своєї душі всякі гріхи та провини київським ченцям у торби, як вона казала.

Радюк виїхав з Журбанів у дорогу на батьківських конях, заїхав до Масюків, перебув день, доки половили коні на степу та поприганяли додому, а на другий — дві повозки, навантажені всяким добром, рушили з двору і заїхали по дорозі до пані Високої. Там вони знов пересиділи пів дня, доки половили коні на степу та поприганяли додому. В Ликерії Петрівни віз стояв у дворі вже напоготові, навантажений з горою. По обіді поїзд рушив степами, і другого дня в вечері на подвіррю перед гостинницею Михайлівського манастиря спинилися три хури з полтавськими прочанами, неначе три хури сіна або соломи, бо були навантажені всяким добром з верхом. Ще дома всі постановили говіти в Михайлівському манастирі у святої Варвари й перебути якийсь час у Михайлівській гостинниці, доки Радюк не знайде собі кватири.

Служники „слимаки“ в чорних каптанках, у чорних гострих шапочках, повибігали на ґанок, щоб позносити з повозок вантагу, і стояли, несамохіть повитріщавши з дива свої каламутні риб'ячі баньки на такі здоровецькі хури. І гарненька наточанка Радюкова, і стара наточанка Масюкова, і стара обплетяна лозою повозка пані Високої, і самі подорожні — усе припало пилом сливе на два пальці. Подорожні високо стреміли на високих хурах, неначе сиділи на возах зі снопами. Слимаки дивувались, як вони держались угорі на хурах і не поскочувались додолу в дорозі та не розгубились по битих степових шляхах!

Щоб було догідніше сидіти на возі та щоб часом не скотитись додолу в дрімоті, пані Висока пообтикала задок своєї повозки дряницями. Коло тих дряниць, високо вгорі взаду виглядали зпід килима три подушки, вистромивши гострі кінці на світ божий; зпід подушок повисовувалось сіно, насунулось на подушки, почеплялось по дряницях, повистромлювалось крізь лозини обплетяного задка. У дряницях, у подушках та в сіні Ликерія Петрівна вгніздилась, неначе квочка в кудлатій обичайці.

З одної хури неначе скотився зґори старий жвавий Масюк, плигнув на землю, простяг руки вгору повище себе, достав нагорі свою жінку і спустив по згористій хурі. Вона спустилась додолу, неначе на саночках згори. Потім він побіг до воза пані Високої і знов здійняв руки, неначе до неба. Пані Висока впала йому на руки, неначе з горища, й легенько скікнула на землю, аж підскочила, мов різинова опука [1]).

Позлазивши в добрім здоровлю з хур і не скалічивши ні рук, ні ніг, вони зараз швиденько пішли в гостин-

[1]) опука — м'яч; різиновий (моск.) — ґумовий

ницю й зайняли три номери під ряд, потім вийшли на двір і звеліли розвантажувати вози. Погоничі позганяли зверху порох. Курява піднялась над речами, неначе серед степу на шляху. Поскидали з возів хвартухи та накриття й почали вивертати з хур усяку вантагу. На возах незабаром скоїлось таке, як на чардаках на пароплавах, коли вони причалять до пристані, і служники почнуть спорожняти їх позапорожнювані здоровецькі шлунки, викидаючи на чардак усякі пакунки, мішки, клунки, кошики та жидівські бебехи.

Погоничі і служники накинулись на хури, неначе Татари на завойоване місто: витягали всякі мішки, клунки, кошики, торби й торбинки, килимки, укривала й подушки. Позад возів на підтоках одв'язували мішки з оброком для коней та всякі чамайдани та скрині, поприкручувані налигачами та ремінякими з сириці. Радюк набрав усякого добра у придане, а Масюки та Ликерія Петрівна кожний раз виїжджали здому в Київ на прощу, неначе перебірались або на нову кватиру, або на нове житло, тільки без мебелі та діжок.

Незабаром коло трьох наточанок земля вкрилась усякими пакунками, неначе крамом на ярмарку, вивезеним на продаж.

— Ой, як же багацько понабірали всякого добра! — прохопивсь один слимак: — Чи ти ба'!

— Понабірали, бо треба, моє серденько! В вас у Київі й льоду серед зіми не достанеш, Господи, прости! Запас, бач, біди не чинить, — говорила Ликерія Петрівна, стягаючи подушки з воза й кидаючи їх на руки погоничеві; — як пак не брати подушок, коли в вас у кімнатах стоять тільки голісінькі ліжка!

— Це правда! В нас подушок нема, і простирал та укривал „не полагається“. Навіть за гроші не достанете,

бо ми їх не маємо й не держимо. Подорожні самі возять свої подушки та укривала, — сказав слимак.

— Я як хто приїде часом без подушок? — спитала пані Висока: — еге, так і сплять, поклавши кулаки під голови?

— Так і сплять на кулаках, або кладуть у голови то штани, то спідниці, а хто ще й чоботи або кальоші на спід, — обізвавсь слимак; — мусять, бо то, бачте, дорога не свій брат.

— Спасибі вашому батькові! Я незугарна спати на чоботях та кальошах. Спіть уже ви самі, — сказала пані Висока, витягаючи ззадка перину.

— Невже, Ликеріє Петрівно, ви оце й перину приперли до Київа? — крикнув з дива Масюк.

— А тож! Ви не часто буваєте в Київі, то, мабуть, позабували, яка тут у гостинницях догода. А я частенько таки говію в Київі, то й стала досвідня. Було як не візьму з собою перинки, то ті каторжні повстяні матраци надушать мене, неначе набиті жорствою[1]) або камінням так, що боки болять три дні ще після того, як вернусь додому. Я хотіла взяти здорову перину, та в віз не влізла. Так я оце вкинула маленьку: все якось буде догідніше, не так мулятиме у клуби.

— А ми зі своєю старою по-козацький: підмостимо степового сінця в'язку, то й не мулятиме в клуби, — сказав Масюк.

— Еге . . . за сінце спасибі. Це добро кінське, а не людське. Я без перинки зроду-звіку не засну й до світа: все мені щось муляє тай муляє то в клуби, то в литки, то в п'яти. Я й за Дунай возила перину з собою за життя мого покійника. Він на сіні, а я на

---

[1]) У Галичині кажуть: рінь, дрібненькі камінчики

перинці, — говорила Лпкерія Петрівна, передаючи всякі тлумаки та зашиті зверху полотном кошики.

— Чого ж то ви понабірали так багато в ті клунки та кошики? — спитавсь Радюк.

— Понабірала всякого добра, бо тут у Київі злидні на злиднях, та все дорого так, що й не докупишся. Деруть, як з батька, — сказала Лікерія Петрівна; — оце напхала мішок харчі для себе й погонича: і хліба, й паляниць, і хліба й до хліба: і сала, й масла, і цибульки, й ковбасок, і шинку, і чаю, й сахару, і напекла маторжеників і мнишків[1]).

— Ого-го! Цілий ресторан узяли з Масюківки? — жартувала Галя; — то ми до вас у гості!

— Просимо, просимо! Хоч що-дня! Буде чим вас вітати, — сказала Лікерія Петрівна: — он там у кошику є й пляшка наливки, а друга перцівки.

— Та й я, признатись, вставив у кошик пляшку перцівки, бо тут у Київі горілка кат-зна яка! Але тільки так, що й моя стара не бачила. Потаємці од неї, бо ще б і викинула з кошика, щоб я не поїхав у Київ спасатися з пляшками.

— От туди! А я думала, що ти не всунув у кошик сього добра, тай собі потаємці од тебе всунула пляшку настійки. В мене, бач, таки думка була за тебе та за зятя, — обізвалась Масючка і засміялась.

— Ну, то й гаразд зробила: бо дві пляшки якось краще, як одна; буде до пари, — сказав Масюк.

— А я забрала й ложечки, й чайник, і блюдечка[2]) і ґрафин на воду, бо тутечки в їх усе якесь нечисте та

[1]) маторженик або макорженик — коржик із маком; мнишок — щось наче пиріґ зо сира

[2]) тарільчики (моск.); ґрафин — наче збанок (карафка)

смердяче: заткнула в кошик на всякий випадок і дві столові ложки, — сказала Ликерія Петрівна.

— А то на віщо! — аж крикнув Радюк.

— Ат... так собі руки розхапались, то й хапала в дорогу, що налапала, що було на похваті. Може, тут десь у манастирі трапиться громадський обід, то підемо зі своїми ложками обідати. Адже на громадські обіди в нас ходять зі своїми ложками? — жартувала Ликерія Петрівна.

— Може, ви, Ликеріє Петрівно, взяли й рубель[1]), та качалку, та макогона? — сміявся Масюк.

— Ну, рублем та качалкою нема чого качати в гостинниці. А щодо макогона, то шкода, що не взяла: стала б за пригінчого до тих голомшавих служників та поганяла б їх макогоном. Там вам такі убоїща, такі ледарі, що ні в чому тебе не послухають, води не принесуть, самі хати не виметуть і навіть тобі віника не дадуть. Хоч спідницею вимітай кімнату! Я таки вкинула в свій дормез новий віник з нехворощі [2]).

І Ликерія Петрівна й, справді, десь налапала під козлом нового віника й кинула наймитові на руки, на перину.

— На́ та постав там у хаті в куточку коло груби, а потім як нагодишся в хату, то виметеш діл, — сказала пані Висока. — Я ще в той віник і полину вмішала.

— На віщо! — аж крикнув Радюк.

— Бо тутечки того паскудства, блощиць та бліх, така сила, що без віника й не засну.

— То ви його держите в руках, чи кладете його собі в голови? Чи що? — спитав Масюк.

— Де там! Кладу віник з полином на ніч собі в

[1]) валок (із карбами й ручкою) до качання (маґлювання) щмаття; вса Поділлі ваґнуть: Маґільніщя; в качалку завивають, а рублем поверх качають

[2]) В Галичині кажуть: мітличина

ноги. Не так каторжні блохи дошкулюють, бо не люблять запаху нехворощі та полину. Сим києм тільки й одіб'єшся та оборонишся од їх. Я людина таки геть-то досвідня. Бувала в бувальцях, ходила у світи, була в походах з покійником та вешталась понад Дунаєм, за Дунаєм, по всіх усюдах. Недоброхіть наберешся досвіду в усьому.

— Ну, тай запаслива ж ви дюдина! — крикнув Радюк.

— А ви ж як думали! — обізвалась Ликерія Петрівна; — а ви думали, що я сяк-так, по-паничівський, вхопивши капелюх та паличку, тай драла в дорогу до Київа? Я з віником і за Дунаєм скрізь їздила, не то що в Київ.

— Глядіть лишень, Ликеріє Петрівно, щоб часом вас люде не підняли на сміх, що ви їздите на прощу на сміх, з макітрами, глечиками та ще й з своїми віниками, — говорив, регочучись, старий Масюк.

— Смійтесь, смійтесь! З посміха люде бувають. Далека дорога — це не жарти. Левку! Не забудь витягти от-тамечки взадку під сіном сокиру, шнурки та та паліччя! На возі сокири не кидай, бо ще хтось уночі поцупить тай на торжок однесе. Тут у Київі тих злодіїв та торбохватів, хоч греблю ними гати! — гукнула Ликерія Петрівна на свого наймита.

Левко витяг з воза сокиру, жменю конопель, добрий жмут шнурків і ще з чотирі кілки.

— На віщо ж ото ви взяли в Київ сокиру та набрали конопель та якогось кілля? — спитав Радюк з реготом.

— Та то Ликерія Петрівна хотіла в дорозі пуститись при нагоді на розбишацтво: думала когось зарубати та спорожнити кишені якогось багатого Жида, — сміявсь Масюк.

— Еге! А вже ж пак! А, борони Боже, часом серед степу лусне вісь або зломиться загвіздок. Отоді хоч пальцем затикай вісь, замісць загвіздка, тай держи колесо руками, щоб не спало. Де ж ви в степу знайдете не то кілка, чи хворостину, а навіть стебло хмизу або дубчика? А коли вісь поламалась, он бери зараз дрючка тай підправляй під віз, сучи коноплі, зсучи мотузка тай підв'яжи дрючки під підтоки, то все-таки якось доплуганишся до якоїсь коршми. Ой, ви, вчені та недрюковані! Он дивіться під віз! — сказала пані Висока.

Радюк глянув під її віз. Там і, справді, були прив'язані до підгерстя[1]) та до підтоків три чималі дрючки.

— Ото вам наука: не їдь у степ без дрюка, — сказала Ликерія Петрівна.

— Ну, Ликеріє Петрівно! Не дуже чваньтесь, бо і в мене в наточанці є й сокира і шнурки, і сириця, ще й, коли хочете, позичу вам молотка й ухналів та цвяшків. Запас і, справді, біди не чинить, як кажуть у приказці, — обізвавсь Масюк.

Поскладавши все добро на купі, всі рушили в гостинницю на другий поверх і зайняли три нарізні порожні номери під ряд; пані Висока та Масючка зійшли наниз, командувати переносинами, щоб забірати всякі пакунки, неначе вийшли в селі ввечері „проти череди", щоб залучати дурні вівці у свої двори. Три наймити й два слимаки хапали всякі клунки, подушки та чамайдани й перетаскували нагору. Ликерія Петрівна та Масючка залучали ту степову худобу до своєї господи, командуючи носильниками. Переносини були довгі, аж обридли послушникам.

---

[1]) Деинде кажуть: підгейстер (щоб не зломився шворінь)

— Ой, серце! Боюсь я за обрік та за шорки й гнуздечки, та, сказати правду, й за коні, — бідкалась Ликерія Петрівна; — не дай Господи, як у нас уночі злодії виведуть коні! Тут же брама роздзяпляна сливе до світа! Як ми тоді у світі божому доберемось до Масюківки?

— А батьківськими! — сказав Масюк; — підемо пішки. Пішки — нема замішки.

— Спасибі за раду! А як же я піду пішки з периною та подушками! Не перти ж мені їх на спині? Не близький світ! — сказала Ликерія Петрівна.

— Чому? Хиба́ вони багато заважать? Не дуже обважнієте, бо пірря не залізо, — жартувала Масючка.

— Та чого ви лякаєтесь! Адже ж погоничі спатимуть на возах коло коней, — сказала Галя.

— Вони то спатимуть, а упряж, тимчасом, слимаки поздіймають тай попропивають. Бо як казав один католик, побувавши на прощі в Лаврі: „Що свята Лавра то Лавра, а що лаврико́ві — то превражі синове". Ой, треба б забрати в хату упряж! Тай за обрік я небезпешна. А оброку в мене сливе повний мішок, — сказала Ликерія Петрівна.

— Отже ж ви такий страхополох, що забрали б і коні в номер. Тай полохливі ж ви, нівроку вам! Вас хтось оце наврочив. Еге? Чиї це вроки! З ким ви стрічались на виїзді з господи? — спитала Масючка.

— Та з отією каторжною відьмою, з отією бабищею, козачкою Макотрусихою. Вона на виїзді коло правої ворітниці зиркнула на мене своїми чорними баньками аж тричі. Правда, я тричі сплюнула в її слід. Але мені передпочувається, що в Київі мені щось лихе трапиться. Бо та Макотрусиха давно вже лютує, гострить зуби на мене, — сказала Ликерія Петрівна до Масючки пошепки, трохи не на вухо.

І Ликерія Петрівна звеліла свойому наймитові принести в номер упряж та мішок оброку. Послушники зглянулись і пересміхались. Галя та Радюк тільки плечима здвигнули, зирнувши одно на одного.

Як скінчилися переносини, Ликерія Петрівна звеліла наймитам повиносити надвір матраци й повибивати.

— Заберіть дубці[1]) та глядіть мені, добре повибивайте! Добре лупцюйте дубцями! — командувала Ликерія Петрівна; — та на́те вам оцю щітку та ще й пообчищайте оте паскудство, всяку там нужу, бо я добре пересвідчена, що тут усяка нужа заплодилась. Придивляйтесь мені добре, витріщайте добре баньки от на ті зашкалубини та рубці. Чи чуєте?

Господині заходились чепурити номери, стирали скрізь порох, обмітали павутиння, неначе мазальниці заходились мазати хати к великодню на білому тижні. Вони порозпаковували чамайдани та порозпорювали всякі клуночки, позастеляли ліжка, понакривали столи привезеними скатерками. Ликерія Петрівна загадала свойому наймитові чистенько повимітати сміття. Номери стали чисті й якось привітніші. Радюк та Галя зайняли окремий номер. Рядом з ними зайняли номер старі батьки, а за ними оселилась Ликерія Петрівна з шорками, віжками та мішком оброку, засунутим під ліжко. Вона була дуже недовірлива й полохлива зроду.

Вже смерком послушник приніс здорового самовара й поставив його в Масюковому числі. До чаю в їх номер зібравсь увесь гурт. Стара Масючка таки і в свойому кошику познаходила всякий посуд, та паляниці, та бублички. Ликерія Петрівна нанесла до чаю і свого

---

[1]) дубова ломачка, пруття (з дуба)

добра, прийшла в гості навіть зі своїм сахаром[1]), як ходять зі своїм сахаром у гості одна до однієї старі вдови „чиновниці“, принесла навіть свою паляницю. Всі сіли за чай та заїдали закусками з незвичайним смаком після довгої важкої вандрівки. Всі були веселі, всі балакали і, здається, найменче думали за те, що вони спасенники в Київі і приїхали одговітись у манастирі.

— Ну, тепер, мої діточки, сідайте ж за стіл рядочком обоє проти мене, — говорила Масючка до Галі, що все вешталась та щось доставала з чамайданів. — Нехай я хоч надивлюсь на вас увостаннє; кидай уже, дочко, оті чамайдани: потім розберешся та розкладешся. Сідай до столу поруч з Павлом Антоновичем та пий чай! Годі тобі там суєтитись [2]). Ще буде доволі часу задля того, а то й твій стакан [3]) вихолоне.

Галя зачинила чамайдан і сіла за стіл попліч зі своєю молодою дружиною. Обоє вони були гарні й молоді, і не одна мати задивилась би на їх гарну вроду. Галя була щаслива без міри й без кінця, весела, й дуже оживлена. Вона зиркала на всіх своїми чималими веселими та ясними карими очима, неначе на всіх бризькала з очей надміром свого щастя-долі. Од вітру та сонця в дорозі її щоки трохи запалились і стали ще рум'яніші. Лице аж дихало щастям та здоровлям. Високі Радюкові брови на широкому білому чолі аж сміялись до всіх. Він трохи загорів і за недовгий час трохи вже змужнів[4]). Радюк був гарний, як чорнобривець у зеленому листі. Галя розцвілась, неначе перша маківка, обсипана ранішньою росою.

---

[1]) цукор (моск.)
[2]) метушитись (моск.)
[3]) склянка (моск.)
[4]) вилюднів, став мужем, дозрілим, поважним (польс.)

Мати пила чаї і не могла одвести од дітей своїх ясних карих очей. Старий Масюк став веселіший і бадьорніший, все поглядав на такого гарного зятя, якого він і не сподівавсь. Він говорив, жартував, сміявся з Ликерії Петрівни, зачіпав її смішками та жартами, випиваючи стакан за стаканом і заливаючи свою жагу після дороги. В його обличчі, в жартах ніби проглянуло щось козацьке, отаманське, і сміливе, й жартівливе. Високе й широке чоло, здорова голова, кудлаті довжезні вуси, запаляні щоки — все це так не приставало до куцого обчиканого піджака, до білих комірчиків, до вузеньких рукавів; козацький червонний кунтуш з вильотами на рукавах та золотими облямівками так і просився на його пишну постать, на його могутні широкі плечі! Вони б йому дуже приязличували[1]). Він зиркав на дітей уряди-годи й, очевидячки, милувався ними.

— Годі вже хлептати цей чай! Я вже нахлепталась його по шию, неначе гуска води на ставку, — сказала Ликерія Петрівна.

— Тай я вже налив ним душу вщерть! Цур йому! Я вже оце ладен попоїсти чого всмак, — обізвавсь Масюк.

— Та й у мене чогось після дороги наче порожньо в середині, — сказав Радюк.

— В мене без вареної страви все ніби порожні мішки у шлунках, — сказав батько.

— Потрівайте, ось я зараз принесу вам свій іще непочатий зовсім мішок, принесу вам ковбаску на вечерю, бо коли б часом не пойнялася цвіллю за ніч. Нехай вона таки сьогодні дасть дуба отутечки в мана-

---

[1]) лицювали, були до лиця

стирі, — сказала Ликерія Петрівна, схопившись зо стільця й виплигнувши одним скоком у двері.

Вона вернулася з ковбасою, завинутою в папір та листя з хрону, та з паляницею. Галя й Масючка попереполіскували стакани і в одну мить поприбірали зі стола посуд. Галя вийняла скатертину, розгорнула й застелила стіл. Незабаром на столі десь узялась печена курка й качка, масло, паляниці, мнишки. Ликерія Петрівна поклала ковбасу на тарілку. Десь у кошику й тарілка знайшлася. Масючка витягла з кошика пляшку перцівки. Десь узялись ножі, й вилки, й сільничка, й чарки, неначе вони прилинули з Масюківки слідком за шарабанами і впали на стіл.

— Ото як би цю ковбасу та присмажити ще на сковороді на салі! Ото був би смак! — сказав Радюк.

— Еге! Як би я оце дала її отим слимакам присмажити, то вони б донесли до печі тільки хибá половину, а з печі й подали на стіл самі вишкварки, тай то не всі. Полетіла б наша ковбаса аж під небеса, а не в наші роти, — говорила пані Висока.

Стіл аж захряс од усяких наїдків. Усі посідали навкруги стола за вечерю, неначе в себе дома. Масюк випив чарку перцівки, скрививсь, аж вуси в його ніби скривились на круглому здоровому виду, а потім не то гекнув, не то крякнув і, наливши чарку, подав зятеві. Радюк випив пів чарки й не подужав більше: перцівка була вже геть-то пекуча.

— Та й годі? — крикнув батько.

— Та й годі! Цур їй, пек їй! Попечу собі шлунок. Я не люблю такої дуже пекучої. Не люблю вживати горілки, — сказав Радюк; — вино ще сяк-так, а горілка мені не до-смаку, а ще така пекуча.

— А я до цього торгу й пішки! Ото добре зробили, Іване Корнієвичу, що викрали в себе з дому оце гірке зело! — сказала Ликерія Петрівна: — попарю та погрію себе трохи й я після дороги.

І вона випила чарку перцівки до дна й не скривалась.

Усі кинулись на холодний, але дуже тривний[1]) поживок. Ковбаса щезла в одну мить. Потім почали наминати качку й ту швидко спожили.

— Ну, та й добрі спасениці з вас, як бачу! — жартував батько; — в одну мить запогубили ковбасу й качку! Нехай Господь прийме це за спасення ваше!

— Та вже чи спасениці, чи грішниці, а нехай же Господь простить мені за цей раз, бо я виголодалась у степах, як вовк, що три дні ходив на влови дурнички, нічого не впіймав і нічого не їв, — обізвалась Ликерія Петрівна.

Живились завзято усі після вандрівки. Одна Масючка трохи закусила тай задумалась, дивлячись на дітей та милуючись ними. Тільки теперечки, трохи одпочивши од дороги, напившись чаю, та заспокоївшись, вона примітила, що Галя вже не дома, що це вони сидять і їдять у господі, в чужій хаті, десь далеко од рідної оселі, од своєї господи, що Галя вже на віки вилинула з рідного гніздечка, залинула сюди і вже звідсіль ніколи не вернеться додому, до неї, ніколи, досамої її смерти.

Мати задумалась і засмутилась. І не йшли їй на думку ні їжа, ні напої, ні навіть веселі слова та весела жвава розмова. Вона неначе перестала чути й жарти, й смішки, не чула нічого, про що розмовляли за столом, неначе вона зосталась сама десь у самотині, неначе всі кудись повиходили з хати, десь подівались і покинули її саму з сумними думами та скорботами на серці . . .

---

[1]) поживний

— Чом це ви, мамо, нічого не їсте? Дивіться, як ми тріскаємо! Ще поїмо все, а ви зостанетесь голодні, — сказала Галя з дитячим спочуванням до матері.

— Їж, серце, їж, а за мене не клопочись. Я вже — теперечки п'клуватимусь собою сама, бо тебе вже не буде в нашій хаті, — одповіла мати й легесенько зітхнула.

— Ей, їж, стара, бо вже от-от і качка полине з стола в небеса, куди вже полетіла ковбаса, — жартував Масюк.

— Не бійсь! Не ляжу спати голодна, — обізвалась Масючка і взяла при тих словах каччину кульшу [1]) в руки.

Але їжа завсім не йшла їй на думку. Вона поклала скибку паляниці на стіл, покинула й каччину ніжку і знов задумалась, втупивши смутні очі в веселий розпалянй вид своєї одиниці . . . І знов для неї всі неначе десь зникли з очей, повиходили з хати. Вона перестала чути жваву розмову, нічого не примічала навкруги себе й тільки неначе бачила за столом одним-одну свою кохану дитину. Голова в неї похилилась; чорні довгі брови неначе зсунулись над самісінькі очі; ясні очі пойнялись задумою, неначе повились туманом. Їй чогось пригадалось, як вона вперше виряджала Галю в школу, складала в клунки її одежу, плаття, книжки, гостинці, налагоджувала на дорогу харч. І все те вона обливала слізьми так, що за тими слізьми ледві примічала, що вона налагоджує, що вона вкладає.

„Я її тоді виряджала на час, а тепер вирядила з господи на віки вічні. І вже вона ніколи не вернеться до мене, не житиме в мене, не розважатиме мене своїми співами та щебетанням,“ — снувалась думка в старої

---

[1]) подекуди кажуть: бедро

матері. І дві сльози якось несамохіть викотилися з її карих очей і покотились горошинками по щоках.

— Чи це ви, Олександро Остапівно, вже й зажурились, — крикнула Ликерія Петрівна. — Оце! Та так зарані? Передніше ж хоч одговійтесь, а тоді вже журитиметесь, скілько схочете, бо журитись та вдаватись у тугу — це ж один з семи смертельних гріхів.

— А ви й досі не забулись, скільки тих смертельних гріхів? — спитав Радюк.

— А вже ж не забулась! Ще б пак забулась! Я ж не з роду забудьків. Як вивчила на-пам'ять у граматці всі гріхи, то й досі пам'ятаю, — сказала пані Висока.

— А я їх геть дочиста всі позабував; усі з голови повилітали, — сказав Радюк.

— Бо то ви! То-то й ба! В вас уже теперечки й граматка і всі смертельні гріхи повиходили з моди, — говорила Ликерія Петрівна „на здогад буряків, коли було треба моркви": — в вас усе не по-давньому, а по-новому!

— Та це ти, стара, вже, певно, починаєш спасатись. Еге так? Згадала, мабуть, за столом, що приїхала в Київ не ковбаси їсти та перцівку пити, а прибула на прощу, щоб спасати душу. Може, ще тутечки десь і пристанеш до манастиря тай додому не поїдеш, — жартував Масюк.

Але ті всі жарти одскакували од материного серця, як горох од стіни. Вона нічого не їла й сиділа мовчки за столом.

Попоївши всмак, Галя й Ликерія Петрівна кинулись прибірати зі стола. Віник пані Високої і, справді, став у пригоді. Проворна Ликерія Петрівна побігла у свій номер, принесла віника й зараз замела крихти під столом.

— Теперечки, любий затю, навідаймось лишень до коней та огляньмо, чи закладяно за драбину сіно.

Видамо коням обрік та нагодуємо наймитів, — сказав Масюк.

— Потрівайте лиш трошки! Ось і я піду з вами, бо я ж сама собі господиня й хазяїн, сама собі офіцерша й офіцер! — крикнула Ликерія Петрівна, ставлячи віник у куточку коло грубки. — Ось я зараз побіжу в свій номер та одсиплю у припіл оброку коням.

— Та на́те вам оцей кошик на обрік! — сказала Галя; — де ж таки у припіл!

— Є в мене й торбинка на обрік. Та це я жартую! — сказала пані Висока, вискакуючи з номера.

— У номері зосталась мати з дочкою. В хаті стало тихо, ще якось мертвіше й тихіше після жартів та живого гомону та гармідеру.

— Оце ти, моя дитино, тепер уже неначе скибка, одкраяна од хліба; зістанусь я в господі сумувати та смуткувати, — сказала Олександра Остапівна до дочки.

— От і одкраяна! Одкраяна, та не зовсім таки на віки. І ту скибку ви вкинули не старцеві ж у торбу, — обізвалась Галя.

— Вкинула в торбу такому старцеві, якого, дай Боже, всякому. Це правда, — сказала мати; — а все-таки він тебе одібрав од мене, неначе вкрав у мене найдорожче добро. Буде мені сумно без тебе в хаті, — говорила мати крізь сльози і крадькома од дочки втерла сльозинку.

— Не журіться, мамо! Ми з Павлом часто одвідуватимемо вас. Ще й остогиднемо, як присурганимось до вас та навеземо вам маленьких пискунів, — сказала Галя сміливо; — хиба́ ж, мамо, в наших сусід не буває так?

— Я б забрала твоїх писклят собі в хату та й не пустила їх додому, бо й своїх пискунів у мене було

не гурт-то, — сказала мати, оглядаючи і впорядковуючи поодчиняні чамайдани.

Незабаром у коридорі застукотіла неначе череда. Хазяїни верталися з Ликерією Петрівною, а за ними тупотіли наймити. Масюк дав наймитам по чарці. Масючка покришила добру четвертину сала, одкраяла хліба й дала на вечерю.

— Та глядіть мені шорок та віжок! Чуєте! Підкладіть, про мене, собі під голови, щоб були дома!

Незабаром усі замовкли й почали позіхати. Всі якось ущухли одразу. Розмова не йшла.

— Час хоч би й спати. Дорога — не приятель, а ворог, хоч і не лютий: набили добре боки, — сказав Масюк, позіхаючи на два зводи.

І незабаром у номерах затихло. Чогось Радюк з Галею вийшли до свого номера. Масючці здалось, що Галя пішла і вже більше до неї не вернеться. Вона тихенько заплакала. Якесь навіть неприємне почування, якась навіть досада на зятя заворушилась у душі в старої матері. Їй здалось, що зять одбив та одняв од неї дочку силоміць.

Світло погасло. Масюк, як упав на ліжко, так одразу й захріп. Усе по номерах затихло й замерло. Одна мати довго ще не спала та перекидалась з боку на бік. І жаль за дочкою, і господарські справи та клопоти, Галине придане, ще не скупляне, — все це довго не давало їй спати.

„Чи не забулась я часом чого для Галі в хуторі? Чи все плаття її позабірала? А чого ж то ще треба накупити в Київі для неї на нове хазяйство? Ножів, і тарілок, і мебіль, і нові скатерки, і“ . . .

Дума за думою находили й одходили, як хмарки на небі. І вже перед світом стара мати заснула, спи-

нившись думкою на скатерках, змучена і втомляна дорогою та материнськими почуваннями своєї доброї м'ягкої вдачі, і своїм господарським клопотом.

Другого дня старі посхоплювалися з постелі раненько. Мати збудила й Галю. Вони понадівали чорне убрання й налагодились їхати в Лавру, щоб на-тще-серце побувати в пещерях і вислухати службу божу, бо другого дня думали одговітись у Михайлівському манастирі. Усі похапцем убірались та чепурились коло загидженого дзеркала, яке показувало лице або навскоси, неначе звернуте з в'язів, або робило з лиця не то гарбуз, не то головку капусти.

— А чом же оце, Павле Антоновичу, ви не хапаєтесь і не вбіраєтесь у шори-вбори та в наритники[1]), як кажуть селяни? — спитала Ликерія Петрівна в Радюка.

— Я й не думаю натягати на себе шори та наритники, бо не поїду в Лавру, — сказав Радюк.

— От і не дурно ви позабували граматку і в граматці всі сім гріхів смертельних. Як би оце ви поїхали в пещері, то, може, і граматку пригадали б, — сказала з легеньким докором пані Висока.

— Я й дома передивлюсь граматку й часловець, а сьогодні оце, напившись чаю, побіжу по місті напитувати та назнавати кватиру для себе, щоб і ви й мама подивились та побачили Галине й моє нове житло.

— От і добре! Про мене, нехай буде й так! Поведете мене тай мені покажете, які тут у Київі ті кватири та міські житла, — сказала пані Висока.

Випровадивши всіх, Радюк позамикав порожні номери, — вскочив у свою кімнату, запер двері, роздягся в одну мить і знов упав на ліжко та одразу й захріп

[1]) шлиї на коней

під голосне цвірінкання горобців на липах, неначе під шум води на млинових лотоках та колесах. Він спав довго й міцно. Вже сонце високо підбилось угору, вже й з церкви вийшли, а він роскошував у сні. Вставши і вмившись, він звелів подавати самовар, напивсь чаю, потім причепуривсь перед дзеркалом, трохи не плюнув на свою покривляну мацапуру в дзеркалі, ще й поплямовану мухами, забіг у стайно подивитись, чи нагодовані коні, і пішов по вулицях назнавати кватири.

Ранок був чудовий. В манастирських садках та в тополях за брамою щебетали, аж тріщали, пташки, неначе в гаю. Була година. Ранок був веселий, препишний. І в душі в молодого Радюка ніби була така сама маєва препишна весна. Йому було весело й радісно. Він був щасливий, як тільки може бути щаслива модода людина, що дійшла до своєї мети розумом та просвітністю, і вдоволила своє серце.

Уже сливе опівдні він вертавсь додому, поназнававши чимало невеличких кватир. Він повернув убік, щоб обійти кругом манастиря поза стінами і прогулятись понад горами та глянути на Дніпро. Сонце обсипало золотим промінням білі доми та золотоверхі манастирі на Подоліі, грало одлисками на гладенькому Дніпрі, лисніло десь далеко-далеко на островах та на далеких луках у озерцях, неначе у дзеркалах, що їх покидало недавнє повіддя.

Незвичайна широчінь та далеч вигляду несамохіть заворушила високі почування в серці, світлі ідеали в мрійній молодій душі. Думи та мрії замиготіли, неначе одлиск маєвого проміння на тихому Дніпрі.

Простір без кінця, без краю, ввесь був засипаний ніби золотом, оповитий у легесенький вранішній туманець та опар з води! „І кінця йому не видко! І краю

не знать під блакитним маєвим небом! І нічого ясного, добре омежованого не вхопить у тому мрякуватому просторі моє око! Невже й таке людське життя тай моє молоде життя в прийдешньому часі? І сам до ладу його не вгадаю й не постережу! Як бажає серце прикласти до живого життя мої гуманні золоті мрії, справдити мої високі ідеали! Сипнув би на ввесь світ рясно та рясно думками, мріями, добром та щастям, як сипле оце золоте тепле сонце рясним золотим промінням на пологі луки на Дніпро.“

І гострі темні його очі неначе пригасли, наче припали росою, стали вогкі, мрійні й добрі. І щасливій молодій душі забажалося зробити ввесь світ щасливим, та просвіченим, та заможним, та помирливим, щоб скрізь було щастя, радість, просвітність, щоб нічого не було на світі ні темного, ні голодного, ні смутного та журливого.

„Але як? І чим? І де ті способи? І де ті прилади? Людське життя таке поплутане, позасукуване, позамотуване; таке мрякувате, як отой імлистий мрякуватий далекий вигляд на безмежні рівнини за Дніпром. Он сумні бори, позакутувані в імлі, неначе людське сумне горе; он гаї та прилiски, ніби хижі звірі одпочивають або притаїлись на засідках. А ондечки веселий золотий блиск на банях та хрестики в розкиданих по береговинні селах. Срібний блиск на озерцях та плесах скрізь пробивається крізь імлу, неначе визирає щастя й радість з туману людського важкого життя. Життя — це якась мрякувата безодня, подекуди поцяцькована й поплямована одлисками щастя та радощів. І як постерегти й розплутати ту плутанину живого суспільського життя й його давні пережитки? І скільки задля цього треба науки, досвіду, кмічення над живим життям! А до плу-

танини життя на нашій Україні ще й сусіди доклали своїх рук, іще гірше зумисне позаплутували наше життя“ ...

І в молодого Радюка аж голова похилилась; а чорні брови аж насунулись од важких думок та гадок.

„Занехаяв би оці важкі думи, як знехаяло їх уже багато моїх товаришів іще за школярською партою[1]), але ці думки та гадки чогось не покидають мене, неначе поприростували до моєї голови. Та я й думки не маю кидати їх! Люблю свої ідеали, свої золоті мрії! Живу й живлюсь ними, і животію[2]) ними.“

І він згадав багато своїх молодих товаришів, в яких колись ворушились чесні, просвітні й гуманні думки в голові, але вони так завчасу поставали байдужними до всього, все занедбали і прохололи так швидко, як за одну холодну ніч холоне вода в малому мілкому та грузькому ставку ...

„Певно, в тих ставочках іще ззамолоду було води старій жабі по коліна!“ — засміявсь Павло Антонович сам до себе; „зверху і блищало та лисніло, неначе дзеркало, ніби то така там була глибочінь, що і дна не достанеш. А там зараз-таки не глибоко був мул та жабуриння з куширом. Ще й гаразд не пришкварила літня спека, а де та прозора вода подівалась? І виступив зпід води самий мул та кушир“ ...

Радюк устав і пішов додому, думаючи свої думи.

— Добридень, Павле Антоновичу! — гукнув до нього голос з тіни молодих лип та чинарів[3]) на алеї.

---

[1]) шкільна лавка

[2]) у значінні „існую“; Левицький уживає слова „живоття“ у значінні — існування

[3]) чинарь — східній явір (моск.); у нас їх іще плятанами звуть (дерево дуже скидається на явір, тільки кора з нього безнастанно злізає, лущиться)

Радюк аж кинувсь, аж жахнувсь. Несподіваний крик знайомого голосу під липками наче збудив його у сні. Він ніби прокинувсь і зиркнув очима. До його неначе закрадався зза недавно засаджених липок та чинарів, на самому краєчку гори, молодий високий та плечистий русявий молодий панич у сірому літньому убранні, в вишиваній сорочці, в солом'яному брилі з широкими крисами, з тоненькою дорого́ю паличкою в руці. Він іще здалека зняв бриля й маха́в ним над головою. Сонце розсипалось по його м'ягких яснорусявих, аж сріблистих, ніби льняні па́чоси, дрібненьких кучерях. Височенький, повненький та широкий у плечах, він одначе видом був трохи схожий на маленького делікатного хлопчика: рожевими повними устами, і кругленькими, ясними сірими очима, і м'ягкими білястими кучерявими васильками на висках, і рожевими маленькими вухами, що світилися наскрізь на сонці.

— Дунін-Левченко! Лука Павлович! Ій-Богу, він! Де це ти тут узявся? Виплинув зза липок, неначе сидів там на засідках. Аж мене злякав, — говорив Радюк, тричі цілуючися з Дуніном-Левченком.

— Де я взявся? І, справді, виплинув зза кущів до тебе, неначе заєць. Але де ти тут узявся? — спитав Дунін-Левченко.

— Я оженивсь і приїхав з новою ріднею до Київа. Думаю тут оселитись та напитувати собі місця якого. А ти вже скінчив свої екзамени в університеті?

— Оце тільки-що доконав їх! Тепер я вольний козак і гуляю на вольній волі.

Радюк був на два курси старший од Дуніна-Левченка, але вони були великі приятелі, належали до одного товариства й мали однакові думки й пересвідчення як національні, так і загальні, хоч були багато

неоднакові як на вроду, так і на вдачу. Радюк був жвавий, говірливий та палкий; Дунін-Левченко був непроворний, длявий[1]) навіть у мові й важкий на ході, не вважаючи на молодий вік. Він говорив помаленьку, не хапаючись, і навіть розтягував слова в розмові, неначе говорив з приспівуванням. Голос його в розмові був тихий та мельодичний, і дуже приємний. Вухо слухало його розмову, неначе якусь гарну мельодію.

— От і поздоровляю тебе од щирого серця! — крикнув Радюк і подав товаришеві руку.

Дунін-Левченко подякував, здіймаючи бриль і втираючи хусточкою мокре чоло. Він був син дуже заможного дідича з чернігівського Полісся зза Десни, з давнього козацького значного роду. Його батько мав свій стародавній дім на Липках і звичайно жив у Київі, бо його два сини вчились у школах. Влітку на вакації сім'я звичайно виїздила у свою маєтність за Десну, де в одному селі була своя велика панська оселя, просторий дім, старий чудовий здоровий парк та велике давно заведяне хазяйство; то була ще батьківщина та дідизна давнього козацького роду Дунін-Левченків, уже сливе переполовиняна останнім нащадком багатого ролу.

— Що ж ти оце гадаєш робити? — спитавсь Дунін-Левченко.

— По обіді піду нàзнавати та напитувати кватиру, бо вже ж я жінку маю; а оце недавнечко випровадив свою нову рідню на прощу в Лавру, а сам гуляю та літаю мріями понад лугами та Дніпровими берегами. Мені є теперечки про що думати та гадати. Думки мої розкочуються, неначе розсипаний з решета горох. І

[1]) повільний, млявий

трудно мені їх позбірати, — сказав Радюк; — мене тутечки в Київі всякі старосвітські лисини та старі панівпсалтирниці вже обсудили, оббрехали, бо ти ж сам добре знаєш, що їм у Київі нема ж про що й язиками в сальонах ляпати. А тут саме в добрий час неначе з піднебесся впали в очі наші вишивані сорочки та смушеві шапки, то вони й переполіскують їх, та ще так завзято та запекло, що як би їм і, справді, накинути паровицю[1]) плаття та й шмаття, то вони б її перепрали за одну годину.

Радюк зареготавсь. Засміявсь і його молоденький приятель.

— Коли тебе так уже тут опоганили, то їдь на село та заходжуйсь коло хазяйської справи, — сказав Дунін-Левченко.

— Поїхав би, та, коли сказати щиру правду, не маю до тієї справи хисту й потягу. Це, мабуть, така вже в мене природжена вдача. Я люблю, правда, сільське господарство, але більше з його поетичного боку, ніж з практичного, бо й сільське хазяйство має свій поетичний сутінок. Я люблю їздити на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями, неначе море, коли колоски черкаються об голову' об вуха, коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками, жайворонки висять у блакиті і дзвенять-дзвенять, неначе хтось у небі дзвенить срібними дзвониками. Я люблю їздити на поле в жнива, коли все сливе село висиплеться в поле. Поле оживає, ворушиться живими людьми, мов стає живе. Люблю кмітити, як на постатях лягає збіжжя в кожного женця під серпами, неначе стерня застеляється золотими хустка-

---

[1]) віз (звичайно чумацький), запряжений парою волів

ми, як під косами лягають обважнілі од зерна колоски. Люблю дивитись, як поле вкриється довгими стайками полукіпків, усякими п'ятками[1]), недокладками, як стайки стоять ніби стісняні по горбах та сугорбах та переярках в одну суцільну масу, або розброджуються по степах, неначе їх вкрили кірґізькі численні череди та ватаги. Люблю наглядати, як скриплять вози зі снопами, як од їх несе запахом материнки та всякого зела та зілля.

— І я люблю це все, — обізвавсь молоденький Дунін-Левченко, — люблю навіть, як у нас у здорових клунях навіють силенні купи пшениці, як молотники граблюють зерно, зганяють згонини[2]) та полову, зсовують одвійки, пужину[3]) та послід, неначе море гонить піну на береги. Люблю, як перегортують лопатами здорові купи пшениці, а вона ворушиться, ніби вода в морі під лопатнями коліс пароплава. Мені до вподоби тонкі делікатні пахощі од снопів вівса, з перемішкою запаху од материнки, та всяких полевих квіток.

І він обернув очі до Радюка й осміхнувсь. І легесенький сутіночок сільської поезії проглянув крізь його ясні, тихі, голубині очі Поліщуків, тих давніх Полян, які, певно, будували Київ[4]) на поетичних ламаних горах та яругах, вкритих віковічними лісами. Очі світилися таким тихим, таким мрійним світлом, неначе вони ще й тепер бачили лісовиків з зеленими бородами та зеленкавих русалок ясної місячної ночі й неначе сам молодий хлопець, як і його дикі предки, на свої очі бачив, як русалки блукають понад берегами, розумів,

---

[1]) п'ять снопів, зложених одні на одних

[2]) частинки колосся й соломи, що падуть із зерном, як його віють

[3]) порожнє зерно

[4]) звичайно, це погляд самого Нечуя

про що шумотить ліс, про що говорять воли, про що шепочуть очерети та комиш[1]).

— Я навіть — сказав Радюк, — люблю дивитись, як орють перелоги на озимину або на зяб[2]), коли поле стане чорне, неначе земля одяглась у чорне оксамитове убрання, а на сугорбах зеленіють ліси, неначе зелена розкудлана облямівка, а на чорну землю неначе хтось напнув велитенський темносиній кунтуш з однією золотою застібкою. Я люблю й цей суворий, але величний вигляд, люблю й тоді дивитись на поле. Але практичний бік сільського господарства мені не до вподоби. Разуразня тяжнина, завсідні дрібні клопоти: завсідня купівля, продаж, усяка дрібна снасть, ті ярма, занози, люшні, налюшники, підгерстя, підтоки, війя[3]), щаблі, стягѐлі[4]) . . . крий, Мати Божа! Вони мене заморочили б на смерть, забили б мені памороки, загубили б мої думи та мрії. Я більше почуваю в собі потяг до науки. Мій розум усе потягується до просвітности.

— А в сільському хліборобському господарстві ці дріб'язки та клопоти неминучі. Хазяйським оком воли ситі, — заговорив Дунін-Левченко, — тай тягайсь, тай піклуйсь усією тією дрібнотою що-дня, що-години.

— Як вовтузиться мій тесть Масюк, — сказав Радюк.

— А вже ж так! І я до цього нездатний. І мене більш цікавить здорова бібліотека мого тата й діда-вольтеріянця. І з мого батька вийшов тільки сякий-такий хазяїн: усе скуповує книжки у свою бібліотеку, виписує французькі та німецькі часописи та журнали,

---

1) декуди кажуть просто: троща
2) поле з'оране під ярину
3) дишель воза, що його тягнуть воли
4) частина полудрабка — їх буває в ньому звичайно два

та перечитує їх. А коло хазяйства не падкує. Скрізь недогляд. Їкономи та всякі доглядачі та пригоничі й не дуже доглядають, та ще й крадуть, скільки влізе. Батько мій якось ув останній час зовсім осунувсь.

— Ото й з мене, мабуть, вийшов би такий достоту хазяїн, бодай, під старість: само по собі, я провадив би хазяйство, бо мусів би. Мені б полегшувала цю справу поезія сільського господарства, поезія полів, житів, прос, вівсів та пшениць, та всякої огородини. Сю поезію, безперечно, має й розуміє наш народ, бо дуже любить свої поля родючі, свої ниви. Я б мусів орати й сіяти, вивозити на поле всякого там прозаїчного вигнойку, щоб вигноювати поле, але так, як урядовці мусять сидіти в канцелярії, хоч часом люблять її, як собака цибулю.

— Отак само й я! — одізвався Дунін-Левченко.

— Мене не принаджують, признатись тобі, навіть урядницькі чини та хрести! Я почуваю, що моє самолюбство не буде цим пишатись та вдоволятись. Мене потягує до себе культурність, як своя особова[1]), так і культурність усього нашого краю, всеї України, занедбана, занехаяна, що впала низько ще од кінця минулого віку, од часів крепацтва, яке збавило нас; бо я люблю людей, люблю і свій рідний край. Я такий радий, що оце з початку шісдесятих років розпочалась якась просвітня ворушня в суспільстві.

— І я оце вискочив зза парти й сам не знаю, сам не вгадаю, за що хапатись, за що братись, куди й повернутись. Не хотілось би закопуватись у селі, — сказав Дунін-Левченко.

---

[1]) особиста, персональна

— Але ми оце маримо та перекидаємось мріями, неначе опуками, а вже час пізній. Наші, певно, швидко повернуться з Лаври, а в мене в кишені всі ключі до номерів, — сказав Радюк.

І він похапцем підвівсь і швидко почимчикував просто до алеї. Його товариш, незвиклий до швидкої ходи й не дуже проворний, навіть длявий, ледві поспішав за ним, дріботячи своїми тоненькими та маленькими ніжками.

— Зайди до нас, коли маєш час! Познайомишся з моєю Галею, а, що всього цікавіше, побачиш нашу приятельку й сусіду, панію Ликерію Високу. Се таке опудало, яке можна й за гроші показувати. Подумай тільки собі, що вона приїхала на прощу з периною і своїм віником, а свою упряж та мішок з оброком позабірала у свій номер і поховала під ліжко.

— Невже! — зареготавсь Дунін-Левченко на всю гору, спинивсь і став.

— Їй-Богу, правду кажу! Оця, надійсь, не загине на селі! Кажуть, назгрібала незлічену силу грошей то з хліба, то з сього, то з того: то з курей, то качок, то з повісем конопель, і держить гроші у скрині, чи в бодні в сувоях полотна, чи що. Ми боїмось, щоб часом яка зателепа не втелющила її сокирою по голові колись уночі, як піде чутка по околиці про її скарби, — сказав Радюк. — Ти зачепи її зумисне по її виразці[1]), розітри цю виразку: згадай ніби ненароком про Дарвіна або Спенсера. Подратуй її, тоді й сам побачиш, що то за цяця. Але вона предобра і статковита[2]) людина!

І Дунін-Левченко зайшов з Радюком на подвірря.

---

[1]) невеличва рана (пор. разити, вразити = ударити)

[2]) те що ми з-чужа кажемо „солідна“

Радюк добре зробив, що похопився вернутись додому. В браму зараз таки притюпали Масюкові коні, а за ними всурганилась Ликерина старомодня колісниця, але вже без дряниць і без перини, обсмикана й обтрушена й чепурненько обтерта.

Радюк порекомандував усім свого товариша. Старий Масюк запросив його до себе на чай. Усі пішли нагору по заялозених сходах. Послушник зараз подав самовар. Галя заходилась засипáти чай та налагоджувати посуд. Ликерія Петрівна побігла у свій номер, щоб причесатись та причепуритись. Але дзеркало показало їй не то в чепчику малпу, не то мартопляса[1]), а більш якогось пелехатого велитенського павука. Вона не потрапила і причепурити своєї голови й чепурилась більше навпомацьки та полапки. Набравши на тарілку пиріжків та хрустів[2]) ради гостя, вона незабаром уступила до Масюків.

— А ви таки з хлібом-сіллю в гості! — крикнув Радюк.

— А тож! Я людина подільшлива. Я по-сільскому, по-старосвітському! І в Києві не думаю цуратися своїх сільських звичок. Тай ви, паничу, певно, з наших сторін, коли знаєтеся з нашим сусідом, — сказала Ликерія Петрівна, обертаючись до гостя, що одразу сподобався їй.

— Ні! Я з Чернігівщини. Але ми з Павлом Антоновичем сливень товариші ще зза молоду, коли й не змалку, — обізвавсь Дунін-Левченко до неї по-український.

— Ото люблю, що ви говорите сільською мовою, бо в мене якось язик у роті швидче повертається, коли

---

[1]) комедіянт, фокусник, вертипорох

[2]) легеньких вергунців; їх смажать із легкого тіста, кидаючи на масло (поль.)

говорю по-свойому, по-українському; якось нема мені спину та зачіпки, — сказала вона, вирячивши темні очка на біляве гостеве обличчя.

— Ой, наливай, дочко, мерщій отого зілля, бо я аж перепався[1]), аж став тлінний од служби в церкві, — сказав Масюк, опускаючися своєю завальною постаттю на хруський віденський старий стілець.

— Зараз, папо, зараз! Ось, почекайте, нехай трохи чайник постоїть на конторці, — сказала Галя.

Усі дами були в чорному убранні, як личило спасеницям, і були схожі на черничок. Галя таксамо була убрана в чорне убрання, і її матово-білий вид та рожеві щоки виступали ще виразніще, ще ясніше. Серед паній, схожих на черниць, сидячи попліч зі здоровим загорілим простуватим Масюком, Дунін-Левченко дуже якось видававсь між усіма і своїм ясносірим делікатним убранням, і своєю білявою вродою, і своїм білим делікатним обличчям. Для всіх він здавався випещеним делікатним паничем, на якого й вітер не віяв, і сонце не гріло.

„І де це Радюк викопав собі таку красуню в якомусь закинутому хуторі з такими пишними очима та бровами?“ — думав молодий панич, придивляючись пильним, уважливим оком до Галі; — „яка рівна, струнка постать! Які пишні очі!“

Галя поналивала чаю в стакани й подала усім. Масючка накраяла паляниці і припрошувала гостя.

— Хоч я вже давненько напивсь чаю, але пробігавсь по горах та набалакався з Павлом Антоновичем так, що аж у горлі посохло. І оце забажалось чаю, — сказав гість.

— Ну, вже й правда, що в Київі тих гір, то й не полічити! Неначе полукіпків у жнива на полі, — сказав Масюк.

---

[1]) схуд

— За те ж гарні, поетичні гори! Київ закладали та будували, певно, якісь давні поети, коли обрали таке пишне поетичне місце, — сказав Радюк.

— Його закладав або якийсь великий поет, або сатана . . . знаєте, тоді як він змагався з Богом за землю та пірнув на дно в безодню в море, виніс у жмені землі та давай тріпати рукою та розкида́ти по рівній божій землі. Ото ж, певно, зпід його пальців і долоні порснув пісок над Дніпро, тай停ставáли оці кручі та яруги, — жартував Масюк.

— Може, тутешні гори й чортячі, але ж гарні-гарні! — сказав гість.

— Не вам, Іване Корнієвичу, таке говорити. Я б не дивувалась молодим: їм уже Господь простить і люде вибачать. Де ж таки старій поважній людині таке теревенити про святий Київ, та ще й говіючи! Ой, Господи! З вами, бачу, не одговієшся, а тільки гріха наберешся, — бурчала пані Висока.

— А хиба́ ж вам не однаково, хто закладав Київ: чи поети, чи чорти? — жартував Радюк.

— Де ж таки однаково! Та хиба́ ж цьому правда? — обізвалась Масючка з ваганням.

— Їй-Богу, правда! Свята правда! Ось у мене так судомить[1]) у ногах од тих гір, що ледві ступаю. Хиба́ ж таке судомління, може, од поетів або од святих? — дражнивсь Масюк, тереблячи на всі застави пироги з чаєм, аж його довгі вуха кивали кінцями, неначе сварились на Ликерію Петрівну.

— То вони, певно, начитались Дарвіна або Спенсера, що таже говорять про Київ, — обізвавь гість і зирнув на Радюка.

---

[1]) корчить, ламає

— А тож! — аж крикнула пані Висока. — Це ті дві сатані, що їх так любить Павло Антонович.

— Ті дві сатані, що вам снились перед виїздом на прощу? — спитав Радюк.

— А тож! Приснились Катерині обидва, ніби я стою коло ясел у своїй оборі, неначе б то вже смерком. А вони вдвох виходять з повітки, чорні, мохнаті та пелехаті, з рогами на головах, а волячі хвости аж волочаться по кізяках, неначе в собак, та просто до мене, та давай дуцати мене рогами. Я оступилась під загату, притулилась, прищулилась, голову ховаю під острішок. А острішок усе росте вгору та вищає, а загата посовується та оступається позад мене. А вони, каторжні, кидаються на мене, як скажені собаки. Нема вже мені куди тікати й чим оборонитись. А я ніби, певно, знаю, що Дарвін уже ладен тягти мене в пекло. Тоді десь узявсь мій покійник капітан, біжить з дрючком у руках і подає дрючка мені. Я як телепну одного по рогах! Коли й поспадали! Я вперіщила по рогах і другого, і тому позбивала роги. Тоді вони поставали шуті [1]), неначе безрогі корови. Я їх усе жену та жену та й загнала в повітку. Загнала — та й прокинулась.

— Слава вам, Ликеріє Петрівно! — говорив і заразом реготавсь Радюк.

Дунін-Левченко й собі реготавсь, без сорома, позираючи на Радюка.

— Коли загнали їх у повітку, то й позапрягаєте цю худобу в плуг та ще й оратимете нею, — говорив Масюк.

— Дух святий при нас та при хаті! Щоб я чортами поле орала? Оце вигадали! Отже ж з вами, їй-Богу, нагрішиш повну хату ще й кімнату. Ще добре,

---

[1]) без рогів

що перед сповіддю! — говорила Ликерія Петрівна вже з легенькою досадою в голосі; — а все те лихо від вас, Павле Антоновичу! Таки ви винні були, що мені верглось таке страховище!

— Чому так? Я й сном і духом у ньому не винен.

— Бо як почали саме на виїзді на прощу торочити з сусідами-паничами про тих страшних загранишних вчених, як почали між собою змагатись та кричати, то вони мені обидва і приснились. Ще гаразд, що я не все втропала з вашої розмови! Але догадуюсь, що то було щось недоладнє, не путяще й негодяще.

— Еге! Як би ви були все розчовпли, то були б досі і вмерли. І до Київа б не доїхали, — сказав Радюк.

— Як би покійник був не вирятував вас з біди, то ви б оце досі були вже в пеклі. Ой, горе нам! — сказав Масюк з тонким жартом і з богобоязною міною на виду.

— Жартуйте бо, та міру знайте! Од пекла борони, Боже, всякого хрещеного й молитв'яного раба божого! — сказала поважним тоном Ликерія Петрівна, збиваючись несамохіть на замовління знахурок.

— Чи ви, Ликеріє Петрівно, знаєте, що й я вже перечитала книжки цих двох страшних диваків! — сказала Галя.

— Невже? Ой, Господи! Який тепер світ настав. Що ж то далі буде? — бідкалась пані Висока. — Це, певно, десь у Туреччині або в Німеччині вже народивсь антихрист.

— Ну, тай добрі ж пироги печуть у вас на селах, Ликеріє Петрівно! — вихопивсь Дунін-Левченко, вкладаючи в рота вже третього пирога: — дійсно, сільські! Смашні, аж запашні й тривні![1]) Певно, в вас дуже здатна та зручна куховарка.

---

[1]) поживний, ситний, товстий

— Та куховарка їх пекла́, що отутечки сидить з вами та чай п'є. Та то я пекла власними руками! — аж крикнула пані Висока, якось трохи чваньковито.

— Честь вам і великий спасибі! — сказав гість; — у нас так мені вже обридли ті кухарські солодкі та легенькі, ніби повітряні пиріжки та куховарська одноманітна страва! Було прибіжимо з братом з ґімназії, голодні, як вовки. Так би нам хотілось терну́ти[1]) борщу, або чогось тривного! А мама все силує нас їсти зупчик та зупчик та буліончик, щоб ми так росли делікатні та тоненькі!

— От я й рада, що наша Масюківка стала вам у догоді! — аж кричала од радощів Ликерія Петрівна; — ось я вам зараз іще принесу тарілку! Ой, вікна треба б помити, — крикнула вона, схопившись зі стільця.

„Які вікна? Що це вона плете?“ подумав гість; „чи не божевільна вона?“

— Ой, як же запаскуджені шибки! Ой, вікна ж! Моє ти лишечко! Чи ви бачите? От гляньте! Я й досі не придивилась! Це ж іще з самої зіми, чи осени в їх, ледарів, вікна непомиті! І мухи, й павуки, й голуби неначе собаки крутили хвостами, повмочуваними в грязь та хвиськали в шибки! А двері тутечки? Ой, ненько моя! Їй-Богу мойому, неначе оце недавнечко об двері чухались свині в багні та в барлюзі, або корови з замазаними в кізяки боками! Ой, ви́ходжусь[2]) зараз мити оце паскудство!

— Чи вікна та двері, чи пироги передніше? — говорив, регочучись, Радюк.

— А вже ж пироги! А потім уже вікна! Ось я зараз! — репетувала Ликерія Петрівна.

---

[1]) раптове дієслово від „терти“ — проковтнути, вульґарно: втеребнути

[2]) візьмусь, заберусь, зайдусь

— Не треба! Спасибі! — крикнув гість, схопився з місця і вхопив її червону шорстку руку, привів і посадовив силоміць на стільці: — не клопочіться й не турбуйтесь. Їй-Богу, я вже наївсь по самісіньку шию, аж сить[1]) наклав на собі!

— Як наїлись, то я й рада од щирого серця; а як ні, то я винесу вам іще повнісінький кошик, — говорила Ликерія Петрівна.

— І не бігайте, й не виносьте! Мені вже час додому, хоч мені й дуже приємно б іще посидіти та побалакати. Напиши ж мені, будь ласка, адресу свого нового житла! Дай знати поштою, де воно буде, то я й прибіжу до тебе. Не забувай, що незабаром день моїх іменин. Зберуться мої товариші та земляки. Посидимо, побалакаємо щиро й по душі. А ти знаєш, що без тебе в нас буде велика дірка за столом, як кажуть селюки.

Гість розпрощався дуже делікатними поклонами, шаркнув дрібненькими ніжками перед Ликерією Петрівною, неначе перед молоденькою панною, потрусив її за руку й подякував за пиріжки. Ликерія Петрівна аж почервоніла, аж на віщось диґнула назад маленькою ніжкою, ще й трошки присіла, неначе маленька панна; вона, очевидячки, й не знала, на яку ступити: чи на праву чи на ліву.

— Ну, тай делікатний! Ну, тай елєґантний цей ваш товариш! — репетувала Ликерія Петрівна.

— Дуже вже переделікатняний! — обізвався старий Масюк.

— А які в його маленькі та м'якенькі ручки! Достоту, неначе в панни! А які дрібненькі та тоненькі ніжки! — репетувала Ликерія Петрівна.

---

[1]) товщ, жир

— А ви й до ніжок додивились? Ну, тай цікаве ж та кмітливе в вас очко! Вас треба стерегтись та ще й дуже! — сміявсь Масюк.

— Коли воно якось само кидається в вічі! І ладна б не дивитись, та воно само часом на тебе дивиться, неначе воно з очима, — сміялась Ликерія Петрівна.

— Та то його й брата переделікатнила й перетончила тендітна мама,— сказав Радюк; — я її добре знаю, бо як я був іще хлопцем в ґімназії, то часто заходив у гості до його батька, та до сих моїх товаришів. Його батько й тоді вже жив у Липках у свойому власному старому домі. Мати його дуже делікатна, і вся якась ніби прозора. Все було застаю її в чомусь легенькому, ясному, мушліновому, в коронках[1]) та в прозорій тюлі, та з білою прегарною оренбурзькою хусткою на плечах. Вона щупленька, тоненька, бліда, але гарна, з блакитними тихими й ясними очима. Ґімназисти, товариші її синів, продражнили її пташечкою, чи „птушечкою", як говорили їх лякеї та слуги, привезені з Полісся десь зза Десни з села. Цій „птушечці" і, справді, личило б ганятись по гільках за мушками та метеликами, або золоті казкові зерна дзьобати. Поблизу од їх на Липках жило тоді багато родин київських та волинських дідичів, бо тоді „дворянський", чи „шляхецький пансіон" вийнятково задля панських дітей був при першій ґімназії на Липках, і туди навіть не приймали купецьких та міщанських дітей. Ці пани католики, нащадки такого ж самого українського роду, як і наші полтавські та всякі задніпрянські дідичі, вважали на себе, не як на перевертнів, а як на дійсних Поляків. Вони давали своїх дітей у той пансіон і самі ради дітей про-

[1]) мереживах (поль.)

живали на Липках. Їх діти приходили в гості до молодих своїх товаришів, але батьки ніколи не бували в гостях у домі Дуніна-Левченка й инших наших панів, неначе й досі злостювали та гнівались на них за те, що колись іще „за царя Хмеля, як було людей жменя,“ наші предки вигнали їх сполячених предків-Українців з України в Польщу. Але синки таки иноді вряди-годи забігали до товаришів Українців у гості, хоч їх батьки з погордою позирали на українських дідичів і дражнили наших українських паній, навіть ґрафинь та княгинь, „задніпрянськими марушками“. Певно, через цих католицьких панських дітей Дуніна-Левченкова й сама виховувала своїх двох синків та одну дочку надто вже по-панський так, щоб і сонце на їх не гріло, і вітер не віяв: держала їх у черницях, не давала їм бігати, пустувати, гратись надворі в жука, чи в гилки [1]), годувала буліонами на польський лад, щоб вони спаніли і зделікатніли. Панія Дуніна-Левченкова мусіла підходити під вподобу своїх сусід, привподоблялась до їх, позаводила ліврейних лякеїв та всяких наглядачів-ґувернерів, та аж надто перетончила, годуючи дуже легенькою стравою та пундиками. Як би це ділялось двісті років передніш, то певно ся „птушечка“ опинилася б у костьолі, в єзуїцьких руках. І в Польщі стало б однією панією більше, яка б одмахувалась од усього, що має на собі слідочок і сутіночок український. Правда, Дуніна-Левченкова й тоді ще не кидала народніх звичаїв: справляла на Різдвяних святках багату й голодну кутю, на Святий Вечір на кутю не сідала за стіл, доки не з'явиться на небі перша зірка. В неї було й Маковіїне зілля, і була у пляшечках і стрітенська, і орданська свячена вода, а коло образів на косинчику [2])

[1]) у м'яча (в Галичині кажуть: у галки, в пилки)
[2]) трикутня поличка в углі кімнати

лежала частка дарнику[1]). Але вона сливе вигнала з дому українську народню мову, бо... так її навчили в інституті... Сини й теперечки не міцні та тверді в сільській мові, і вже самі оце теперечки доучуються рідної мови під упливом нових поглядів. Саме тоді пішла поведенція виховувати паннів так, щоб вони були тоненькі, біденькі, та прозорі. Тоді ще панував напрямок мрійного романтизму і в письменстві. В той час панни не живились простим поживком[2]), не їли борщу, а живились чимсь легеньким, трохи не самими пундиками. Щоб не було мужицьких рум'янців на щоках, такі інститутки потаємці пили оцет та їли крейду[3]).

— Чи подуріли, чи знавісніли! Ото диво! — аж крикнула пані Висока. — Хвалити ж Господа милосерного, що я ще не попала в ті інститути! Набралася б лиха! Хиба́ ж воно гарно, як панна жовта, як вимочена кислиця, а в неї такий перетончений стан, хоч перетни ножицями! Ото дурні були люде колись!

— А тоді було і, справді, так! Панни було за обідом у гостях не їдять, а тільки трошки полижуть-полижуть, тай ложки покладуть, — сказав Масюк.

— Їй-Богу добре, що тепереньки настала инша поведенція! Ти, Галю, з своїм рум'янцем була б так неможливою панною, бо була б зовсім таки немодня, — сказала Масючка.

Пані Висока аж перехрестилась, що та чудернацька модня хвороба, чи пошесть на паннів та паній уже минула.

— А цей білявий красунь та його брат, як були в низчих клясах ґімназії, ніколи не ходили пішки в ґім-

[1]) артос

[2]) харчі, їда

[3]) як би де вже забулося це давнє українське слово, то воно значить: уксус

назію. Його возили в фаєтоні з ліврейним лякеєм. Було його батько аж сердиться та каже: „Якось ніяково мені посилати їх у ґімназію пішки, коли польські пани одсилають своїх синків на гарних фаєтонах, а багатіші й значніші і в каретах. Будуть, капосні, з нас сміятись“. І було двічі на день кучер запрягає коні, ліврейний лякей одягається й сідає на козла, тай одвозять паничів у ґімназію, а потім знову привозять. А до ґімназії всього чотирі квартали! І, справді, тоді та ґімназія в Липках була заведяна для дворянських, і сповняна тільки шляхецькими дідицькими дітьми, здебільшого католиками. Коло брами ґімназії вранці й опівдні було так завіяно од фаєтонів та карит, неначе то був з'їзд польських панів на стародавній шляхецький сеймик, або на київські контракти. Лякеї в лівреї, в козацьких синіх жупанах та козачинах, у широких синіх шараварках з червоними лямпасами, в чорних шапках з червоними довгими верхами, одчиняють дверці в каретах, виводять під руки паничиків, несуть у ґімназію за ними книжки в вишиваних саках[1]). Подекуди навіть манячіли над кінськими головами червоні краківські хомути з червоних поясів, певно, показували шик перед городянами та чванились один перед другим: „Дивіться, мовляв, панове, як мої діти їздять, ще бувши в ґімназії! Ось, мовляв, які ми!“ І це все приїжджало не з Подолу та якоїсь Шулявки, або Солом'янки, а таки з Липок через три-чотирі вулиці. Та вже після того згодом, як була знесена панщина, і вже пустили в ґімназію всяких міщанських та купецьких дітей, всякі верстви, потроху вищезли ті карети й фаєтони, й лякеї в ліврeях. Дідичі-католики тоді неначе трохи попростішали, а, може, й, справді,

[1]) торбах

спростились і не робили збитків, як було колись давніше.

— Та тоді вже скрутніше стало на гроші, то й шик увіравсь! — сказав Масюк.

— Вже як підбільшали оті обидва хлопчики, то й самі побачили, що це якась дурнота, зовсім ні до чого непридатна, й почали ходити пішки в ґімназію, бо дійшли вже до пуття.

— Таки виходить і справді, що наука не йде в ліс, — сказала Галя.

XIV.

Другого дня прочани одговілись у великій Михайлівській церкві на нічній службі божій у святої Варвари і, вернувшись у гостинницю, пили чай з проскурками, які вони подавали на часточку. Напившись чаю, вони розтушувались за столом зовсім по-домашньому й почали їсти сніданок. Масючка й Галя й пані Висока були убрані в чорне убрання, в старомодні чорні чипки, з чорнимн стрічками. Тільки в Галі червоніла на шиї пунсова стрічечка, та неначе горіли дві червоні кокарди з стрічечок, пришпиляні на корсеті одна під одною.

— От, хвалити Бога, ми й одговілись. А народу, а тих прочан яка була силенна сила ще й на пізній службі! Який натовп у церкві! Крий, Боже! — говорила Масючка.

— Ви б поскидали оті чорні убрання, бо вже ж одговілись. А то як прийде хто до нас, то подумає, що потрапив не в Михайлівський, а в Флоровський панянський манастирь до черничок, — говорив Масюк, оглядаючи своїх паній.

— Ви й, справді, теперечки трохи скидаєтесь на черничок: ви, мамо, неначе флоровська ігуменя, а ти, Галю, неначе ігуменина келейниця, а ви, Ликеріє Петрівно, схожі на рясофорну хористку, — жартував і Радюк.

— І вже ж пак! На яку там рясофорну! Мабуть, більше скинулась на ту, що тягає на дзвіниці хвалу божу за хвіст, — сказала якось смиренно Ликерія Петрівна.

— Отже ж ви вгадали! Ви якраз такі, як поважна дзвонарка, що пильнує коло божої хвали так щиро, аж намітка на їй вихáє[1]) та теліпається, а клобук аж ходором ходить. От з кого була би щира та богобояща черниця! На вас аж намітка тряслася б од чернечого запалу, — говорив з жартом Масюк.

— Ой, не грішіть! Ой, не вводьте мене в гріх та в покусу хоч до вечора, хоч до першої зірки, бо я ж тільки-що одговілась. Нехай я буду присвячена хоч до вечора, — сказала Лікерія Петрівна.

— А після першої зірки вже й нічого? Можна грішити? — спитав Радюк.

— Після першої зірки мені байдуже! За всі голови! — говорила Ликерія Петрівна.

— Ну, ми нагрішимо трохи швидче: ще до обіда, — жартував Масюк.

— Бог його святий знає! За людей, а бачте, трудно ручитись, а за людський лихий язик і пóтім[2])... Коли б мене хоч до вечора Бог сподобив бути без гріха. Але з вами не втерпиш: якось таки нагрішиш як не ділом, то словом, — бідкалась Ликерія Петрівна з острахом за свою праведність.

— А чи багато ти, Павле, назнав кватир? — спиталась Галя.

— Ой, багатенько таки. Оце, попоївши, ходім зараз. Буду вам їх показувати, а ти вибіратимеш, яка тобі буде вподобна, — сказав Радюк.

— Піду й я з вами! Подивлюсь, які кімнати в цих київських палацах, які там горниці в середині, яка мебіль, які люде, — сказала Ликерія Петрівна.

---

[1]) махає, розмахується

[2]) тим більше

— А ви ж недавнечко бідкались, що в вас ноги аж судомлять од ходні по горах та бескетті[1]), — сказав Масюк.

— Ат! Нехай болять! Один тому час. Господи, як мені оце заманулось заглянути в ті палаци, глянути, яка там обстава, які стільці й канапи, і чим вони пооббивані, і які по стінах шпалєри! Їй-Богу, побіжу з вами колядувати по тих палацах.

— Або старців водити по Київі, бо їх тут добра мішка. Але ж беріть з собою записну книжечку в кишеню та все дочиста записуйте, а то позабуваєте тай розгубите по вулицях і додому не донесете, — жартував Масюк.

— Не погублю! Не бійтесь! Усе в голові додому принесу! В мене голова, як копа пшениці.

— Або як добрий винницький казан! Є куди вбгати! — сміявся Масюк.

— Ой, не спокушуйте, бо нагрішу ще й до обіда! — крикнула Ликерія Петрівна.

— Ідіть та й нам порозказуєте за все! — говорила Масючка, а я оце ляжу та полежу. Як знайдете собі кубе́льце, то й я піду та подивлюсь на його, — говорила стара мати, налагоджуючись прилягти на ліжку.

І вони втрьох пішли оглядати порожні кватири.

Масюк та Масючка полягали на ліжках, щоб трохи одпочити, довго балакали, потім почали дрімати та позіхати і трохи не поснули. Але пригадали, що після причастя гріх спати до вечора, знов повставали, знов балакали, а молоді та пані Висока не вертались. Уже і з півдня звернуло, вже їм і їсти схотілось, а їх усе не було. Аж у найпізніщі обіди вони вернулися засапані, потомляні, голодні, аж тлінні.

---

[1]) Бескеття — збірне імя од бескет, бескѐда, себто: кручі, провалля

— А що? Найняли собі яке житло? — спитала Масючка.

— Та найняли, бодай тим житлам добра не було! — крикнула пані Висока й ніби впала на стілець; — бачте, аж засапалась! А що вже гріхів набралась, то нехай мене Бог і сохранить, і заступить! Набралась, неначе вівця реп'яхів.

— Де ж ви вбрели там у ті лопухи, чи реп'яхи? — спитав Масюк.

— Ще б пак не вбрести, коли тут у Київі в тих палацах реп'яхів по самий пояс! По самісіньку шию! Таки так куди не ступи, то й реп'яхи! — говорила Ликерія Петрівна.

— Ну, не все ж таки ви ступали в колючки! І багато цікавого бачили: і усяку мебіль, і дзеркала, і шпалєри, і сукні, — сміялась Галя.

— Ой, бачила! То правда! Надивилась на все! Бачила такого багато, що буде що розказувати на селі цілий рік, — говорила Ликерія Петрівна.

— Яка ж там у тих покоях мебіль? Яка теперечки мода на мебіль, на покриття мебілі? — спитала Масючка.

— Мебіль гарна і шпалєри гарні! Про це нема що й казати. Але які тут пані! Які пани! Цур їм, пек їм! Хвалити Бога, що мені не доведеться шукати кватири для себе. Ото приходимо ми в один чималий дім тай дзвонимо. Вибігає якась вертка горнишна[1]), крутить хвостом, показала нам кватирки в домі, а далі запрошує нас у покої. Ввійшли ми у світлицю тай стоїмо, ждемо. Я стою тай зорю по стінах, по мебілі. Гарно, як у віночку! Одно дзеркало аж під стелю між трьома вікнами. Мебіль, канапа, крісла, канапки, якісь круглі

[1]) покоївка, служанка до покоїв

дзиґлики — усе пооббиване шовком попілястого коліру з темними квіточками.

— Попілястого! Та воно ж негарно! Кат-зна-що! Неначе попелом посипано! — обізвалась Масючка.

— Неначе й кат-зна-що, але якось гарно. Їй-Богу, непогано! Ждемо ми та ждемо. Ніхто не виходить. А я давай зорити по покоях. Дивлюсь, аж у одному куточку на косинчику, чи на полиці ніби образ. Я пішла тай роздивляюсь. Коли, серце, придивлююсь, аж то скляна картина, а на тій картині якийсь лицарь та панна обнімаються та цілуються. А за картиною стоїть маленька лямпочка, щоб увечорі освітлювати ту картину ззаду! „Та то Фавст та Марґарита,“ шепоче мені Галя. „То це в них такі образи!“ — шепочу я до своїх. — Заглянула я через двері у спальню, а там ліжко, як цяцька і скрізь повишивані гарусом килими, і на підлозі, і на стіні. А в кутку на полиці знов той образ, але багато більший! І там цілується лицарь з панною! А святих образів коли б вам хоч один, хоч би для людського ока! Придивляюсь я до завісів на вікнах, і там усе виткані лицарі та все цілуються з паннами. Ой, певно ж пані й сама ласа до тих лицарів та поцілунків! Я тоді з нудьги пішла до одного дзеркала тай заглянула в його. Мене геть-чисто видко до самого долу, навіть малі черевики видко. Дивлюся, а я й, справді, в чорному скинулась на черницю. Тільки в дзеркалі я додивилась, що я й, справді, трохи якась куца, бо спідниця на мені трохи куца. Треба буде низче спустити спідницю. Коли це двері рип — увіходить пані, вже пристаркувата, невисока, здорова та широка, тілиста, аж огрядна, лице довге та горде. В руках у неї волочиться якесь шитво з квітками, неначе покрівець до церкви на аналой, а сама в ясно-сірій сукні. З по-

гляду якась ніби витрішкувата, чи видроока[1]), чи надута. В ясно-сірій сукні вона чогось скинулась на мою сіру корову. Ще й на віщось надула здорові губища. Чиста моя сіра корова! Я трохи не сказала: бицю, бицю, нá хлібця! Я одскочила од дзеркала. Ще добре, що не висолопила язика та не вищирила зубів, бо хотіла придивитись, котрий зуб у мене вчора вночі заболів. А вона волочить те покривало по підлозі, а в другій руці держить голку та чогось прямує просто до мене; втупила в мене свої здорові баньки тай питає:

„В вас багато собак?"

— Я аж очі вирячила на неї з дива тай кажу:

„Вже чого-чого, а цього добра в мене доволі: аж п'ять!"

„Аж п'ять! Невже аж п'ять?" — крикнула вона і своє шитво спустила на саму підлогу.

„Аж п'ять", кажу я; „одна на ланцюзі коло стайні, а чотирі бігає по дворі."

„То ви їх усіх приведете на моє подвірря? То мені не можна буде й на свій двір вийти!" — аж крикнула на мене.

„А на віщо б я турлила оту собачу череду за сто верстов до Київа за возом та ще й у ваш двір!" — кажу я, й почуваю, що вона мене вже сердить своїми гордовитими баньками та неввічливими словами.

„То ви, певно, приїхали з села?" — питає вона.

„А то ж! А вже ж з села", кажу я; „я не тутешня".

„А дітей в вас, певно, з десятеро. Я не приймаю до себе на кватиру пожильців з дітьми. Діти кричать, верещать, пустують по дворі, лазять у мій садок, зри-

---

[1]) видроокий — із такими очима, що повіки вивернені або на боки порозтягувані

вають квіти, крадуть овочі. А маленькі діти то плачуть, то ревуть, та не дають мені ні читати, ні до-ладу вишивати.

— Тьху на тебе, сатано! — думаю я. — В тебе, бачу, діти й собаки то все одно, неначе їх одна мати родила. Та в мене було всього одно дитинча, й те померло.

„Ви, певно, думаєте, що це я наймаю кватиру?“ — кажу я до неї.

„А хто ж з вас наймає? На вас же не написано, хто її наймає“, каже вона гордовито; „ходять, рипаються, а кватири не наймають! А в вас, багато вже пискунів?“ — питає вона в Галі.

— Галя почервоніла, осміхнулась тай мовчить. А я таки не втерпіла, бо вже почуваю, що мене й злість бере за те, що оця коровище якась нехтує мною. Вона не знає, що я капітанша, може, й краща за неї. Тай кажу:

„Та вони оце тільки-що побрались!“

„Ну, коли так, то, може, ще ми й будемо сватами, доки в вас не підуть діти. А як підуть діти, то я мушу вам одказати в кватирі. В мене в домі дерев'яні перегородки між кімнатами, то мені все чути. Жили в мене оце недавно отам за тією стіною два студенти. Та як почали співати вночі та ревти, неначе дві єрихонські труби, то я зараз їх і попроганяла з двору“ — каже вона. А що вже заправила за дві кімнатки з пекаренькою, то неначе за батька.

— Тай кімнатки ті не знать які! А пекаренька тісна, вузенька, а ліжко для куховарки висить почепляне над столом; якісь московські „полаті“, чи що, бо не було й де притулити вже ліжка для слуги, — сказала Галя.

— Та то, серце, ця пані Рибачкова поперероблювала кожну кватиру на дві: поперебивала дошками

кожну кімнату на дві тай почепляла якісь полаті чи сідала для слуг аж під стелею, неначе для курей, — сказав Радюк.

— Мабуть, задля того, щоб краще неслись, — засміялася Масючка; — і наші сільські наймички з роду-віку б не спали на таких сідалах. Се й, справді, якась геть-то мудра пані!

„А от зімою були вгніздились у мене за стіною актори з театра: актор, акторка та її сестра. Та було як прийдуть з театру та як почнуть верещати, змагати та лаятись, а далі й битись лінійками! Він її плеще лінійкою, а вона його лупить, а сестра кидає на його стільцями, та обидві кричать, а потім ревуть та голосять, неначе сільські молодиці; або часом заходяться співати таве ре-щати. Чи ви так ож співаєте? Чи нема часом у вас мого ворога, фортеп'яна? Та як вам на йменння та на прізвище?“ — питає вона в Павла Антоновича.

— Як назвав себе Павло Антонович, то вона одразу насупила брови й чогось скривилась, неначе покоштувала кислиці.

— Та вона ж з тутешньої бюрократії і, надійсь, уже чула десь, як по сальонах потріпують моє ім'я, — сказав Радюк; — може, вона й на квартиру мене не пустила б.

„Прощайте й вибачайте, що потурбували вас надаремно!“ — каже Павло Антонович, та мерщій з хати, а ми з Галею й собі давай швидче тікати. Од сієї вередливої пані й поли вріж та швидче тікай!

— Гордовита, бо вона велика цяця; цивільна ґенеральша, — сказав Радюк; — вона була замужем за бюрократом Рибачковим, що був у Києві усяким „председателем“ та потім „банковцем“ та наудив рибки на сто тисяч усякими хабарями за добрих давніх часів!

— На сто тисяч! Ой, Боже мій, як багато, я б і не піднесла! — аж крикнула пані Висока.

— Виудив і ставок, і млинок, і вишневий садок, і дім. А тепер його вдовиця сидить у норі тільки та ссе лапу, обмачану в зібраний мед, неначе ведьмідь. Покійник загріб собі ще й село на Волині. Теперечки в неї тільки й роботи, що з ранку до вечору вишиває подушки та килими. А ляже в постіль, то читає до світа французькі романи. Вона обстелила й обвішала тими вишиваними килимами вже всі кімнати, а як тільки які квітки на килимку не припадуть їй до вподоби, тоді вона жертвує його на льотерію для вбогих або на церкву: „На́, мов, тобі, Боже, що мені негоже!“ А скупиндряга така, що кажуть, ніби то вона зімою топить у покоях так, що од холоду аж посиніє, та сяде з ногами на ліжко, обкутається укривалами тай вишиває щось у рукавичках, бо пальці без рукавичок дубнуть! А вже Італійців, Французів любить, що аж пищить. Як прибуде яка французька трупа в Київ, то вона й кисне завсіди в театрі! І грошей на це не шкодує. Кажуть, що вона теперечки стала морфіністка, і як пустить собі в плече морфіну, тоді й вона сама стає єрихонською трубою, ходить по покоях, весела, аж підскакує, ще й пісні заводить. Ладна́ бігти хоч на вечерниці або на досвітки. Раює, аж вибрикує, неначе молода телиця. А другий день, на сяке похмілля, вона стає такою єрихонською трубою, що од неї розбігаються з дому слуги. Це не людина, а животина. Причепіть їй роги та хвоста — то це стане стара бриклива ялівка.

– А які ж іще ви бачили кватири? — спитала стара Масючка.

— Ой, серце, бачили ще багато, і багато гріха набрала на душу, – сказала Ликерія Петрівна. Ото йдемо

ми та зайшли в двір до якогось полковника Пришибитька. Огляділи передніше кватиру. Кватира гарна, й новенька, та чистенька. Павло Антонович смикнув за дріт тай задзвонив. Нас впустив лякей зі здоровими бурцями[1]). Вони ж увійшли у прихожу поперед мене, а я зосталась позаду. Зачиняю двері та думаю: не буду ж я витикатись наперед, щоб мене знов не прийняли за матірь, хоч я ще й досі навіть ніде на весіллі не материнувала. Аж вискакує з дверей той полковник Пришибитько в білому кітелі, і володимирський хрестик теліпається в петельці на грудях. Мабуть, він і спить у тих хрестиках. А, може, надів, щоб перед нами почванитись! Сей старий, з такими кудлатими бурцями, неначе начіпляв на щоки клоччя, та сухий, та жовтий! Тільки злі, маленькі, чорні, кругленькі очка аж крутяться. Він чогось не до їх обернувся, а просто до мене. Вирячив злі очка, крутить ними, як собака хвостом, неначе хоче мене ззісти або застрелити тими очками. А потім роздявляє вершу тай витягує губища, неначе трубу. Я вже по очах бачу, що він злий і хоче лаятись, уже жду, що з того дула от-от вискочить і свисне куля. А він дививсь, дививсь, а потім як крикне на мене: „Ти куди лізеш! Ви черниці всі дармоїдки. В мене на манастирі для дармоїдів нема нічого! Пішла геть! Геть з двору, волоцюго!“ Я розсердилась, аж не стямилась, визвірилась на його й собі тай кажу: „Я й сама ладна давати гроші на манастирі, а не од когось там брати. Не кричіть лишень так на мене, бо й я такий офіцер, як і ви, а, може, ще й кращий од вас“. Він витріщив дурні очка на мене, тай придивляється: думалось мені, що, мабуть, шукає очима, чи й, справді, не блищать часом

[1]) Бурці або бакирі — залички, бакени

в мене на мундурі ґудзики. А потім якось таки зараз опам'ятавсь, схаменувсь, обертається до їх тай каже, та все сердито, неначе й їх лає. „Я сими дурощами, сими кватирами не піклуюсь. Нехай лиш моя жінка побалакає з вами“. Обернувсь на цапиних старих ніжках тай пішов, неначе поніс на кілку свою здорову, лису, зовсім облізлу голову.

— Це, справді, вам була притичина! Щось воно вже дуже лихе, коли кожного так лає, хто навернеться на очі. Ото, скажіть, які бувають лайливі люде. Це ви на таківського наскочили, — сказала Масючка з почуванням і навіть зі споболінням до Ликерії Петрівни.

— А то ж! Коли дивлюсь, аж у двері сунеться й шелестить шовковим подолом якась товстуля, неначе здорова копиця сіна на степу, та така гладка, що і в шкуру не потовпиться. Стала в дверях, та всі одчиняні навстіж двері зайняла. На їй шовкова, чорна сукня, аж лиснить, на грудях золота брошка завбільшки, як добрий кулак, ще й золотий ланцюг теліпається до пояса, такий довгий, що ним можна й мого Рябка залигати. А воло таке вам товсте, неначе хто набрав повну хустку маку тай підв'язав її під бороду. Очища чорні, здоровецькі, а бровища загнуті та аж кучеряві на кінчиках, неначе кучері в качура на хвості. Поклонилась нам увічливенько й запрошує у світлицю. Ми й увійшли. Вона просить нас сідати і сама сідає. А в покоях гарно-гарно, як у раю. Підлога паркетова лиснить, як скло. Мебіль горіхова, оббита червоним плисом та м'якенька. Я сіла та так і пірнула в пружини. Їй-Богу, трохи ніг не задерла вгору!

— Ото було б за що розказувати на селі, як би ся оказія трапилася з вами, — сказав Масюк.

— Вони говорять за кватиру, а в мене очі якось несамохіть зорять по покоях. На стіні почепляний пор-

трет, певно, самої господині, як вона була ще молода, бо на портреті вона гарна та кароока й не гладка. Рями широкі, обліпляні навкруги золотом. У кутках стоять фікуси, листаті та високі, аж під стелю. Коли, серце, зирну я в куток, аж там за фікусами зза листу виглядає якийсь здоровий чи идол, чи якась людська подоба, зовсім тобі голісінька. Стоїть, як мати народила, той идол, обпершися ліктем об стовпець, ще й черево випнув. На́-те, мовляв, дивіться. Мені аж ніяково було дивитись. Я аж почервоніла, так засоромилась, та, щоб не дивитись на ту непотріб, повернулась на кріслі. Коли оберталась, аж під здоровецьким дзеркалом на мармуровому столі стоять знов якісь три красуні, голісінькі, як мати народила, ще й пообнімались руками. Та вже й не дивилась добре, чи вони танцюють, чи хвицають одна одну, достоту так, неначе три коняки у спасівку, стулились головами та одмахуються од ґедзів. А в дзеркалі одбиваються ще три идоли, такі самі достоту, ще й повернулись до моїх очей, вибачайте, задом, неначе виставили на показ усі сім смертельних гріхів з граматки. Вони втрьох говорять, а я вже не знаю, куди й повертатись, тай сиджу, як неприкаяна, спустивши очі. А та хозяйка все говорить та говорить та таким же тихим та приємним голосом. Певно, дуже добра людина. Насмілилась я знов тай думаю: а зиркну, чи не вгляну й тутечки десь у закутку таких образів, як у передніший господі в Рибачкової. Шукала очима, зорила по кутках, по стінах. Ніде тобі нема й признаки образів, тільки каторжні идолиці тикають мені в очі свої розгорнуті граматки з смертельними гріхами.

Масюк зареготався на всю хату. Масючка й собі осміхнулась.

— Павло Антонович назвав себе на йменя. Й ця

чогось залупала очима, неначе щось пригадувала, але не скривилась так химерно, як Рибачкова. Мабуть, вони обидві знають, або чули за Павла Антоновича, — сказала пані Висока.

— Мабуть, і ця чула за мене якісь дурні слихи, але їй за той поговір, надійсь, байдужісінько, — сказав Радюк, трохи збентежений. — Тільки я пересвідчуюсь, що мене і судять і гудять по сальонах.

— А за те ж ми знайшли собі в того злого полковника та в доброї полковниці пречудову й недорогу кватиру, — сказала Галя. — Ось мамо, підете з нами та подивитесь.

— А я тільки гріха набралась по самісіньку шию, неначе вбрела десь ненароком у паскудний смітник, — бідкалась Ликерія Петрівна. — Ще й сонечко не зійшло, як я спокутувала гріхи, а оце хоч іди до черців та знов сповідайсь.

— То й висповідайтесь, — сказав Радюк. — Добре, що недалечко й ходити.

— Я вже зроду-віку не піду з вами оглядати київських кватир. Набралася гріхів, як вівця реп'яхів. Буде мені в тямки ця проща аж до нових віників, аж до другої петрівки.

— За те ж матимете про що розказувати знайомим сусідам аж до другої спасівки, — кепкував старий Масюк: — настачите на всю околицю цікавих київських новинок.

— Але оце ми зробили добру промашку [1]) по Києві. Я виголодивсь, не знаю й як. Ходім от обідати в ресторан, — сказав Радюк.

— Хиба́ мене понесете на руках, а сама я вже не спроможусь дійти, — сказала Ликерія Петрівна. — В

[1]) промахали собою, прогулялись

мене от-от незабаром нарядяться пухирі або чиряки на підошвах.

— Тай ми не дійдемо. Ноги щемлять, неначе їх хто ломакою молотив. Ідіть, серце, собі вдвох з Галею, а ми пообідаємо дома. Є ще в нас чимало всякого поживку; є ще ціла шинка з плічка́[1]), — сказала стара мати.

— А я б оце напилась питного меду-липцю. Я таки зроду ласійка й люблю солоденьке та смачненьке. Ой, смачний же тут отой питний мед. Од тієї балачки та лайки з усякими Пришибитьками в мене аж у пельці посохло.

— Та ходім, Ликеріє Петрівно! Я вам достану й питного меду й вина, — сказав Радюк.

— Цур їм, тим ресторанам. Там мене обдеруть, як козу вовки. Тут у Київі за все плати окремо, і за простирало окремо, і за подушку окремо, і за оцей самограй окремо, і за якесь дране укривало окремо, і за свічку окремо, і за те, що сядеш і один ступінь ступиш, окремо, — говорила Ликерія Петрівна.

— Та там же в ресторані не подаватимуть вам на стіл свічок та подушок, — завважила Галя.

— Та то я, бачте, проти того, що тутечки деруть за все, неначе діти з батька, — сказала Ликерія Петрівна.

Старі заходились коло плічка, а молоді пішли обідати в ресторан. Пообідавши всмак, вони пішли на прогуляння в Царський Сад, довго гуляли понад горами, милувались виглядами на міст, на Дніпро, на Аскольдову могилу, що притулилась на терасі під горою в зеленому дерев'ї. Старий го́род пишався на горі за глибоким хрещатицьким видом, неначе виставляв проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу. Ціла

[1]) себто, передня шинка (плічко́)

ґрупа манастирів, церков, ніби заквітчана букетами з золотоверхих бань, та баньок, та позолочених хрестів, ссяла та лисніла на маєвому сонці, оперезана зеленими алєями на краєчку гір. Пам'ятник святого Володимира неначе був намальований на оксамиті м'ягкого, делікатного, блакитного неба. Картина була лисняча, миготна, мрійна, неначе золотий, зачарований вигляд у сні або в казці. І молодий Радюк і Галя милувались до-волі тими виглядами, були щасливі без краю.

— Який дивний звідсіля старий го́род. Неначе цю красу я бачу в сні, неначе слухаю чудову казку й бачу всі дива „Тисяча однієї ночі", — сказала Галя, — а всетаки, як пригадаю, що мені вже не вертатись до нашої Масюківки, то мене бере жаль. Я б оце находилась тутечки, натішилась, намилувалась оцим усім тай до Масюківки ладна́ б вернутись хоч і зараз у той неглибокий яр з вербами, на ті милі пригорки понад яром, у наш тихий, густий та захисний з холодками вишневий садочок.

І маленький сутіночок не то задуми, не то смутку промайнув по її виду, по її карих очах. Вона одвела очі од лиснючого вигляду й неначе бачила спущеними додолу очима й той тихий яр, і зелені верби на яру, і густий затишний та запашний вишневий садочок.

— Ти, Галю, селючка зроду. Тим то й пориває й потягує твою поетичну душу той ярочок та садочок. Забувай, серце, потроху той ярочок та вишневий садочок, бо ми мусимо з головою пірнути в сьому з верху тільки мрійному та лиснючому Вавилоні, в сій біганині та тяганині людського городянського життя.

Галя похнюпилась, похилила голову і трохи не заплакала.

Вони вернулись додому й по дорозі купили для Ликерії Петрівни пляшку питного меду та пляшку вина. Ликерія Петрівна зараз налила стакан меду й дудлила, закинувши голову назад. Її куценькі, товстенькі брови поїхали вгору і стали ще коротчі, неначе на лобі хтось посадив два ґудзики.

— Ну, тай спасибі ж вам за цей гостинець. Оце ж я заходжусь п'янствувати[1]) серед святого манастиря, бо дуже ласа зроду до меду, — аж гукала Ликерія Петрівна. — Я таки добра ласійка. Маю цей гріх на душі.

— А що, може, й ви признались на сповіди на-духу[2]), як одна молодиця, що, мовляв, годувала у святу п'ятінку на Параски дитину молоком та забулась і ложку облизала, — жартував Радюк.

— Ви п'янствуйте собі на здоровлячко, а нам же то завтра доведеться бігати по маґазинах та скуповувати всяку всячину на нове Галине хазяйство: і мебіль, і самоварь, і горшки, й миски, — клопоталася стара мати.

— І макогона, серце, не забувайте. Тут, певне, в сих Киян не знайдете ні макогона, ні друшляка, ні ковганки[3]), бо то не село. Жарти жартами, а я, їй-Богу, трохи чи не правду кажу, що не знайдете ні товкача, ні ковганки, бо сі київські ледащиці не затовкують салом борщу, навіть не заминають пшоном і не засмажують засмажкою[4]). Обідала я иноді і в тих ресторанах. Борщ, серце, хоч свиням у корито або в помийницю. Пхе! — аж пхекала Ликерія Петрівна.

---

[1]) п'янчити (моск.)

[2]) забувшись, не спохопившись

[3]) деревляна ступка, щоб товкти сало; товчеться його товкачем

[4]) деинде кажуть: запражка

На другий день стара мати з Галею та Ликерією Петрівною цілісінький день вештались по маґазинах та скуповували всяку всячину для молодих на нове хазяйство: і посуд, і мебіль, і куховарське приряддя, і ліжка, й деякі укривала, й простирала, ще й набірали для Галі на всяке убрання. Ввечері стара мати лежала на ліжку аж бліда, аж тлінна, трохи не стогнала, така була втомляна од того клопоту та біганини. В неї судомило ноги, і все тіло обважніло, неначе од якоїсь важкої хвороби. Вся вага, усей[1]) клопіт для виправи дочки на нове хазяйство, на нове життя впало на її старі плечі і втомило її без кінця. Їй доконечно хотілось самій усе розставити, і поскладати, і впорядкувати, ще й надивитись своїми очима на те гніздечко, де довелось пробувати її коханій Галі.

Аж другого дня скінчилась та біганина. Аж перед вечером Олександра Остапівна й Галя вже зовсім скупились і поодвозили всі закупки на нову квартиру. З ними пішла дивитись на квартиру й Ликерія Петрівна. Стара мати загадала зятеві зараз-таки почепляти образи, а Галя почепляла вишивані рушники й пообвішувала ними обидва образи, якими старі її благословили, ще й лямпадку почепила в кутку перед образами. В матері чогось була думка, щоб часом вільнодумний зять не поставив у куточку иншого образа з иншого якогось культу, або з культу Рибачкової Маргарити вкупі з Фавстом і з поцілунками. Порозставляли нову мебіль, поначепляли завіси над вікнами, причепурили кімнати. Мати перехрестилась перед образами, помолилась і потім поцілувала Галю й зятя. Старі поздоровили молодих з новосіллям та вхідчинами. Ще раз мати окинула

[1]) київська (й подільська) форма — увесь

оком світлиці, чи все було гаразд, неначе вона сама налагодилась тутечки доживати віку, і всі вкупі вернулись у гостинницю перебути вечір та останню ніч. Ликерія Петрівна, йдучи через подвірря, все оглядалась, чи не задумав часом полковник стріляти на неї десь з вікон або з дверей.

Стара мати й Ликерія Петрівна були такі потомляні, що ледві волокли ногами.

— Ой, коли б уже швидче тікати додому з цього Київа, — говорив старий батько. — Сей Київ утомить тебе, неначе лиха година.

А мати сиділа та журилась. Важка дума низько нахилила її голову. Завтра вранці треба було розпрощатися з дочкою . . .

Напились чаю мовчки, невесело. Всі були потомляні й засмучені. Усі зарання розійшлись на одпочинок, бо вранці треба раненько вставати та виряджатись у дорогу. Всі спали міцним сном, потомляні клопотами. Одна Масючка спала тим трівожним легким сном, що ніби й спить, й неначе не спить, і через сон почуває і втому та клопоти минулого дня, і журбу, і жаль на серці.

Рано-вранці всі заворушились у кімнатах, іще як почало зоріти і дніти. Почали лаштуватись, та виноситись, та складатись. Знов почалась довга без міри та клопітна тяганина. Знов три наймити й послужники потяглись по коридорах, неначе посунулась весільна перезва́.[1]) Напившись чаю та влаштувавши й навантаживши повозки, усі стали перед образами й почали хреститись та молитись на дорогу, щоб Бог дав добру путь. Стара мати, обернувшись од образів, плакала, неначе

[1]) Весільна перезва́ — відбувається в понеділок, після першої пошлюбної ночі; тоді родичі молодої йдуть у гості до хати батьків молодого і співають відповідні пісні; це є й перезва́.

мала дитина. Галя й собі почала плакати. Мати вхопила дочку за голову, припала лицем до її плеча й нічого не говорила, тільки хлипала.

— Та не плачте бо, а то ще й я оце заплачу, — крикнула Ликерія Петрівна. — Хиба ж ви таки, справді, на віки розлучаєтесь? Схочете, то через тиждень знов побачитесь.

— Прощай, дочко! Тепер у мене в покоях будуть без тебе і стіни німі, й вікна невидющі, — обізвалась мати.

— Ще що вигадайте! Не плачте, бо я ладна́ приїздити до вас хоч що-дня на одинки[1]) і з гребінем, і з днищем, і з кужілем. Будемо балакати та якось себе розважимо, — пробувала розважити її пані Висока жартами.

Але на останніх словах у неї затрусивсь голос, і вона ніби вже ковтала і слова й жарти, неначе щось здавило її в горлі, й несподівано покотились по щоках сльози, неначе горошинки. Поцілувавшися з Галею на прощання, вона не вдержалась і сама заплакала.

Усі повиходили на подвірря смутні, аж сумні, і знов почали прощатись, готуючися сісти на повозки.

— Переїжджайте, зятю, до нас на прожиття тай будемо гуртом хазяїнувати, бо мені важко буде звикати без дочки в хаті, — сказала Масючка.

— Ох, мамо! Мені, либонь, швидче книжки або папір у руки, ніж сільське хазяйство. Поганий з мене був би хазяїн, — сказав зять.

---

[1]) Одинки або оденки (на Поділлі) — сходини замужніх жінок зимових днів на ручні роботи; гребінь — прядівний; днище — дошка, на якій на одному кінці сідає пряля, на другому кладе гребінь або кужіль

— Це, бачте, так! — обізвавсь Масюк з повозки. — Хто все носиться з книжками, з того не вийде доладній хазяїн, а хто справжній хазяїн та падкує коло сієї справи, той ніколи книжки і в руки не бере, в того книжок і заводу нема в домі. От наш сусід Малушкевич завів здорову бібліотеку, сидить та човпе [1]) над книжками і французькими, і німецькими, й анґлійськими; скликає лірників та записує од їх пісні, а його їкономи крадуть добро потай од його на всі застави, а мужики крадуть та підчосують[2]) прадідівський парк на десять десятин кругом дома, бо, бачте, треба й підчосу на всяку хазяйську потрібку, то на тин, то на вірря[3]), то на обіддя ясенини, то на люшні та занози [4]) . . . А трапивсь добрий їконом-доглядач таки з своїх селян, та почав добре пильнувати, та глядіти, то злодії його й підпалили вночі. Ледві сам з дітьми виплигнув у вікна, а три корові й пара коней, і вівці, і свині посмажились на печеню в пожежі. Беріться за щось одно, але туди кладіть уже всю свою душу, — гукав старий з воза в брамі, махаючи картузом на прощання.

„Це правда! Туди покладу всю душу, всі свої мрії, всі свої поривання, туди — в книжки, в науку, в просвітність рідного краю й темних мас“, — майнула думка в молодого зятя.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові, — крикнув батько з воза у брамі. — Та коли приїдете до нас, то не забудьте привезти мені всяких українських книжок. Я тільки їх залюбки й читаю.

---

[1]) те ж саме, що на заході України кажуть: чипить, гризе
[2]) підчімхують, ламають; підчос = ламаччя
[3]) загорожа з тичин
[4]) Заніз у ярмі — це паличка, що нею замикається ярмо; вона сполучує чашину (верхню частину ярма) з підгірлям (з долішньою) і йде рівнобіжно до снізка.

— Господи споспішай і спострічай! Дай, Боже, час добрий! Щасливої дороги, — гукав зять з двору.

— Щасти вам, Боже, на все добре! — гукнула пані Висока з заднього воза, витикаючися зза частоколу з дряниць і киваючи головою на прощання. — Як прибудете до батьків, то не минайте й моєї вбогої хати, а то розсерджусь тай три дні не говоритиму з вами з пересердя!

XV.

Другого дня перед вечером молодий хазяїн зі своєю хазяйкою сиділи у світлиці за столом за чаєм. Чистенька невеличка світлиця аж лисніла в маєвому теплому світлі, що лилося через вікна і грало на чистій недавно помальованій підлозі. Галя була зроду чистючка, як і її мати. В покоях було прибрано, вичищено й убрано. На двох образах у куточку Галя почепляла роскішно повишивані взірцями рушники. Над столиком висіло чимале нове дзеркало, а коло його по обидва боки таксамо висіли на цвяшках чисті вишивані рушники й ніби ще більше звеселяли світлу та веселу горницю. Під дзеркалом лежали тільки-що накупляні нові книжки: перший том Лясаля на німецькій мові[1]) та инші книжки, які Радюк купив для себе: Шпільгаґенове „Лавами та рядками", та деякі Дікенсові твори, купляні для Галі, яких вона ще не мала спроможности прочитати на селі.

— Я дуже радий, що ти, Галю, вже перестала журитись та сумувати за своїми. Поживеш у Києві, то й звикнеш, — сказав Павло Антонович, мостячись на стільці ближче до самовара.

— Мушу звикати. Милі батько-мати, та милий ще миліщий, як кажуть селяни. Як би не ти, мій милий, я, здається, зроду-звіку не виїхала б з Масюківки, з

---

[1]) гл. пом. 1. на стор. 438.

батькової садиби, не то що до Київа, а хоч і до Парижа. Мені Масюківка вдесятеро краща од Київа, не то що од Парижа, — говорила Галя, засипаючи чай у новісінький чайник.

— То ти, певно, по своїй вдачі вже призначена для села, бо ти там родилась, там і зросла. А, тим часом, тобі судилась инша доля: будеш зі мною вештатись по всяких містах; мусиш стати городянкою.

Галя поставила чайник на самовар і похилила голову: перед нею ніби майнули якісь невидані инші міста в якомусь далекому краї, міста чужі з иншими людьми, і вона на хвилину задумалась.

— От я вчора подав по міській пошті лист[1]) до Дуніна-Левченка, дав знати про моє нове житло, то треба його й сподіватись. Цей прибіжить швидко. Чи є пак у нас що на закуску? — спитав Павло Антонович у Галі.

— Є ще цілісіньке плічко́ шинки. А за паляницями можна й послати, — сказала Галя.

Не встигли вони випити по стаканові чаю, як у дворі почувся крик.

Полковник стояв на порозі й чогось кричав на дворника[2]).

— Вже наш полковник викотив свою гармату й гуркотить на подвіррю, — сказав Радюк, заглядаючи в вікно; — цікаво знати, на кого це він націляється стріляти.

— Може, влучає в наші вікна? Може, це він якраз на нас хоче жбурляти кулями за якусь провину? — сказала Галя, оглянувшись до вікна.

— Хвалити Бога, не на нас. Бог хранив якось. Це він стріляє на свого пришелепуватого дворника. А он-

---

[1]) Це москалізми; чисто по-українському треба казати: том Лясаля українською мовою, подав лист міською поштою

[2]) Дворник — сторож дому

дечки у хвіртку входить наш Дунін-Левченко. Отже ж якраз він потрапить під кулі!

— Ой, лишечко! Ще, борони Боже, й поляже отам на дворі під кулями тай накладе своєю головою! — бідкалась Галя, жартуючи.

Незабаром у світлицю вступив Дунін-Левченко й поздоровкавсь. Його просили сідати за стіл.

— Що це в вас за хазяїн, такий крикливий та галасливий? — спитав гість.

— Та ми отут помістились і, справді, неначе під самою твердинею, під рульками[1]) гармат, — сміявсь Радюк; — наш хазяїн якийсь дуже опришкуватий та задіяка, страх як любить стріляти! — сказав Радюк.

— Я боялась, що й ви так і покотитесь під його кулями, — сказала Галя, наливши стакан чаю й подаючи гостеві.

— В мене й нетрудно влучити. Влучив би одразу, бо я не дуже то швидкий: не сплоха[2]) втік би. Далеко б не забіг, — сказав гість, осміхаючись. — От і спасибі тобі, Павле Антоновичу, що дав мені знати про своє житло. Мені доведеться часто забігати до тебе, бо нам потрібна твоя голова.

— Ну, в мене не така завбільшки голова, як копа, як казала пані Висока про свою голову, — сміявсь Радюк.

— Чи така, чи не така завбільшки, а все-таки голова; будемо радитись гуртом, до якої праці нам ставати теперечки. Мої іменини післязавтра. Приходь, будь ласка, до нас та побалакаємо, та порадимось. Ще й мій тато й мама не виїхали. Мій тато тебе любить,

---

[1]) Руля — дуло гармати

[2]) не швидко

питав про тебе. І мама до тебе прихильна. Приходь же, не забувайсь. Надійсь, зійдеться багато моїх товаришів та давніших знайомих. Побачишся і з ними, поки не розлізлись по світу, як руді миші.

— Добре, прийду, але не сидітиму довго, бо моя жінка плакатиме тут без мене з нудьги.

— От таки й плакатиме! А, може, й не плакатиме? Се ще вилами писано, — сказала Галя.

— Та, сказати правду, в Київі жінки не дуже то плачуть та побиваються за своїми чоловіками, бо в містах чоловіки не дуже то держаться хати, — сказав гість.

— А я собі, на лихо, селянка, а не городянка. В селах, бачите, трохи инші звичаї, ніж у містах; я передпочуваю, що мені навіть буде трудно звикнути до міста, призвичаїтись до тутешніх людей та їх звичаїв, — сказала Галя.

— А вгадай, хто оце тільки-що тобі кланявсь? — сказав гість.

— Тимошкевич? Мірошниченко? — спитав Радюк навманя.

— Praнько! Веселий Praнько! Питав, де ти оселивсь, казав, що зараз-таки до тебе зайде, — сказав гість.

— От і гаразд! Сей чолов'яга і, справді, веселий, приємний, але він припадав мені до вподоби колись передніше, а теперечки вже ні; колись подобавсь мені своїми жартами та безжурною вдачею, доки ми не поставили національної справи на поважний науковий ґрунт. Він, здається, легковажна й легкодушна людина, хоч і приємна, бо весела та безжурна.

— Яка ладна́ повернути на жарт часом такі поважні речі, над якими б не личило жартувати, — перебив його розмову гість.

— Еге ж! Ти добре вгадав! У Кованька сі веселощі та жарти, певно, од того, що він їсть та п'є добре, і що його шлунок швидко перетравлює всякий споживок, та в його й кишені таки непорожні, і голова незаснована клопотом та журбою, — сказав Радюк.

— Либонь, так. Я щось у йому не примічаю міцної підбійки[1]) в жартах та смішках, — сказав Дунін-Левченко, вперше на віку підводячи під критику свого знайомого.

— Яка там у його підбійка? Це в йому обрік грає, як кажуть на селі, то він і хвицає, і брикає, й реготить.

Галя зареготалась, аж ложечку випустила з рук.

— От і мені заманулось побачити на свої очі того вашого веселого знайомого, який він на стать та на масть, — сказала Галя, сміючись.

— То й побачиш незабаром. Цей швидко прибіжить до нас, — сказав Радюк. — Іще як ми були студентами, я його дуже любив за його веселу вдачу, але він часом було вже геть-то настириться[2]) зі своїми жартами. Так було обридне та остогидне, що я часом був ладен і тікати од його, або запиратись на замок. Оце часом було по обіді лежу собі на ліжку та одпочиваю, читаю якусь цікаву книжку. Він рип у хату! Та причепиться з жартами, так і прилипне, як шевська смола.

„Кидай книжку та вставай! Ходім гуляти на гору до Володимирового пам'ятника. Лежить, оце м'яло[3]), оцей лежень, неначе колода! Ходім! Вставай лишень“ — кричить він та реготить.

— Мені не хочеться вставати, бо я ще не одпочив гаразд. Тай саме начитав цікаве місце. Він мені перебиває, одриває мої напружені думки од книжки.

---

[1]) підклад, підкладка
[2]) надокучить, остогидне, пор. настирливий
[3]) ще декуди кажуть: мамалиґа, лемішка, м'ямля

— „Та одчепись собі! Дай, хоч дочитаю до кінця монольоґ“, — було кажу до його.

„Кидай ік дідьку ті монольоґи та ходім на Владимірку, може, там побачимо який монольоґ з чорними очима та бровами“, — репертує він і вириває в мене з рук книжку та кидає її аж у другий куток так, що вона аж хурчить листиками, мов горобець.

— Я серджусь, огризаюсь. Він хапає мене за ногу і смикає, а потім тягне з ліжка. Я хапаюсь за ліжко рукою. Він висмикує в мене зпід голови подушку і жбурляє нею в двері, а потім хапає мене за обидві ноги і цуприкує[1]) з усієї сили. А руки в його, неначе залізні. Я пускаю руки, і він мене стягує додолу. Бачу, було, що мені не переливки, встаю й одягаюсь, бо знаю добре, що ця причепа, ця нахаба вже не одчепиться од мене, напосядеться на мене ще гірше і зробить таки по-свойому. На його находила часом нудьга. А книжок він не любив читати, щоб читанням розважити себе та розігнати нудьгу. Тоді він починав жартувати з нудьги й тим, здається, розганяв її. Я було встаю й мушу одягатись та чепуритись, щоб уволити його дурну волю, та йти з ним, куди потягне його пароксизм нудьги.

„Знаєш що! А ходім до Мірошниченка дражнитись та сміятися з його. Певно, ота мацапура сидить та човпе, бо хоче бути маґістром[2]). Ходім та насміємось добре, натішимось, а тоді вже потягнемо й його з собою на прогуляння. Утрьох буде веселіще: будемо втрьох пересміювати паннів на гулянні коло Володимирового пам'ятника. А там же і Дніпро, і калюжі на оболоні

[1]) тягне

[2]) найвищий університетський (учений) ступінь, відповідає докторові на заході

після повіддя, і села за Дніпром. Чудові вигляди! Це ж те чортовиння з бу́твинням[1]), яке ти любиш," — було каже він.

— Я було вже йду з ним, куди він схоче, бо добре знав, що од його не одчепишся й не одв'яжешся сплоха. Не воюватись же і не битися з ним. Ідемо ми сміятися з тієї мацапури. Приходимо. Мірошниченко кінчав уже тоді курс і лагодивсь держати екзамени. Приходимо ми, а він сидить коло стола над писаними лекціями[2]) й неначе одуб і скам'янів на стільці. Сей полтавець був здоровецький, плечистий та кремезний. Вид у його од сидні над лекціями став блідуватий, аж якийсь ніби пилястий та попілястий. Він було повертає до нас свій вид, підводить темнокарі очі, тихі та спокійні, неначе в якогось буддійського святого. На здоровій чорноволосій голові дрібненькі кучері аж лиснять проти вікна. Кованько вривавсь у хату з реготом та криком, неначе який бродяга[3]) вскакував з галасуванням у буддійський тихий храм.

„І сидить же тобі оця буддійська мацапура над лекціями в такий погожий вечір! Одягайсь та ходім на Владимірку витріщати очі на паннів," — кричить Кованько.

— Мірошниченко було втирить спокійні очі в Кованька й не обзивається і словом. Він і, справді, тоді був схожий на спокійну Буддину статую, витесану з каміння. Кованько починав дражнитися з його.

„Ти хочеш бути маґістром? Еге, хочеш? Признайсь по правді?" — зачіпає було Кованько.

---

[1]) Бу́твиння — все те з городини, що дають до борщу: петрушка, цибуля, кріп і т. д.; деинде звуть: закришка

[2]) викладами (моск.)

[3]) пройдисвіт (моск.)

„Ну, нехай і хочу. Що тобі до того?“ — обзивавсь Мірошниченко, пронизуючи Securityаинька своїми сливень чорними, спокійними, але вже сердитими очима.

„Ти дурнісінько тільки сидиш та нидієш над оцими шпарґалами. Ти ніколи не будеш маґістром,“ — дражнивсь Securityанько.

„А ти звідкіль це знаєш? Тобі святі сказали, чи що?“ — обзивавсь неохочо Мірошниченко.

„Мені це снилось у сні. А мої сни завсіди справджуються. Швидче я буду абісинським царем або нубійським архиєреєм, ніж ти будеш маґістром. Ож побачиш! Ож поназдивишся!

„Ну, то й будь собі, чим там хоч, чи нубійським архиєреєм, чи абісинським імператором, а мені дай покій,“ — говорив спокійним тоном Мірошниченко.

„Та, коли сказати правду, і ти сам швидче надінеш на голову якийсь нубійський турбан або якусь нубійську макітру, ніж маґістерську тоґу. І, по правді сказавши, тобі така макітра та турбан багато більше б прияличували, ніж маґістерство“, — зачіпав Securityанько.

„Нехай буде й так, а ти одчепись од мене, бо я діло роблю“, — говорив Мірошниченко.

„Ба не одчеплюсь! Одягайсь та ходім утрьох гуляти! Одягайся таки зараз, бо мені хочеться на гору!“ — репетував Securityанько.

„То йди собі здоровий, як тобі хочеться. Я тебе й не держу. З Богом, Парасю, коли люде трапляються.“

„То це ж ти й є та людина, що мені трапляється! Ходім бо! Таки зараз ходім, бо мені страх як хочеться йти на гору!“

„Оце причепилась причепа! Мені ось треба готувати лекції на екзамен.“

„Позакидай ті лекції к дідьку! Нехай дідько вчиться по їх[1]), то він багато краще видержить екзамен на маґістра, ніж ти. Ти маґістром ніколи не будеш, не будеш зроду, звіку! Тільки марно гаїш час та марнуєш сили! Не будеш, не будеш!“

— І Кованько було хапає з реготом пісочницю й висипає ввесь пісок на Мірошниченкові лекції. Мірошниченко було повертає спокійно погляд і пильно дивиться на купу піску на зшиткові.

„Здурів, зовсім здурів, коли ще часом і зроду не був навіжений. В тебе тілько одлички[2]) од дідька, що твоє людське обличчя,“ — було каже Мірошниченко.

— „Та вставай бо, та ходімо з ним гуляти, бо ти ж добре в тому відомий, що од його й не одчепишся й не одхрестишся, й ні на який спосіб не одкараскаєшся.

„Це чиста чортяча спокуса, а не Кованько!“ — було говорить Мірошниченко, встане зза стола тай одягається.

„Аби стало по-мойому! Ходім же швидче на гору. Або зайдім іще до Шелеста: пожартуємо та подратуємось трохи з ним,“ — було каже Кованько.

— Ну, дай нам покій! Оце ж так заходимось ходити по хатах з жартами, неначе колядники з колядками або якісь щедрівники. Ще часом дістати можеш замісць коляди потилишника, — було кажу я до нього.

— Це правда, що сей Кованько якийсь навіжений, чи пустотливий, неначе маленький хлопець. Цікаво б подивитись на нього, який він на масть, — сказала Галя.

— Побачимо незабаром, бо як перечує через кого, що я в Київі, то й зараз прибіжить, щоб подивитись на тебе, — сказав Радюк.

---

[1]) з них (моск.)
[2]) ріжниці

— На мене? Хиба́ ж він тутечки не бачив такого дива, як я? — сказала Галя.

— Ти, бач, диво не тутешнє, а з Масюківки, то, надійсь, дуже зацікавиш його, — сказав Радюк.

— Не бажала б я зацікавлювати такого налазливого та в'їдливого штукаря. Він чогось уже мені й не припав до вподоби, хоч я його ще й не бачила і в вічі.

— На його часом находить якийсь нервовий пароксизм жартів. Як раз уже зачне жартувати, то, певно, й сам не вдержить себе й не спроможеться накинути на себе гнуздечку, — сказав Дунін-Левченко; — це все одно, що істеричний сміх.

— Отже ти чи не правду кажеш. Ще як був він у ґімназії, то чеплявся з жартами до своїх двох менчих братів так, що вони його зненавиділи, й не говорили з ним, і не здоровкалися з ним. Як було часом найде на нього цей нервовий пароксизм, то він як почне чеплятись до котрого брата: смикає його, тягне за ноги з ліжка, видирає з рук книжки, піднімає на сміх, кепкує, глузує доти, доки той не втече з кімнати. Тоді він ходить за ним слідком по садку, по дворі, та знов щось докладає, знов смикає, сіпає, клює, як шуляк Прометея, та все регочеться. Було знущається з їх, як котеня з мишей. Батько мусів попереводити двох менших хлопців у крило до пожильців і оселити їх нарізно, бо малі брати не схотіли з ним жити вкупі.

— Се, справді, якась проява[1]), а не штукарь! Я почуваю, що вже його чомусь не люблю, якась стала неприхильна до такої неприємної нахабної людини, — сказала Галя.

---

[1]) дивна людина, дивак, чудак

— Щось у його жартах є настирливе, навратливе[1]) та в'їдливе, таке, що надопече людині гірше за лайку та бійку. Він і не змагавсь, і не лаявсь, і не бився з братами, але остигид їм смішками та смиканням гірше за бійку та за лайку. І брати його зненавиділи, й не говорили до його, й навіть обминали його на вулиці. Та вже як він підріс та порозумніщав, тільки тоді перестав в'їдатись та чеплятись до братів, і вони знов перейшли з крила до батька, — говорив Радюк.

— А вже як розвеселиться та розрегочеться з чого, то реготить тай реготить, чи є чого, чи й нема, неначе з ним трапилась якась істерична хороба. Я вважаю на сі пароксизми його смішків та жартів, як на щось хоробливе, — сказав Дунін-Левченко.

— І, справді, коли кажуть, що душа міру знає, то в Кованька душа не знає в цьому міри, — сказав Радюк. — Є в нас жартуни якісь добрі, добросерні, що жартують без образи чиєїсь там особистої, є такі, що як пожартують зі старих людей, то ще й зараз просять вибачити за жарт. Praванько, здається, не з таківських штукарів. Його штукарство й не гоголівське, бо він не карає смішками поганих людей, а всяких, навіть дуже поважних і добрих. В йому я не примічаю добросердя в жартах, а примічаю примітку чогось жорстокого, егоїстичного, — сказав Радюк.

— А я оце слухаю вас та вже й починаю чогось ніби сердитись на вашого Кованька, неначе він оце й мені вчинив щось неприємне, неначе й мене або зачепив, або наглузувався з мене, або з Ликерії Петрівни, або з тебе, — сказала Галя, допиваючи чаю.

---

[1]) навратливий — те ж, що настирливий, влізливий

— Та то наші оповідання за сього причепливого жартуна зачепили несамохіть твоє добре серце, нам не дуже йми віри, доки сама не побачиш на свої очі, не пересвідчишся своїм власним розумом, що то за людина той Кованько, — сказав Радюк.

Не встиг він скінчити своєї розмови, як раптом одчинилися двері і в кімнату неначе вплигнув Кованько. Він осміхався, піднявши високо вгору вуса й верхню повну рожеву губу. Широкі білі зуби виставились усі ніби на показ, неначе він ніс їх на свойому виду поперед себе й показував усім на показ. Галя тільки й примітила передніше за самого гостя ті широкі зуби, неначе два рядки білих лопатнів[1]).

— Вечір добрий, пане господарю! Не ждав, не сподівався? А ми й тут, чи ви раді, чи не раді гостеві! А ми вже й тут! — говорив і сміявсь Кованько.

— Раді, раді! Просимо до чаю! Будь гостем у нашій новій господі, — просив Радюк; — це ось рекомендую тобі свою молоденьку жінку-хуторянку, Ганну Іванівну Радючку.

— Чув, чув! Я все чую, бо мені Бог таке чутке вушко дав зроду, — говорив Ковнанько, подаючи Галі руку, і здушив її за руку так, що вона трохи не крикнула й не підскочила.

— Я радий, дуже радий з вами познайомитись, — промовив Кованько.

— І я рада бачити і знати товаришів мого чоловіка. Сідайте ж у нас!

— „Щоб старости сідали“, як приказують у Масюківці, — сказав Радюк.

— Ну, трохи ще рано дбати за старостів! Треба

[1]) здорові й широкі зуби

підождати, доки трохи виясниться, — сказав Praванько, привітавшись до Дуніна-Левченка.

Галя почервоніла, як маківка: їй стало трохи сором. Вона заметушилась, налила чаю й поставила перед гостем.

— Та як у вас тут гарненько в кімнатах! І рушники на образаах, та ще як гарно повишивані. Це певно ви, Ганно Іванівно, навезли з села. Як веселенько од їх у кімнаті! — говорив Praванько.

— А то ж! Навезла в Київ нашого хуторянського добра, — обізвалась Галя.

— Чом же ви не натикали за образ чогось, уже й не знаю, чого, бо я міська людина. Щось там на селах затикають за образи, чи зілля, чи якісь зела? — сказав Кованько.

— Може, васильки, гвоздики та чорнобривці? — сказала Галя.

— Так, так! Васильки та якісь ґудзики, чи гвоздики. Я колись був на селі та заглядав у хати через поріг, то бачив за образами щось натикане таке кострюбате, але що воно там натикано, то гаразд не придививсь: чи пшениця, чи просо, чи морква, чи якісь будяки. Здається, стреміли там і будяки та якісь колючки, — говорив і реготавсь Кованько.

— Та то, певно, ви бачили за образами маковієве зілля, колючі оці миколайки та петрові батоги, — сказала Галя.

— Певно, батоги, бо були довгі, аж теліпались на стіні, — говорив Кованько.

— Ну, ти вже й, справді, наговориш три мішки гречаної вовни про свячене маковієве зілля. Ще добре, що тебе не чує наша сусідка, пані Висока. Вона б оце дала тобі джосу [1]) за свячене зілля. Се

[1]) звичайно кажуть: дати чосу (прочухана)

ж для неї був би страшний лібералізм, — сказав Радюк.

— Я, сказати по правді, не тямлю смаку та поезії в сих свячених сільських зіллях та зелах, тай у поезії самого села, хоч і моя мати носить святити зілля на Маковія, — сказав Կованько.

— Бо в вас городян нема вже сільської поезії од усякого зілля, — сказав Радюк. Ви не тямите правдивої поезії села, хоч і посилаєте святити зілля на Маковія, ви вже потроху втрачуєте саме нюхало[1]), здатне зрозуміти дух сільської поезії, — сказав Радюк.

— Ви кажете, що не тямите поезії села, а я й сплю й бачу свою Масюківку. Летіла б туди ось таки зараз, і вже й не знаю, чи звикну я до вашого Київа, — сказала Галя.

— То тим, що ви зросли в селі, — говорив гість; — а я городянин з діда й прадіда і прапрадіда.

Кованько пив чай скакан за стаканом і тріскав паляницю на ввесь рот. Очевидячки, він виголодавсь. Галя примітила це, догадалась, що він голодний, пішла в комірчину і принесла на полумиску чималий шмат шинки тай поставила на столі, припрошуючи гостей закусити. Потім винесла пляшку червоного вина.

— Оцю сільську поезію я люблю і вважаю на неї більше, як на всяке поетичне зілля. Страх як люблю сільську шинку, печену в житньому коржі. Люблю, що вона пахне колєндрою, — говорив Кованько, одкраявши здоровий шмат.

Він заходивсь теребити шинку на ввесь рот, на всі свої здорові зуби з вовчою жадобою. Шинка зникала у здоровому роті, неначе він кидав її в вершу або в,

---

[1]) чуття, нюх

лантух. Білі здорові зуби терли м'ясо, аж шинка пищала в роті. Щось животинне було примітне в його здоровому апетиті, в завзятій праці пащекою та щелепами. Здавалось, ніби то наминав вівцю вовк, або яка инша хижа животина.

Од цікавого Галиного очка не потаїлася ця животинна прикмета в гостеві, і вона цікаво кмітила, як Кованько неначе махав щелепами та зубами та широкими губами, буцім-то молотник махав ціпом.

— Чи вже напитали собі яку службу, чи й досі бурлакуєте? — спитав у Кованька Дунін-Левченко.

— Напитую і вже неначе б то і знайшов, — говорив Кованько, не перестаючи махати зубами. — Обридло тинятись без роботи.

— Чи добре місце напитав? — спитав Радюк.

— А вже ж добре! Я не шукаю місця од низу, а просто од верху: або столоначальника, або якогось директора, чи предсідателя, щоб, бач, швидче потрапити в ґубернатори, а то і в сенатори, — говорив Кованько і разом з тим і їв, і сміявсь.

— Ну, це ти жартуєш! Не так то швидко знайти і багато низче місце, — сказав Радюк.

— Або таке місце, або ніякого. Я ось і молоду собі назнав. Візьму за нею прездоровий дім, пишно обставляний. На горищі стоїть казан з водою, а з казана вода проведяна в крани, і в пекарню, і в умивальню, і скрізь по дворі, і в станю, і в возівню, і в льох.

— На віщо ж уже та вода в возівні та в льоху? — спитала Галя, сміючись.

— А щоб діжки та кадовби з варивом наливати! Хиба ж цього не потрібно?

— Та ти, певно, помиливсь! Мабуть, позабував. Мабуть, у тім домі вода тече не з горища, а з долу, як

по долині на мочарах на Либеді, де в хатах вода тече з джерел, так що в хаті стає на долівці криниця, а в сінях ставок, ще там і качки полощуться, — жартував Радюк.

— Овва! Візьму я такий дурний дім! Знайшов дурня. А який екіпаж я беру! Які баскі коні беру в придане! То не ваші сільські доморослі шкапи свого хову, а заводського хову, — говорив Кованько.

— Ви й, справді, оце женитесь? — спитала Галя.

— А то ж! На віщо мені вас дурити, чи ману пускати? Я й, справді, незабаром оженюсь, бо вже маю на приміті молоду.

— А та панна не піднесе вам часом печеного гарбуза? — спитав Дунін-Левченко.

— Я й гадки про гарбуза не маю, та ще й печеного; прийшов, побачив, побідив! — говорив Кованько.

— А хто ж твоя наречена, чи молода? Можна про це спитати? — говорив Радюк.

— Не скажу! Нехай кортить. Потім скажу.

— Скажи бо по правді, чи ти, справді, вже напитав собі місце, бо оце й мені доведеться десь його напитувати, — сказав Радюк.

— Буцім-би — то так, що й знайшов, але як не посадовлять мене за столоначальника, то я на инше місце й не сяду. Я вже один настоятель на це місце, — говорив Кованько.

— Ну, в тебе правди ніколи не допитаєшся через твої жарти, — сказав Радюк; — у тебе правда все якось неначе повита якимсь туманом чи жартів, чи нещирости, прикритої жартами.

— Ще що вигадай! Щирішої од мене людини і в світі не знайдеш. В мене що на умі, те й на язиці, як у п'яного, — сказав Кованько, кидаючи на стіл ніж та

вилку й підвівши свої чималі веселі, трохи вирячені й блискучі, наче скляні, сірі очі.

Він одсунув набік чарку, вхопив стакан, налив до половини його вина й випив одразу, неначе нахильці.

— От я й пополуднував у вас. Буде, годі! Душа міру знає, — сказав Кованько, втираючи губи й уса.

— Як не приємно мені в вас сидіти, але час мені додому, — сказав Дунін-Левченко, встаючи з стільця: — та й гарно ж у вас у покоях. Чисто, вибіляно й помальовано. А в нас же то все запущено в домі, не біляно й не мазано, й ніде не мальовано. Мій тато чогось оце на старість зовсім якось осунувся. Не забувайте ж, панове, що післязавтра мої іменини. Приходьте так над вечори, але не пізніться. Я певний, що назбірається моїх товаришів чимало, бо вже багацько з їх повидержували екзамени. Приходьте й ви, Ганно Йванівно! Моя мама й сестра будуть вам раді.

— О, спасибі вам! Нехай уже иншим часом ми у удвох прийдемо до вас, бо, як я бачу, в вас буде сливе саме-за-себе паничівське товариство, — обізвалась Галя.

— Нам доведеться побалакати про дуже поважні справи, — сказав Радюк; — час би вже нам заходжуватись до роботи, до практичного чогось. Уже в Петербурзі Костомарів та Куліш почали видавати для народа книжечки на українській мові, відомі метелики. Треба б нам побалакати, поміркувати і взятись хоч за цю справу з завзяттям.

— То прийміть і мене до своєї спілки. Ти, Павле Антоновичу, писатимеш для народа метелики, а я фейлєтони, бо це теж метелики. Ти по-сільський, а я вже по-свойому, по-міський. От і будемо у спілці та в супрязі до загальної праці.

— Ну, це не дуже гарний буде для нас спільник та супряжич, — сказав Радюк.

— Ще й який гарний спільник вийде з мене. От побачиш! — жартував Кованько.

— А з вас і, справді, вийшов би пречудовий фейлєтоніст! — аж крикнув Дунін-Левченко. — Не забувайте ж і ви про мої іменини. Приносьте свої фейлєтони, — просив на прощанні Кованька Дунін-Левченко.

— Добре! Спасибі за пам'ять! Як не вмру до завтрього, то прийду.

— Тільки як ітимеш, то покинь дома свої фейлєтони. Замкни їх у скриню на замок на два зводи, щоб часом не повтікали та не потягли слідком за тобою гості на іменини, — жартував Радюк.

— Добре, добре! Але вже й мені час додому. Ходім разом. Прощайте! Бувайте здорові! Спасибі за шинку та за сільську колєндру! — говорив Кованько, прощаючися з Галею.

І вони похапцем одяглись і вийшли.

— Та стережись там у дворі, щоб часом не вискочив з дверей наш навісний полковник та не застрелив тебе зі своєї гармати! А то ще твої фейлєтони й носи задеруть он тамечки серед двору, — говорив Радюк.

— Ще побачимо, чий батько дужчий: чи його гармати, чи мої фейлєтони, — кричав з двору Кованько: — може, не мені, а йому доведеться, задриґати ногами од моїх фейлєтонів, бо цей полковник обшахрував полк та з того й стулив собі оцей дім, та ще взяв багату вихрестку, а вона йому приліпила до дому ще й другий дім. Мене нехай стережеться та не дуже нехай влучає!

Радюк з Галею вернулись у кімнату. Галя кину-

лась мити посуд, та прибірати зі стола всякі недоїдки та недопитки, неначе якісь переїди[1]) після товаряки.

— Ну, як же тобі здавсь мій веселий товариш? — спитав Радюк у жінки.

— Сказати по щирій правді, твій веселий товариш чомусь не припав мені до вподоби таки одразу, хоч він і веселий, і реготить, і смішить. Щось є в йому таке, що мені одразу не сподобалось. Як тільки вступив у кімнату, то мені здалось, неначе він підняв на вила тай несе поперед себе свої здорові щелепи та зубища, як от на току піднімають угору на вилах снопи кидальники та подавальники. Рот сміється аж на кутні зуби, зза тих зубів, бачу, виглядають здорові круглі вирячені очі, блискучі, неначе скляні. І ті очі чогось сміються до мене. Все неначе в його веселе, але взагалі його довгобразе[2]) зателепувате та чисте лице мені чомусь стало несподобне й неприємне.

— Товариші в нас його любили за його веселу вдачу, хоч він і причепливий та аж в'їдливий зі своїми жартами, але не вважали на його, як на поважну, статковиту та поміркованну людину, з якою можна побалакати про якісь поважні справи. Він просто ненавидить усякі поважні питання й од їх позіхає без сорому, або зараз глузує з їх, повернувши всю справу на жарти. Ти ж чула дещо з його поглядів.

— Це правда, — сказала Галя, — але як же то отії веселі жартовливі зуби перетерли таку поважну річ, як ота тверда наука, коли він скінчив курс?

— Ся псяюха талановита, хоч ніби легенька на вдачу, як перце. Praванько з тих, що б'ють летючу й

---

[1]) переїди — останки сіна й соломи зпід ясел у стайні
[2]) подовгувате

котючу опуку, як кажуть на селі. Здатність у його до науки здорова, але він усе хапав вершки, хапав усе якось з верху, не сягаючи до дна, до ґрунту. А коли б у його була дужча здатність сягати глибше до ґрунту, він пішов би далеко. Але він незугарний і нездатний спинитись на чомусь одному, скласти собі якісь ясні тверді й міцні пересвідчення. Це людина, як бачиш, зовсім безпринципна. Се метелик, що весело й безжурно порхає на сонці, бавить твої очі, аж весело дивитись, але він тільки черконеться об усе крильцями й навіть ніде не притулиться, не сяде й ні на чому не всядеться гаразд.

— А мені він чогось показавсь не метеликом, а більш якимсь вовкулакою, як почав трощити шинку на всю пащеку та облизуватись. Мені чогось здалось, що то вовк трощить здоровими міцними зубищами ягня. Щось у йому є животинне, неначе він задля того й животіє на світі, щоб усмак попоїсти, попити, попоспати та нажартуватись і нареготатись. В рівні з ним Дунін-Левченко зі своїми тихими мрійними очима неначе свята та божа людина.

— Така, як ти, серце, була зараз після того, як прочитала Дікенсового „Містера Миколая Ніклобі“. Пам'ятаєш?

— Спасибі тобі за комплімент, але твій Кованько ще й неначе трохи брехливий, бо все щось плете, чого я гаразд не втямила, плете щось схоже на „сім мішків гречаної вовни“.

— Твоя правда, але тільки трохи. Кованько і, справді, з тих штукарів, в яких ніколи гаразд не допитаєшся правди, бо він усе повертає на жарти, про що не спитай, і одбріхується та прикриває правду, неначе якоюсь мрякою з жартів. Але часом забудеться тай

скине зі свого язика ту мряку, якось ненароком прохопиться та й скаже правду. Се буває з ним, як він або дуже голодний, або трохи слабий, або роздратований і злий.

— Як слабий, то говорить правду? Це щось смішніше за самого Securityанька, — сказала Галя й зареготалась на всю кімнату.

— Таки, справді, так! Як здоровий, то все бреше, а як слабий, то каже правду, бо тоді кат-ма в його снаги до жартів: обрік у йому тоді не грає.

— По мойому, нехай би він краще все нездужав та слабував, аби тільки казав правду, — сказала Галя і зареготалася знов на всю кімнату. — Я людина сільська й не дуже то вчена, багато дечого не тямлю; але чогось мені почувається, що сей веселий Securityанько ненадійна людина, бо нестатковита, а, може, й шкідлива, чогось він мені не припав до вподоби дуже й дуже!

— Може, тобі такі гадки підказує твоя жіноцька природжена вдача, бо ваша вдача, та ще сільська проникלива та спочувлива і часом угадує дещо наперед, як далекосяглий розумний чоловік. А для мене сей Кованько тільки веселий товариш, правда, трохи легкодушний та легковажний у жартах, навіть за всякі поважні принципи та пересвідчення. Він і на вдачу неопришкуватий[1]), непалкий. Увесь його пал пішов на веселі жарти. Се звичайний український веселий реготун та безжурний штукарь.

— Дай Боже, щоб я помилилась. Може, я й, справді, хуторянська людина й не знаю гаразд городян та ще й просвічених, — сказала Галя й почала виносити посуд до другої кімнати та ховати його в шафі, а потім вийшла в пекарню до куховарки, щоб попіклуватись вечерею.

[1]) несварливий, незлісний

Молодий Радюк приліг на новенькій канапі, оббитій темнопунсовою оббивкою, поклавши чорноволосу голову на вишивану подушку, й закурив папіросу. Надворі вже смеркало. В кімнаті густішали тіні по кутках. Тільки червоне маєве небо на заході неначе горіло й жевріло, як жар, і кидало гарячі жарові одлиски на чимале дзеркало та на вишивані рушники по обидва боки дзеркала. На ясній вишиваній подушці в Радюка чорні кучеряві васильки вилися молодим хмелем, але на його високім гладенькім, неначе виточенім з білого мармуру чолі над самісінькими бровами вперше виникли два тоненькі зморшки, перша прикмета жонатої людини, неначе в їх закутався перший у житті клопіт людини, якій треба думати-гадати вже не про себе одного.

Несподівані запросини Дуніна-Левченка до себе викликали в його голові думи. І пішли його думи за думами, неначе журавлі в небі повилися ключами, не швидко, помаленьку з журливим сутінком журавлиного вуркотання в вечірнім синім небі.

„Треба буде сьогодні в товаристві зачепити питання про наші національні і просвітні справи. Як оці тіні закутали мою нову прибрану світлицю, так закутали ніби важкі чорні хмари Україну. Зібрались ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо й закутали в тінь та мряку наш рідний край. І хто розжене ті сумні хмари? І звідкіль поллється світло на наш край? Народні маси, тільки-що недавнечко визволені з панщини, темні й непросвітні. Просвічені верстви байдужні до долі рідного краю, позбивані зпантелику, а часом виявляють себе й шкідливими. Історія заплутала ще гірше цю плутанину. Сусідні народи нашкодили нам своїм без-

глуздим умикуванням у наші справи та ще гірше поплутали їх.“

Радюк важко зітхнув. І його гострі пронизуваті карі очі неначе одразу припали росою. Він кинув думками в далеку давнину, в далекі минулі часи, неначе хотів там вишукати одповідь на свої журливі питання, перебіг думками давню історію й зауважив скрізь культурний широкий розвиток через просвіту, через знання, та науки.

„Се одно й єдине джерело, звідкіля поллється світло на Україну. Просвітність та наука! »Люде тим погані, і злочинні, й лиходійні, що не тямлять нічого, нічого не знають про те, що вчиняють«, — казав іще Сократ. „Як тільки в їх буде знання й вони втямлять, що то таке добро, краса, правда, доброчинок, тоді вони одвернуться од усього недоладнього і злочинного, і привернуться до правди, краси, добра й доброчинку“. Це свята правда! Усе лихо сталось од нетямучости. Знання і просвітність — це одні й єдині золоті ключі, якими ми одчинимо світлий рай для нашого краю, рай, повний усякого добра, повний щастя й радощів, де не буде ні голоду, ні старців, ні бідноти, де всім буде добре, де буде мирнота і спокій, і не буде ні зависности, ні ненависности, не буде ніякого ворогування, бо настане золотий час рівности і просвітности“,

І молодий красунь неначе потонув думами в тій золотій имлі наступаючого кращого часу, потонув думами в поезії мрійної доброї долі. Світлі ідеали, світлі картини, одна краща й пишніща за другу, то з'являлись, то зникали перед ним. Він опам'ятавсь і підвівся. Час було виряджатись у гості до свого товариша. Причепурившись перед дзеркалом, він попрощався з Галею й вийшов з кімнати.

„От і загаявсь через мрії. Затого[1]) вечір буде. Затого смеркне. Хотілось би завидна дочвалати до іменинникового двору“, — думав Радюк, хапаючись, і хапком скочив на дорожку та покатав[2]) іще повидному до товариша.

Здоровий деревляний дім Дуніна-Левченка був на Липках, де тоді проживали сливе вийнятково самі аристократичні сім'ї, всякі полтавські, чернігівські та здебільшого київські спольонізовані дідичі. Дім був стародавній, схожий на доми по селах, у дідицьких багатих оселях. Старомодний сільський ґанок з чотирма деревляними кольонами виступав сходами на тротуар, а дім стояв трохи осторонь, одгороджений од вулиці невисокими, залізними штахетами, через які попід стінами манячіли зелені кущі рожі та жасміну.

Через одчиняну хвіртку Радюк углядів, що в садку манячіли молоді товариші, й сам Дунін-Левченко стояв недалечко од хвіртки й махав до його брилем. Радюк, прикатавши, пішов у двір і зайшов у садок. У садку на лавках сиділо кілька душ молодих товаришів та студентів. Декотрі ходили парами по нечищених доріжках та зарослих травою стежечках. І двір, і садок були занехаяні, занедбані. Старі груші та яблуні буйно росли на волі, постікали[3]) в холодку, росли, як хотіли, поперeплутувались гіллям, гніздилися верхами одні над другими, неначе стіснювалися, вступали в битву за свої місця. Кльомби квіток позаростали лопухом, чорнобілем та кропивою. А з бур'яну ледві виглядали квітки, лелії, роскішні рясні півонії, тюльпани. Штахети, якими був одгороджений садок од просторого двору, почор-

[1]) ось-ось, незабаром
[2]) поїхав швидко, покотивсь
[3]) не поналивались

іли, повисмикувались і місцями повалялись додолу. Здорові дерев'яні стані та возівні з ґалєрейками та кольонками перехнябились, аж погнулись, а кольонки, одна вища, друга низча, стреміли в такому неладі, як ступи у млині саме тоді, як вони товчуть просо та підскакують. Усе було пообдиране, зчорніле. На стінах дому штукатурка подекуди пообсипалася, залізна покрівля скрізь повигорювала і зчорніла. Подвірря заросло травою. Попід барканами росли зелені лопухи та кропива. Десь вихопилась навіть собача бузина. Смерком вигляд здававсь іще сумніший.

„Син казав правду, що старий Дунін-Левченко все осовується та осовується, неначе історія давнього козацтва та його нащадків, сьогочасного українського дідицтва", — подумав Радюк, озираючи подвірря та поплутаний, зарослий старий садок.

Радюк привітавсь до іменинника і тричі поцілувався з ним. Молоді гості повставали з лавок і попростували до гурту. Почалась розмова та привітання.

Всі поздоровляли Радюка з оженінням, бажали йому щастя-долі в новому життю. Ті, що скінчили курс, були незвичайно веселі; говорячи, розказували свої вдатні, чи незовсім удатні останні екзамени. Усім, очевидячки, було весело. Маєве повітря ворушило і без того ворушливі молоді нерви. Весела голосна розмова, веселий нездержний регіт аж розлягавсь по старому садку.

— Але жарти жартами, та оце, коли ми випадком зібралися, то при цій нагоді було б варто побалакати нам про щось поважніше, — сказав Радюк; — ми ж оце незабаром розійдемось і розлíземось по світі, як руді миші. А поки-що поговорім, до якої праці нам ставати.

— Добре, добре! Тільки коли б часом не принесло Securities Кованька, бо він не дасть нам поговорити до ладу про наші справи, — говорили молоді паничі.

Вискочив з дому старий лякей і запросив усіх у покої на чай. Молодий Дунін-Левченко вхопив під руку Радюка й повів у покої. За ними юрбою з вискоком та трохи не з вибриком побігли молоді гості на парадний прихід од вулиці.

Старий лякей одімкнув двері і впустив у покої сю веселу юрбу молоднечі. Вона одразу сповнила старі просторі, але мертві покої шумом та гамом. Дім був старий і не лагоджений уже, може, кільки десятків років. У здоровій залі[1]) два кутки осіли. Підлога погнулась і пожолобилась. Вікна покривились набік, неначе нездужали й терпіли велику муку, аж скривилися. Старомодна, дорога, але важка й завальна мебіль стояла неначе вгорі і насторочилась бігти на низ, неначе череда сходила з горбика в долину, а по другий бік старомодний довгий фортеп'ян неначе опустив униз довгого хвоста й заткнув його в куток. По закутках на шпалєрах проглядали плями, неначе хто позапинав їх попід стелею ґеоґрафічними картами. Тільки дві гарні копії з портретів козацьких полковників прикрашували стару залю.

Весела компанія розсипалась по залі й неначе збудила і дрімаючу завальну мебіль, і ніби старого недужого діда з хвостом, що вже вижив свій вік і слушно опустив свого хвоста в куток.

Молодий Дунін-Левченко повів гостей у столову[2]). Вони перейшли через невеличку довгу кімнатку, схожу на коридор. Через одчиняні в бік двері здорової бібліо-

---

[1]) вітальні
[2]) їдальню (моск.)

теки виглядали шафи з книжками, високі до самої стелі. Ввесь коридорчик і бібліотека були суспіль обставляні шафами. Дід молодого Дуніна-Левченка був вольтеріянець і ліберал.

Веселе товариство на дорозі нагука́ло здоровим шафам, і Вольтерові, і Дідро, та Жан Жакові Руссо, і Бантиш-Каменьскому, та Георгієві Кониському й иншим небіжчикам, а далі вступило у простору столову. В високій просторій столовій осіли всі чотирі кутки, і підлога по середині так випнулась, неначе столова стала черевата. Серед столової й неначе десь на пригорку стояв довгий стіл зі самоваром. Стіл аж захряс під наїдками та посудом. Коло самовара сиділа Юлія Кириловна Дуніна-Левченкова й наливала чай. Побіч неї на широкому м'якому кріслі сидів хазяїн Платон Петрович Дунін-Левченко, а проти його сиділо три його сусіди, вже літні чернігівські дідичі, що приїхали з сіл і прийшли на одвідини до свого сусіда.

Платон Петрович був уже пристаркуватий чоловік, високий на зріст, сухорлявий та смуглявий з лиця, дуже добрий та тихий, длявий та вайлуватий чоловік; чорне довге волосся та здорові вуса вже ніби припали сніжком. Його довгобразе смугляве вузьке обличчя незвичайно скидалось на еспанське, неначе за столом сидів якийсь еспанський „кабалєро“, що випадком опинився в Київі за за столом у столовій Дуніних-Левченків. Карі ясні, але тихі очі світилися розумом. Платон Петрович був чоловік освічений, начитаний, як і його батько, який, як вольтеріянець, сповняв свою бібліотеку творами енцикльопедистів. До панщизняних крепаків він був ласкавий, до двірських слуг такий добрий, що на старости літ визволяв їх на волю й навіть видавав пенсії грішми та пашнею. Од батька перейшла, ніби в спадщину, і до

сина любов до книжок, до просвітности, навіть до штучництва[1]). Він усе сповняв батьківську, сливе виключно французьку та німецьку бібліотеку новими книжками, любив українську історію, навіть любив козацьку давнину. „Історію Руссов“ Кониського, українську історію Бантиша-Каменського та Маркевича він знав як свої п'ять пальців. Але він був падковитий тільки до книжок, а господарь з його був непрактичний. Їкономи обкрадали його. Всякі слуги, лякеї, куховарі розтягали без сорома панське добро і в селі, і в Київі. Не хапав той, хто не хотів поживитись. Доми та забудовання і в селі і в Київі стояли без лагодіння десятки років. Сам Платон Петрович почав слабувати. Як підросла дочка, він мав на думці продати свою батьківську оселю і струхлявілий дім, щоб не клопотатись лагодінням і купити новий гарненький, готовенький.

Хазяйка, Юлія Кирилівна, сиділа за здоровеньким самоваром, неначе за твердинею й виглядала звідтіль, неначе миша з борошна. Щупленька, маленька, сухорлява на виду, з ясними очками, вона була в ясному легенькому убранню, і, справді, неначе пташка, вгніздилась у гніздечку з кисеї та кружев[2]) та білої ангарської пухкої шалі. Здалеки вона здавалась молоденькою блідою панянкою. Було знати по її тонкій щупленькій постаті, що вона за ввесь інститутський час і, справді, випила добру порцію оцту і зхламала потаємці пудів зо два крейди. Але зблизу вона була схожа на стебло, поточене гессенською мухою, а її сухий вид скинувсь на пужину[3]) або свидувате[4]) морхле[5]) зернятко пшениці,

---

[1]) мистецтва (штука = мистецтво)
[2]) мереживо (моск.), у Галичині кажуть: корунки
[3]) пужина — пусте зерно, легке зерно
[4]) свидуватий — недозрілий, іще зелений трохи
[5]) морхле зерно — зерно, що в колосі засохло, не розвившись

поморхле завчасу од недостачі доброго тривного поживку з ґрунту.

Паничі підступили до хазяйки, здоровкалися з нею і поздоровили з іменинником. Вона була привітна й ласкава до всіх. Добрість і тихість вдачі світилися в її ясних оченятах. Тільки Радюк запримітив, що вона якось не так ласкаво привіталася з ним, як було колись передніше, а якось байдужно й сухо.

— Поздоровляю вас! Ви, кажуть, уже оженились і привезли своє молоде подружжя в Київ, — сказала Дуніна-Левченкова.

— Оженився. Якось сподобив таки Господь. Тепер я неначе причалив до берега, знайшов собі пришиб, — сказав Радюк.

— От і добре! Я дуже рада! — обізвалась хазяйка, але було знати по її очах, що вона не така рада, як була передніше, торік і позаторік; у неї була думка залучити сього красуня до своєї молоденької доні, а теперечки ці надії пішли марно.

Старий хазяїн щиро привітався з молодими, підвів голову, випростав згорбляний стан і неначе повеселіщав. Він любив молодих студентів, любив слухати їх веселу й розумну розмову й сам тоді неначе оживав, якось ожвавлювався, ставав бадьорніщий. Він був схильний до принципіяльних фільософських розмов, яких не люблять старі люде, й які так запалюють молодих.

— Сідайте ж, будьте ласкаві, коло нас, то, може, й ми помолодчаємо од вас, — припрошував Дунін-Левченко, показуючи рукою на стільці навкруги довгого стола, — та будьте в мене, як дома в себе! Не церемоньтесь: пийте чай і закущуйте, що кому досмаку.

Молоді паничі обсіли стіл і зробили пошану наїдкам Юлії Кирилівни. Наганявшись та нагулявшись після

нудних екзаменів, вони натрапили на добрий попас і полуднували, аж за вухами лящало. Старий лякей Гаврило ледві встигав подавати чай, неначе він десь по дорозі виливав стакани в бутлі або в барильця.

— Що, живий-здоровий ваш тато, Павле Антоновичу? — спитав хазяїн Радюка.

— Ще держиться до якогось там часу. Хазяює, бо оце мої дві сестри вже вийшли з інститута та приїхали додому. За мене батькові байдуже; я сам якось дам собі раду. Але йому треба дбати за сестер, то й мусить піклуватись хазяйством, — сказав Радюк.

— Ваш тато завсіди був хазяїновитий, не такий, як я. От ніяким способом не зберусь полагодити своє житло: то нездужаю, то ніколи, а то просто таки, мабуть, до того в мене хисту нема, — сказав Дунін-Левченко.

— Та як би ворухнулись добре, то десь би й той хист вигулькнув. А то ви все за книжками та за ґазетами, — обізвавсь один уже літній гість, дідич, що був одної верстви[1]) з хазяїном на літа.

— Може, ви й правду кажете, але я до тієї тяганини таки, певно, зроду не дуже здатний. От тутечки мої сусіди, дідичі з Волині, католики, може, тим і не хотять знайомитися зо мною, що я живу не в аристократичних палатах, але в старих трухлявих покоях. Все чогось одсмикують од мене.

— Та то вони, певно, одхиляються тим, що й досі сердяться за наших прапрадідів козаків за те, що наші предки вигнали з України їх покатоличених предків, які стали ворогами для рідного краю в ті давні часи, хоч були самі таки ж роду українського, — обізвавсь Радюк;

---

[1]) одного зросту, ровесник

— через це вони й досі дмуться на полтавських та чернігівських дідичів.

— Може, й тим. Але я мусів таки тягтись за ними, посилати через чотирі квартали своїх синків у ґімназію фаетоном, бо було якось ніяково перед ними. Було оце як почнуться лєкції, то коло ґімназії блискучих фаетонів так багато, неначе то не сини, а самі батьки з'їхались на якийсь ярмарок, або на київські контракти. Мусів і я ганяти коні й людей до ґімназії двічі на день, аж погоничі було мене кидають, тільки те було й роблять, що запрягають та розпрягають коні, та викочують то закочують фаетон.

— Аж поки ми самі не догадались вивести цей дурницький звичай та не почали бігати пішки до ґімназії, — сказав молодий Дунін-Левченко; — од того часу й погоничі перестали кидати нас.

— Та їх діти, сказати правду, і теперечки в університеті держать себе осторонь од нас, Українців; чомусь не сходяться з нами і дражнять нас „культурниками". Прізвище, на наш погляд, зовсім таки не ганебне для нас, але вони самі чомусь і гадки не мають і не думають за просвітність народа в тих краях, де вони животіють послуханням та працею народа, — сказав Радюк.

— Певно, й молоді нащадки сердяться й досі за наших пра-пра-предків, — пожартував старий Платон Петрович.

— Але, здається, вже б час їм змінити той гнів на милость, та ставати до загального плуга, заходжуватись коло просвітности рідного краю, а найбільше темного народа. В Петербурзі Костомарів та Куліш уже заходились видавати „метелики" для читання народові. В Полтаві вже заходились коло недільних шкіл для міщан, задумали заводити читальні, навіть народній театр.

— Я чув за сі недільні школи, — сказав старий Дунін-Левченко зовсім байдужним тоном, неначе мова мовилась про годину або негоду.

— Чув і я, що там почали заводити школи і недільні й вечірні, ще і в суботи для убогих Жидів, але докладно нічого про це не знаю і втямку про це не маю, бо мені ніхто не розказав за це докладно, — обізвавсь один з гостей, пристаркуватий чернігівський дідич з байдужністю.

Було знати, що ці нові питання не цікавили їх ані кришки. Ці пани були якісь пасивні до сих сучасних нових справ.

— А, справді, треба б нам поговорити про сі національні і просвітні справи, щоб негайно ставати до праці, коли вже нас продражнили „культурниками". Може, і ми вклали б якусь лепту на користь рідного краю та нашого старого Києва, — сказав один з молодих гостей.

У прихожій[1]) задзеленькав дзвоник. Лякей длявo почвалав одчиняти двері. Розмова перетялась.

— Якогось гостя Бог приніс, — сказав молодий Дунін-Левченко й побіг назустріч гостеві.

В далекій прихожій почувсь шум та шелестіння од роздягання. Застукотіли закаблуки. Голосний регіт залунав по здоровій порожній залі.

— Се прийшов Кованько! — промовив Радюк пошептом, і його брови насупились. — Не дасть же він нам теперечки гаразд побалакати за наші поважні справи, буде тільки нам перебаранчати та заваджати.

— Йому тільки б на Житньому Базарі витрішки продавати, або дзвонити у дзвони, а не говорити

[1]) передпокій (моск.)

про поважні справи, — обізвавсь один з молодих гостей.

— А я люблю Kованька за веселу вдачу. Трохи розважить нас. Пожартує, пореготеться, то й мене якось несамохіть візьмуть смішки, — сказала хазяйка, осміхаючись.

— Я ще й не бачу його, а тільки в'являю собі його веселий вид, а мене вже сміх бере, — сказав старий Дунін-Левченко і вже й, справді, сміявсь своїм тихим та добрим осміхом до старших гостей. Приїзжі дідичі й собі осміхнулись. Дзвінкий голосний голос десь далеко розлягавсь за бібліотекою, але його було чути через два покої.

В одчиняних дверях і, справді, з'явивсь Кованько і блищав за цілі гони своїми широкими випнутими наперед білими зубами. На здоровій голові довге волосся було незачесане, навіть трохи розпатлане й розкудлане. Русяві пасма розтріпались і ніби позлипались, як батоги, і теліпались кругом голови, справді, неначе петрові батоги. Його здорова пелехата голова здалеки була схожа на сніп, наштрикнутий на вила. Але в тому снопі було багато не зерна, а пужини...

— Так і є. Он уже несе поперед себе наштрикнуті на вила зубища, неначе всім показує їх та закликає веселе спочування до своїх зубів, — з невдоволеною міною говорив Радюк.

— Нічого-те, нічого! Побалакаєте иншим часом про свої справи. Час од вас не втече ж так, як вода у Дніпрі, — говорив старий хазяїн і сміявсь, дивлячись на ті зубища; наче наштрикнуті на вила. Слідком за Кованьком уступило в столову ще кілька молодих гостей у вишиваних сорочках, з червоними стьожками на грудях. Декотрі були у свитах з драпу. Один

прийшов навіть у простій щиро-сільскій товстій свиті, підперезаний червоним одеським поясом з довгими кінцями з торочками.

Веселий Кованьків голос, очевидячки, розворушив старих. Хазяйка висунулася зі свого гніздечка й навіть устала назустріч Ковалькові, тягнучи за собою ангорську шаль, неначе легенькі крила, щиро і з сміхом привіталася з ним і посадовила його поруч з собою. Старий хазяїн підвівсь на недужих ногах і якось по-молодечому простяг до Кованька свою довжезну сухорляву руку через стіл, через посуд і наїдки. Він ожвавивсь, повеселішав, неначе побадьорнішав, й його розмова стала жвавіща, неначе він ухопив искру од веселої Ковалькової вдачі й ожвавив свої заниділі нерви, застояну кров.

Хазяїн попросив молодих гостей садовитись за стіл. Гості стіснили стільці, зсунулись, пощулились і повсідались.

Радюкові й, справді, не дали говорити далі про свої справи. Знов почалось наливання чаю та подавання. Гаврило знов пішов мандрувати кругом стола. Гості пили чай, гомоніли, балакали голосно, реготались, аж одляски лунали по бібліотеці та побічних покоях. Нові гості кинулись на полудень[1]), полуднували, дзенькали ножами об тарілки. У столову нові молоді гості знов неначе впустили з вулиці вихор, що вже був стишився.

„Ну, таки принесло ледащо отого дзвонаря, оте брязкало! Забавить старих хазяїнів, замовлятиме їм пристріт, неначе знахурка, і буде довго замовляти, а нам перебаранчатиме балакати про пекучі справи. Оце ж він як нап'ється та натріскається всмак, то в йому

[1]) те, що на заході України важуть: підвечірок

зараз і заграє обрік, і він буде ладен иржати та брикати, неначе сите лоша в степу. Иржатиме псяюха, хоч і до білого дня", — думав Радюк, мовчки поглядаючи скоса на Кованькові білі лопатні та на патлату голову.

Кованько напивсь чаю хапком. Хазяйка розворушилась у свойому гнізді, сама накраяла для його паляниці, сама доставала тарілки з наїдками і присовувала до Кованька. Птушечка заметушилась, якось затріпалась, неначе її легенькі крильця затріпались у пташиному кубельці.

— Полуднуйте, бо я бачу, ви неначе виголодались, — припрошувала Юлія Кирилівна Кованька переважно[1]) перед усіма гістьми.

— Та я все голодний, признатись по щирій правді. Стецько у „Сватанні на Гончарівці" каже, що він так любить обідати, що обідав би цілісінький день з ранку до вечора. А я оце маю такий апетит, що ладен полуднувати хоч і цілісіньку ніч, — молов Кованько та смішив добру стареньку хазяйку.

— То і призволяйтесь на здоровля! Але вам не доведеться полуднувати цілу ніч, бо мій кухарь готує для вас добру вечерю, — говорила Дуніна-Левченкова й осміхалась.

— І за полудень спасибі, й за вечерю заздалегідь дякую, бо вгадую, що вечеря буде правдиво добра, як звичайно буває в вас, — молов Кованько, тереблячи закуски на всі щелепи.

Одначе і другий вихор шуму у столовій та гаму покрутивсь, повертівсь та й упав, нові гості напились досить чаю, набалакались досхочу й ущухли. Хазяїн підвівся з крісла й попросив гостей у залю, поди-

---

[1]) більш, ніж усіх иньчих гостей

бавши поперед їх своїми цибатими, але не дерзькими[1]), ніби крихкими ногами. Гості рушили слідком за ним, розсипались по залі й посідали по великих канапах та кріслах. Хазяїн подав усім коробки з тютюном та з сиґарами, а сам підмостив подушку під спину й неначе пірнув у м'яку канапу. Коло його посідали приїзжі гості й розпочали балачку про свої сільські хазяйські справи та про сусід. Молоді розсипались по залі, неначе овечки у спашу й, накурившись, загомоніли й заговорили про свої справи.

Радюк сів коло стола проти хазяїна. Декотрі гості попримощувалися кругом стола на стільцях та всяких дзиґликах з подушками. Дехто стояв коло вікон, спершись на одвірки. Вигляд у залі був ориґінальний і взагалі мальовничий, пістрявий[2]). Між чорними сіртуками сіріли драпові тонкі свитки, червоніли мережки вишиваних сорочок, ясніли одеські червоногарячі та жовтогарячі пояси, манячіли червоні стьожки-застіжки. Коло канапи, коло спанілого млявого хазяїна, манячіла справжня парубоцька свита. Густо спахували червоні огнясті сиґари та папіроси. Очі ясніли і блищали од напружених думок, од сподівання поради про пекучі справи. Коло самого стола між двома дідичами манячіла кудлата Кованькова голова, яка перевищувала двох сусід і панувала над усіма головами, неначе у степу ожеред сіна панує над копицями. Кованько державу роті товстючу папіросу, неначе заткнув у рот ковбасу. З тієї папіроси густий дим клубками вився вгору під самісіньку стелю, неначе в цегельні.

Між сим ніби рябим, смугнастим та пістрявим товариством були паничі з усяких мішаних родин, було

---

[1]) дерзький — тугий, пружинистий
[2]) ріжноманітний, ріжних колірів, сорокатий, рябий

навіть три католики з київських та волинських молодих дідичів, що походили з давніх українських родів, уже сполячених. Вони поприставали до Українців і стали до спільної праці, взнавши себе знов за Українців. Таких Українці тоді звали „українофілами“. Решта католиків — товаришів молодого Дуніна-Левченка, як тільки вгляділи на йому червону стьожку й мережану сорочку, зараз перестали заходити до його й одкаснулись од його. Батьки й матері заборонили їм мати знайомість з червоними стьожками та свитами, як небезпечними для їх. Назвавши себе Поляками тільки через те, що поставали католиками, сі київські та волинські й инші наші дідичі, нащадки давніх православних українських дідичів, на віщось ніби прийняли на себе давні провини та страшні зловжитки і притиски польських маґнатів на Україні, а, може, й не взнавали їх учинків за провини та притиски, й чогось напустили на себе всякі страхи од мережаних сорочок та смушевих шапок.

— Та за які ж то недільні, чи якісь вечірні школи, ви, Павле Антоновичу, були почали балакати? — спитав зацікавлений хазяїн.

— За школи та читання в неділі та у свята для міщан та міських слуг, читання лекцій по всяким наукам[1]) або читання поетичних просвітних творів, — сказав Радюк. — Европа вийшла з темряви й дійшла до високої культурности через науки та просвітність. Нам треба хоч потрохи доганяти Европу, щоб не опинитись далеко позаду, й піднімати розвиток сільських і міських мас. Підніметься наука в масах, то вона, само по собі, вже потягне за собою і промисловство й ремесло. Наука добере ключів до всякого замка й одчи-

---

[1]) із усяких наук (моск.)

нить двері до світла, добра й гаразду. Нам треба, щодо культури краю, закласти в Київі недільні школи й вечірні читання для старого й малого, щоб потрохи сипати світло в темні маси. Подаймо прохання про дозвіл та й будемо по черзі ходити в ті школи та читати. Може, в місті ще хтось знайдеться, прихильний до сієї справи, то ми й тих запросимо та залучимо нам на підмогу.

— Добре, добре! — обізвались багато голосів, — ми всі ходитимемо й сіятимемо се насіння на користь людям.

— А хто ж вам платитиме за це гроші? Чи ви ходитимете дармо? — одрубав, як із кілочка, Execution Кованько; — як дармо, то од мене дзус![1])

Ся Кованькова вихватка[2]) здивувала всіх дуже неприємно. Всім здалось, що Кованько якось змилив, збочив навскоси з простого шляху в якесь багно. Всі завважали вперше, що Кованько нездатний до щирих пересвідчень, що він, коли не ледарь, то просто необачний штукарь і людина без принципів і без пуття, може, й шкідлива для справи.

— А вже ж дармо, ради ідеї, ради рідного краю, — сказав Радюк.

— Ну, за це спасибі! В мене не стане часу на це, бо в мене й без того праці по самісіньку шию коло моїх бань. А батько старий, нічого не доглядить гаразд, — сказав Кованько.

Усі вирячили на Кованька очі з дива. Ніхто од його не сподівався сього.

— В Петербурзі почали видавати метелики, книжечки для народа, але писати їх там нікому, — знов

---

[1]) геть
[2]) нечайне слово, з яким хто вирветься (моск.)

почав Радюк. — Тим часом од уряду доручено в Київі скласти і зготувати українські шкільні книжки для народніх шкіл, Ми станемо й тут до помоги і зготуємо гуртом усі популярні книжечки для народа на українській мові по всім наукам[1]), як це зробили Чехи, як це вже давненько зроблено в Анґлії. Поділімо між собою всі науки тай зробимо простенько витяг з кожної науки для народа. Розстараємося грошей, то й повидаємо книжечки для народа. От як буде!

Піднявсь гомін та клекіт. Дехто почав робити цю ділянницю наукової праці між молодими. Почалося змагання, почалось накидання. Одні намагались, другі одмагались. Хазяїн і старі дідичі слухали всю цю тяганину байдужно, пасивно, хоч і нічого не говорили проти того. Їх, очевидячки, тільки цікавила новинка сієї справи, й досі нечувана, й небачена на віку.

— Що ж ти візьмеш? Яку науку береш собі для народа? — спитав молодий Дунін-Левченко в Praça Praça Praça Кованька.

— Та, певно, фейлєтони жартів, — додав Радюк.

— А то ж! Це саме личить мені,. ще й довподоби припало. Давайте й, справді, будемо смішити ваших сільських хахлів та хахлуш, оті очіпки та очкурі! Я понаписую їм таких фейлєтонів, що ті очіпки та очкурі, всякі дядьки та дядини аж за боки братимуться. Це буде найцікавіша книжка й найбільше матиме читальників.

Praça Кованько, як і міщани та купчики в Київі, вже звав селян „хахлами", і гордував ними, і піднімав на смішки, як і київські міщани, ставлячи себе вище й одріжнюючи себе од селян.

— А, справді, мала б найбільше читальника навіть у городах, — знехотя й несамохіть вискочило з уст у

---

[1]) гл. стор. 473 пом. 1

хазяїна; – українські анекдоти – це цікава сила. Це народні „Декамерони“, тільки ще непозаписувані.

— Отже тобі все смішки та жарти; може, ще скажеш, щоб тобі платили по три шаги од стрічки за твоі фейлєтони та за декамерони? — сказав Радюк до Кованька.

— А чом би пак і ні! І то гроші! Знадобиться на тютюн. Я беру анекдоти та декамерони й переважу вас усіх, передніше од усіх вас вистараюсь[1]) на просвітника. От побачите, — говорив Кованько. — Я виграю, а ви програєте.

— Отже ж ти не тямиш гаразд ні нашої ідеї, ні сільської поезії, сільської темноти та нужди. Ти тільки гальма для нас і в цей час і, певно, гальмуватимеш нашого культурного воза й далі, усе якось вагаєшся та мотаєшся од берега до берега й, чого доброго, ще й сам незабаром підеш „за водою“, — сказав Радюк, уже раздратований, аж сердитий на Кованька.

— Ой, борони Боже, щоб я пішов „за водою“! Я не ладен топитись у Дніпрі. Топись собі, коли твоя хіть.

— Ти, здається, з тих, що самі то не підуть „за водою“, але од нетямучости, або так собі — з доброго дива ладні пустити „за водою“ й народню просвіту, рідний край, що й не скривляться, а будуть реготатись та скалити зуби на вітер, — сказав Радюк і одвернувсь од Кованька, насупившись.

Гнів блиснув у Радюкових карих очах, а в душі майнуло якесь неясне передпочування якогось лиха.

— І варто за це надиматись та пиндючитись? Напиндючивсь, що, мабуть, аж язик свербить, щоб ла-

---

[1]) вибюсь

ятися. А в мене оце аж язик свербить, щоб сміятись, — жартував Прованько.

— То на сей час прикуси язик зубами, або й одкуси, одначе добрі зуби маєш, — обізвавсь Ралюк сердито; — бабляєшся в жартах та ще й не дуже чепурно. Причепури свого язика хоч трохи.

— А як же я животітиму на світі без сього дурного орґана? — жартував Прованько. — Тоді нас і, справді, не тільки Жиди та панки, але й кури та горобці задзьобають.

— Ви, городяни, не тямите поезії села та народньої поезії. В вас у місті є тільки поезія житнього базару, всяких крамниць та поезія березових віників у лазні. Міщани, приказчики та крамарі все чогось бундючаться перед селянами. В вас нема народа, а тільки „хахли, хахлуші та очіпки“, — сказав Радюк.

— Та поезія березової каші, себто, різок у майстрів для своїх челядників, — обізвавсь один з молодих гостей.

— Радюк каже правду. Тут нема чого сердитись та бундючитись, — обізвавсь один молодий київський дідич-католик Перетяткевич; — у нас на західній Україні доконешне нам самим треба заходжуватись коло народньої просвіти, бо в нас, здебільшого, дідичі хоч українського роду, але на віщось звуть себе Поляками. Їх ідеали та мрії шугають не дома, не над Рідним Краєм, а десь инде, певно, десь у хмарах. Наші дідичі-католики не дадуть і шага на народню просвіту, а Жиди не писатимуть же книжок для народа, бо вони дбають тільки за свої кишені. І католики-дідичі, і Жиди не мають ні прихильности, ні спочування до народа та України. А народні маси темні, самі собі ради не дадуть і не зарятують себе.

— Се правда. Але просвітність повинна бути загальна для всіх, — сказав Радюк; — іще двіста років передніше в Київі відомий Феофан Прокопович, устами свого „Псалмиста, сиріч, дяка“, сказав, що вчити треба всіх загалом, чи міщан, чи селян, бо просвіта повинна бути для всіх людей приступна. Тілько потім у нас на Україні все занехали й занедбали... Тим то нам треба б завести й субітні просвітні читання й для Жидів.

— Та сі старомодні псалтирники й самі не підуть до тебе на твої читання, бо вважатимуть їх за „трефні, некоширні“, — сказав Кованько, не втерпівши, щоб не пожартувати; — вони матимуть гадку, що ти хочеш переманити їх до церкви.

— В містечках се може й статись, а в нас у місті Жиди трохи просвіченіщі, і вони, надійсь, охочо підуть. Не одбивати ж нам їх од просвіти, — сказав молодий Дунін-Левченко.

— Та вони ж самі од нас одбиваються та одріжняються, а не ми од їх, — сказав Кованько; — хибá ж ти не знаєш, що в університеті студенти-католики та Жиди самі одріжняються од нашого гурту, неначе поодгороджувались мурованими стінами. Вони самі й думки не мають єднатися з нами, бо вони неприхильні до нас. Се окромне суспільство в суспільстві, громада в громаді.

— Просвіта порозгороджує ті мури та загати і злучить їх до спільної праці в українськім суспільстві. Тільки просвіта збере всіх людей в один загальний гурт і злучить їх докупи, бо просвітність цьому сприяє, — сказав Радюк.

— Ти, як я бачу, ідеаліст, аж прозорий наскрізь, неначе ті Платонові споконвічні ідеї, — сказав Кованько, — а я от стою біля реальної фабрицької праці, труся

біля всяких людей, то й не свічусь наскрізь, як оце ти, Павле Антоновичу. Я людина досвідніша од тебе і знаю, що Жиди й усякі панки зза своїх мурів та загат — звуть нарід „бидлом“ та „гоями“, а на нас жбурляють такими слівцями, як от „схизматик, хлопоман, хлоп“. Очевидячки, історія не навчила їх нічому й досі.

— І це згодом мине й потрохи вищезне з широкою просвітністю. Тоді усе буде гаразд, — сказав Радюк.

— А тим часом нам іще б треба попіклуватись етноґрафією, вивченням народа, бо ми його й досі гаразд не знаємо. Треба б завести історичний музей, бо тутечки в нас увесь ґрунт навантажений і промкнутий історичною давниною, — додав молодий Дунін-Левченко; — студенти иншої віри продразнили нас „культурниками“. Нехай буде й так. Ми ще од часів Нестора-літописця були культурниками, а це зовсім таки не вадить і нікому не заваджає.

— Оце ти правду кажеш, — обізвавсь старий батько; — чого вже чого, а історичного музея потрібно для Київа, доконешне потрібно.

— Ще попросимо, щоб нам дозволили закласти народній театр, — сказав Радюк.

— Ого-го! Отут і я знадоблюсь! — аж крикнув Кованько. — Я до сього дуже годенний. Іґратиму й співатиму, навіть винесу на сцену маковієве зілля й петрові батоги й миколайки. Ти, Павле Антоновичу, знов засвітивсь наскрізь, наче ефір[1]) у блакитному небі.

— Ти, Кованьку, таки, справді, непоміркована людина. Своїми недоладніми жартами ти тільки заваджаєш нам та перебаранчаєш побалакати й поміркувати про

---

[1]) на заході кажуть: етер

наші справи, — сказав Радюк; — се виходить якраз так, як олись давно печерські ченці було в день наскладають деревні[1]) на горі на якусь потрібку, а веселі, але капосні чорти, візьмуть тай поскидають уночі ті колодки з гори на берег Дніпра. Ченці на другий день знов повиносять ті колодки на гору тай поскладають гарненько, а капосні рогаті штукарі вночі знов поскачують деревню наниз. І жартували, і разом з тим вчиняли капость.

Securities Кованько зареготавсь. Сей капосний жарт та знущання над ченцями здались йому надто цікавими і смішними.

— Мабуть, були веселі псяюхи, оті дідьки, — сказав Кованько; — за сі їх жарти, я б дав їм і їх нащадкам на вічне обладування найкраще багно та мочарі на Поліссі і в Пинщині.

— Варто було б і тебе обдарити сією посесією за твої жарти не в добрий час, — прохопився хтось з молодих.

Старий Дунін-Левченко все поглядав на двері, чи не стоїть там його жінка, щоб часом не почула такого страшного лібералізму, бо вона дуже поважала маковієве зілля, багато більше, ніж народню мову, навіть народню поезію, хоч і пускала ще в горниці народню пісню тай то більше народню музику без слів, усякі „Chant sans paroles“, бо дуже любила музичні п'єси на народні українські мотиви.

— Як постараємось грошей і заведемо в Києві музей, то посадимо Кованька у прихожій на підставці з підобганими ногами, мов Будду або якогось індійського святого, — сказав один студент; — сидітимеш та стерегтимеш музея.

[1]) дров

„Се одоробало тільки б поставити на коноплях за опудало, щоб лякав горобців своїм реготом“, — подумав Радюк.

Старі дідичі вирячили очі здива, як раз мова пішла за народній театр. Се їм здалось якимись вередами[1]) та поетичними примхами молодих учених паничиків. Одначе вони нічого не говорили проти того й цікавились усіми сими розмовами, як новинкою, яку чули вперше на віку, але вони слухали сю новинку пасивно, байдужно, без усякого спочування. Вони так осунулись і зам'якинились[2]), неначе б то мова мовилась за якісь новенькі справи десь далеко, у Швеції або десь у Португалії.

За те ж молоді кинулись на обміркування своїх нових ідей та мрій з великим завзяттям. То був час трохи згодом після знесення панщини, коли починались трохи вільніщі часи, коли вперше зза границі були пущені наукові книжки й фільософічні, й більше за все по натуральній історії[3]), дуже цікаві та ще й нові, нечувані й небачені. Український журнал „Основа“ зачепив національне питання, нагадав про занедбану українську народність і літературу. Нові й цікаві европейські наукові твори розворушили в молодих нові думки та гадки. „Основа“ ворохнула ідею народництва й народньої просвіти.

Молоді паничі ще довго змагались, ділячи між собою читання в недільних школах та міркуючи, до кого б обернутись за підмогою. Нарешті, стали на тому, що Радюк та Дунін-Левченко будуть добиватись дозволу сієї справи офіціяльними стежками.

Радюк устав і почав прощатись. Він не схотів

---

[1]) вéреди — примхи
[2]) споловіли
[3]) із обсягу природознавства (моск.)

ждати вечері, щоб його молода жінка не нудилась дома в самотині. Попрощавшися з усіма, він не подав Кованькові руки й навіть не глянув на його, виходячи з покоїв. В серці в Кованька наклюнулось недобре почування помсти та злостювання.

Час був тоді і, справді, сприятливий просвітному потягові молодих Українців. Ім було дозволено завести недільні та вечірні школи для убогих городян, а за народні театри їм одповіли, що коли цього ще нема і в Анґлії, то і в нас воно не повинно бути. Знайшлось чимало охочих до читання лекцій для народа, і в Київі з'явились і недільні й вечірні школи. Заходились і коло етноґрафії. Радюка прийняли на скарбову службу. Але це тяглося недовго.

Незабаром настав инший, гірший час. Усі ті добрі починання й заміри недоброхіть мусіли зникнути. За Радюка й Дуніна-Левченка, як буцім-то небезпечних людей, знов затріщали по місті, неначе задзвонили в дзвони на ґвалт. Їх знов почали обносити та судити по київських сальонах, що вони ладні запагубити когось і щось, що вони взагалі люде небезпечні й необачні. Вишивані народні сорочки та сільські смушеві шапки налякали місцевих бюрократів. Вони під тими національними покрівцями бачили щось страшне, а не ті просвітні й культурні потяги та заміри, які крились під ними.

Раз якось Радюк ішов коло одного дому й через одчиняні вікна почув на свої вуха, як осудливі панії потріпували його ймення та судили й гудили його. Він вернувсь додому й, недовго думаючи, зібравсь тай переїхав на службу на Кавказ, де його, бодай, ніхто не знав і не зачіпав його доброї слави. Молодого Дуніна-Левченка теж ухопили на язики по сальонах незгірше

самого Радюка, що й він буцім-би-то ладен накоїти якогось лиха. Напосілись і на його старого батька за те, що він ніби-то розпустив сина, потурав йому в чомусь небезпечному та не спинив його заздалегідь. Молодий хлопець хоч не був великий страхополох, але сів на повозку й зараз-таки покатав[1]) на село, в батькову маєтність, щоб перебути ту лиху годину на селі, доки невпинні язики не перекалатали сю справу по сальонах, вичерпавши й навіть вилизавши язиками ввесь новий матеріял до сухісінького дна, так що вже далі й лизати не було чого. Гаразд невтямляні просвітні свіжіші европейські ідеї, прикриті смушевими шапками, злякали київських бюрократів та псалтирниць, мабуть, так, як колись злякала европейських псалтирників Галілеєва гадка, що земля не стоїть, а крутиться кругом сонця.

Катерина Воздвиженська довго не виходила заміж. До неї ніхто й не присватувався. Воздвиженський затягав до себе Туляків, своїх земляків, обіцяв їм протекцію, обіцяв велике придане, і всі знали, що в його є багато грошей і всякого добра, та ніякий з їх не схотів її брати. Всі вже думали, що вона зістанеться дівкою. Марта Сидоровна бідкалась, бо в неї вже поросли й менші дочки. Воздвиженський уже хотів просити для неї місця клясної дами в інституті, для чого вона вже зовсім була придатна. Коли це несподівано Катерина вийшла заміж! У Кованька згоріла свічкарня, і він трохи не збанкрутився. Він здумав собі поправити свої діла жінчиним приданим, пішов до Воздвиженських і посватався за Катерину! Ні Катерина, ні Кованько не вірили у свою любов, одначе

---

[1]) погнав (моск.)

пішли обоє під вінець! Марта Сидоровна й Воздвиженський були дуже раді, що видавали дочку заміж. Як молоді стояли під вінцем, то всі люде казали, що ніколи ще не бачили такої недоладньої пари! Катерина все кривилась, перетягувала рот набік, а Кованько навіть під вінцем осміхався, поглядаючи скоса на свою молоду. І під вінцем він показував свої великі зуби з жовтими плямами. В себе на весіллі він ледві промовив до Катерини кілька слів, а Катерина все поглядала на його злими очима, все навскоси перетягувала свій рот, неначе збіралася от-от вилаяти свого чоловіка за те, що він жениться на її приданім, а не з нею самою. Всі гості зтиха сміялись, усі шептались, як тільки можна було в куточку шепнути слівце. Катерина водила очима по гостях і все те вгадувала. Вона була зла на гостей і була ладна́ повипихати їх усіх з хати. Всі вгадували, що й життя їх буде таке веселе, яке було веселе весілля. Кованько одначе дістав у придане мурований, на два поверхи, здоровецький дім і незабаром забагатів.

А професор Дашкович усе сидів у своїм кабінеті. Він розпочав велике писання про фільософію Японії, Китая й Індії, наче фільософія китайського Конфуція й Лаодзи була цікавіша для його од рідного краю, од України. Він закопався в науку, ввійшов у неї попід руки, як печерський Іван Многострадальний увійшов у землю, і був готовий з головою ввійти в неї і вмерти на віки для України й свого народа!

Почувши, що його престарезний батько вже вмер у Сегединцях, Дашкович велів зробити залізну плиту на його могилу й поїхав у Сегединці, щоб сповнити останню синовню повинність. Він приїхав у Сегединці, і прямо велів їхати до того місця, де був батьківський дім. Як

же він здивувався, не знайшовши й сліду батьківського дому, неначе він по смерти старого й собі провалився під землю!

— Чи тут жив ваш покійник священик? — спитав він у якогось чоловіка.

— Тут! — сказав чоловік.

— А де ж його дім?

— А отам стояв колись, та оце його недавно розвалили, бо він і сам завалився.

Дашкович устав з воза й пішов шукати в якомусь горо́ді слід батьківського дому. Він ледві знайшов у кропиві та в чорнобилі купу цегли, де колись стояла батьківська піч. Зпід його ніг пурхнула курка з гнізда. Він ступив на цеглину, звідтіль майнула зелена ящірка й пошилась поміж калачиками [1]) й шпоришем. На місці дому розрісся листатий лопух, на лопусі позасновували листя павуки. Поміж цеглою грілись на сонці ящірки. Все заросло, все заснувалось непереможною силою живої природи й довгого часу. Ніде не було видко й сліду комори, загороди, повіток, неначе на тому місці ніхто ніколи не жив і не селився! Тільки купа глини й цегли до котрого часу назначувала місце, де колись жила сім'я Дашковича, де він зріс. Усе було застеляно зеленим килимом дикої природи.

Дашковичеві стало жаль усього минулого, жаль рідного гнізда, де він зріс, де він бігав малими ногами. Він зітхнув і задумався. Сповнивши, що було треба, він вертався з важкою думою в голові з кладовища з молодим сьвященником, що вже поставив новий дім і на новому місці. Дашковичеве старе вухо вразила мельодія української пісні. Він почув її і ввесь затру-

[1]) На цю ростину кажуть ще деинде: проскурень

сився. Пісня дійшла до самого дна душі, де ще лежали дитячі споминки. Він почутив усе минуле життя на селі, в рідній сім'ї, між своїм народом, і життя в пишних Серединцях так і встало перед його душею! Він слухав пісню і прислухувався. Його вухо силкувалося вловити милі дорогі слова рідної пісні, повної поезії. В його навіть знов явилась думка записати ті слова. Голос усе наближався та наближався, а старе серце все оживало та оживало... Коли це за тином він почув другу, иншу пісню ... Коло садка йшов парубчак і затяг салдатської пісні. Пісня була така стидка, така сороміцька, така гидка! Мова пісні була великорусько-салдатська й така покалічена, так перемішана з українською, що Дашкович аж зітхнув.

Дашкович, повечерявши в молодого священика, ліг спати й довго не міг заснути од тяжких нових дум. Тільки-що він задрімав, як його вразила страшна картина, яку він неначе бачив своїми живими очима.

Він бачив, неначе його батьківський дім стояв у саду, несподівано почав увіходити в землю і ввійшов зовсім, так що й сліду його не стало; потім почала входити в землю церква. Він бачив, як вона ввійшла по вікна, як було ще видко бані, потім хрести, потім вона зовсім пірнула в якусь безодню. Озираючись на всі боки, він побачив, що ціла гора з другою церквою з хатами, з садами, з людьми рушилася з місця й почала входити в землю. Дашкович хотів кричати, та од переляку в його не стало голосу. Гора все входила та входила й зовсім потонула під землею. За тією горою потонула друга гора з хатами й людьми, за нею третя рушилася з лісами, а там усе село почало валитись, увіходити в землю... Обидва ставки розлились і залили все те місце, де були колись Сере-

динці. Дашкович побачив одно безкрає чорне море, без кінця, без берегів. Він тільки стояв на купі цегли з рідного дому й оглядався навкруги. Вода підливала ту цеглу, одривала її; потроху земла одвалювалась, і він почав тонути. Вода підходила вже йому до пояса, до плечей, до рота й полилася в горло.

Дашкович почав кричати крізь сон. Його збудили. Кров кинулась йому в голову, його душило в грудях, душило коло серця. Він насилу одійшов і опам'ятався.

„Чудний і страшний сон!" — думав Дашкович. — „Це не сон, а мої стрівожені думи заворушились . . . Каламутне здорове море заливає Україну, і вона завалюється в його. Я й сам не зчувся, як тонув у тому морі і . .. втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народа, не передав їм навіть рідної мови, не передав їм симпатій до Рідного Краю, до свого народу. Я заблудився в дорозі мислями і своїх дітей завів у якісь нетри та пущі."

Од переляку, од трівоги старий нервовий Дашкович заслаб і мусів пролежати кілька день у Сегединцях, а потім вернувся додому в Київ.

Музичне Видавництво „Україна“.

1. *Українські народні пісні*, зшиток перший, на один голос у супроводі фортеп'яну.
2. *Українські народні пісні*, зшиток другий, на один голос у супроводі фортеп'яну.
3. *Українські мельодії й баляди*, на один голос у супроводі фортеп'яну.
4. *Українські гимни*, на один голос у супроводі фортеп'яну.
5. *Українські возні пісні*, хори з фортеп'яном.
6. Музика до слів *О. Олеся*, на один голос у супроводі фортеп'яну.
7. Музика до *„Кобзаря“ Т. Шевченка*, 32 композиції в супроводі фортеп'яну.
9. Музика до *„Кобзаря“ Т. Шевченка* на хор, зшиток перший (16 композицій).
10. Музика до *„Кобзаря“ Т. Шевченка* на хор, зшиток другий (10 композицій).
13. *Барвінський Василь:* Прелюдія, на фортеп'ян.
14. Музика до слів *Ю. Федьковича* (9 композицій).
15. Музика до слів *В. Пачовського* на хор.
16. Музика до слів *Б. Лепкого.*
17. Музика до слів *Ів. Франка.*
18. *Барвінський Василь:* Твори на фортеп'ян.
19. *Українські маршеві пісні* на хор.
20. *Українські маршеві пісні* на фортеп'ян.
21. *Українські танкові пісні* на один голос у супроводі фортеп'яну (25 пісень).
22. *Українські танкові пісні*, зшиток перший на фортеп'ян (34 пісні).
23. *Українські танкові пісні*, зшиток другий.

30—32. *Портнов Лев:* Школа для скрипки, частина перша, три зшитки.

33—36. *Портнов Лев:* Школа для скрипки, частинад руга, чотирі зшитки.

37—39. *Портнов Лев:* Школа для скрипки, частина третя, — три зшитки.

40—44. *Портнов Лев:* Школа для фортеп'яну, 3 части, перша й друга по 2 зшитки.

51. *Портнов Лев* — Етюди на скрипку з українських мельодій, частина перша.

Дальші томи підготовляються до друку.